

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Nicolai Wergeland

Christiansands Beskrivelse

UNIVERSITETSFORLAGET

Med hilsen fra
Kristiansand by
og
Statsarkivet i Kristiansand

Christiansands
Beskrivelse

SKRIFTER UTGITT AV KRISTIANSAND MUSEUM — NR. 1

Nicolai Wergeland
**Christiansands
Beskrivelse**

UNIVERSITETSFORLAGET

Omslag og forsats:
Thorbjørn Thorstensen

Tegninger:
Olaf Hasaas

Klisjeer:
Brundtlands Klisjeanstalt, Kristiansand
I/S Hammerschmidt, Aarhus

Papir:
A.s Jørlsberg Paper Mills

Trykk og innbinding:
Edgar Høgfeldt, Aktieselskap
Kristiansand S. - 1963

*Kristiansand by har hedret brødrene Henrik og Oscar Wergeland med statuer, og i nær fremtid vil også Camilla Collett få sitt minnesmerke. Det beste monument som kan reises over denne begavede families begavede far er å la hans *Christiansands Beskrivelse* komme ut til almenheten. Denne oppgave har Kristiansand Museum tatt på seg. På 135-års dagen for Muséeets stiftelse, den 26. januar 1963, blir samleren og lokalhistorikeren Nicolai Wergelands hovedverk lagt frem for Kristiansands og landets innvånere.*

På vegne av styret for Kristiansand Museum vil jeg få rette stor takk til statsarkivar Kjeld Helland-Hansen for det krevende arbeid med manuskriptet og registeret.

Arkivar Laurits Repstad har hatt hele tilsynet med trykkingen og ansvaret for korrekturlesing; videre har han sammen med journalist Oddvar Munksgaard stått for billedredaksjonen. Jeg takker dem begge. For overføringen av manuskriptet fra gotisk skrift og for hjelp med korrekturlesing takkes også personalet ved Statsarkivet i Kristiansand.

HALVOR VEGARD HAUGE

Forord

Nicolai Wergelands vitæ tør være velkjente: Som Eidsvollsmann, som mangeårig prest til Eidsvoll, som danskhater, som universitetsentusiast — vel å merke: norsk sådan —, som far til Camilla og Henrik, er han blitt behandlet av historikere og litteraturhistorikere like fra hans egen samtid og fram til vår. Han ble så vel hudflettet som hyldet av sin samtid og sin ettertid. Synet på ham og hans innsats varierer fremdeles, alt etter hans biografers subjektive syn. Som teolog var han rasjonalist, som politiker var han vel Carl-Johanitter, men først og fremst nordmann. Hans hjerne var kald og klar, hans penn kunne være drepende ironisk, han kunne ofte skyte over målet — som i hans *Beretning om Danmarks politiske Forbrydelser imod Kongeriget Norge* —; men han besatt også et rikt fond av humor og humør, som i hans Kristiansandstid slo ut i opptreden på de skrå bredder og i konsertsalongen og i vittige vers i den lokale presse; at hans hjerte slo brennende varmt for barna forteller litteraturhistorien.

Nicolai Wergelands barndom var lite munter¹ og hans manndom var preget av dype skuffelser, både over samtidens manglende begeistring for sønnen Henriks forfatterskap, og over at han selv ikke ble biskop i Kristiansand da han ønsket dette embete i 1840.

Nicolai Wergeland var 26 år gammel da han i 1806 tiltrådte stilling som adjunkt ved Kristiansand Katedralskole; i 1812 utnevntes han til residerende kapellan i samme by og i 1817 flyttet han til Eidsvoll, idet han 9. november året før var utnevnt til sokneprest til dette store soknekall. Han var kjent der oppe fra sin meget aktive innsats på Riksforsamlingen.

I Kristiansand fikk Wergeland fra første stund inngang i det såkalte bedre selskap, og allerede året etter sin ankomst ble han 19. august 1807 gift med

¹ Sist er NWs oppvekst skildret av Knut Nygaard: Nordmenns syn på Danmark og danskene i 1814 og de første selvstendighetsår, Oslo 1960.

Alette Dorothea Thaulow, datter av by- og rådstueskriver Henrik Arnold Thaulow (død 1799) og Jacobine Chrystie. Og her fødtes hans barn Henrik Arnold 1808, Augusta Antoinette 1810, Harald Titus Alexis 1811, Jacobine Camilla 1813 og Joseph Frantz Oscar 1815. Av familien var det den yngste, generalen Oscar W., som kom til å gjøre den største innsatsen i Kristiansand by, som embetsmann, som naturelsker og vi kan visst godt si, som bypatriot.

Nicolai Wergeland utviste en ganske utrolig flid under sitt 10-årige opphold i Kristiansand: Han skjøttet sine embeter, han deltok i selskapslivet og han forfattet en lang rekke skrifter, trykte og utrykte. Her utarbeidet han *Mnemosyne* (trykt 1811) og den foran nevnte *Beretning* (1816), en fortsettelse av *Haldor Smecks smaae Tildragelser* (1810) og mange teologiske og politiske taler og småskrifter, noen dikt, som f. eks. *Slaget ved Lyngør* (1812),¹ o.s.v. Av hans utrykte arbeider må vi utvilsomt sette *Christiansands Beskrivelse* i en særstilling.

Manuskriptet ble innlevert til Universitetsbiblioteket før 1841; i den gamle proveniensprotokollen er notert «Gave fra Forfatteren», men ut over dette kan det ikke opplyses noe om proveniensen for *UB ms fol. 217*.²

Så vidt vi nå kan bedømme det, var det et omslag eller en konvolutt med dels foliohefter og dels løse blad som ble avlevert til Universitetsbiblioteket. Der ble så det hele bundet inn, uvisst når, og på skinnryggen ble satt: *Beskrivelse over Christiansand af Nicolai Wergeland*. Noen forsatstitel har ikke Wergeland selv gitt. Innbindingen er solid, men innholdet ble ikke ordnet: Etter en innledning følger to versjoner av 1. kapitel, den ene med en del lakuner, særlig for talloppgaver, den andre fullstendig og renskrevet.³ Dernest følger slag i slag kapitlene (I. del, 1.—2. bok, II. del, 1.—5. bok) i god orden. Om lag siste fjerdedel av folianten⁴ består av noen bra utarbeidede paragrafer og en del løse notater, hvorav noen er overstrøkne ettersom de ble innarbeidet i forutgående manuskriptdeler. Disse notatene er satt inn uten noen som helst logisk rekkefølge; ting som hører sammen, endog tabeller som opprinnelig må være utarbeidet på store enkeltark, er blitt skilt ad: Denne del av folianten er

¹ Se: P. B. Lassen: *Beretning om Stiftsstaden Christianssand, Krsand 1883*, s. 127 ff, der NWs vita i Eidsvolls kallsbok gjengis. J. B. Halvorsen: *Norsk Forfatter-Lexikon VI*, s. 545 ff.

² Opplyst av førstebibliotekar Solveig Tunold. Ludvig Daae forteller at håndskriftet ble skjenket UB etter Wergelands død, i sin innledning til: *Bidrag til Christiansands Historie. Nogle Brudstykker af et efterladt Skrift af N. Wergeland. Udgivne af Dr. L. Daae. Kria 1881. Separataftryk af Norsk Historisk Tidsskrift, 2. Række, III.*

³ Vi har bare tatt med i denne utgaven den renskrevne versjon: De er nesten likelydende, bare med nærmest uvesentlige stilistiske forbedringer i siste versjon.

⁴ Den maskinskrevne avskrift av manuskriptet utgjør tilsammen 485 kvartsider, derav I-II del s. 1—360, mens «del III» er på 125 sider.

direkte kaotisk. Det er urimelig å tro at Wergeland kan ha holdt en slik uorden på sine papirer: Dertil viser hele arbeidet forøvrig en systematikk og nitiditet som helt samsvarer med Wergelands vitenskapelige legning.

Nærværende utgiver har forsøkt å skape en viss orden på kaoset. Ting som hører sammen er ført sammen. Men intet er prøvd innarbeidet i forfatterens tekst: Vi har nøyet oss med å konstruere en «del III», og de forskjellige konsepter og notater er satt inn i samme rekkefølge som tilsvarende deler i de ferdig utarbeidede kapitlene følger. Først har vi satt inn det noenlunde ferdig utarbeidede kapitlet om «Christiansandernes Caracteer», som visstnok ville ha fulgt som en 6. boks 1. kapitel etter manuskriptets bok 5. Dernest er satt inn et kapitel om «Kongers og berømte Mænds Besøg», og deretter følger så en rekke avsnitt som vi har kalt «Tillegg til s. 40», «Tillegg til s. 48» o.s.v., med Wergelands, og like ofte underskrevnes undertitler. Alle utgiverens bidrag i så henseende er satt i [klammer].

Wergeland ble aldri helt ferdig med noe kapitel, kanskje med unntak av det første. Mange åpne rom finnes, helst fordi NW tenkte seg å foreta bestemte undersøkelser av årstall, husmålinger, folketall og andre talloppgaver. I noen tilfelle har utg. satt inn tall eller henvisninger til andre steder i teksten, alltid i []. NW skrev med bred marg, og der finnes ofte notater. Der saken er helt klar, er slike notater innpasset i teksten, ellers er de satt som fotnoter med slike notehenvisninger NW brukte: * eller /+/. Utgiverens fotnoter er merket med tall.¹

Manuskriptet ble utarbeidet i 1811—13, et første konsept var sikkert ferdig i 1812. Så har han skrevet store deler om i 1813. Dette fremgår av en rekke steder i manus. I 1814 fikk Wergeland det travelt med andre ting; etter sin tilbakekomst fra Riksforsamlingen har han nok fortsatt arbeidet med å rette og føye til. Og dette har han sporadisk holdt fram med etter at han flyttet fra byen. Manuskriptet ble aldri lagt underst i skrivebordskuffen: Enkelte personalia er således ført a jour helt fram til 1830-årene. F. eks. heter det om elev nr. 253 i elevlisten, Oftedahl, at han ble utnevnt til sokneprest i Eker; dette skjedde først i 1831.¹

Først etter at det var avgjort at han ikke ble biskop i Kristiansand, synes han helt å ha oppgitt arbeidet med byens historie: Sannsynligvis var det i 1840 han forærte dette arbeidet til Universitetsbiblioteket i Christiania.

Bruddstykker av Christiansands Beskrivelse er før trykt av Ludvig Daae (foran s. 8 n. 2). Daae tok med hva han fant var «de interessantere Brud-

¹ L. Daae sier at «de senere Tilføjelser, der af og til ere gjorte i Haandskriftet, synes at hidrøre fra en anden Haand». Dette er bare delvis rett, i hvert fall er den nevnte Oftedahl-tilføyelsen etter utgiverens skjønn satt til av NW selv.

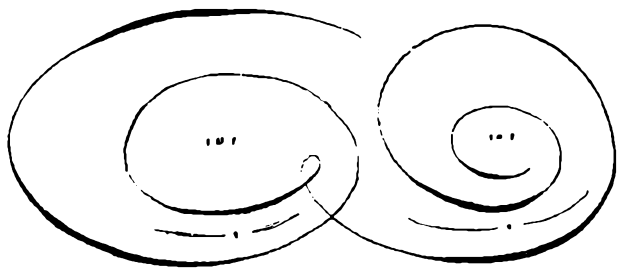
stykker» av håndskriftet: «Hvad der kaster Lys over Tilstande og Begivenheder i de Aar, hvori Forfatteren selv levede i Christianssand og var Øienvidne til Stadens mærkelige, men kortvarige Opsving i Krigsperioden, da dens Folke-mængde fordobledes og den overhovedet naaede en Velstand og Betydning, som den aldrig hverken før eller senere har kjendt. Af Hensyn til den sidste Ildebrand i Staden [1880], der tilintetgjorde dens Domkirke, har jeg medtaget Beskrivelsen over denne, hvilken ellers maaske var bleven forbigaaet. Fortegnelsen over Skolens Dimittender meddeles, fordi den stigende personal-historiske Samlerlyst vil gjøre den velkommen for mange Specialister.»

Daae uttrykker videre som sitt syn at Wergelands arbeid nå kun vil ha «Nytte som et værdifuldt Forarbeide for den, der muligens kunde ville skrive en Christianssands Beskrivelse efter Nutidens Krav til et saadant Skrift.» Det skulle gå ennå 60 år etter at Daae skrev dette, før Kristiansands historie ble skrevet, og vår tids krav er nok helt andre enn Wergelands samtid, og også andre enn Daaes samtid. Men til nytte har Wergelands manuskript vært for noen av dem som har skrevet om vår by.

Daaes skrift er det i dag vanskelig å få tak i. Wergelands skrift har hittil vært tilgjengelig bare for de få. Men det er et rikholdig arbeid, både med hensyn til faktiske opplysninger og med hensyn på Wergelands oppfatning av mange forhold. Hans intensjon var å «*levere Underretning om denne Kjøbstad fra enhver Synspunkt*».¹ Oppslaget var således ambisiøst, men han fikk aldri samlet tid og tanker til å fullføre det. Slik manuskriptet nå foreligger, forteller det oss kanskje mer om personen Nicolai Wergeland enn om byen Kristiansand. Vår kunnskap om begge er blitt vesentlig øket.

Kjeld Helland-Hansen.

¹ N.W.s søknad 1. juli 1811 til stiftsbefalingsmannen om å få adgang til byens arkiver, — innvilget. Stiftets j.nr. 1884/1811, 1915/1811. Kopibok 1811 pag. 584, 615. Faksimile av søknaden s. 12.

FORSTE DEEL

„(CHRISTIANIA)“

Topographische Beschrievse

| DE URBE. |

P. M.

Da alle Regjerings-Collegierne til enhver Tid villigen har tilstedet den, der agtede at arbeide i Fædrelandets Statistik og Historie, Adgang til Archiverne, og da jeg for nærværende Tid er beskjæftiget med et Forsøg til Kristiansands Beskrivelse, saa giver jeg mig herved den Frihed at ansøge Deres Høyvelbaarehed, at maatte erholde fri Adgang til Magistratens eller Byens Archiv, og uden Hinder benytte alle de Protokoller Dokumenter og Papirer, som forefindes, for ved Hjælp af samme at kunne levere Underretning om denne Kjøbstad fra enhver Synspunkt. Christiansand den 1 Juli 1811.

ærbødigst

n: Wergeland,

Højvelbaare
Hr. Stiftsbefalingsmand Cederfeldt de Simonsen
Kammerherre og Ridder.

P. M.

Da alle Regjerings-Collegierne til enhver Tid villigen har tilstedet den, der agtede at arbeide i Fædrelandets Statistik og Historie, Adgang til Archiverne, og da jeg for nærværende Tid er beskjæftiget med et Forsøg til Kristiansands Beskrivelse, saa giver jeg mig herved den Frihed at ansøge Deres Høyvelbaarehed, at maatte erholde fri Adgang til Magistratens eller Byens Archiv, og uden Hinder benytte alle de Protokoller Dokumenter og Papirer, som forefindes, for ved Hjælp af samme at kunne levere Underretning om denne Kjøbstad fra enhver Synspunkt.

Christiansand den 1 Juli 1811.

ærbødigst
n: Wergeland

Høyvelbaare
Hr: Stiftsbefalingsmand Cederfeldt de Simonsen
Kammerherre og Ridder.

Indledning

I.

*A*t beskrive en By, og fornemmelig en By, som Christiansand, er et tørt, utaknemmeligt, vanskeligt og møjsommeligt Arbejde. Intet synes den Uerfarne lettere, intet behageligere, og dog blive Topografier neppe mere min Sag.

Formegen il frembringer intet godt, og dog er Hurtighed her fornøden, naar man vil blive Sandheden troe og oprigtigen vil kunne sige: «saaledes var Byen, da jeg beskrev den.» Thi man har her med en Ting at bestille, der forvandler sig under Hænderne, man troer at have fat paa den skønneste Hav-Nymfe, og om et Øjeblik er det en spraglet Tigerinde;* man sætter sig ned at male, man har indstuderet sig Gjenstanden, man treffer den fuldkomment, men inden man faaer Tid at vise Nogen Skilderiet, ligner det ikke mere. —

En Kjøbstads Beskrivelse har meget tilfelles med Enkeltmands Skudsmaal, og jo mindre Kjøbstaden er, jo mere nærmer dens Beskrivelse sig til en personel Karakteristik. Dette er den anden Fortrædelighed. Med Personaliteter maa man ikke befatte sig; en eller anden Interesse blander sig nesten altid i Spillet med, der avler en ofte ufrivillig og ubevidst Partiskhed, og foraarsager, at der siges snart mere snart mindre, end ret og sandt er, at der ties, hvor der bør tales, og tales, hvor der bør ties. — Af dette

* Ovid: Metamorph: 1: XI.245.

synes det nu at være en Følge, at, ligesom Roes og Dadel først tager Bladet fra Munden, eller, rettere sagt, tillades at tage Bladet fra Munden, naar Personen har lukket sine Øjne, saa burde man først beskrive en By, naar den var død, ødelagt og ikke mere til, eller, kun befatte sig med dens Historie, aabenbare hvad den har været, og ikke hvad den er. Men hvo veed ikke, hvor lidet paalidelige Epitafier ere, hvo veed ikke, hvor vanskeligt det er at afmale en Død, som han var levende, og at treffe en fraværende Gjenstand? Hvo veed ikke, af hvilke Svagheder Historien selv er plaget, at heller ikke den er ganske fri for Anstød af Partiskhed, og at den desuden, liig en Kjerling, faaer svagere Syn og bliver mere fabelagtig og utroværdig, jo ældre den er; saa at, ligesom i en Topografie om det Nærværende kan, men ofte ikke tør eller vil sige Sandheden, saaledes tør og vil man i Historien om det Forbigangne maaskee sige Sandheden, men kan det ofte ikke. Denne sidste Sætning gjelder dog kun i Almindelighed thi at Topografen ikke altid kan, skal oplyses i det følgende, og at Historiografen ikke altid vover, er en noksom bekjendt Følge deraf, at ogsaa han frygter at støde Personer, enten andre eller sig selv. Thi ligesom Mennesket bestandig, uden at tabe Personaliteten, omskifter sit Legeme, saaledes at det efter 7 Aars Forløb er fuldkommen fornyet, saaledes omskiftes og lidt efter lidt en heel By, og er efter en vis Periodes Forløb ganske ny, og dog beholder den [neste side er skåret bort]. — En Indledning af denne Beskaffenhed vil maaskee Forundre og afskrække mine Læsere; den er ualmindelig, jeg tilstaaer det; thi at anbefale sit Værk, at opvække gunstige Forestillinger om dets Redelighed og Upartiskhed, det plejer jo dog ellers at være Emnet i alle andre Bogskriveres Forerindringer; men denne Forfatter synes ordentlig at være bange for, at man skal have alt for gode Tanker om hans Oprigtighed, og at gjøre sig Umage for at opvække Tvivl om hans Upartiskhed. Altsaa et Par Ord til Modgift mod den Mistillid, de ugunstige Indtryk, denne traurige og vrantne Forerindring mueligen kan opvække; — et Par Ord om hvad Læserne maa troe,

og ikke troe. Du maa troe, at hvad denne Topografie indeholder er subjectiv Sandhed, og, saameget som min Opdagelses-Evne har tilladt mig, ogsaa objektiv Sandhed; [blad skåret bort].

Om forhen gjorte Forsøg til Csands Beskrivelse, eller om de dertil tjenlige Hjelpemidler og Kilder, af hvilke jeg selv tildeels har øst, kan jeg meddele følgende.

1) Da Biskop *Spidberg*¹ var Stiftsprovst og Sognepræst i Csand tilskrev han *Scythe*,² den Tid Collega Scholæ, følgende Brev:

«*Clarissime Domine Magister, Amice in Paucis chare:*

«Christiania, Bergen, Tønsberg og Frederichshald have deres Beskrivelser; det skulde være Prejudice, om Christiansand ej skulde finde nogen, der antog sig dens Beskrivelses Umage. Jeg har derfor mange Aar haft den *dessein*, at udføre dens Historie; men seer nu, at Gud haver reserveret denne Ære til min kjære Vens berømmelige Flid, da min Alder og mange andre Occupationer ikke kan love mig Tid, mit Forsæt at udføre. Deres Projet til Historien og foresatte Orden er meget god, og seer ikke derudi noget at forandre eller at udelade; jeg haver og om de fleste Omstændigheder indhentet nogen Kundskab: *sed ne actum agam et scripta rescriberem*, behager det dem i første Udkast at udføre Historien, og lade mig den see; er der da noget, som med Billighed bør forandres, formeres eller forbedres, skal det *fideliter* skee. Kan hænde, vi og udi Stiftskisten kan finde adskilligt til Historiens Oplysning og Forbedring, hvilket jeg og med Flid skal eftersee. Antag da dette Arbejde jo før jo bedre, jeg skal stræbe saa-

¹ Jens Christian Spidberg, sokneprest og stiftsprost i Kristiansand fra 1721, utnevnt til biskop sst. 23. febr. 1759. Han var altså biskop da han skrev det citerede brevet. Om Spidberg og hans litterære arbejder, se Bolling: *Kyrkjeliv*, s. 36 ff., med henvisninger. I et notat i den uordnede del av N.W.s ms, sies: I den Ildebrand [1734] brændte Bisk. Spydbergs Bibliot. paa 6000 Bøger.

² Niels Jensen Scythe (1727—1811) var hører ved Kristiansands Katedralskole 1754—1763. Senere fogd. NW har utvilsomt selv kjent Scythe, som tilbragte sine siste leveår i Kristiansand. Om Scythe, se NBL XIII s. 128 ff.

ledes at see det befordret, at det skal aabne Vejen til deres Lykke og Forfremmelse. Men tøv ikke for længe, at min gode *dessein* ikke tilligemed mig skal bortdøe.

Jeg lever etc: *I: C: Spidberg.*

Csand 26 Nov: 1759.

Scythe erklærer, at uagtet denne Opmuntring havde Omstændighederne dog ikke tilladt ham, at fuldføre sit Forsæt.

2) Den saakaldte *Csands Cronica*, hvoraft der gives adskillige Afskrifter, men hvis Original Forfatteren President *Erdman Jensen*¹, der uddrog den af de nu opbrændte Raadstue- og Bytings-Protokoller, /: af hvilke der kun er een in folio i Behold, der af *Scythe* foræredes til Stifts-Archivet :/² 1729, forærede *Scythes* Fader, som laante det til *Rector Grach*,³ paa hvis Auction det blev solgt til Stiftsprovst *Spidberg*, efter hvis Død det blev leveret af Arvingerne Justiceraad *Scythe* tilbage, paa hvis Auction det blev kjøbt blandt andre Papirer af Stiftamt: *Thygesen*⁴ /: vid: 1 :/. — Skriftet er ellers usselt og Hexeprocesserne udgjør $\frac{2}{3}$ af samme.

3) Hvo som vil kjende ovenmeldte Krønike, læse Amtmand Etatsr: *Holms*⁵ Beskrivelse over Csand i Topografisk Journal for Norge 10de Hæfte, Side 90—103, hvor han ordlydende har udskrevet samme. Man see ogsaa *Csands Ugeblade* for Aar 1784.

4) Sorenskriver *Bing*,⁶ i hans Norges Beskrivelse har, hvad

¹ Erdman Jensen, president og borgermester i Kristiansand 1740—1742. Hans *Christiansands Krønike* ble gitt ut av Agder Historielag i 1919. Om E. J., se innledningen til krøniken; Steen I s. 544, 551 n. 1 et *passim*; borgerrullen, s. 101.

² En stor del av byarkivet strøk med i brannen 1734; den ene reddede bytingsprotokollen var for året 1671, nå i SAK.

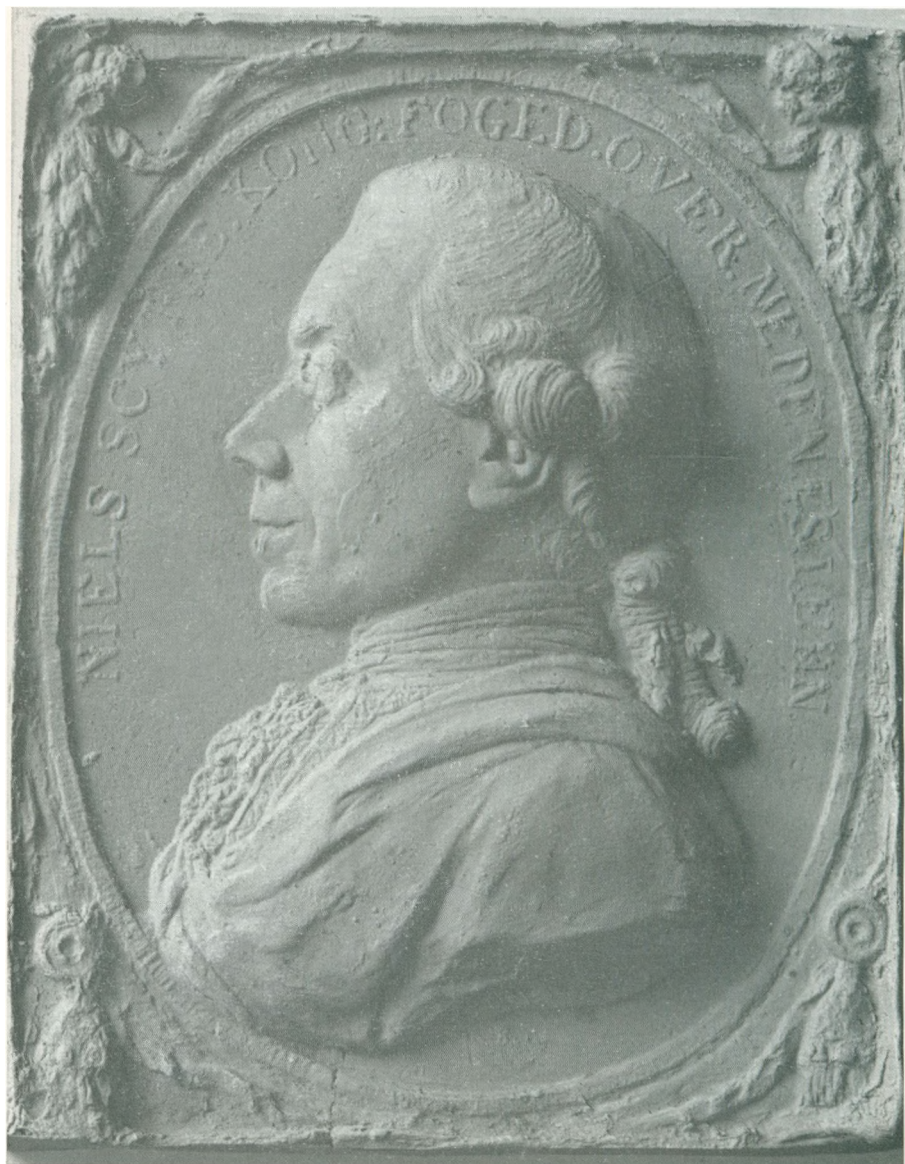
³ Peder Georg Grach, rektor ved katedralskolen 1733—1746. Aas, s. 29.

⁴ Nicolai Emanuel de Thygeson, stiftamtman i Kristiansands stift 1804—1809. Om de T., se Friis: Stiftamtmen, s. 121 ff.

⁵ Peder Holm (1733—1817) var amtmann i Lister & Mandals amt 1773—1805. Dersom NW har rett i at Holm «ordlydende» gjenga Erdman Jensens krønike, må Holm ha hatt en annen avskrift enn den som ble trykt i 1919. Om PH, se Halvorsen, II s. 707.

⁶ Lars Hess Bing (1761—1819) var sorenskriver i Austre Robyggjelag 1806—1810. Hans «Beskrivelse» er karakterisert som «et ukritisk allestedsfra sammenpillet opus». Se: Finne-Grønn: Prok. I s. 32 f; Halvorsen, I s. 254 f; Olafsen, I s. 137.

Niels Scythe

Csand angaaer, deels udskrevet Holm. Hvorfra han har det øvrige, veed jeg ikke.

5) En Samling af Byens Privilegier, og Byen vedkommende Reskripter fra dens Stiftelse af indtil 1737, et Manuskript in folio,¹ har jeg ogsaa haft for mig. Samlingen er dog hvad Reskripterne angaaer, ingenlunde fuldstændig. Da Byens ældre og nyere Privilegier baade haves skrevne og trykte, har jeg ikke villet anføre samme in extenso og samlede paa eet Sted. Men deres Indhold er nøjagtigen og paa behørige Steder uddragen. Det vigtigste om Byen emanerede Kongl: Lovgivninger ere følgende:²

1) C _{IV}	Privilegium	29 October 1641
	do.	30 April 1643
2) F _{III}	Konfirmation	paa foregaaende 25 Aug: 1648
	Forordning	af 16 Aug: 1651
	do	« 22 Januar 1653
	do	« 22 Januar 1653
	do	« 24 Januar 1656
	do	« 24 Januar 1656
	do	« 25 Januar 1656
	Privilegium	« 30 Juli 1662 /+/ 20 poster
	Forordning	« 2 Oct: 1665
	Privilegium	« 15 Nov: 1665
3) C _V	Privilegium	« 21 sept. 1671
	do	« 29 Januar 1672
	do	« 15 Juni 1686
	Forordning	« 20 Nov: 1686
	do	« 14 Januar 1688
	do	« 15 April 1690

¹ Nå i Kristiansands magistratsarkiv i SAK. Sl. Steen, I s. 552 n. 11.

² Listen er ikke fullstendig, som NW selv er oppmerksom på; men den er helt nøyaktig i sine data. Sl. Friis: Kristiansand, s. 46.

/+ / Originalen /siger Krøniken/ til dette Privilegium, ved hvilket ej allene de ældre stadfæstedes, men og forbedredes med 10 Poster — Originalen skreven paa 50 rd. stemplet Pergament med Kongens Navn og Segl udi Rødt Vox, indlagt i en Sølvkasse, indtrykket med Chiffret F III brændte i Ildebranden.

- 4) F_{IV} Konfirmation paa alle Foregaaende 27 Nov: 1700
- 5) C_{VI} Reskript af 2 Sept: 1735
Privilegium af 31 Jan: 1738
- 6) F₅. Confirmation paa foregaaende 5 Maj 1747
- 7) C_{VII} Privilegium af 14 Octob: 1768
Eller Rettere Ophævelse af alle Privilegier.
- 5) Den *Tyrholm-Scythiske* Bispe-Krønike har jeg faaet laant fra Stiftskisten, afskrevet samme, og tilføjet den som et Anhang til Stedets *didactisk-ecclesiastiske* Beskrivelse. vide pag: [166]¹
- 6) *Kalm* i sin *Resa til Norra-America* har noget lidet om *Csand*
- 7) *Ligeledes von Buch*. *Rejse durch Norwegen und Lappland*, von Leopold von Buch, Mitgliede der Königl: Akademie der Wissenschaften zu Berlin. 2 Th mit Kupfer.
- 8) En fuldstændig Tabel og Forklaring over *Csands* Stifts Kjøbstæder og Amters Gavebreve etc: i Begyndelsen af det 18 Aarhundrede, samt —
- 9) En Beskrivelse over *Csands* Kjøbstæders og Amters Forfatning samme Tid, skal Sorenskriver *Tobiesen*² have besiddet; men hvor disse nu ere, vides ikke.
- 10) Studenten *Schousted*.³

¹ Manuskriptets titel, se kildelisten. — Michael Tyrholm (1691—1767) var sokneprest til Vanse 1725—1767. Se: Bolling: *Kyrkjeliv* s. 399; Bolling: Michael Tyrholm, i TTK; om *Diptycha*, se do. s. 15 f. med n. 6. — Ad *Scythes* del i dette ms., se ib. s. 16 n. 7.

² Christen Tobiesen, utnevnt til sorenskriver i Vestre Robyggjelag 1759, suspendert 1785. Se: Osterman: *Ex. Jur.* s. 75; Olafsen I s. 138; Wessel Berg III s. 148 ff, s. 210 f.

³ Vel den Niels Christian Schousted som dimittertes til Akademiet 1778. Se: *Elevprot.* s. 32.

Første Kapitel
Videns Fysisk - Geographisk - Mathematisk.
Beskrivelse.

[illegible]

Byens Physisk-Geographisk-Matematiske

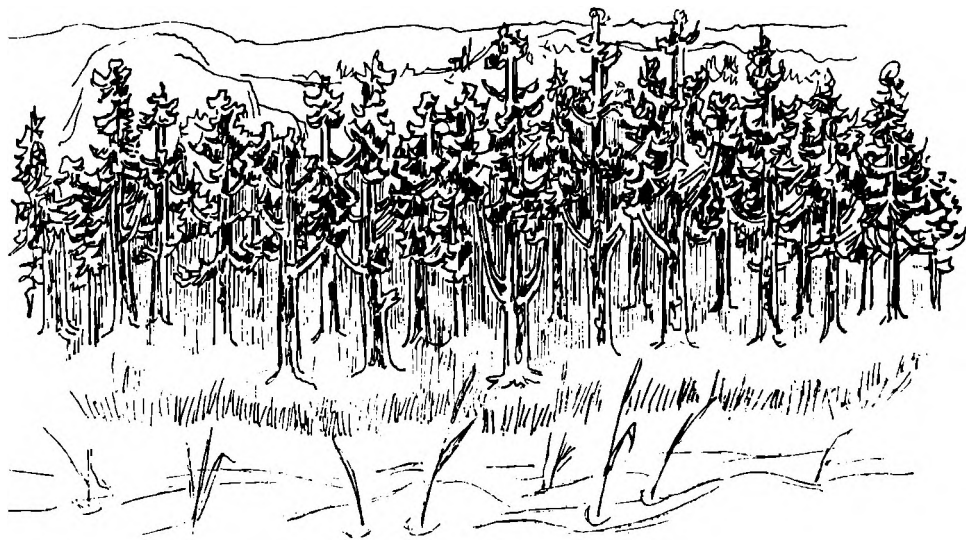
Beskrivelse

[§] 1.

Stedets physiske Oprindelse

*A*t Havet engang i Tiden har skyllet op over Ksands Grund til Eegs og Grims Klipper, der i Nordvest begrændser den Sandslette hvorpaa Byen er anlagt, og at denne Slette har sin Oprindelse af Sand og Mudder, som lidt efter lidt deels er bleven frem dreven og opdynget af de østlige Bølger, deels kastet til Side i Kampen mellem Søen og Odder-Elvens Strøm, alt det er i højeste Grad sandsynligt, ja meer end sandsynligt. Det første og øjensynlige Beviis for denne Hypotheses Gyldighed er, at sligt end den dag i dag haver Sted. Sandsletten vedbliver at tiltage; den saakaldte Østerside, hvor Havet med størst Frihed og Voldsomhed bryder ind, bliver grundere og grundere, og det desto mere, jo nærmere Elven. Ved Geometriske Opmaalinger, foretagne i Aarene 1783 og 1803, blev befunden, at i disse 20 Aar var Strandkanten udenfor Borgerbatteriet, som ligger strax vestenfor Elve-Mundingen og Tangen, voxet 20 Fod, men Elven paa den modsatte Side havde erobret 15 Fod af Landet. Her, ved Tangen, byggede man forud store Skibe. Nu lader det sig ikke mere gjøre, da der ej er Dybde nok. —

¹ Kap. 1—2 finnes i to versjoner, se Forord. En moderne fremstilling av stedets fysiske opprinnelse, se: D. Danielsen: Geologi, i «Torridal sorenskriveri. Et fellesbind», s. 9—46. (Kr.sand 1957).

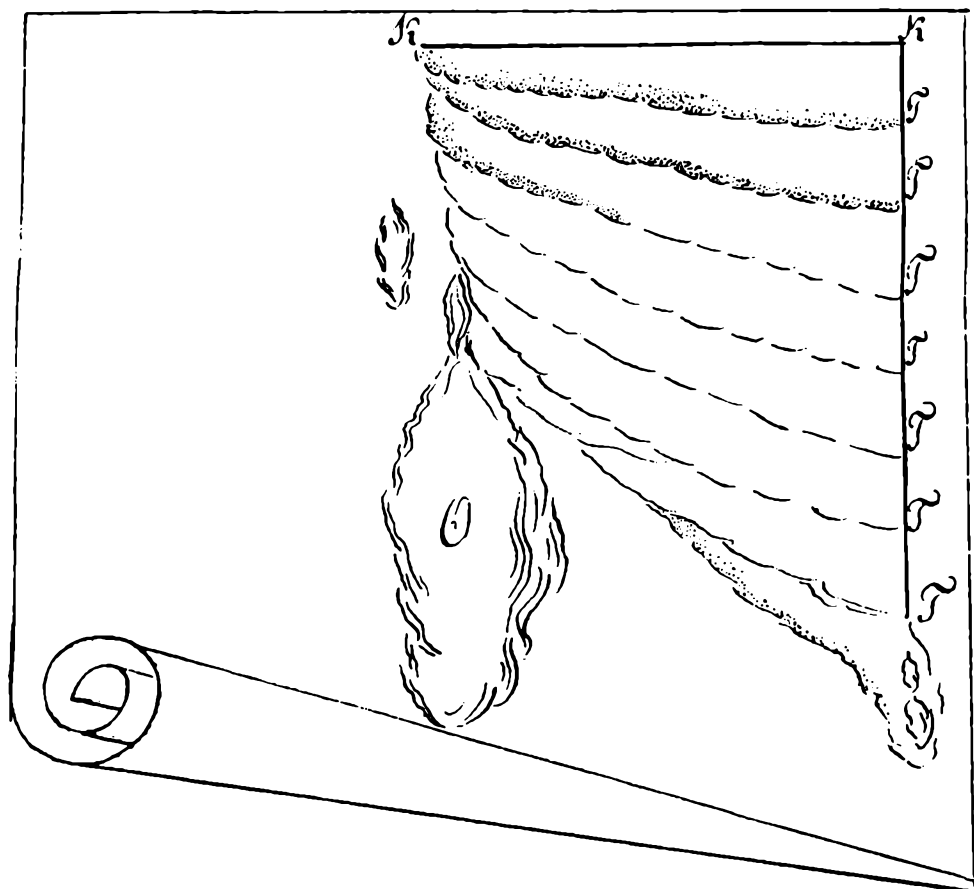

Ved et opmærksomt Øje paa Skikkelsen af den Slette, Byen indtager, bestyrkes man end mere i Overbeviisningen herom; thi den har alle Kjendemærker paa et Produkt af Havets Spillen med sin Sand. Ved Landklipperne i Baggrunden ligger den horizontal, men paa de tre Sider, som Vandet berører, gaaer den ned i en Skraaning, og, vel at mærke, den Side, Elven bestryger, er steilest, den vestre Strand meget mindre brat, men den østre Sides Skraaning er næsten umærkelig. Mellem denne og Elven strækker Sletten sig ud i en Odde, der ender med en Deel smaae Skjær. Paa adskillige Steder i Byen selv rager Toppene frem af smaae Klipper. Alt Beviis for at Byens Grund er skabt af Neptun. Hine smaae Klipper hjalp til at sammenpresse og fastholde den opkastede og sammendyngede Sand. Elven slikkede stedse noget bort af sin Sengs sandige Sider, skyllede det ned med sig til Mundingen, hvor det hvirvledes om af de der mødende Bølger og Elvens Ih, og af dem opkastedes paa den østre Strand, som saaledes stedse voxte længere og længere ud, og det nødvendigviis i omvendt Forhold til Afstanden fra Elven. Som en Følge heraf,

og da Vestersiden baade af Odderøen og andre Holme var mere beskyttet, kunde denne ikke i lige Grad tiltage; og da nu den Tid kom, at Sanden stødte paa Odderøens nordre langtfremragende Fod, og denne Øe blev forenet med den nyskabte Sandslette, saa var den vestre Havn dannet, og den vestre Ende af den østre Havn kunde tiltage hurtigere. Dette oplyser følgende Rids, hvor KK er de bag Byen liggende Klipper og Bakker, T den stedse længere udgaaende Tange, O, Odderøen, S den voxende Sandslette, der i Førstningen maa have dannet en Triangel med Elven og Baggrunden, og K O er Vestersiden eller den vestre Havn. —

At ogsaa Vestersiden i den senere Tid er bleven forøget, er bekjendt. Gamle Christiansandensere kunne huske den Tid, da de fangede Østers hvor nu er tørt Land og Pakboder. Men paa denne Side er Landets Udvidelse ikke saameget Havets Indflydelse, som forsætlig bevirket af Indbyggerne, ved Bolværkers Opførelse og Udfyldning; til deels har vel og den megen Færdsel, Hugning og Arbejdning, som paa denne Side har haft Sted, bidraget dertil. For nærværende Tid søger man ved Opmudring at forhindre, at Stranden ikke gaaer videre.

Var Sletten ligesaa gammel, som Norge, maatte man vel ved de mange hundrede Brøndes og Kjelderers Gravning, her ligesaa-vel som paa det tet ved liggende Lund og Eeg, have fundet Tegn til Begravelser. Men aldrig har dette været Tilfældet. Derimod fortæller Prof: Kalm i hans Resa til Norra-America, at ved Grims Bakken, strax vestenfor Ksand, nesten en halv Fjerding Vej fra Havet, og et Par Favne højt over Havfladen fandt han under 3 à 4 Favnes Jord et Stratum af Muslinger og Snekker, som bestod af den Coclea, der i Bahuslehn kaldes Kuppunge /:See Linnei Vestgothiske Rejse S: 169:/ samt af Conchis 1333, 1339 og 1344 i Linnei Fauna Svec: hvilke Testacea alle have deres Tilhold i Saltvand. — Disse Muslinger vare vist nok ikke Levninger fra en Preadamitisk Verden. Kalm fortæller fremdeles: En hæderlig Mand i Csand /: den lærde Spidberg /: fortalte

mig, at, da hans Svigerfader¹ for 20 à 30 Aar siden grov en Brønd i sin Gaard i Staden beliggende 3 Musketskud fra Stranden, fandt han efter 8 til 10 Alens Gravning et Skibs-Anker nede i Jorden, nesten fortæret af Rust.» Denne Rejsende gjorde sig ellers megen Umage for at finde Beviser for Dallins² og andre svenske Filo-sofers den Tid nye Hypothese om Vandets almindelige Formind-skelse. Men at det faste Land saaledes fra Tid til Tid paa Steder udvides, kan ingenlunde tjene til Beviis derfor; thi Vandet ind-

¹ Spidberg, se foran s. 14, n. 1. Svigerfaren var kjøpmann og reder Peder Clausen Topdal.

² Olof von Dalin (1708—1763), dikter, historiker. Hans «vannforminskelsesteori» oppr. frem-lagt af Swedenborg og Celsius. (Svensk Uppslagsbok VI s. 922).

tager igjen det større Rum, den opkastede Sand har efterladt sig, og altsom Landjorden vorder større og højere, bliver Havet dybere. Den Sag synes derfor afgjort, at Ksands Grund ikke er saa gammel som Norge selv. Men hvor gammel den da er, det overlades vore lærde Oldgranskere at bestemme. —

[§] 2.

Stedets geographiske Beliggenhed.

Christiansand, fordum kaldet Sanden eller egentlig Store Sanden, til Forskjæl fra det 5 Mile østligere liggende Lille Sand, er Stiftsstaden i Ksands Stift i Norge, og ligger i Mandals Amt og Oddernæs Sogn, 7 Mile østenfor Lindesnæs, den sydligste Pynt af Norge. Fra de øvrige Stæder i Stiftet til den er følgende Afstand. Fra Stavanger i SO, 24 Miil, fra Flekkefjord OSO, 12 Miil, fra Farsund OSO, 9 Miil, fra Mandal NO, 5 Miil, fra Grømsstad SV, 6 Miil, fra Arendal SV, 8 Miil, og fra Riisøer SV, 12 Miil norsk. —

Den Afstand fra Christiania SV er 37 Miil, fra Bergen SO til S er 40 Miil, og fra Trondhjem StV 90 Miil norsk. Skagen ligger 20 Søemile fra Csand, Gothenburg 32, Hamborg 77, Calais og Dower 110, Amsterdam 96, Dunquerque 105, London 120, og Edinburg 96. —

Paa samme Polhøjde, som Christiansand ligger ingen skikkelig Bye i hele Verden udenfor Norge. Heller ikke er den nøjagtigen bestemt. Nogle angive Ksands Bredde til $58^{\circ} 6'$, andre til $58^{\circ} 7'$. Holms Angivelse nemlig $58^{\circ} 7'$ og $50''$, er uden Tvivl den rigtigste; og de der lægge Stedet under $57^{\circ} 30'$, og $58^{\circ} 20'$ fejle meget. Christiansand ligger altsaa under samme Himmelstrøg som den nordre Deel af Kamschatka, $36\frac{1}{2}$ geografiske Mile nordligere end Kjøbenhavn, $79\frac{1}{2}$ Miil sydligere end Trondhjem, $27\frac{1}{3}$ Miil sydligere end St: Petersburg, $26\frac{3}{4}$ Miil sydligere end Christiania,

32 Mil sydligere end Bergen, 18 Mile sydligere end Stockholm, 25½ Miil sydligere end den sydligste Ende af Grønland.

Christiansands Længde er i Tiden 0 Time 21 Min: 30 Sek: vestenfor Kjøbenhavns Miridian, eller vesten for Kjøbenhavn i Grader 4° 31' 50'', østen for Ferro's Miridian¹ omtrent 25° 30'; — østenfor Paris's Mirid: 5° 42' 48'', — østenfor Pico 24° 42' 48'';² østenfor Greenwichs Miridian 8° 2' 50''. —

[§] 3.

Stedets Størrelse og Skikkelse.

Ksands Grund er ikke gandske jevn. Endog i dens Midte gives der smaae Bakker og Ujevnheder, og paa Torvet og enkelte andre Steder rage endnu frem skaldede Hoveder af Klipper i Grunden. Disse Heldinger ere mere til Nytte end til Ubeqvemhed, da de befordre Vandets Afløb. Sletten danner, som Kartet udviser, omtrent et Paralelogram, hvis Vinkler vende til Horisontens fire Hovedpunkter. Fra det saakaldte Øvre Færgested til Grimsaaen v: Natmandsbækken er 3955 Fod. Den modsatte Side fra Tangen til yderste Ende af Gravene holder 4000 Fod. Fra Øvre Færgested til yderste Ende af Tangen langs Elven er 3220 Fod og den modsatte Side fra Gravene til Frobusdal 3020 Fod. Eller, for at bestemme Omkredsen og Qvadrat-Indholdet af den Grund, Byen egentlig indtager, maalt efter Midten af Byen, og Arealets Middelbredde og Middellængde, er der fra vestre Strandbred til Torridals-Elvens Strandbred 3300 Fod, og fra Strandbredden ved Fæstningen til Hospitalsgadens³ nordre Side 2450 Fod. Arealets Omkreds er altsaa og Qvadrat-Indholden

cf: § [s. 76 f]

¹ Hierro Férró, den minste og vestligste av De kanariske øyer. Ludvig XIII's reskript av 1. juli 1634 satte Férrós meridian som 0. (Salmonsens VI s. 464).

² Pico, en av Asorene.

³ Nå Tordenskjolds gate.

Christiansand, Stedets Grændser og Omegn.

Paa nordre og nordvestlige Side ligger tet ved Byen lave Bjerge, der skille Gaardene Grim og Eeg fra hinanden. Vestenfor disse Bjerge udbreder Grims Enge og Agre sig i en halv Fjerdingvejs Strækning i Vesten, begrændses paa den modsatte Side af Duehejen, og gjennejskjæres af Grimsbækken, der kommer fra de 4re Vande Kroe-, Qvisle-, Bær- og Grundevandet, og tæt vesten for Byen falder ud i Søen. Imod Nordøst strækker hine Smaafjelde sig lige tet til Elven, adskiller og skjuler gandske Gaarden Eeg fra Byen. Paa de øvrige tre Sider er derimod Byen omgivet med Vand. — Utursa-Nøk kysser Byens højre Kind, eller, prosaisk talt, langs Byens højre Side løber Odder-elven, eller Torrigdals-Elven; fordm Utursa, vulgo Aana.¹ Den kommer fra en liden Sø Udgaardskjøn kaldet i Winie-Hovedsogn i Øvre-Tellemarken /; efter Bing fra et Vand paa Fjeldene mod Øvre-Tellemarken kaldet Gryde-Vand; men han modsiger sig selv /; og gjør altsaa en Rejse paa henved 30 Miile gennem Raabygdelaug og Mandals-Amt. Den er ved Byen nesten overalt 480 à 490 Fod bred, og 13 til 15 Fod paa det dybeste /; cf Kap. [s. 33 f].

Paa den anden Side af denne Elv ligger en yndig lav Slette, kaldet Lund eller Nedre-Lund, udstrækkende sig nesten en Fjerding Vej fra Midten af Byen opad, som en Gylden Bræm paa Elvens himmelblaae Klædebon. Paa begge Ender forhærdes denne Slette til lave Klipper, nemlig i nordre Sødals-Hejen, i syndre Hamre-Hejen; men Ryggen hæver sig grøn i en meer eller mindre stejl Skraaning. Har man besteget denne, saa befinder man sig paa en endnu større Slette, kaldet Øvre-Lund, eller Oddernæs, hvorfra man seer ud over Byen og dens Havne, Nedrelund og Elven. Denne Slette er halvcirkelrund. Hele Lund, som fordm var deelt mellem Gaardene Oddernæs og Kongsgaard, nu udparcelleret til flere og

¹ Sl. Skjevraak: Kring Otrå-namnet, i Bidrag til Agders Historie XI s. 22—26.

fuld af Villas, begrændses af Fjelde, der strække sig øst og syd, og danne for Øjet en halv Cirkel fra Elven til Søen. Et steilt Fjeld, almindelig kaldet, den forkeerte Baad, eller Skraastad-Fjeldet af den tet ved liggende Baad [ɔ: Gaard] Skraastad, det højeste ved Csand, og som skal kunne sees langt ude i Søen, ja i Klart Vejr sees og kjendes 7 à 8 Miil i Søen, og ved hvis Fod Elven trænger sig forbi, og Torridalen er snevrest, begynder Halvcirkelen en Fjerding fra Byen. Hvorpaa Klipper, stedse aftagende i Højde, slutte en Kreds om Lund, indtil de tabe sig i Søen som Skjær og Tanger.

Midt imellem Byens vestre og syndre Side hæver sig af Søen den høje tragtformige Odderøe, der beviser Byen saamange og vigtige Tjenester. Dens Højde ved Signalstanden paa Udkik er $283\frac{1}{2}$ dansk Fod over Vandfladen. Fordum var dens ene Tange sammenhengende med Storesanden, men blev gjennemskaaren /: Kap § [s. 104 ff].

Denne Øe danner tvende Indløb til Byen, tvende Havne. Det østre Indløb mellem Odderøens østre Side og den tvertsoverfor liggende Galgeberg-Tangen er omtrent 1032 Alen bredt. Og fra Fæstningen til Galgeberg-Tangen er 1150 Alen. Dette Indløb leder i Nord til Byens østre Reed eller Havn paa dens syndre Side, hvor Elven falder ud, og længer i Nordost til den over en Miil lange Topdals-Fjord.

Mellem Odderøens vestre Side og den tvertsoverfor liggende Dyblingsholm er det vestre Indløb eller den saakaldede Dybing omtrent 760 Alen bredt. Det leder ind i Nordvest til Byens vestre Reed og Havn, og meer mod Vesten til den omtrent $\frac{1}{2}$ Miil lange By-Fjord. Fra Sandvigen til yderste Ende af Dyblingsholmen og Odderøen er 3550 Alen fra Fæstningen til yderste Pynt af Odder-Øen 2301 Alen, og en Kugles Gang er 3000 Alen.

Rundt omkring paa vestre Side ligger adskillige mindre og større Øer. Tet ved Byen Laugmandsholmen. Længere ude ere de vigtigste Bragdøe $\frac{1}{4}$ Miil i omkreds, og Andøen $\frac{3}{4}$ Miil i omkreds, som danne andre mindre beqvemme Indløb til Byens vestre Havn.

En $\frac{3}{4}$ Miil syden for Csand ligger den vigtigste, største og skønneste Øe omkring Byen nemlig Flekkerøe, der er $\frac{1}{2}$ i Længde og $\frac{1}{8}$ Miil i Bredde. Mellem den østligste Spidse af denne Øe, og de østenforbeliggende Randøer er det saakaldte Østergab, eller rettere mellem Oxen, en liden Holm ved østligste Huk af Flekkerøe, og Grønningen, en Holm ved sydligste Huk af Randøe-Sund. — Mellem Flekkerøes vestligste Odde og det faste Land er Vester-gabet. Dette faste Land kaldes Indre-Flekkerøe, eller Flekkerøe, da den sydostenfor liggende store Øe egentlig har Navn af Ydre-Flekkerøe. Fra Byens Havne til de yderste Skjær er $1\frac{1}{4}$ Miil. Disse yderste Skjær ere Fladskjærene, Huggeskjærene, store Grønningen, Riisøerne, Sutreholmen, Oxen. — Kin paa østre Side af Flekkerøe-Havn. Skede, som er dyb rundt omkring, ligger midt paa Fjorden mellem Kin, Bragdøe, Flekkerøe og Dversøe.

Byens Physisk — Nautisk — Commerciale

Beskrivelse

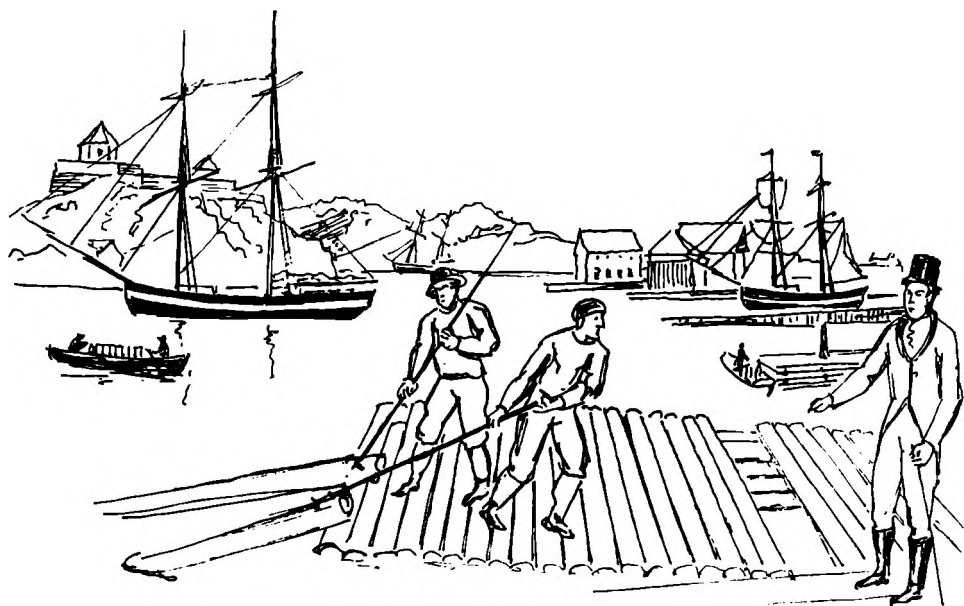
[§] 1

Stedets for Handelen fordeelagtige Beliggenhed fremlyser af forrige Kapitels anden og fjerde Paragraf. Næsten i lige Afstand fra de betydeligste Handelsstæder i Norden, midt imellem Kategat og Nordsøen, midt imellem alle nordiske handlende Nationer den skotske, engelske, franske, hollandske, tyske, danske og svendske Nation, maa hele den østersøiske Handel med den øvrige Deel af Verden passere dette Sted forbi. Hvorfor ogsaa Stedet har den fornemste Qvarantæne-Indretning. Naturen synes at have bestemt det enten til Residence for hine Nationers Mæglere, til Oplag for deres Varer, til Middelpunkt for deres Tuskhandel, til Samlingsplads for deres Konvøjer og Søe-Caravaner, til Tilflugtssted i stormende Vejr, Skibbrud og Farer; eller og til at forstyrre, forurolige og ødelægge hine Søekaravaner; det er enten til en stor Handelsstad eller en stor Røverstad. —

[§] 2.

Havne og Søekyst.

Anførte Fordele af sin Beliggenhed kan Csand maaskee have tilfælles med mangen anden Handelsstad, men neppe har nogen af dem tillige en for Søefarten og Handelen saa gunstig Søekyst.

Foregaaende Kapitels fjerde Paragraf og tilhørende Kart¹ viser hvor frit og aabent Indløbet til Staden er, og hvormegen Beskyttelse den dog har af Naturen. Man har her ingen lang grenet bugtet, slangeformig og skjærfuld Fjord eller Reed at besejle for at komme fra eller til Byen. Ethvert Huus i Byen, som har Udsigt til Indløbene, seer ligeud i Nordsøen, og naar Fartøjer løbe ud fra de inderste Havne, ere de med middels Vind om en halv Time komne til Søes. Ikke destomindre er Stedet omringet med saamange fortreffelige, rummelige og sikkre Havne, som faa andre Steder.

Flekkerøe-Havn er almindeligen erkjendt for maaskee den bedste i hele Norge, ja Verden, Maltha maaskee undtagen, i Henseende til Rummelighed, Indløb, Tryghed, Ankerbund. Man løber ind i den gennem Øster- eller Vestergabet med en Flaade paa nogle hundrede Sejl, der gjerne kunne være Linjeskibe af første Rang, man finder Vandet 8 til 19 Favne dybt, Grunden bestaaende af Leer og Sandgruus, og den hele Flaade ligger omringet af lave

¹ Intet kart lå ved NW's manuskript.

Fjelde mellem yddre- og indre Flekkerøe i Ly for enhver Vind. — Da Havnen har to frie Indløb, kunne Fartøjerne løbe ind og ud af den med enhver Kuling.

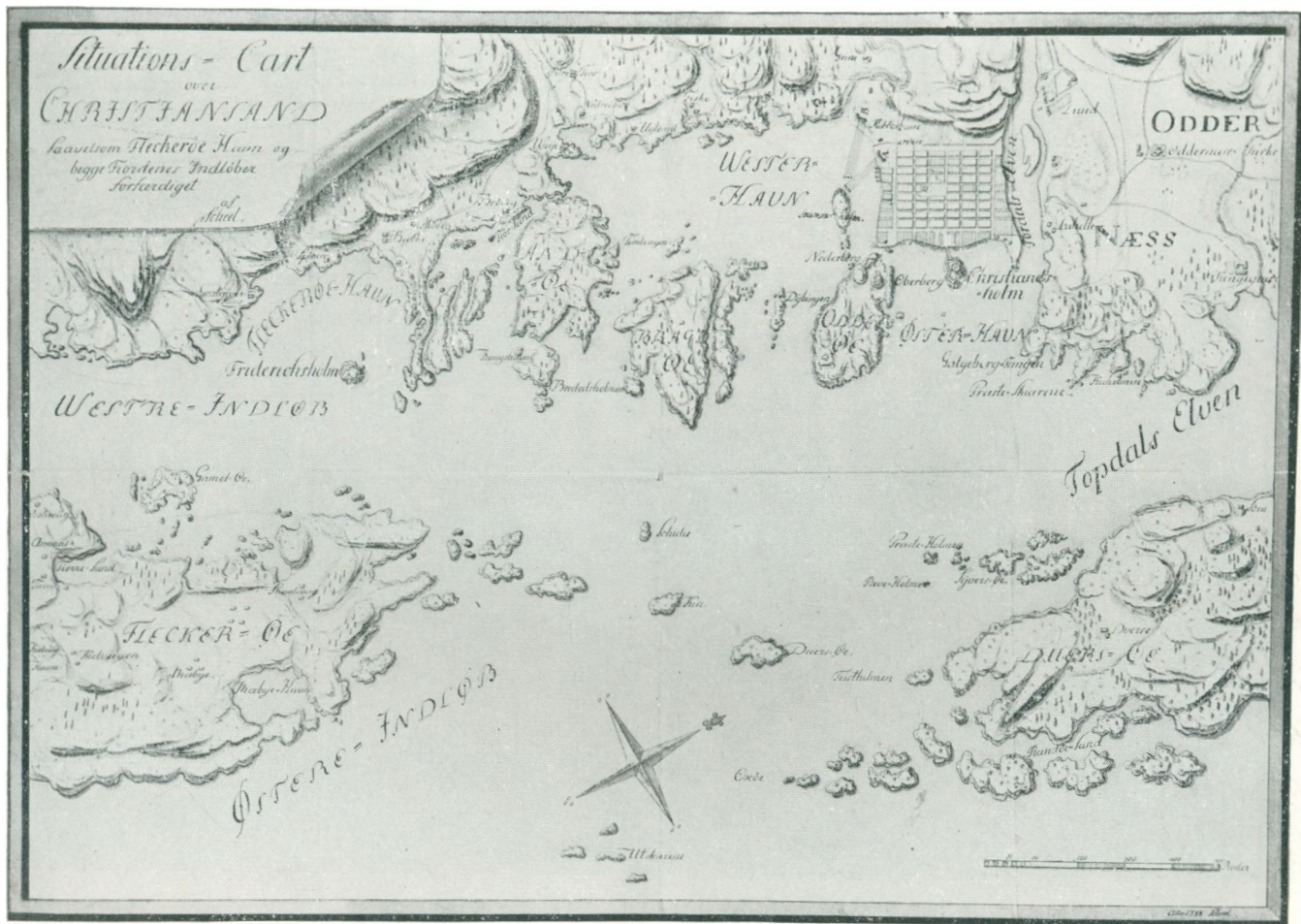
Imidlertid maa bemærkes, at der i Midten af Vestergabet ligger en Grund, som svære Skibe ikke uden Lods kunne passere. Denne Grund har 3 Favne Vand, og heder Hamerskalboen eller Hanegalboen, eller Havnegalboen: Havnegal-Grunden; thi Boen er Botten, Bunden. I Østergabet er et Skjær ved Navn Kobbernaglen,¹ som er farligt. Havnens Fortreffelighed har fra ældgamle Tider været de Søfarende Nationer bekjendt. Den var derfor altid et Tilhold og Smuthul for Kapere og Sørøvere, et Tilflugtssted for Orlogsflotiller og Kofardieflaader, og har reddet mangen brav Sømands Liv. Ligesom den og ved Kongl: Resol: af 25 Juli 1798 bestemtes til Station for vore konvøjerende Skibe og til Samlingsplads for de Handelsfartøjer, der vilde gaae under deres Beskyttelse. —

Mellem Byen og Flekkerøe findes endnu andre mindre Havne, saasom Practika syndenfor Bragdøe-Tangen, et lille foragtet Sted, der har sit Navn af at de Skibe, som havde udholdt Qvarantænen i gamle Dage, og faaet Tilladelse at sejle, sagdes da at have faaet Practica. Betydeligere er Kongshavn henved en halv Miil fra Byen indenfor Flekkerøe mellem Andøe og Bredals-Holmen, 8 à 10 Favne Dyb men Indløbet kun en 16 à 18 Fod. Bunden leret.

Med sydlig Vind lader det sig gjøre gjennem Steensundet at sejle op til Csands egentlige Reed og Havn; men da dette Sund er fuldt af Skjær, maa man enten være særdeles vel bekjendt eller have Lods, for at passere det. Bragdøesundet er og fuldt af Holmer, Skjær og Kroger. Den egentlige Indsegling vesten for Odderøen er derfor Store Dybingen, som er 80 à 100 Favne Dyb; en Mærkværdighed. Store Dybingen kaldes det lige Sund mellem Odderøen og Dybingsholmen.

Byens *vestre Havn* og Reed med dens mange Vige og Arme,

¹ Den er i Vestergabet.

Kristiansand på Nicolai Wergelands tid. Etter den engelske maler Edy.

saasom Hanevigsbugten og Kjosebugten er saa rummelig, at den største Orlogs-Flaade baade Vinter og Sommer her kan ligge tryk i Ly af de omkringliggende Fjelde og Øer. Den største Orlogs-Flaade her har lagt, var de 7 russiske Orlogsskibe, som opholdt sig her i Aaret 1796 og 97. — Odderøen med den modsatte Kyst danner Rheden. Laugmandsholmen danner den egentlige Havn, i hvilken 150 Skibe kan ligge fortøjede i Sikkerhed for enhver Vind.

Dybden er fra Laugmandsholmen til Hanevigs- og Kjosebugten 20 op til 12 à 8 Favne. Egentlige Grunde gives der ej, undtagen Store Kirkegrund, som ligger omtrent midtfjords mellem Odder-Øen og Fiskaa-Tangen, som skiller Hanevig fra Tjose-bugten. Ankerbunden er Sand og Leer. Sydlige Vinde ere de eneste der noget forurolige Havnen. Odderøen og Laugmandsholmen parere godt af for alle østlige Vinde. Med de Vinde, som ligge mellem NO til Ost og derfra til Nord, samt fra Nord indtil SV til Vest kunne Fartøjerne her gaae til Søes. De største Skibe kunne lægge tet til Pakboderne. —

Dette er for nærværende Tid ikke aldeles Tilfældet med den *østre Havn*, eller Østersiden. Jo nærmere Elven desto grundere Stranden. Fordum kunde man der lægge til med smaae Skibe, nu ikke engang med en Baad. Ankerbunden er Sand og Leer. Dybden, hvor Ankerplads er, fra 16 til 3 Favne; men mellem Odderøen og Galgeberg-Tangen, er 25 til 30 Favne, men ingen Ankerbund for Skibe. Paa denne Kant ligge Fartøjerne mere beskyttede mod de vestlige Vinde; men da Indløbet her er meget bedre end paa Vester-siden, og stikker mere lige til Søes, saa vælter her med sydlige og østlige Vinde en saa svær Søb ind fra Havet, at Fartøjerne maa søge Ly langt inde under Odderøen. Denne og nogle Holme eller Skjær, hvorfra den største er Blegerøe danne et lidet Sund kaldet Odderøe-Hullet, der tjener til Havn for Qvarantæne-Skibene.

Vi komme nu til Elven. Ogsaa den er en Havn. Men Nedskyllingerne af dens egen Strøm og Opskyllingerne af Søen bevirke, at Stedet hvor Utursa-Nøk kjæmper for at falde i Amphitrites¹

¹ Poseidons make.

Arme, det er Aaens Munding efterhaanden er bleven saa grund, at Skibe, der stikke dybere end 8 Fod, ikke kunne passere den. Det er derfor kun smaae Fartøjer, som med Ladning kunne besejle Odderaaen. Større Skibe oplægges her tomme og aftaklede, og det saa højt oppe som Byen strækker sig, enten for at repareres eller for at overvintre. Og vil man paastaae, at et Fartøj oplagt i Aaen om Efteraaret, fuldt besat med Skjæl og Muslinger, bliver inden Foraaret fuldkommen rensede, da Muslingerne falde af ved Ferskvandsstrømmen, og de Orme, som pleje at tære paa Skibenes Bund, døe. Strømmen i Elven seent paa Foraaret og om Høsten er vel stærk, men dog ikke i den Grad, at den bliver farlig for de paa samme flydende Fartøjer. Midt i den stærkeste Strøm have vel svage Varp sprungen. Men dette er en aabenbar Uforsigtighed og Skjødesløshed. — Da nu desuden Ankerbunden er fortreffelig, saasom den bestaaer i øverste Lag af Gruus eller smaae Stene, og noget Dybere nede af Sand og Leer, og da Tangen ved sin fremstikkende Odde i Elvemundingen beskytter for de sydlige Vinde, saa er ogsaa Odderaaen en ypperlig Havn for Csands Flaade. Hvor stor en Gunst har ikke Naturen ogsaa beviist Byen derved, at den gjorde denne lille Flod dybest paa Byens Side. Kun Skade, at Indløbet ej er dybere, som det dog ved Indpæling og Opmudring kunde blive.

/: Man Konferere i Øvrigt det medfølgende Kart, samt om Veje, Vind og Strøm i Havet Physisk-climatisk Beskrivelse 3 Kap: 4 § :/ [se s. 37 ff]

Forbigaaes bør ikke Topdals-Fjorden, der tilbyder den skønneste Reed med Havne, som man kan tænke sig. Den har et frit Indløb fra Havet forbi Odderøen og Galgebergtangenen, og strækker sig een Miil i Nordost. Her har ofte i Fredens Tid engelske Flaader løbet ind. Topdals-Fjorden er fri for Skjær og har prægtig Ankerbund; og omendskjøndt den kun har eet Udløb, saa kan man dog i det sværeste Vejr med de sværeste Skibe gaae ud af Fjorden, efter nogles Paastand, med enhver Vind; thi om end Vinden er imod, saa sætter dog den Strøm, som Topdals-Elven og Torridals-

Elven foraarsage, de udad krydsende Fartøjer til Søes. Thi ligesom Indløbet gaaer i Nordost, saa gaaer Strømmen fra Topdals-Elven i Sydvest, og naar man er forbi Galgebergtangenen, støder Torridals-Elvens Strøm til, som gaaer i Syd. — Vige er en god Havn i Topdals-Fjorden, som dannes af Warodden, hvor en Flaade kan ligge tryk. Fordum et betydeligt Ladested. 1686, formedelst Underslæb afskaffet som Ladested; men ved Resk: 9 Sept: 1691 blev det igjen tilladt, at alle med deres Skibe maatte ligge der, for at indtage Ladninger, som udbringes af Topdals-Elven. Nu boer kun 2 Mand paa samme Sted, og der foretages ingen Indskibninger mere. — KongsgaardsBugten, JustnæsBugten og allerdybest inde Aalefjære ere ligeledes Havne i Topdalsfjorden.

[§] 3.

At to saa betydelige Elve, som Topdals-Elven og Torridals-Elven, hvoraf denne flyder langs med Byens Side, hiin falder i en Fjord, som strækker sig ned til Byen, hvor dens eneste Udløb er, ere Byen saa nær, det er og et stort naturligt Fortrin, Csand har, som Handelsstad og især som norsk Handelsstad. Begge gjøre mange Miles Fart gennem Raabygdelaвет. Om Torridals-Elven er før talt. Topdals-Elven udspringer fra et stort Vand kaldet Strandefjord paa Grændsen af Øvre-Tellemarken og løber i Sydost til syd gennem Raabygdelauguet, siden i Sydvest gennem Nedenæs og Mandals Fogderier, en 18 Norske Mile, indtil den ved Gaarden Kjevig falder i Topdals-fjorden; og alt hvad som kommer fra den, maa ned ad Fjorden til Byen. Paa begge Elve nedflaades Lasten, som er Borgernes fornemste, næsten eneste Handels-Artikel. Det er med disse som med alle norske Smaafloeder, at deres Vandestundom Høst eller Vaar blive for store, og bortskylle megen Last. Saaledes steeg Topdals-Elven 1799 til saadan Højde at adskillige Vaaningshuse bleve fyldte og Bommene sprang, saa at over 10000 Bord flød væk foruden anden Last, alt vurderet for 20000 rdl. En ligedan Ulykke indtraf paa Torridals-Elven 1812, da Bommerne

sprang og en uhyre Mængde Last flød ned, hvoraf den største Mængde tørnede paa Thygesens Broe¹ og truede med at rive samme med sig. Lastens Ejere i Byen bleve anmodede om at bjerge den og skaffe den bort fra Broen; men da de ikke føjede Anstalten dertil, saa stak man Last bort fra Broen, og lod den gaae til Søes. Broen led Skade, og af den Last, som drev ud, kom en stor Mængde til de jydskes Kyster, da Vinden var nordlig, hvor den blev solgt til de respective Ejeres Fordeel.

Paa begge Elve er Saugmøller — de paa Torridal tilhøre Kjøbm: P: Mørck² de paa Topdals-Elven tilhøre Consul D: Isaachsen.³ Vilde nogen af Byens Indvaanere anlægge nogen Fabrik, saa tilbød Torridals-Elven paa hele Byens østre Side baade Kraft og Befordring. Næsten enhver som er boesat paa disse Elves smukke Bredder har Laxefiskerie.

Hertil kommer og at begge Elve kunne befares med Baade og Pramme, indtil $1\frac{1}{2}$ Miil fra Byen da man nærmer sig den første Foss, nemlig Boens Foss paa Topdals-Elven og Vigelands-Fossen paa Otteraaen, hvilke Vandfald ere af de skønneste i Norge og kappes med hinanden i Stolthed. Dog giver jeg Vigelandsfossen Fortrinnet, hvis Beskuelse er henrykkende. Naar da og tages Hensyn til deres behagelige Bredder, og de yndige smaa Landskaber de slynge sig igjennem, saa er det unegteligt, at disse to Elve ere til ligesaamegen æsthetisk Fornøjelse, som til oekonomisk — kommerciel Nytte for Byen. —

¹ Broen «Thygesons Minde» ble ferdigbygget i 1810. Oppkalt etter stiftamtmand de Thygeson, se s. 15 n. 4. Se: Steen I s. 463; Jacobsen: Broen «Thygesons Minde»s historie.

² Negotiant Peder Mørch tok borgerskap i 1767, døde desember 1813. Se: Steen I, *passim*; borgerrullen s. 146.

³ Negotiant Daniel Isachssen Widloch (Isachsen Willoch) tok borgerskap i 1765, døde 1813. Se: Steen I s. 371 et *passim*; borgerrullen s. 144.

Stedets Physisk — Climatiske Beskrivelse

[§] 1.

Climaets Mildhed og Sundhed.

Christiansand er til alle Tider med Rette bleven anseet for maaskee det sundeste Sted i Norge. Denne Fordeel grunder sig baade i Byens techniske og Stedets fysiske Egenskaber. Hine byder Ordenen at betragte paa et andet Sted, her have vi kun med de sidste at gjøre. Omendskjøndt Csand paa Jordens Klode ligger saa høit oppe mod Nordpolen, gives der dog neppe noget Sted i Verden paa samme Højde, der er mildere og sundere, men mange paa en sydligere Højde, hvor Naturen er langt strængere. — Stedets Beliggenhed mellem Nordsøen og Kategat, med Vand paa sine tre Sider, Jordbundens Tørhed baade i Byen og Omegnen, Skovenes Udryddelse rundt omkring og Lavheden av de Klipper, som omringe Stedet, ere de fornemste tænkelige Aarsager til den her mærkelige Naturens Mildhed.

Disse samme Omstændigheder tilligemed Vandets Godhed og Luftens idelige Bevægelse, maa man ogsaa fornemmelig tilskrive Stedets Sundhed. —

[§] 2.

Luftens Temperatur.

Christiansands Himmel har det om Sommeren langt fra ikke saa heedt, som Østlandets; heller ikke medfører dens Vinter en saa

fast og rask Frost, som paa andre Steder i Norge; men den er lunken og ustadig nesten paa alle Aarets Tider.

Foraar veed Christiansandenseren nesten ikke af. Den lunkne Vinter gaaer paa een Gang pludselig over til heed Sommer; men Mangelen paa Foraar erstattes igjen ved et skjønt Efteraar.

Hundredagene faaer man her, i Henseende til Vejret, meget tidligere end paa andre Steder; thi Juni- og Juli-Maaneder pleje i Almindelighed være de hedeste, og i August eller i de virkelige Hundedage har man som oftest et Hundevejr, kjøligt og vaadt. Men derefter kommer September og Oktober, skjønnne, milde, tempererede, stadige og højtidelige. Naturen dør vakkert i Christiansand. Man venter her længe paa den sidste Suk; man venter her stundom hele November ja Desember paa, at Himmelen skal udbrede dens Liiglagen, eller at Sneen skal falde for at befordre Kommunikationen og Tilførselen. Imidlertid kan man dog ikke, som Læseren formoder, klage over ideligt Regn i disse to sidste Maaneder. November, der paa den anden Side af Nordsøen heder Hanging-Month,¹ fordi dens Sörgelighed frembringer saamange offere til Timons Manes,² er her nesten et Foraar. Man rejser derfor i det strængeste Føre i Kane paa Østlandet og naar man nærmer sig Ksand maa man stige til Hest og troer sig i en anden Aarstid. Dog er dette ingenlunde nogen bestemt Sag. Intet er uvissere end Vinterens Begyndelse i Csand. Man har iagttaget, at i Aarene 1750 til 1762 faldt den første Snee den 16, 24, 26, 28 og 30 October, og i andre Aar den 6, 7, 12, 17, og 23 November. Her er altsaa

¹ Vanlige citat-samlinger og ordbøker nevner ikke «november» og «hanging month» som synonymmer. N.W. kan ha det fra Addisons essay «Cheerfulness» i «The Spectator» for 24. mai 1712: Addison viser til «a French Novelist» som skriver «in the gloomy Month of November, when the People of England hang and drown themselves....». Kanskje N.W. har fått låne The Spectator av sin skotske svigermor? — Denne fotnote grunner seg på opplysninger fra dr. philos. Diderik Roll-Hansen.

² Misanthropen Timon er vel i nyere tid best kjent fra Shakespeares drama Timon of Athens. Hans manes, Timons avdøde ånd, synger i gravskriften «.... who, alive, all living men did hate» (5. akt siste scene). I 5. akts 1. scene inviterte Timon atenienserne: «Come hither, ere my tree hath felt the axe, and hang himself».

en Forskjæl af 5 Uger. Fra 1805 indtil 1811 have vi ikke haft Snee i October. Men det første Snee fald er her ikke altid Vinterens Begyndelse. Saaledes faldt Sneen 1811 første Gang den 26 Octob: den laae et Par dage; Tøen slikkede den bort, og der efter var Vejret tempereret, og ingen Snee blev seet førend i Juledagene.

Med Nyaaret begynder derfor vor egentlige Vinter, hvilken som oftest er intet mindre end behagelig; thi Luftens ustadige Temperatur foraarsager, at føret sjelden er varigt, og at det herskende Vejr er Slud, eller Tøvejr, hvortil behøves megen Omsorg for Fødderne. Hele Byen har derfor Snue om Vinteren. Det skal være meget haarde Vintere, naar Havnen skal lægge sig; og skeer det sjelden førend ved Slutningen af Januar, eller efter at megen Snee er falden, og Søens Salthed derved formindsket, og dens Varme formindsket, og der strax derefter indtreffer skarp Kulde og stille Vejr.

Med Mars er vor visse Vinter forbi. Hvad derefter skal følge, er uvist; som oftest bliver det en Blanding af Sommer og Vinter.

Med Barometeret og Thermometeret har ingen her anstillet Observationer uden i efterfølgende faa Aar. Barometerets Højeste og Laveste, samt Varmens og Kuldens Højeste var da, som følger.

Aar	Barometerets		Dag eller Maaned	Højeste Varme	Største Kulde	Dag eller Maaned
	Højeste	Laveste				
1795	<i>Engelsk Maal</i>					
	30. 7.	 28. 8.	2 Sept: 19 Nov:	22 Grad	 14 Grader	8 Juni 2 Febr:
1796	30. 4.		8 Mars	18 Grad		1 Juli
		28. 8.	28 Oct: 24 Jan:		13 Grader	26 Dec:
1797	30. 9.		20 Jan:	24 «		17 Juli
		29. 2.	til		11 «	12 Dec:
1798	31.«		Jan:	24 «		22 Aug:
		29. 1.	Nov:		12 «	29 Dec:

Aar	Barometerets		Dag eller Maaned	Høyeste Varme	Største Kulde	Dag eller Maaned
	Høyeste	Laveste				
1799	30. 9.	 22. 4.	Dec: Jan:	24 «	15 «	16 Juni Febr:
1800	<i>Fransk Maal</i> 28. 6.	 27. 2.	Dec: tiere	23 «	 14 «	Juli Febr:
1801	29. «	 26.11.	Aug: Jan:	25 «	 11 «	Juli Jan:

[Se også Tillegg, s. 370]

Af ovenstaaende Tabel maa man ingenlunde bedømme Ksands Vintre og Sommere; thi den stærke Hede, der aldrig har oversteget 25 Grader, og den strænge Kulde, der sjelden gaaer højere end til 15 eller 16 Grader, har som oftest kun Sked en eller to Dage, ja undertiden kun en halv Dag, og Sommerens Middel-Varme er egentlig 15 Grader, og Vinterens Middel-Kulde 6 Grader.

Saa ulige er Aaringerne her, at i Aaret 1798 havde man den 13 April 20 Graders Varme og den 17 Maj 23 Grader, paa en Tid, da man ellers er vandt til Nattefrost, ja endog af og til Sneebyger, som 14 Maj 1795 var Tilfældet. Men det er ikke allene Aarstiderne, der i Henseende til Luftens Temperatur er saa ustadige; man har haft Exempel paa, at Thermometeret i et Par Dage er faldet fra 14 Graders Varme til 14 Graders Kulde; ja paa en Dag fornemmer man snart Varme snart Kulde, og paa meget hede Dage følger ofte usædvanlig kolde Aftener. Saa at den der i Csand vilde klæde sig efter Vejret, maatte ofte skifte om Dagen, og den der vil undgaae Rheumatismen og Catarrher, maa anvende megen Forsigtighed. /: Kf: II Deel.

Anmærkes maa det ogsaa, at Byen i den ene Ende er betydelig koldere eller varmere end i den anden. Det fornemmes især om Vinteren; da findes Østersiden $1\frac{1}{2}$ Grad koldere end Vestersiden. Et Phænomen, der lettelig lader sig forklare dels af den stærke

Elve-Snoe, deels af de kolde Østenvinde, for hvilke Østersiden er meest udsat, da derimod Vestersiden ligger i Læ af samme, deels og deraf, at Østersiden er meget mindre bebygget og beboet.

[§] 3.

Luftens Bevægelse.

Til før omtalte Beskaffenheder og Afvexlinger i Luftens Temperatur bidrager ikke lidet Luftens idelige Bevægelser og de Vinde, som herske her fra Aarets Begyndelse til dets Ende. Strømmen af Elvene frembringer en stedse varende Rustelse i Luften, og den paa alle Sider temmelig frie Horisont gjør, at Luften nesten aldrig er stillestaaende, men at alle Slags Vinde i sine stedse varende Forandringer gjenneblæser Byen.

Østen- og Vestenvindene ere de herskende, og ere de første yderst bidende om Vinteren, men qvalmhede om Sommeren, de sidste derimod lune om Vinteren og kjølige ja kolde om Sommeren. At Østen aander saa koldt om Vinteren, og saa heedt om Sommeren er en naturlig Følge af den stærke Frost, som har Sted om Vinteren paa Østkanten aff Norge, i Sverig og Rusland, og den yderlige Hede, som paa den modsatte Aarstid igjen hersker i disse nordlige Dele af det faste Land. Men at de vestlige Vinde ere saa kolde paa den milde Aarstid ogsaa milde paa den kolde er nesten ikke andet end et sandseligt Bedragerie; thi da Havvandet hele Aaret beholder omtrent den samme Varmegrad, saa bliver Temperaturen af den Luft som passerer over det, ogsaa nesten bestandig den samme, og maa altsaa, naar den kommer til et mere varmt Sted, synes kold, og paa et mindre varmt Sted synes varm. — Vesten opløser altsaa hvad Østen fastner. Østen bringer Snee, Vesten Regn og Tøe. Østen skaber Sommeren, Vesten forvandler den til Vinter; Østen skaber Vinteren, Vesten forvandler den til Sommer.

Det er besynderligt, at en Havfrue, som Csand, ikke er vaadere, end den er. Stærk Regn er sjelden varig, og tyk Taage, i Særdeleshed nede i Byen selv, er nesten et Særsyn. Men her er heller ingen steile skyhøje Fjelde i Nærheden til at indeslutte Taagen, til at fastholde og udperse Regnskyerne. Den bestandige Luftstrøm tillader dem ey at dvæle over Byen. Den tørre mange Alen dybe Sandbund opsluger det faldende Regn, og tillader ingen Sump at blive længe staaende og ved sine Uddampninger fylde Luften med Fugtighed; undtagen naar Jordbunden er beklædt med en Iis-skorpe, og der indtreffer Tøvejr og Regn og [!] Vinteren og For-aaret; thi da kan adskillige smaa Søer danne sig i Gaderne, men denne Ulempe har mere sin Grund i Stedets techniske end i dets fysiske Beskaffenhed. — Imidlertid hersker dog en betydelig Deel af Aaret jevnt Regn; ligesom og, naar Vinden bliver staaende paa Østen, hele Maaneder om Sommeren paa den Tid Frugterne skulle gro, kunne gaae hen uden en Draabe, til stor Sorg for Landmanden, da alt Græsset paa denne Sandige Jord svier bort.

Tordenvejr behøver Christianssandenserne ikke at frygte for; thi den velgjørende Odderøe er Byen en paalidelig Afleder, et Værn mod Himmels Vrede og et stærkt Skjold mod Lynstraalen. At denne nogensinde har slaaet ned i Byen er ingen bekjendt, men derimod forgaaer nesten ingen Sommer, uden hiin Øe eller Vandet omkring den har maattet føle dens Kraft.

Den sværeste Byge nogen Mand i Csand kan huske indtraf 1811, Vesten var fuldkommen klar Østen sortogblaa, Luften stille, da med eet en orkanagtig Vind, en skybrudagtig Regn og en nordlysagtig Lyning udbrød fra Østen, foer fra øst til nord og fra nord til syd tvertover Byen, satte alle i Skræk og drog til Søes. Bygen strakte sig ikke stort længer end Byen er lang, men

de Marker den foer over, ødelagde Hagelen. Den varede en Times Tid.

Nordlyset sees ikke hyppig. Kornmoen og Lyn uden Torden er derimod en sædvanlig Ting om Sommeren.

Jordskjælv vides ikke at være fornummet i Christiansand, uden i Aaret 1786 den 30 Juli, da her hørtes et Rummel af en Jordrystelse, som i adskillige Sogne i Mandals Amt yttrede sig i den Grad, at Huse og Vinduer sittrede. Aar 1811 den 22 December mellem 3 og 4, da Solen nylig var gaaet ned, Maanen havde begyndt at skinne, viste sig paa den vestlige Himmel et skjønt og usædvanligt *Luftsyn*. Klart ellers overalt, var Himmelen i Vesten overtrukken med smaa og store nesten eensdannede Skyer, paa hvilke alle Regnbuens Farver med det største Liv viste sig; saa at Himmelen saa ud, som om den var besat med en uendelig Mængde smaae og store Regnbuer, i hvis Mellemrum den blaae Himmel viste sig. Skyerne vare klare som Krystal, og nogle sorte iblandt. Det hele opløstes efter en halv Times Forløb til en hensmeltende gul Sky.

Ebbe og Flod er liden imod hvad den er nord paa Norge; den er nesten umærkelig, og har ingen bestemt Gang. Ikke destomindre stiger og falder Vandet betydelig hver Uge, formedelst Vejret og Vinden i Søen. Gamle Sømænd vide derfor af Havets Stigen eller Falden temmelig bestemt at slutte sig til Vejrligets Beskaffenhed i Søen. Hæver f: Ex: Vandet sig pludseligt og betydeligt, da ansees det for et sikkert Tegn paa, at der i Søen er en Storm fra Nordvesten, som trænger Vandet ind fra Nordsøen til Kategat; og jo højere det stiger, jo hæftigere er Stormvejret; saa at ingen erfaren Sømænd da løber ud til England, om han end har bedste Østenvind ved Land. Falder Vandet, er der sydosten Vind i Søen. Falder det meget og stærkt, da er der en Storm fra sydosten, som driver Vandet fra Kategat til Nordsøen. Er derimod Havet middelmaadigt og ordinært højt, saa er det godt Vejr i Søen, og Vinden blæser da gjerne der fra samme Kant, som i Land.

Ligeledes have gamle Søfolk bemærket, at naar Søen om Vinteren skyder betydeligen op, da kan man sikkert vente Sneefald.

Strømmen paa Csands Kyst gaaer nesten altid fra Øst til Vest; men ved Jyllands Kyst fra Vest til Øst. —

Mere om Vejret see § 2. —

[§] 5.

Stedets Sundhed.

Af de forskjellige Bemærkninger, som i foregaaende Paragrafer ere anstillede, vil man lettelig indsee, at den Roes, man giver Csand for Klimaets Sundhed, er gandske vel grundet. Lægernes Erfaring bekræfter Sandheden heraf; thi ondartede Sygdomme, paastaae de, ere sjelden i denne Bye, og naar de af tilfældige Aarsager indtræffe, varer det ikke længe, inden de antage en mere godartet Natur. Det samme forsikrer Spydberg i hans *Exercitationes physicae in historiam Norvegiæ naturalem Erics Pontoppidani*. «Epidemiske Sygdomme ere her, siger han, megetrare, og faae hastig Ende. Begynder de om Sommeren, ophøre de visselig mod Vinteren, og Vintersygdomme endes med Foraaret, saa at jeg tvivler paa om nogen Stad skal kunne fremvise flere gamle Folk paa 80, 90 til 100 Aar, end Csand.»¹ Følgende Tabel vil nogenlunde vise, hvorvidt det i Forhold til Folkemængden forholder sig rigtig med denne Paastand.

¹ I Pontoppidan: Forsøg II s. 416 lyder avsnittet slik: «Blant alle Norske Kiøbstæder holdes Christianssand for den allersundeste. Stiftsprovsten der paa Stedet, Velærværdige og i Sandhed Høylærde Hr. Jens Christian Spidberg, giver i sit Brev til mig af 12 Maji 1751 denne Raison derfor: Christianssand ligger i en mildere Climat end vore andre Norske Byer. Den har paa alle Sider en frie Horizont, som renses ved alle Slags Vinde, saa at tyk Taage og heftigt Regn-Veyr ikke varer længe. Det gandske Terrain er tør Sand 10 à 12 Alne dyb, saa at Regnen hastig fortæres, hvorfor epidemiske Sygdomme ere rare og faae hastig Ende. Begynder de i een Aarsens Tiid, da endis de ved næste Omvexling, hvorover man og her har meget gamle Folk af 80, 90 til 100 Aars Alder».

Tabel
over hvormange der i de sidste 33 Aar i Csand er hensovet
i en
Høy Alder

Aar	OLDINGER				KJERLINGER				Tilsam- men.
	70—80	80—90	90—100	100	70—80	80—90	90—100	100 Aar gml.	
1779	1	«	«	«	6	1	1	«	9
1780	3	1	1	«	4	4	1	«	14
1781	6	2	«	«	3	«	«	«	11
1782	2	1	«	«	4	5	«	«	12
1783	9	1	«	«	10	6	1	«	27
1784	2	«	«	«	9	«	«	«	11
1785	3	«	«	«	4	2	«	«	9
1786	3	1	«	«	6	1	«	«	11
1787	«	3	«	«	5	2	«	«	10
1788									
1789	4	1	«	«	8	2	«	«	15
1790	1	1	«	«	10	5	«	«	17
1791	1	1	«	«	7	1	«	«	10
1792	3	«	«	«	5	3	«	«	11
1793	5	2	«	«	10	4	«	«	21
1794	4	1	1	«	7	4	»	«	17
1795	6	2	«	«	15	8	1	«	32
1796	7	«	«	«	4	4	1	«	16
1797	1	1	«	«	7	5	1	«	15
1798	2	«	«	«	8	1	1	«	12

Aar	OLDINGER				KJERLINGER				Tilsammen. 100 Aar gml.
	70—80	80—90	90—100	100	70—80	80—90	90—100	100	
1799	2	4	«	«	4	3	1	«	14
1800									
1801									
1802									
1803									
1804									
1805									
1806									
1807									
1808									
1809									
1810									
1811	2	3	«	«	4	4	1	«	14
Tilsammen i 33. En Generation.									

Sammenholder man nu foregaaende Liste med Listen over Fødte og Døde i Almindelighed, tager man i Betragtning, at af 1000 nyfødte Børn er i Almindelighed efter 75 Aar kun 85 tilbage, efter 80 Aar 49, efter 85 Aar 24, efter 90 Aar 11 og efter 95 Aar kun 3 tilbage, og at der i Christiansand i sidste Generation i det hele tagen er fød henvend 170 Børn Aarlig; tager man i betragtning, at blandt 100,000 Døde er i Almindelighed kun funden 7 af 100 Aars Alder, og blandt 1,000,000 Døde kun 7 af 108 Aar, og der i Christiansand blandt den sidste uddøde Generation bestaaende af Mennedsker findes over 90 Aar gamle; saa findes Spydbergs Bemærkning at være fuldkommen grundet.

/: See Deel Kap: § [s. 131 f]

I øvrigt vil man ogsaa af foregaaende Liste see bestyrket den almindelige Iagttagelse, at naar Fruentimmer have opnaaet en vis Alder, leve de siden længere, end Mandspersonerne.

Den store Mortalitet, som Listen over Fødte og Døde viser, har haft Sted i sidste Aarhundrede i Csand beviser ikke meget imod Klimaets Sundhed, da Mortaliteten grunder sig i saa meget andet end et Steds fysiske Beskaffenhed. — De fleste af de i Aaret 1789 døde vare de her i Baraker liggende norske Tropper, tilbagekomne fra Holsteen. Aar 1793 døde 67 af Kopperne. Aarene 1808 og 1809 var Krig og en ondartet smitsom Feber, som meest angreb unge Mennesker. Ober-Skibs-Chirurg Leverentz,¹ en Mand af mange Kundskaber og stor dømmekraft, som havde Bestyrelsen af det Søemilitære-Hospital i Byen, antog den bestemt for den gule Feber, da den havde alle de Symptomer, som den af ham i Vestindien iagttagne Gule Feber havde, dog ikke fuldkommen saa akut. den var yderst contagios, med hyppige Recidiver, organgeguul Farve. Var enten indført her med nogle fra England tilbagevendende Fanger eller en Division Søefolk, som havde ligget ved Valløerne. Sikkert er det og en Ting, der taler for Klimaets Sundhed, at Ufrugtbarhed i Ægtestanden paa dette Sted nesten er et Vidunder, at sjelden nogen Kvinde her negtes den Hæder og Glæde at blive Moder; men Byen vrimler af Børn. Saaledes er der i sidste Generation fød levende Børn Døde Tilsammen Indgaaet Ægteskaber og fød ægte Børn; hvilket er Børn paa hvert Ægteskab. Ligeledes maa vel og det Held, at Dødsfald ved Barnefødsel ogsaa er en Sjældenhed i denne Bye tildeels tilskrives Klimaets Sundhed. /: cf: [s. 44]

Jeg kan nu, Aar 1813, ej undlade at tilføje den Anmærkning at naar man maa slutte fra de sidste to Aar, synes der at være foregaaet en stor Forandring i Klimaet. I disse to Aar har man havt næsten hverken Sommer eller Vinter, men fast et jevnt Høst-

¹ Jørgen Martin Lewrentz (Leverentz), overskipskirurg fra 1803, var i årene 1808—1814 lege ved roflotillen og det kgl. verft i Kristiansand og styrer av det sømilitære hospital i byen. Se: Kiær, s. 265.

vejr hele Aaret. Januar og Februar ualmindelig mild, med Regn og nesten ingen Snee. Derimod har Sommeren seent indfunden sig og hastig gaaet. Og har Sygdomme havt Sted her i det sidste Aar og endnu, mod hvilke man før ansaae Christianssand for et Fristed, ogsaa denne Byes Indvaanere ej kjendte, nemlig Koldfeberen og Skjørbug.¹

¹ Sl. «Byens physisk-medicinske Beskriv», Tillegg s. 371 ff.

Stedets Physisk-oekonomiske Beskrivelse

[§] 1.

Vandet.

En saare stor oekonomisk Fordeel, og et vigtigst Bidrag til et Steds Sundhed er godt Vand. Ogsaa dermed har Naturen velsignet Csand. Hvert Huus har sin Brønd, betjener sig ikke af andet Vand, end hvad denne yder. Brøndvand er sjelden af bedste Slags, men da det Kstiansandske filtreres gennem en dyb Sandbund, saa er det usædvanligt klart, uden Lugt og Smag, skummer godt med Sæbe og koger med Lethed Bælgfrugte møre; kort, Vandet er meget godt. Det er derfor kun faa af Indvaanerne, der af og til lade hente af det rindende Vand, hvoraf Byen, saa at sige, er omringet.

Om Csands Brønde gjør ellers Kalm den Anmærkning, at de, som ligge længere op mod Klipperne og midt i Byen give Høst, Vinter og Vaar overflødige Vand, end de, som ere Stranden nærmere, men at Vandet i tørre Sommere mindskes langt mere og snarere i hine end i disse; hvilket troes at komme deraf, at Vandet sier sig til de første gennem underjordiske Aarer fra Fjeldene ovenfor.» Sagen er rigtig befunden, med ydermere Tillæg, at Brøndene ved Elven have overflødige Vand og beholde det længere. Men alt dette lader sig saa saare simpelt og let forklare, deraf at Brøndvandet har sin Oprindelse dels fra Elven, der trækker sig ind i Byens østre Side, dels fra de paa nordre Kant liggende

Bjerge, fra hvilke Vandet stedse sier sig ned gennem Sletten til den syndre Strand; hvoraf følger, at Vandet maa baade komme og gaae før i de Brønde, som ligge højere oppe i Byen, end i dem, som ligge lavere. Vandet i disse sidste skulde man troe maatte være brakt, men tvertimod har man ligesaa godt Vand i Retranchementet, som midt i Byen.

Mangel paa Vand synes at være en Umuelighed i enhver norsk Kjøbstad. Ikke destomindre har jeg seet Indvaanerne i den By, hvor det regner allermeest, samle Regndraaberne i smaa Kar, og med smaae Blade lade Kildernes enkelte Draaber ind i deres Skaale, og at trænge sig frem til de Steder, hvor nogen Vædske fandtes, ligesom om det kunde have været i en afrikansk Ørken. Saadan nød kan aldrig blive Ksands Lod, da, om end alle Byens Brønde bleve udtørrede, Grimsbækken paa den ene Side og Torridals-Elven paa den anden Side neppe nogensinde kunne tømmes, og begge indeholde drikkeligt Vand; saa er der ogsaa en Kilde tet under Byens nordre Hej med det skønneste Vand af hvilken nogle

af Byens Diæbetikere, som ikke ere fornøjede med det Gode, Brøndene yde, hente deres Thevand. Den rinder i den største Tørke. Uden vanskelighed vilde man og finde flere slige Kilder omkring Byen. Paa Toppen af Lundsbakken midt i Vejen er der stedse rindende Vand, naar alting ellers er udtørret, og hvorlænge end Tørken har været. Jordarten er en meget fiin blaaagtig Leer med en stærk svovellugt. Der er uden Tvivl et underjordisk Kildevæld, og var det Umagen værdt at undersøge om samme ej er mineralsk.

[§] 2.

Jorden.

Den Jordbund, som Csand er bygget paa, er oprindelig en meget ufrugtbar Sand. Den Muldjord, som nu paa sine Steder dækker Overfladen, er paaført. Alle Græsløkker og Haver i Byen ere konstige og ved Indbyggernes Flid frembragte. Ved Brøndes Gravning findes i Almindelighed følgende Strata. 1) 4 Alen mørk Sand. 2) $\frac{1}{4}$ Alen guulagtig Sand. 3) $\frac{1}{4}$ Alen rødagtig Sand. 4) $\frac{1}{2}$ Alen guulagtig Sand. 5) $\frac{1}{2}$ Alen rødagtig Sand. 6) Resten lysegraae Sand med smaa tynde sorte Lag af nogle Alen dybt. Man finder ingen Fyrrerødder i Jorden; thi de ere raadnede. Af den Fyrreskov som stod paa denne Slette før Csand er kun tilbage et eneste Træ, som staaer paa Kirkegaarden, og blev staaende urørt, da Kirken tilligemed Byen brændte. Det bestaaer i en kort Stamme 2 Favne i Omkreds, der deler sig i Fire Hovedgreene, hver af Tykkelse, som almindelige Furrer, og har altsaa en usædvanlig Tykkelse og Dannelse. Nogle staae i den Formening, at det er det Træ, som afbildes i Byens Vaaben, men det er aabenbar urigtigt; thi Byen fik sit Vaaben, førend endnu dette Træ havde udmærket sig, og førend Sandens Fyrreskov blev nedfældet.¹ Csand bør frede og bevare dette Træ, til et Mindesmærke, om

¹ Sl. s. 71.

hvad den engang var, ligesom til en Erindring om sin Bondestand. Ligesom Manden, der hængte sin Vadmelskjortel til daglig Skue paa Væggen for ej at forglemme sin Herkomst. —

Omegnen, Grim, Eeg, Oddernæs, Kongsgaard, Lund have imidlertid Leerjord i temmelig Mængde, som benyttes baade til Jorddyrkningen og til Fabrikater.

[§] 3.

Land- og Vand-Producter.

Alle Frugter, som i de nordlige Lande mueligens kunne trives, lykkes ogsaa godt i Csand. I Byens Haver kunne fine Frugttræer meget vel voxe. Dens Klimat er dertil saare gunstig. De Frugter, som voxe i Haverne, saasom Æbler, Pærer, Kirsebær og Meloner, ere meget fine og velsmagende. I de senere Aar har en fordærvelig Slags Orme fortæret Frugttræernes Blade og Blomster i Bund og Grund. Indtil man gjorde den Opdagelse, at man ved at behænge Frugttræerne med Nelder, som bære hvide Blomster, ganske kan forjage disse Orme. Man erfoer, at naar disse Nelder tørres og uddunste, saa kyser Lugten dem. Man erfoer, at Træer, Ormene endnu ikke havde angrebet, blev ved Nelderne ganske fri for dem, og de som allereede vare besatte af Utøjet, blev strax befriet for det, efter at Neldene vare paahængte, og Ormene ej havde fortæret, reddet.

Man seer Spor til, at der i Byen fordum har været langt større og flere Frugttræer end for nærværende. Valnødde-Træer har man den tid haft mange af. Nu gives der maaskee et Par i den hele By. Biskop Spidberg fortæller i det før anførte Manuskript: «I Csand har vi ofte haft de allerbedste Meloner og aldeles søde og modne Vindruer. Det har og hændet i min Tid, nogle Gange, at ej allene Rosentræer, men og Æbletræer have for den anden Gang givet Blomster; og har jeg engang haft Poma Decembria i min Have saa store som Valnødder.» Csands Omegns og Oplands

Magerhed er vel bekjendt og beklaget, men de Forbedringer, som i de senere Aaringer ere gjordte,¹ da Oddernæs og Omegnens Lyngheder ere blevne forvandlede til Marker og frugtbare Kjøkkenhaver, beviser at det i det mindste ikke er Klimaets Skyld.

Aarfugl, Tjur, Jerp, Ryper, og Harer yder Oplandet i temmelig Mængde. —

Søekysten er fuld af alle Slags Fisk. Laxen kommer ved Paaske-Tider, stryger forbi Flekkerøe, hvor den først fanges, og gaaer deels op ad Topdalsfjorden, til Topdals-Elven, deels op ad Galgebergtangenen til Torridals-Elven. I begge Elve og Fjorde har da hver Gaard sine Garn ude, og fanger hver sin Part af Laxestimen. Det sidste Fiskerie er ved Fosserne Boen og Vigeland, hvor ogsaa Laxen er ringest og mavrest.² Herhos maa mærkes den Mærkværdighed, at Torredals- og Topdals-Laxen ere forskjellige baade i Udseende og Bonitet; Og at den fra Havet kommende Lax hver søger til sin Elv uden at tage Fejl. En Topdals-Lax søger aldrig og findes aldrig i Torridals-Elven, og en Torridals-Lax kommer aldrig i Topdals- eller nogen anden Elv. En Laxe-Fisker i Flekkerøe, som kan faae forskjellig Slags Lax i sit Garn, fordi Stimene strømme forbi den Øe, førend de skille sig ad, kan derfor bestemt kjende Laxe-Arten og sige: denne hører til Torridal, denne skal til Topdal. Det kommer uden Tvivl deraf, at hvor Laxen er gydet og har opholdt sig som Unge, der søger den efter sit Instinct siden bestandig hen. Den elsker sit Fødeland. Torridals-Laxen ansees ellers for den bedste. Men den gives heller ikke i den Mængde, som Topdals-Laxen. I Torridals-Elven gives kun faa Garn, da Fiskeriet der er saa usikkert og lidet, at det neppe lønner Umagen at holde Garn, som ikke koster lidet. Af Aarsagerne til Laxens Aftagelse i denne Elv kan vel og være Mundingens Grundhed, Broen,³ Teglblænderiet, Værftet, den Mængde Skibe og den Færsel, som er paa denne Elv. Ellers er Fiskeriet ulige heldigt. Aaret 1813 var sær-

¹ Sl. tillegg, s. 351 ff., 373.

² Om laksefisket ved Boen, se: A. Ager-Hanssen: Boen bruk. Arsskr. for A.H. 1951.

³ Thygesons Minde, se s. 36 n. 1.

deles rigt paa Lax og al anden Slags Fisk. Om Høsten kommer Laxen, tør og ringeagtet tilbage, under Navn af Lugg. Elven have ogsaa Øreter og Bleger, som fanges ej i nogen Mængde. I de ferske Søer omkring Byen er Gjedder og Karudser.

Omtrent naar Laxefiskeriet er neppe ophørt, saa kommer Makrelen til os østenfra. Den gaaer ind ad Kattegat paa den danske Side, kommer derpaa tilbage paa den norske Side, og fanges altsaa først af østlændingen. Den holder sig $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$, 1 til 4 Mile fra Kysten; Fiskerne forfølge den, indtil den fjerner sig altfor langt i Søen.

Omtrent paa samme Tid kommer ogsaa Silden. «Om Vaaren leger Silden her paa kysten. Den smaae Næsten usynlige Yngel vedbliver her indtil Michaeli, da den følger med Strømmen, og føres saaledes forbi Næsset, drager al anden Fisk med sig, som bliver et Bytte for de vestlige og nordlige Beboere af Norge. Er Vintrene strænge her, søger Silden til Dybet, og man faaer da mindre af den næste Sommer.» Kalm.

Men da Naturens Production baade til Søes og Lands tildeels beroer paa Menneskenes Vindskibelighed, saa ville vi i den civile Historie tale mere derom. —

Perlefiskeriet ved Christiansand blev indrettet Aar 1691.¹ Sidste Perle-Inspectør Hencke² døde 1768, og Aar 1767 vare Fiskerne i Csands Stift som følger: Paa Jedderen 32 Mand, ved Lyngdals-Elv 28, Mandals 24, Undals 17, Sygne 10, Torridals 7, Topdal 1, Bergs 26 Mand.

Hvad, Mineralier, Kalksteen,

¹ Perlefiskeri havde foregået tidligere ogsaa. Niels Pedersen, som var president i Kristiansand 1665—1670, var inspektør for perlefiskerierne. Den 10. november 1691 kom den første kgl. forordningen om perlefangsten i Kr.sand stift. Se Helland: L. & M. I, s. 337 ff.

² «Dronningens Perle-Inspecteur Mathias Henche» døde i Kr.sand 4. januar 1768. Han var gift med Anne Margrethe Scythe, som levde ennå i 1801, da 67 år gammel. Sl. elevprot. s. 34; Leewy, I s. 19; II s. 107.

Christiansands physisk-militære

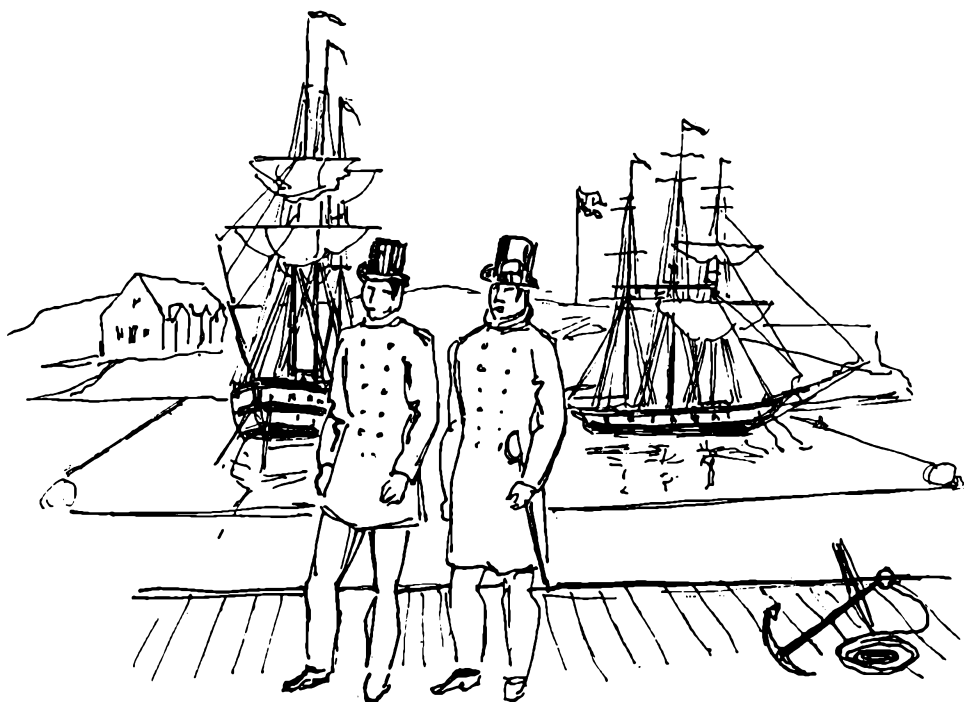
Beskrivelse

[§] 1.

Til Lands mod Vesten.

*L*igesom Naturen med udmærket Ømhed trint om indhegner og beskytter det ganske Norge, saaledes er Csand et af de Steder i Kongeriget, der i Besynderlighed tager Deel i denne Naturens Forkjerlighed, i hvor aaben og ubefæstet den end ved første Øjekast maatte synes.

Betragter man Terrænet paa den vestre Kant, vil enhver indsee, at en Fjende fra den Side neppe skal kunne vove at trænge frem og nærme sig Byen. Adgangen til Byen er her paa en Miils Afstand lutter snevre Defileer, med vilde Fjelde, Bakker, Hejer og Vande, hvor en ringe Magt saaledes vil kunne modtage en langt stærkere Fjende, at han maa bløde ved hvert Skridt, og brolægge hele Vejen med sine Døde. Et par Feltkanoner, en Deel Jægere i de idelige Embuscader, nogle Sapeurer paa Hejen og Fjeldene vil ødelægge ham. Med Artillerie og Kavallerie kan han ikke komme frem, naar Landevejen, som den eneste Passage han har til Fremmarsch, sperres ved nedvæltede Klippestykker og Fyrretrær paa de mange Steder, hvor det lader sig gjøre. Og i det han rykker frem maa han idelig frygte for, uformodentlig at see sig angreben i Ryggen eller Flankerne af skjulte Vaaben, Feltstykker, Fragmenter af Klipper og Rifler i Baghold. Man stille en Kanon i en Fjeldklyft, en anden i en anden; man lade Fjenden passere en

maskeret transportabel Kanon, man plantere En midt i Vejen imod den anrykkende Fjende; og angreben saaledes for, bag og i Siderne af disse fire Stykker, vil han selv sperre sig Vejen med sine Døde, og faae en Zinclairs Skjebne; og disse faa Vaaben skulle udrette mere end alle Byens Batterier. Et særdeles beqvemt Sted til at angribe en vestenfra fremrykkende Magt, er *Krogen ved Qvislevandet*; der maatte et ringe Forsvar kunne kaste Fjenden i Moradset. —

Det er overalt min uforgribelige Mening, at Ksand er sikkrere og mere beskyttet af Naturen end Konsten, at den kan og maa forsvares mere ved List end ved Magt, mere ved Naturens Hjelp end ved Menneskers opfundne Vaaben, og at den, tildeels som en Følge deraf, maa *forsvares i en Afstand baade til Lands og Vands*. Lader man en Fjende, som for Alvor vil Byen noget, komme saa nær, at Byens Sø- og Landbatterier og Skandser kan virke paa

ham, og man forsømmer at modtage ham ved de Fæstninger, Naturen i en længere Afstand fra Byen har opreyst og anlagt til Værge for den, saa er det ude med Byen. Lader man, for Exempel, Fjenden ubehindret komme forbi Crossen, ind paa Grims Sletter, der gaaer i en halv Fjerding-vejs Strækning lige til Byen, og hvor Fjenden først kan Deployere sig, saa har Naturens Hjelp nesten gandske forladt Byen, saa kommer det meest an paa Magten og Konsten. Det er her Byens Krigere i Fredstider øve sig i at modtage en Fjende, men det bør aldrig være det i Krigstider i det virkelige, med mindre man har en desto større Magt at sætte imod ham eller man er ham overlegen. Men da ingen uden en overlegen Fjende og en mægtig Armee vil torde trænge frem gjennem det vestre Terræn til Grims Sletten, saa tør jeg nok sige, at det er ude med Byen, naar Fjenden er kommen saavidt, Grims-Aaen og Grimsbroen og de her opkastede Skandser, ville kun gjøre en svag Modstand.

Imidlertid kan Byen være rolig fra den Side; ligesom den aldrig er bleven ængstet af nogen Fjende derfra, saa vil den nok heller aldrig blive det. Thi hvad skulle kunne bevæge en klog Fjende til her at lade et betydeligt Troppekorps fremrykke? Tabet vilde være altfor stort og vist, Fordelen og Gevinsten alt for liden og uvis. Hvor og hvorledes skulde han landsætte Tropperne? Hvorledes skulde han i disse tørre Egne finde Underholdning for dem? og mon han ikke, naar han blev modtaget som det sig burde, maatte, inden han naaede Byen, have opoffret meere, end hele Ksand er værd!

[§] 2.

Mod Østen.

Her har Naturen ikke gjort nok til Byens Sikkerhed og Forsvar. Vel har den i Otteraaen givet Byen paa dens hele østre Side en ypperlig Fæstnings-Grav, som de af Konsten meest befæstede Steder neppe have Magen til, som kan lettelig lukkes i sin Munding,

og hvor man kan oplægge alt det Flydende, som skal forvares; men hvad nytter det, naar Fjenden er i Besiddelse af Lund, Nedre Lund, hvor han kan bestryge hele Elvefladen, Øvre-Lund, som ligger langt højere, end Byen, hvor over 10,000 Mand kan rummes i Telte; hvor Naturen har bygget Volde lige imod Byen, og hvor endelig Fjenden kan ødelægge i Bund og Grund Stad, Skibe og alt, uden at en eneste af Byens Kanoner skulde kunne have mindste Indflydelse paa ham; Det eneste Sted, hvoraf man her skulde kunne forurolige en Fjende, er Odderøen, ved Bombekast.

Her maa man da ogsaa forsvare sig i en Frastand; thi er Fjenden paa Lund, saa er det forbi med Christiansand. Til Lands vover Fjenden ikke at komme; her er næsten samme Omstændigheder, som paa den vestre Kant. Men til Søes er det let. Han sejler op ad Topdals-Fjorden, uden at Byens Skyds kan saare ham. Saasnart han er forbi den første Odde, saa er han i Kongsgaards-Bugten, det er Stranden af Lund; sejler han højere op forbi Warodden, saa er han i Wige-Havn, hvorfra kun er nogle Skridt til Lund. Man seer altsaa, at for at forsvare Stadens østre Side, maa man gjøre Fjenden Indløbet til Topdals-Fjorden stridigt. Nu har Naturen gjort dette Indløb temmelig snevert. Dersom der paa yderste Odde kunde ligge et Batterie, saa kunde ingen Magt uden stort Tab passere ind, men denne Odde er ikke uden uhyre Mineringer skikket dertil. Derimod ligger Præstøe vel længere inde, men er skikket til et Batterie, og naar fuldkommen over Indløbet. I Kongsgaard-Bugten er saa grundt, at man ikke kan lægge til med Barkasser; og sex Kanoner plantede paa den lave Strand, vilde gjøre en Landgang her nesten umuelig. I Vige er Opgangen en snever Klev, hvor en meget ringere Magt vilde gjøre Underværker mod en større, og kaste et betydeligt Korps i Søen. Enkelte Kanoner paa Odderne, en bevæbnet Roeflotille i Vigerne, og endeel Bajonetter og Rifler paa Stranden og i Kleverne vilde holde Fjenden fra Landet; men i Land maatte han ikke komme. Paa Lunds Sletter, hvor saa mangan Fegtning i Oldtiden har staaet, maa ingen Uven af Byen mere faae Lov at opslaae sine Telte.

Til Vands

Ligesom Naturen synes at have bestemt Odderøen til at vende Himmelens Torden og Lynild fra Byen, saa synes den og at have bestemt den til at afvende Jordens. Enten man fra Byen af seer op til denne knejsende Øe, eller man fra dens højeste Spidse, skuer ud over Staden, Havnen og Omegnen, saa forekommer det En, som om Ksand raabte til Øen: Du er min Klippe, min Borg, mit Horn! Dens Situation er saadan, at det ved første Blik falder En ind, at det er Fæstningen, eller at Naturen i det mindste har sat den der for Stadens Bryst til at være dens Fæstning, Vagttaarn, Brystværn eller Skjold. Det maatte derfor falde Indvaanerne allerførst ind, at faae den befæstet. Thi det er haandgribeligt, at den der har Odderøen inde, behersker begge Indløbene, hele Byen, Fæstningen selv og alle Værfter og Havne, og kan efter Behag opbrænde Byen og hvert et Fartøj omkring den. Byens Skjebne beroer altsaa paa denne Øes Skjebne. Men udenfor Odderøen kan Fjenden intet ondt tilføje Byen, da der ikke kan ankres, og Søen gaar der for svær, og Kuglerne kunne ikke række den. Imidlertid var der, da Krigen udbrød 1807, paa Øen ikke mere end den ene Kanon paa Byens Side, med hvilken man raaber Ildløs. Det syntes da at være Principet, ikke at modtage Fjenden uden tet ved Arnestedet, og at anlægge Forsvars-Anstalterne tet ved Byen og Fæstningen, formodentlig i Forestilling om en frygtelig Fjende, der torde trænge ind paa samme. Man betænkte ikke, at en Magt, der vilde indtage Byen, indtog først Odderøen; man beregnede ikke idelige fjendtlige Angreb paa Farten paa de ind- og udgaaende Fartøjer. Da derfor Fjenden med smaae Baade lagde sig ind under Øen midt i Indløbene, drillede alle Byens Batterier, der forgjæves strakte sine Kugler efter ham, og han forbød al Fart fra den ene Side af Byen til den anden, da erkjendte man igjen, at denne maatte forsvares i en Afstand, da blev man vaer, at der, hvor Fjenden saaledes

herskede, der burde man først modtage ham, at Værnet var lagt Byen for nær, at der behøvedes ydre Forsvars-Anstalter, at Odderøen burde befæstes. Til saaledes at befæstes rundt omkring, er Øen nu af Naturen ikke saa aldeles beqvem, som det var at ønske; men Vigtigheden og Fordelen deraf fortjener de Omkostninger, man her anvender paa Naturens Værkers Omdannelse og Forbedring. Odderøen og Dyblingsholmen, bevæbnede, gjennembore hvert enkelt Fartøj, der vil ind i vestre Havn; Odderøen og Galgebergtangenen ethvert, som nærmer sig østre Havn.

Fra Toppen af Øen speider man ethvert Fartøj fire Mile i Søen, og alt hvad der foregaaer i Omegnen og nærmeste Søkystr. Den bærer derfor Navn af Utkik. Øen er stor nok til at rumme en betydelig Besætning. Den kan derfor, naar alting gaaer ordentlig til, ikke overrumples, og aldrig tages ved stormende Landgang.

Til end mere Beskyttelse for den vestre Havn har Naturen lagt Lamandsholmen strax indenfor Odderøen. Denne Holme kan indrettes til en Fæstning paa 40 Kanoner ligger lavere end Odderøen og behersker den ganske Havn og Reed. Det vilde i øvrigt være vidtløftigt uhensigtsmæssigt og dristigt her at udpege og opregne alle de Puncter i og omkring Byen, som Naturen har anviist til Defensionsvæsenets Sæde. Kun maa jeg endnu tilføje, hvorledes Naturen har tænkt paa Csands Beskyttelse ved *Anlægget* af Flekkerøe, og de mange deromkring liggende Holme og Øer, der ved deres Beliggenhed, om ikke ved deres naturlige Beskaffenhed, ere bekvemme til Puncter for en Deel af Defensions-Væsenet. Saa længe Frederichsholm er befæstet, skal ingen fiendtlig Flaade torde betjene sig af Flekkerøe-Havn, for at landsætte Tropper eller, for derfra at forhindre Farten til og fra Byen, og forstyrre Tilførselen og forurolige Kysthandelen. Den kan ikke komme ind af Vestergabet, uden at passere Frederichsholm paa Riffelskuds Distance. Selv Østergabet kan den ikke fuldkommen sikker for Holmens Kugler komme ind, skjøndt dette dog vel er mueligt. Vilde man derimod ikke tage i Besiddelse og benytte disse ydre

Defensions-Punkter, og begynde her ude at forsvare Csand, saa vilde knap en Baad kunne komme ind til Byen uden Fjendens Tilladelse.¹

/: Kf: II Deel cap: [vel: 1. del, 2 bok, 4 kap.; s. 108 ff]

[§] 4.

Stedets offensive Naturgaver.

Disse grunde sig i dets fortrinlige Egenskaber, som Søestad, der i foregaaende Kapitel korteligen ere udviklede. Af det forhen bemærkede kan man derfor lettelig uddrage og samle hvad der kan siges for og imod Stedets Bequemhed til en Orlogshavn, til Orlogs-Værfter og til Station for Krigsskibe. — For trinene ere følgende: a) Csand har 3 rummelige Orlogshavne i og omkring sig, nemlig Vestersiden, Flekkerøe og Topdalfjorden /: see 2 Kap: 2 § :/ [s. 30 ff] b) Paa Vestersiden kan en aftaklet Flaade ligge fuldkommen tryg, naar Fiende som han maa, kan holdes udenfor Odderøen. c) Den kan løbe i Søen nesten med enhver Vind. /: see 2 Kap: § 2 :/ d) Rundt omkring Byen kan bygges større og mindre Fartøjer. e) To Elve føre Tømmeret lige ned i Skjødets af Værfterne. f) Klimaet er saa mildt, at Fartøjerne nesten hele Aaret igjennem kunne være i Søen, at de sjelden fryse inde, eller dog kun i en kort Tid /: See 3 Kap :/ [s. 37 ff] g) Luften og Vandet ere saa gode, at betydelige Sygdomme blandt Folkene ikke ere at befrygte /: See 3 Kapitel :/ h) Csand ligger ikke allene midt imellem Østlandet og Vestlandet, men og midt i det District, der har de fleste og bedste Sømænd, og hvor Søen er yndlings-Elementet, hvor altsaa en Flaade lettest kan besættes og equiperes. i) Ikke langt derfra er Jernværk og Kanonstøberie, og endnu et nærmere kunde bringes i Stand. k) Endelig kan og blandt Fortrinene nævnes, at Csand ligger i det District, hvor noget Egelast og Skibs-

¹ Sl.: Helland-Hansen: Fredriksholm, s. 47.

bygningstømmer falder. 1) Tjærebrenderier og Beegkogerier kunne anlægges tet ved.

Til de Ufuldkommenheder, Stedet derimod har, som Orlogshavn, kan henregnes: a) at Oplandet har kun smaat Tømmer, og at det større Skibsbygnings Tømmer maa indføres fra udenrigske Steder. b) at Oplandet er mavert paa Fødemidler, og at disse ligeledes maa indføres søværts og fra udenrigske Steder; og endelig c), at en betydelig Orlogsflaade ikke kan ligge fortøjet, heller ikke store Skibsværfter og andre Anstalter anlægges, uden at Rummet optages for Indvaanernes egne Skibe og Værfter. — Imidlertid kunne disse sidste nogenledes afhjelpes. Oplandet kan forbedres, Tilførselen til Lands kan beforders ved Vejes Anlæg og Forbedring; Tilførselen til Søes beforders ved selve Nærværelsen af en Flaade; og ved Arbejde og Bekostning, der dog ikke ville blive saa store, vil man nok i Byfjorden selv kunne indrette bekvemme Steder baade til Orlogsskibes Bygning, Udbedring og Fortøjning, uden at indskrænke Indvaanerne. Mange Orlogsskibe vil man vist ikke kunne have paa Stabelen paa een Gang, men til at fortøje en Flaade vil der findes Lejlighed. — At de Omkostninger Regjeringen til den Ende kunde gjøre, ikke vare spildte, at det tvertimod er af største Vigtighed, at Csand bliver Hovedpuncten for en anseelig Deel af Søeværnet, der er indlysende af hvad der er sagt i 1 Kap: 2 § og 2 Kap: 1 §, og der vise hvorledes Beliggenheden gjør Stedet i høj Grad defensiv for Tvillingrigets Handel og Søfart og offensiv for den fiendtlige. Allene Flekkerøe-Havn fordrer en Flotille; og med en Flaade i Csand kunde Byen sætte alle Forbisejlende i Kontribution, blive Herre over Indløbet til Kategat, og jage de gjenstridige paa Jyllands Banker. Erfaringen bestyrker Sandheden heraf. Hvormeget har ikke Csand i nærværende Krig med sine smaae bevæbnede Fartøjer, sine Brigger og Kapere udrettet?¹ Den har gjort Fjenden langt mere Skade

¹ Svaret finner vi hos Joh. N. Tønnessen: Kristiansand 1810—1830, og sammes: Kaperfart og skipsfart 1807—1814.

end alle andre Steder i Rigerne tilsammentagne. Og naar vi selv havde Fred og andre søfarende Nationer Orlog, kappedes da ikke disse om at afbenytte Csands fordeelagtige Beliggenhed? Saaledes var det i ældre Tider, derfor blev Flekkerøe-Skandse anlagt /: See [s. 108]. Saaledes var det i enhver Søekrig mellem de nordiske Nationer siden. Derfor har de fleste af Indvaanerne sin Rigdom af Kaperier, af Havarier og Skibsbyggerier. Derfor har Csand stedse tiltaget i Krigstider, aftaget i Fredstider. Derfor strømmede der saameget Guld ind til det i den amerikanske Krig, at en af dets Poeter i sin Begeistring ikke kunde tilbageholde følgende høje Toner:

*Din Sand nu /: 1786 :/ er, som den var guldbeblandet
Du ligger som en prægtig Demantring,
For purpur-Soel, du praler udi Vandet,
Du praler smukt med Skibe rundt omkring.
Dit aabne Skjød du mod Nordsøen vender,
omtumlet Skib sig glæder ved dit Skjød.
Krigsskibene din Ankerbund og kjender,
ja Kaperne har tit søgt dig i Nød.
Din Tvilling-Elv din Handel Tilvæxt bringer;
thi Bjelker, Bord de velte i din Favn,
naar spettet Lax mod Strømmen sig opsvinger,
og ved hin Fangst tilbringer Handlen Gavn.
Du losser, laer, og Handelen forøger,
du ferme Skib opbygger paa din Strand.
Du blir besøgt, og andre Steder søger,
du sparer ey at Oplag haves kan.
Du Kjøbmænd har, som Handelen forfremmer.
Du kommer dig, hvis ey Søeskade skeer.
Af Haandværksfolk du seer fornødne Lemmer;
Kun Betlere du ey paa gaden seer!¹*

¹ Se note neste side.

Denne Lovsang lærer i al Fald, at saa rig Christiansand var i 7 Aars Krigen, saa var det dog ej dens *poetiske* Guldalder. Men efter Fredsslutningen 1788 [5: 1783] sank Byen igjen hen i sin forrige Afmagt, Skibsbyggeriene ophørte, de mange Arbejdere, som fra alle Kanter, havde flyttet ind til Csand, bleve uden Næring, og de Fattiges Antal forøgedes i den Grad, at Fattigkassen ey var istand til at bestride Udgifterne. Saaledes trives Byen i Ufred, men naar Krigens Bulder ophører, bliver ogsaa alting stille og dødt i den. Saa aldeles er Stedet et Krigens Sted, bestemt til at fiske i rørte Vande, og kunde, var det ikke for Skams Skyld, sammenlignes med et Algjir og et Jomsborg, offensiv og farlig for alle nordiske handlende Nationer, naar den har Vaaben i Hænderne, og ikke med betydelig Magt holdes i Ave. —

¹ N.W. utelater forfatterens kongehyllest. Begyndelse og slutt lyder slik:

Stift-Staden staar! du deilig vakkre Slette!
 Ja, saa beqvem til Handlings Vei og Plan
 For Andre du et Fortrin har i dette.
 Det forud saae den Fierde Christian.
 Din Sand nu er, som den var Guld beblandet.

Kun Betlere du ei paa Gaden seer.
 Stift-Staden staar! Du deilig vakkre Slette
 Stands Forsyn hvad der hender denne Plan!
 Frem derimod hvad Staden kan oplette!
 Til Glæde for vor store Christian.

Forfattermerket «A», «Indsendt fra Landet Om Christiansand». Christiansandske Uge-Blade, no. 24/1786. Sl. Steen I s. 355.

ANDEN BOG

Christiansands Technisk- Topographisk Beskrivelse

Første Kapitel.

Christiansands technisk-genetiske Beskrivelse

i Stiftelse

Den 170ste Aars Tid var Christ i det andet Aar i Norge
afsluttet den Christen, benyttet med Lyngeston, og til-
førende de til med byggede Gaarde Læg og Grim. Den
omgærdede er Ophæm. Den Lyngeston, en gang en
ringet det Aar af den Gaard, blev siden bygget
Lyngeston. Den

End, som udførte den byggede Stofstod i Læg. Li-
=gen, som Rosenkrantzernes oldtidske adlige Familie
at Læg. Den Lægstod, der efter Lægstod Rosen-

Christiansands teknisk-genetiske

Beskrivelse

[§] 1.

Stiftelse.

*J*or 170 Aar siden var Csand intet andet end en i Norge almindelig Sandslette, bevoxet med Fyrreskov, og tilhørende de tet ved liggende Gaarde Eeg og Grim. Saa omvexlende er Skjebnen. Denne Fyrreskov, engang en ringeagtet Slave af hine Gaarde, blev siden begges tyranniske Herre /: See

Csand, som altsaa er den yngste Stiftsstad i begge Rigerne, har Rosenkrantzernes ældgamle adelige Familie at takke for sin Tilværelse; thi efter Palle Rosenkrantzes¹ Forestilling blev denne By ogsaa et av fjerde Kristians Mindesmærker i Norge. Krøniken fortæller, at da Christian den fjerde i Aaret 1641 ankom til sit saa yndede Norge, og paa sin Rejse til Herredagen i Bergen ankrede med sin Flotille i Flekkerøe, eller, efter andre, da han laae derudenfor med sin Flaade for at forhindre den hollandske og engelske Flaades Forening med den svenske, forestillede den Tids Lehnsherre over Agdesiden, Palle Rosenkrantz, Kongen, hvorlunde en Plads $\frac{1}{2}$ Miil i Nordost fra Flekkerøe formedelst sin for Handelen gunstige Beliggenhed var særdeles beqvem til en Stapelstad eller Kjøbstad. Den gode Konge, der skjænkede alt, hvad der tjente

¹ Palle Børgessøn Rosenkrantz, 1588—1651, lensherre på Agdesiden 1631—1648, residerte på Oddernes Kongsgård fra 1635. Se NBL XI, s. 568 f. Nedenfor s. 420.

til hans Rigers Opkomst, al Opmærksomhed, rejste personligen der op,/+/ tog pladsen i Øjesyn, undersøgte og lod sig underrette om alt, fandt Lehnsherrens Forslag antageligt, og besluttede at anlægge der en ny Kjøbstad, der skulle bære hans eget og Stedets gamle Navn forenede, og hede Christiansand /: Christiansandia, Christiansandum v: Arenæ Christiani :/ Holberg siger, at Kongen nogle Aar tilforn havde udseet Stedet.¹ Imidlertid vil man vide, at der dog har været nogen Tvivl, om Byen skulde anlægges paa store Sanden ved Munden af Torredals Elven eller paa en anden Slette ved Munden af Topdals-Elven i Bunden af Topdalsfjorden, hvor Gaarden Kjevig ligger, men at Store Sanden dog til sidst beholdt Fortrinnet; hvilket var saare vel betænkt, da denne unegtelig er langt beqvemmere, fordeelagtigere og mere skikket til Kjøbstad end hin.

Ligeledes skal det paa samme Tid være bragt paa Bane at gennemskjære Spangereidet, mellem Lenefjorden og Havet ved en Kanal og der anlægge en Kjøbstad. Paa Arbejdet blev der begyndt, men da man stødte paa heel fast Klippe, efter at man allerede var kommet vidt med Arbejdet, saa tabte man Modet og ophørte.² Var denne Plan bleven udført, skulde der formodentlig for det første intet blevet af Store Sanden. Christiansand blev altsaa dekreteret. Den skulde blive til. Men hvora? Her var ikke mindste Grund lagt. Andre Kjøbstæder have dog engang været Fiskerlejer eller Ladepladse; men paa store Sanden var der, da Christian den fjerde kom dertil, ikke mindste Hytte, ikke den ringeste Kime til Bye. Den maatte derfor saa godt som skabes af intet; hvilket og blev udført med den Raskhed og Bestemthed som var den store Konge egen. Selv anordnede og viste han, ledet af Naturen, hvorledes Byen skulde anlægges. Strax gav han Lehns-

/+ / Litt. Christi. 4ti ad P: Wibe Friderichsb: 15 Julii 1641. Egenhændigt Manuskript.

¹ «1641 Han havde nogle Aar tilforn udseet et Sted i Nedenæs Lehn, som kaldtes Sanden, hvor han dette Aar fandt for got at fundere en Stad, som han siden kaldte Christiansand». Holberg: Samlede Skrifter, VII s. 606.

² Sl. Spangereid Kanal, i Folketidende 1871 s. 594.

herren befaling at indkalde de formuende Bønder i Omegnen til at gjøre Begyndelsen med Christiansand, flytte did og bygge Huse, og paalagde ham i Almindelighed at anvende al Flid at Csand snart kunde blive bebygget og beboet. Strax anordnede han, at det skulde være det eneste Ladested i Districtet, og at ingen Bonde nu mere maatte forhandle sin Last til noget Skib, uden han flyttede til Byen, tog Borgerskab der og aflagde sin Troskabs-Eed. Strax samme Aar 1641, 29 Oct: fik Csand Kjøbstads-Privilegium, der publiceredes paa Odde thing.¹

Den var altsaa nu en Kjøbstad; og hvor stor var den? Da Kongen efter hine Foranstaltninger reyste bort, bestod den af fire smaa Hytter, opreiste paa Hjørnerne af den Qvadrat, som til Byen var afstukken, nemlig een ved det nu saakaldte Øvre Færgested,

¹ Selv om det synes sannsynlig at privilegiebrevet ble lest opp på Odde ting alt i 1641, kan det ikke bevises: Tingbøkene fra den tid er borte. Privilegieavskriftene (ovenfor s. 16 n. 1) har en påtegning om at det ble «Læst for Retten paa Dom Huuset udj Christiansand for Kongl. Mayts. Commissarier d. 3de og 4de Octbr. 1648. Læst og Offentlig forkyndt paa Christiansands Raadstue udj Meenige Inden og Uden Byes boende Borgeres paahør d. 27 Janvary Ao 1663». Sl. Steen I, s. 552 n. 11.

een paa Tangen, een ved Gravene, og een paa nordre Kant af Vestersiden; hvilke fire Hytter svarede Grundleje til Grims og Eegs Bønder. I øvrigt stod Fyrreskoven endnu paa Sletten.

Man kan derfor med føje sige om denne By:

Den syntes fød til Bagateller —

Og noget Stort — blev den ey heller.

Men om man, for at tæmme Stadens Hofmod, her vilde erindre den om, hvor aldeles den er oprunden, som man siger, af intet, hvorledes dens Vugge stod i en Fyrreskov, og at den i alle Henseender har sin Fødsel af Bønder, saa kan den igjen med Grund erindre, at Rom selv, Verdensherskerinde, havde i en vis Henseende en endnu lavere Oprindelse. —

[§] 2.

Tilvæxt.

Tre af Rigernes største Konger, nemlig Stifteren selv, hans Søn Frederik den tredie og fornemmelig hans Sønnesøn Christian den femte stræbte af al Magt at ophjælpe Byen, og ved store Privilegier og for Districtet ofte haardt trykkende Bud at fremme dens Tilvæxt og Opkomst. Paa et andet Sted /: skal dette nøjere fortælles. [s. 279 ff].

I Csands Bebyggelse, ligesom i alt andet den vedkommende, gjør Ildebranden 1734 en mærkelig Epoke, og danner to Perioder, fra dens Stiftelse indtil Ildebranden, og fra Ildebranden, efter hvilken den nesten blev anlagt paa nye, indtil nærværende Tid. I første Periode begyndte Staden paa Østersiden og drejede sig lidt efter lidt med Solen om til Vesters. Indbyggerne kom fra Elven, Lasten kom fra Elven; man troede det derfor bekvemmest og fordeelagtigst at slaae sin Bopæl op paa Elvens Bred; af flere Omstændigheder kan man ogsaa see, at det ved Mundingen af samme den Tid heller ikke var saa grundt, som nu. Elvegaden var altsaa den første Gade i Csand, Øster-Strandgade den anden. I denne

Halvdeel af Byens Omkreds stod, 1643, 31 Huse. Saavidt var da Staden kommen i to Aar. Fyrreskoven knejsede der endnu. I Aaret 1648, da Stifteren døde, altsaa i Byens syvende Aar var den ved indflytning /: efter Krønikens Fortælling:/ deels fra Districtet, deels fra Jylland og Vigen eller Aggershuus-Stift voxet til 50 Borgerhuse foruden smaae Bygninger til Haandværkere og Arbejdere. Stifteren havde ved Priv: 30 April 1643, 17 Art: givet sine Borgere i Christiansand, saamange der nøjagtige Borgerhuse byggede *fri* Grund og Plads at bygge paa efter Afridsningens Udviselse foruden nogen Grundeleje, som udi Christianshavn og andre steder.» Og Forordningen af 30 Juli 1662 bød, at øde Pladser skulde af de Ejende bebygges, eller de skulde afhændes inden sex Aar, Byen til lige Deling. Fyrreskoven faldt dog ikke førend i Aaret 1685. Da blev Resten af den oprykket med Rode af Almuen, som brugte Rødderne til Brændsel; Hvorvel de gjorde dette lader sig bedst slutte deraf, at man ingensteds i Byen i vore Dage ved Brøndgravning har fundet det mindste Levning af Rødder, saa at jeg endog har hørt Indvaanere af den Grund paastaae, at aldrig nogen Fyrreskov kan have staaet paa Ksands Grund. — Men hvad de ej opgrov, maa nødvendig efter 100 Aars Forløb i den sandige Bund være raadnet; og fra den Tid begyndte Byen at blive over Hals og Hoved bebygget, deels for at standse den derved forarsagede Sandflugt deels i Kraft af de kongelige Formaninger og Trudslar, deels ved det at Byen blev Stiftsstad¹ og fik kongeligt Værft.² I Aaret 1688 havde den 170 Huse og 1722 — 641 Huse. Det var altsaa i 34 Aar en Tilvæxt af 471 Huse. En saa overordentlig Tilvæxt har aldrig siden haft Sted. Fra 1688 til 1788 i et heelt Aarhundrede var den ikke engang kommen saavidt, thi i dette Tidsrum havde den kun vundet 430 Bygninger.

Men heri var den ulykkelige Ildebrand Skyld som indtraf den 6te Maj 1734, og lagde 333 Huse i Aske foruden Raadhuset, Sko-

¹ 1682.

² 1687. Se nedenfor s. 118.

len og Kirken. Skaden vurderedes til 160570 rd. paa Husene allene, som udgjorde over Halvedelen af Byen. At en Ildsvaade kunde rase saa skrækkeligt i en Bye som Christianssand, beviser, at enten maa Brandvæsenet den Tid have været i en elendig Forfatning, eller Staden maa have været ganske anderledes bygget, end den nu er, eller særdeles omstændigheder maa have indtruffet. At Husene nesten alle vare paa To Etager, og for store for dens smaae Brandredskaber, at de alle vare af Træ, og mange desuden tjærede isteden for malede og at der den Tid laae i de bedste Gader det ene Brændeviinsbrænderie ovenpaa det anden var vist nok betydelige Aarsager til at Ilden tog saadan Overhaand. Ingen Bye i Norge har baade før og siden været lykkeligere i at undgaae Ildsvaade, end Ksand, men denne var saa betydelig, at den kunde ikke andet end frembringe en Epoke i Ksands Historie.¹ Fra 1722 havde Byen snarere aftaget end voxet, men Branden bragte den nu ganske paa Knærne og satte den mange Aar tilbage. Dersom de ere nøjagtige, som sige at 2 Trediedele af Byen brændte, saa kan der i den Tid ikke have været mere i alt end 500 Huse. Men en Aftagelse af 141 i en 12 Aars Tid synes umuelig. To Trediedele maa derfor her kun være et rundt frit Tal.

Nu blev en stor Deel slette Vaaninger sammenflickede; men Kong Christian den sjette, der ønskede at see Csand rejse sig snart igjen af sin Aske i en forynget og forskjønned Tilstand, skjænkede til Stadens Opbyggelse 24000 rd., og tillod en Kollect i begge Rigerne til de offentlige Bygningers Gjenoprejsning; og denne Kongelige Gavmildhed blev manges Ulykke. Thi da Gaven blev given under den Betingelse, at jo større og siirligere Huus En byggede, des større Portion skulde han erholde af de 24000 rd., saa bedrog dette adskillige, som ey betænkte, at Udgifterne af deres egen Pung bleve tillige forholdsmæssig større, og forførte dem til store Huse-Anlæg, som de siden fortrød, og hvorved deres

¹ Av bybrannene 1859, 1880 og 1892 må det i hvert fall også om den siste kunne sies at den dannet epoke.

Omstændigheder bleve saa slette, at de maatte lade Husene staae halvbygte, eller omsider bleve nødte til at sælge dem til andre for deres halve Værdie.

Efter 6 Aars Forløb, 1740, var de afbrændte Huse, paa 30 nær, alle opbygte igjen, men faa havde den Størrelse og Soliditet, som de ældre. Da Vesterhavns Ypperlighed nu fuldkommen var erkjendt, saa blev den bedste Deel af Byen ganske flyttet over til Vestersiden, og der opførtes de bedste Vaaninger. I Aaret 1748, da Kalm var i Csand, ansaae han Byen for at være af Størrelse som Upsala i Sverrig. I Aaret 1752 havde den 601 Huus.

«	1759	«	«	596	«
«	1781	«	«	592	«
«	1788	«	«	600	«
«	1796	«	«	656	«

Den havde altsaa nu først opnaaet lidt mere end sin Væxt i første Periode. I Aaret 1806 var Antallet omtrent det samme. Bing og Brun Juul angiver Husenes Antal mellem 1796 og 1803 kun til 615; men deri fejle de begge.

Hvad over halvhundrede Aars Fred ikke kunde udrette til Stadens Forøgelse, det udrettede nogle Aars Ufred. Allerede 1808 var antallet paa Husene 700. I Aarene 1807 og 1808 blev altsaa 44 nye byggede. I Aaret 1810 var Antallet voxet til 755, altsaa i to Aar 55 nye; og i Aaret 1811 stod 31 nye Huse under Arbejde, saa at Antallet for nærværende Tid beløber sig til henved 800; nye bebyggede Grunde; thi heri er ikke beregnet —, skjønt ogsaa det hører til Byens Tilvæxt — at gamle Huse ere nedrevne, og nye af et bedre Slags i deres Sted opførte, samt at adskillige af de ældre paa een Etage ere blevne ophøiede til to-etagede. Men at man ikke af denne overordentlige Forøgelse skal fatte en altfor høj Idee om Byens nærværende Forfatning, maa det tillige anmærkes, at den største Deel af de nyopførte Boliger ere smaa, ja snart ikke andet end Hytter opførte i Østerbyen /: See 3 Kap: § :/ [s. 89 ff].

Csand har altsaa i nærværende faa Ufredsaar i Henseende til Bebyggelse hævet sig til en Punct, som den hverken i første eller sidste Periode af sin Tilværelse nogensinde har berørt. Men uagtet man i de sidste 4 Aar har revet ned og bygget op, udbedret og forøget med saadan Iver, Munterhed og Anstrængelse, at Tilskuerne snart skulde troe sig en from Aneas Vidne til et Carthagos Oprejsning, saa vil det dog ikke fylde noget i disse lange Tomter, og Csand er langt fra endnu ikke bleven til hvad det kunde være, og hvad tør haabe det engang i Tiden vil blive. Byens Qvarterer kunne rumme i alt 1014 ordentlige Gaarde paa 60 Fods Længde. Vare nu disse alle paa 3 Etager og dobbelte, og rummede hver tre til 4 Familier, hver paa 10 Personer, saa kunde Byen modtage en 30 til 40,000 Indbyggere. At denne Beregning er forholdsmæssig indsees deraf, at Kjøbenhavn, som har 3299 Huse har tillige 100,000 Indbyggere. — Men der er kun lange Udsigter til at Csand skal naae sit højeste. Byggesygen begynder allerede at svækkes betydelig; og det kan ikke andet være, da baade Arbejderne og Materialierne blive kostbarere Aar for Aar; og ligesom man af de gamle Konger fik Tomt at bygge paa for intet, af Magistraten siden for en Bagatel, og kort før Krigen af Private for 4 Skilling Qvadratfoden, saa koster nu derimod en Qvadratfod Jord 2 til 3 Rigsort og mere. Forholdsmæssig hertil er Husene, uagtet det stærke Byggerie stegne i Priis; saa at et maadeligt Vaaningshuus, forstum betalt mel 600 rd., er nu 6000 værd./+/ Aarsagen til denne pludselige Byggelyst og til Huseprisenens saa anseelige Forhøjelse var, som man lettelig begriber, den pludselige Tilstrømmen af Fremmede, af Militære af kongelige Betjente og andre, som vilde have Rum, og som man vanskeligen kunde rumme, samt Velstandens Forøgelse i Almindelighed.

I Brandkassen staaer det nærværende Huse-Antal for . . . /+ +/

/+ / I Brandmatrikulen stod Husene i Aaret 1771 for 166,610 rd. Aar 1790 for 184,330 rdl.

Aar 1793 for 185,050 rdl. Aar 1799 for 236,380 rdl. Aar 1806 for 315,740 rdl. Aar 1807,

Aar 1808, Aar 1809 for 372,310 rdl. Aar 1810 for

/+ + / Den Generelle Forsikrings-Sum var i October 1811 = 490,070 rd.

Ligesaa stærk har ogsaa Pakhusenes Antal tiltaget; thi da her blev et Korn-Oplag, da ved de mange Prisers Indbringelse et saa betydelig Qvantitet af alle Slags Varer samledes her og Stedet fik saa stor Indqvartering baade af Søe- og Landmagten steeg Pakhuuslejen til saadan Højde, at hvo som havde en Plet lod sig derpaa bygge en Pakbod, hvoraf han trækker nu adskillige tusinde Daler om Aaret. Rundt omkring Byen tæltes 1810, 79 Pakboder tælles nu Pakboder, staaende i Brand-Matrikulen for
/: See 3 Kap: 1 § :/ [sl. s. 89 ff].

Christiansands Technisk-Mathematiske-Politiske Beskrivelse

[§] 1.

Arealets Figur og Størrelse.

*K*røniken er enten Sandheden utro eller ilde underrettet, naar den fortæller, at da Byens Omkreds i Aaret 1643 afpæltes, blev det bestemt, at Byens Længde fra Øst til Vest skulde udgjøre 1600 Alen; thi Planen var den Tid snarere mindre end større, end den er nu; og naar man maaler den fra Strand til Strand, faaer man ikke mere end 1600 /: See 1 Bogs 1 Kap . . . § :/ [s. 26], saa at det var ganske artigt at bestemme at Arealet skulde ikke være større, end Naturen havde gjort det.¹

Den egentlige Bye er anlagt paralel med den Plan, den staar paa, og danner et Paralelogram, hvis Hjørner vende mod Horizontens fire Hovedpunkter, ligesom og den i Byens Midte liggende Korskirke efter almindelig Vedtægt er anlagt fuldkommen i samme Stilling, saa at Choret vende mod Østen, Hoved-Indgangen mod Vesten og begge Fløyerne mod Nord og Syd. Ieg fraregner Byens Almindinger eller Strandepladse, der ey ere bestemte til Vaaningshuse, naar jeg taler om den egentlige Bye. Dennes længste Sider, nemlig fra Nord til Vest og fra Syd til Ost udgjør 2600 Fod og dens korteste, nemlig fra Nord til Øst og fra Syd til Vest 2170 Fod. Paralelogrammet er altsaa i Omkreds 9540 Fod, og i Kvadrat-

¹ Sl. Christiansands Krønike, s. 12.

Indhold 13,284000 Fod. I Følge de Opmaalinger som foretoges af Stadskonductøren mellem Aarene 1786 og 1796 efter Reskr: af 30 Sept: 1785, beløber Grundene i den egentlige By sig til 6,133824 □ Fod, Gaderne ikke iberegnete, og Strandepladserne 1,899364 □ Fod hvilket tilsammen udgjør 8,033188, men efter senere Beregning 8,041,234 □ Fod.

[§] 2.

Inddeling i Quarterer.

Christiansand udmærker sig fremfor alle andre norske Kjøbstæder saavel i Henseende til sin regelrette Indretning, som Arealets Fladhed og Jevnhed. Den er i disse Henseender saa uliig sine andre norske Søstre, som i meget andet; og bærer heri det øjensynligste Kjendemærke paa, at den er anlagt af een og ikke flere, at den skylder Konsten og Politiken og ey Naturen sin Tilværelse, at den er bleven til ved Dekret og Tvang og ikke af sig selv og godvilligen, at den er dannet af Regjeringen og ey af Undersaatterne, samt at den er yngre end de fleste andre Stæder i Norge.

I Længden gennemskjæres Byen af 10 Gader, nemlig: Øster-

strandgaden, Kongensgade, Dronningens Gade, Steengaden,¹ Sandgaden,² Gyldenløwes Gade, Skippergaden, Consumtionsgaden,³ Fjeldegaden⁴ og Hospitalsgaden.⁵ Dette er Ordenen fra Stranden til de nordre Klipper. I Bredden gennemskjæres Byen fra Elven til vestre Strand af følgende 7 Gader: Elvegaden, Kronprindsens Gade, Kongens Tvergade,⁶ Fæstningsgaden, Kirkegaden, Markensgade, og Vesterstrandgade. Ved Kirkegaden Deles Staden i to ikke fuldkommen ligestore Dele eller Hoved Roder. Den Hoved Rode, som ligger vestenfor denne Gade kaldes Vesterbyen /: Vestersia :/ og den østenfor kaldes Østerbyen /: Østersia :/.

Gadernes Krydsgang danner derfor Byens Qvarterer i Form af parallelliggende Paralelogrammer, der i Almindelighed ere 400 Fod i Længde og 200 Fod i Bredde. Bestemt er denne Angivelse ikke; thi Qvartererne ere ikke alle fuldkommen ligestore. Saaledes er eet Qvarter kun 328 Fod langt og 186 Fod bredt, og et andet kun 390 Fod langt og 182 Fod bredt, og et tredje kun 328 Fod langt, og 182 Fod bredt. —

Østerbyen har af slige ligedannede Qvarterer 33 fuldstændige og 3 ufuldstændige. De tre første Rader efter Byens Bredde fra Elven af indeholde hver 9 Qvarterer. I fjerde Rad er kun 6 hele Qvarterer; thi det fjerde eller midterste indeholder kun et Vaaningshuus og en Vindmølle, det øvrige er optaget til Torv, hvortil ogsaa er lagt Hælvten af det fjerde paa østre Kant, og af det øverste Qvarter ved Fjeldegaden er det halve taget til Hospitalets Kirkegaard. Til Østerbyens Qvarterer regnes desuden en Flok Huse, beliggende i Form af en Triangel udenfor den egentlige By under Byhejen ved Elven. Dette, som kaldes Øvrefærgested, er Østerbyens sex og tredivte Qvarter.

¹ Nå Tollbodgaten.

² Rådhusgaten.

³ Henrik Wergelands gate.

⁴ Kristian IVs gate.

⁵ Tordenskjolds gate.

⁶ Holbergs gate.

Vesterbyen har i første Rad mellem Vesterstrandgaden og Markens Gade 9 fuldstændige Qvarterer, men i anden Rad er der kun 7 fuldstændige; thi Kirkegaarden indtager nesten $\frac{2}{3}$ Dele af det midterste Qvarteer, samt Bredden af den i Længden gaaende Sandgade og af den i Bredden gaaende Kirkegade; og da nu Sandgaden derved afbrydes, saa er $\frac{3}{8}$ Dele af det fjerde Qvarteer i denne Rad lagt til Pladsen omkring Kirken eller til Torvet, for at kunne komme gennem denne Gade til Kirken og Torvet og over i den i Østerbyen liggende Fortsættelse af Sandgaden. I Vesterbyen er da 16 fuldstændige og 2 ufuldstændige, tilsammen 18 Qvarterer. Østerbyen er altsaa netop dobbelt saa stor som Vesterbyen, og den hele Stad bestaaer af 54 Qvarterer, nemlig 49 fuldbebyggede eller til fuld Bebyggelse bestemte, og 5 ufuldstændige eller ikke til fuld-Bebyggelse bestemte Qvarterer. — Men i det borgerlige regnes det kun til 53 Qvarterer, eftersom Qvarteret paa Torvet hvor Møllen¹ og det enkelte Huus staaer indskydes under det næstvedliggende, og ansees ikke for noget særskilt Qvarteer; ligesom man og i det borgerlige begynder at tælle Qvartererne fra den syndre Ende af Kirkegaden, saa at Qvarteret mellem Østerstrandgade, Kongensgade Kirkegaden og Fæstningsgaden er hos Øvrigheden første Qvarteer i Østerbyen, og Qvarteret mellem Østerstrandgade Kongensgade Kirkegaden og Markensgade er første Qvarteer i Vesterbyen. Da den hele Stad altsaa i det større og Qvartererne i det smaae danner regelmæssige Fiirkanter og stedse vender ligesom Brystet til, saa vil man aldrig, som Tilfældet er med saamangen anden By, komme til at see Byen i dens Bagdeel, fra hvad Kant man end nærmer sig den. Saa stor er denne Byes Høflighed. —

Krøniken fortæller, at Christian den femte da han i Aaret 1685 var i Christianssand, forordnede at Byen skulle inddeles i 60 Qvarterer, ethvert 250 Alen langt og 150 bredt, og hver Gade

¹ Om vindmøllen, se Tillegg s. 374.

skulde være 24 Alen bred, og en Plads afpæles til endnu en kirke, naar Byen blev mere bebygget. Kongen har da, for at tilvejebringe saamange og store Qvarterer, villet tage Strandpladserne med. Anderledes kan man ikke redde Krønikens Sanddruhed. Men at denne Anordning ikke blev udført, da en Ingeniør efter Resk: til Stadtholderen af 19 Febr: 1687 afstak Gaderne og Strandepladserne, viser det gamle Kart over Byen, hvoraf det sees, at Byens Anlæg var før Branden, lige som det er nu.

[§] 3.

Gaderne.

Gadernes Navne ere i deres Orden bleven opregnede i forrige Paragraf til Nytte baade for Indbyggerne selv og Fremmede; thi omendskjøndt Gadernes Navne paa de fleste Hjørner ere temmelig tydelig malede, saa er det dog kun faa Indbyggerne kjende ved Navn, men naar de ville beskrive Ens Opholdssted i Byen, betjene de sig af en eller anden i Csand berømt eller stor Mands Miridian, og give tilkjende, hvor langt den omspurgte Persons Bolig ligger østen eller vesten for samme.

De 17 Gader, som gaae fra den ene Ende af Byen til den anden, fra Strand til Strand, beholde i den hele Strækning hver sit Navn. De ere snorrette anlagte og mellem 24 til 30 Fod brede, saa at tvende Vogne kunne køre ved Siden af hinanden, og der dog bliver Rum til Fortoger til Gaaende. Alting skulde efter Planen være ret, lige og ordentlig i Csand; men det er nu saa engang, at intet menneskeligt synes at kunne være ganske ret, gandske Lige og ordentlig. Saaledes er heller ikke alle Gader lige brede; naar nogle ere 30 ere andre igjen 24 Fod brede. Heller ikke har enhver Gade overalt samme Bredde, adskillige Gadehjørner svarer ikke til hinanden. Denne Skjævhed er især mær-

kelig paa visse Steder, saasom Konsumtions-Gaden, mellem Kongens Tvergade og Kronprindsens Gade, hvor den ene Halvdeel af Husene staae flere Fod længer frem paa Gaden end den anden Halvdeel. Slige Sammenkrympninger have især Sted i Østerbyens øvre Kant, allerlængst fra Raadstuen, hvor Magistraten samles. Og synes det, som denne i fordums Tider, da den skulde have Inspection med at planen til Byens Anlæg blev udført, ikke havde Syn godt nok til at see saa langt. Liden Kommunikation er der og mellem Vestersiden og Østersia; ja mangel Vestersidens Beboer har aldrig været i Østersidens Gader, og mangel spadserer derop som til en fremmed By. Fattigfolk vil desuden gjerne krybe sammen og kunne ikke fordrage det store og brede. De have ogsaa ret deri. Slige Boliger, som de kunne bygge, bør ligge i snevre Gader eller i en Klynge; thi intet er flauere end i Csands østerby at see disse lange brede Gader garnerede med smaa Hytter. Det hele seer ud som en lille Dukke paa en uforholdsmæssig stor Pjdestal, eller ligner en ussel Staadder, der stræber forgjeves at gjøre sig stor. Det er ogsaa paa Grund heraf, kan jeg troe, at Østersidens Gade kaldes Smaagaderne; thi i sig selv ere de paa hine Afvigelser nær, ligesaa brede som de i Vesterbyen. —

Fortsættelserne af Gadeløbene fra den egentlige By til Bredderne af Vandet, ere ligesaa brede, som Gaderne, og ere bestemte til offentlig Brug, til Landingspladse og til derfra at hente Vand i paakommende Ildsvaade. Hvorvidt denne Bestemmelse er bleven holdt i Hævd skulle vi paa andre Steder betragte.

Torvet som ligger, ikke midt i Byen, men midt i mellem Øster- og Vesterbyen, indeholder henved 200 Alen i Længde, og vilde være ligesaa stort i Bredde om ikke Kirken paa den ene, og Møllen paa den anden Side optog Pladsen. Som Brændetorv kan ansees den offentlige Plads ved Kanalen, Gravene kaldet, hvilken Plads er 150 Alen lang og 65 Alen bred. Byen har altsaa meget anseelig Torvepladser, men Brugen af samme er uanseelig. Udenfor Byen strækker den til Byen hørende Landevej sig mod Vesten til

Gadernes og Vejenes Brolægning.

Ingen Stad har Brolægning mere fornøden, og ingen er slettere forsynet dermed. Dette er en af Csands væsentligste Mangler. Da Rødderne af Fyrreskoven i Aaret 1685 oprykkedes af Almuen til Brændsel, laae den blotte Sand uden alt Bindsel tilbage, og har lagt der lige indtil vore Dage. Ligesaa velgjørende som det er for Indbyggernes Helbred at Gaderne ere brede og lige, Husene lave og Grunden flad, idet Luftens frie Gjennemfart derved befordres, ligesaa ubehageligt usundt er det igjen i den Henseende, at hver Gang det blæser nogenledes stærkt, flyver denne i tohundrede Aar betraadte og pulveriserede Sand om, lægger sig paa Klæderne i Øynene og for Brystet, og trænger ind i Husene og forårsager Ureenlighed. For Folk og Fæ er det desuden yderst trættende at gaae og at trække i denne Sand, i sær om Sommeren, da den er brændende heed, og slige Gader nesten ingen Skygge have. Før Branden var der plantet Løvtræer paa adskillige Gader; efter Branden stod der endnu adskillige slige Træer i de Gader, som undgik Ilden; men nu gives der neppe et eneste mere, i hvor sundt og behageligt det end vilde være, at nyde deres Skygge de hede Sommerdage. Dog intet er saa slemt, der jo er noget godt ved det. Den løse Sand der plager En saameget til visse Tider, gavner igjen for saavidt den til andre Tider indsuger Fugtighed Snee og Regn.

Man maatte maaskee undres over at Byen endnu ikke har bragt det saavidt, at den har faaet sine Gader tilbørligen brolagte. Men naar man betænker Gadernes Mængde og Udstrækning og Borgernes Faahed og Indskrænkning i Formue, da den største Deel af dem have været fattige, Haandværksfolk og Daglønnere, saa kan man let forestille sig det maatte være en altfor svær Byrde for *dem* allene uden Regjeringens Understøttelse. Men Regjeringen har gjort meget for Sagens Fremme, og Skylden er allene hos Magistraten. Kong C5 føjede strax, da Brolægningen var bleven

nødvendig, de virksomste Anstalter dertil. I Priv: 15 Juni 1686, 18 Art: bød han, at Byens formuende Borgere og Indbyggere skulde, hver for sit Fortog, lade lægge Steenbro til midt paa Gaden, men de, som boede langs Elven skulde brolægge deres Gader 12 Alen bred. Den øvrige Plads langs Elven og Strandgaderne, udenfor Afridsningen, skulde Husenes Ejermænd med halvt Plankeværk, til Sandflugtens Forhindring, 3 Alen højt lade indhegne. Om de sligt forsømte, skulde Magistraten efter 6 Ugers Forløb lade det gjøre for Huusejernes Regning, og den Forsømmelige desuden til samme Brug mulcteres paa 1 til 10 rd. Til de øvrige Gaders Bro-læggelse henlagde Kongen forrige Kancellie-Sekretær Claus Tausens¹ Pension paa 200 rd. af Byens Accise. Men naar Gaderne tilbørligen vare lagte, skulde bemeldte Accise-Penge igjen komme til Magistratens Løns Forbedring. — Denne Forordning gjentages og indskjerpes i samme Kongens Instrux for Csands Magistrat, af 14 Jan: 1688. Her bydes i 19 Art: at *een af Raadmændene* skal see paa, at Brolægningen vorder iværksat, at forbemeldte 200 rd. skal fremdeles anvendes dertil *indtil den ganske By siirligen er brolagt*; «og paa det at *Øvrigheden*», heder det fremdeles «dertil desmere skal *animeres*, have vi allernaadigst bevilget, at forbemeldte 200 rd. naar *den hele By siirligen overalt er brolagt*, maa henlægges til Magistratens Løn. Han skal og flittig holde over, at Lægterne for enhver Tomt og Huus med allerforderligste vorder forfærdiget og siden tilbørligen vedligeholdes, Sandflugten at forhindre». Reskripterne 14 Dec: 1695 og 29 Febr: 1696. — Efter saa bestemte Kongebud, og da hine Accisepenge nu igjen ere bleven Magistratens, skulde man troe, at nu intet stod tilbage at ønske i Henseende til Gadernes siirlige Brolægning overalt. Det er derfor Umagen værdt, at gjøre en Tour om i Byens Gader for at undersøge det. Først paa langs fra den bedste Side. Fra Graverne, hvoraf omtrent halvparten er steenlagt, gaaer jeg ind i Strandgaden. Naar

¹ Claus Tausen (Tausan) (1637—1696) var sekretær i det kgl. Kancelli, og havde liten tilknytning til Kristiansand. Han var sønn av biskop i Stavanger Christian Matsson Tausen. Se Faye: Christiansands Stift s. 262.

enkelte Strimler og Stykker undtages, er denne Gade rigtig nok steenlagt, men for det meste slet; store løse Stene og Fordybninger støder man hyppigen paa. Kongens Gade befindes halvnøgen, og hvor den skal være klædt træffer man paa visse Steder om Vinteren temmelig svære Damme, der sperre den Gaaende Vejen.

Nu Dronningens Gade. Her er et Qvarter omtrent halv brolagt, det næste skal være det gandske, det derefter har atter kun Broe paa den ene Side. Derpaa kommer i hele Østerbyen blot et snevert usselt Fortog langs Hytterne med enkelte Stene. Det øvrige er lutter Sand; tilsidst bliver ogsaa dette Fortog borte; saa at denne Gade er værre end de to forrige. Steengaden lover meget, men holder intet. Den er snart værre end Dronningens Gade; og har maaskee sit Navn af de paa eet Sted i denne Gade fremragende Klippespids, som ere farlige for Fodgjængerne. Sandgaden derimod lover intet, dog har den et Qvarter brolagt. I Gyldenløwes Gade finder jeg det meste indtil Enden af Torvet med en slags Bro, men siden lutter Sand. De fire øvrige Gader ere gandske nøgne. — Nu paa tvers. Selv i Vesterstrandgaden og Markensgade, som dog skulle være de bedste, gives lange Strækninger uden Steen. Fæstningsgaden kan ansees for aldeles ubrolagt fra Fæstningen indtil den anden Ende af Byen. Her træffer jeg ogsaa allerhøjest oppe i Byen to Skarndynger, stridende mod Plakaten af 14 Nov: 1774 samt Csands Politie-Instrux 6 Kap: 2 og 5 Art.; thi dertil er den store Sandmoe anvist. Kongens Tvergade og Kronprindsens Gade ere saa godt som gandske blotte, og Elvegaden er kun halvvejs brolagt. Hvad Torvet angaaer, da er den største Deel af samme belagt med flade Stene, og her er kun faa nøgne Pletter. De nøgne Pletter, siger man, have dog Steenbroe under; thi det skal være Tilfældet flere Steder i Byen, at gamle Brolægninger ere igjen bleven tildækkede af Sandflugten, hvilke man siden ved Gravning tilfældigviis har fundet. Mellem Kirken og Skolen, hvor Kirkegaden og Gyldenløves Gade overskjær hinanden, dannes af Regn og Slud en Søe der strækker sig lige ned til den anden Ende af Torvet, og sperrer begge disse Gader, saa at al Passage maa

skee over Kirkegaarden. Dette er det Sted i Byen, som mest trænger til Forbedring.

Resultatet af Undersøgelsen paa denne Omvandring er altsaa dette. Byen er saa langt fra at være brolagt *siirligen* og *over alt*, at ikke engang en Ottendedeel af den er steenlagt, og hvad som er det, er det plumpt. Krøniken siger, at i Decenniet mellem 1690 til 1700, altsaa for over hundre Aar siden, ble brolagt udenfor de bedste Huse, de publike Bygninger og paa den store Plan ved Kanalen og paa Torvet ved Kirken og Raadhuset. Stort mere er der endnu ikke gjort. Da nu desuden Kaartet over Byen, som den var før Branden, paa hvilket de brolagte Steder ere anstrøgne med rødt, viser, af før Branden var netop de samme Dele af Byen brolagte, som ere det nu, og da de Fortøger her findes uden for Husene, ere lagte af Ejerne selv paa deres egen Bekostning og ikke for Magistratens, saa indsees ikke, hvad da Øvrigheden har gjort for Brolægningen, og hvortil de 200 rd. Aarlig ere bleven anvendte, og hvorledes Magistraten har kunnet have den Dristighed i Aaret 17. . . . ,¹ ordentlig at indberette til Cancelliet, at Csand var brolagt.

Brolægningen er paa ingen Maade, hvad den skulde være, *siirlig*. Den er tvertimod af den Beskaffenhed, at det viser sig altfor tydeligt, at der aldrig har været nogen i Csand, der har forstaaet Konsten. Den bestaaer enten af store flade Stene som snart stødes løse, eller af store knudrede uden Jevnhed og tilbørlig Skabelon. Synderlig Afløb for Vandet gives der heller ikke uden hvad Naturen har foranstaltet. Paa nogle Steder seer man vel Spor til Rendestene midt paa Gaderne og ud fra Husene, men de ere saa

¹ I 1768 svarte magistraten på besværlinger over brolægningen at det var «brolagt mange Publike Pladser, som allernaadigst var foreskrevet» (mag. kopibok 1768—88, s. 20; i SAK); og i 1769 heter det: «Fra Christiansands første fundation af er dens reelle og betydeligste Gader brolagte, saavel som Torved og øfrige Publike Pladser, hvilket til denne dag saaledes bestandig er vorden vedligeholdt» (koncept i pakke «Kristiansands privilegier» i magistratsarkivet, SAK). Men «Byens anordnede 12 Mænd» sier i 1769 at «mange af Byens smukkeste Gader, endnu icke ere steenlagde» (12 borgeres prot. 1744—1788, s. 286, i mag.ark.).

smaa, saa lidet Dybe eller saa tilstoppe, at de nesten tjene til intet. Denne Mangel er saameget mere at beklage, som der gives de bedste Lejligheder til at afhjælpe den ved de bekvemmeste For- tog og de skønneste Chausseer; thi Gaderne ere brede nok, Grun- den har Hældninger nok, og Omegnen har Geschieber eller Bro- lægningsstene nok, men Byen eyer knap Een, der forstaaer rigtig at lægge dem; den har ingen Bro-lægnings-Inspectør; den har ingen Penge mere dertil /: See 3 Kap: § [sl. s. 247 f].

I øvrigt ere Ksands Gader under saadanne Omstændigheder usædvanligen rene, og blive efter Slud og Regn meget hastigen tørre; hvilket maa tilskrives Jordbundens Beskaffenhed, Stadens Aabenhed, den nærværende Magistrats umiskjendelige Bestræbel- ser for at fylde og forbedre de værste Huller og Steder, samt den ringere Grad af Færsel i Gaderne. Ogsaa er der Udsigter til at Ulempen med Tiden vil blive fuldkommen hævet altsom Byen bliver mere og mere bebygget; thi enhver som lader bygge et ordentlig Huus sørger tillige for Bro-lægningen udenfor. Saaledes har man gjort i de sidste Aar.

Den almindelige Lande- og Postvej paa Byens Grund er Byen pligtig at holde i Stand. Denne er paa sine Steder steenlagt og temmelig god. Dog bemærker man den bliver endnu bedre, hvor Byens Grund ophører og begynder.

Eftersom jeg engang har begyndt at tale om Vejene udenfor Byen, ihvorvel det ikke saa lige henhører hverken til Kapitelet eller Paragrafen, maa jeg tilføje et Par Ord, som et Tillæg, om de øvrige Veje omkring Byen. — Den østre Landevej, som løber over øvre Lund, hvorfra den ankommende Rejsende nær ved først kan tage Byen i Øjesyn, førend han nedlader sig til den, ligger ey paa Byens Grund, da Byen ingen Grund har paa hin side Elven.¹ Men da Byens Indvaanere dog saa at sige Eje det hele Lund, og have mere Fart og Kjørsel der end paa den anden Side, saa var det virkelig skammeligt, at det allerførste Stykke af Vejen skulde lige

¹ Først i 1921 ble Lund overført fra Oddernes til Kristiansand.

indtil vore Dage være det sletteste paa hele Postvejen, Paa et Sted saa sumpig at man maatte vade derigjennem til langt op paa Benene, paa et andet Sted saa stejl og stenig at man veltede ofte og stod Fare for at sætte Livet til. Først i Slutningen af 1811 forenede alle de, som havde Ejendomme paa Lund sig efter Hr: Løytnant Jægers¹ Forslag for alvorligen at raade Bod derpaa. Der blev aabnet en Subskription. Nogle lovede Heste i en vis Tid, andre Folk, andre Materialier, andre Penge. Store Mineringer ere foretagne, og man kan vente endnu i Aar at see denne Skamplet paa Byen aftoet.

Et stolt Værk er ogsaa den Kjøre-Vej, som Gaarden Eegs Ejer, Ole Ejelsen,² i Aarene 1810 og 11 har anlagt fra sin Gaard til Byen, hvor der tilforn kun var snevre Gangstier over Klipper og Hejer. Han har ladet mine tvers igjennem store Fjeld og opført solide Steenmure paa Sine Steder en 12 til 15 Fod i Højden, og anvendt en 6000 rd. derpaa; men det er vist, at Gaardens Værd derved er bleven ligesaa meget forhøjet.

Paa samme Tid bragte Kjøbmand Isaach Isaachsen³ og Stads-hauptmand Heyerdahl⁴ en endnu kostbarere Vej istand fra Tjos til Byen, hvor der ligeledes kun var snevre Stier over Hjer, som den bedste norske Hest med Vanskelighed kunde bære sin Rytter over. Nu er der derimod ved svær og langvarig Minering ved lange Graasteens Mures Anlæg, Broe over Mølle vandet med mere, bleven frembragt en beqvem Kjørevej, der letter Landreisen ud til Flek-

¹ Niels Winther Luth Jæger, etter datidens målestokk litt av en industriherre. Han kjøpte en del av gården Sødal og kalte denne eiendommen Jægersberg, hvor han bl. a. en tid drev en papirfabrikk. Denne fabrikk hadde før stått på Fennefoss i Evje, planlagt 1803 etter initiativ av Hans Nielsen Hauge. NW's manuskript er skrevet på papir levert fra Fennefoss-møllen, som først i 1812 kom til Jægersberg. Se: Fiskaa: Papiret, s. 160 f; Ovenstad II s. 22; Helland-Hansen: Forarbeid, s. 6. Sl. nedenfor s. 91.

² Haugianeren Ole Eielsen kjøpte Eg i 1804, drev teglbrenneri og trengte derfor god vei. Steen I s. 407 et *passim*.

³ Daniel Isachsen (s. 36 n. 3) kjøpte Kjos i 1784 og overdro gården til sønnen Isach i 1806. Se Kjos- og familienotiser i Årsskr. for A.H. 1948, XXVIII s. 50 ff.

⁴ Anders Heyerdahl (1757—1832), utnevnt til postmester i Kristiansand i 1789. H. Sollied: Slekten Heyerdahl, s. 147.

kerøe og de mange der omkring liggende Gaarde, er altsaa baade til privat og offentlig Nytte, og kan blive det sidste end mere, da Postfarten vilde blive betydelig kortere ved at lægges over denne nye Vej. — Vejen gjør virkelig disse Mænd Ære, og har kostet dem 26,000 rd.

I øvrigt har man i Selskabet for Norges Vel i sidste Aar faaet samlet en liden Summa til Vejenes Forbedring og Egnens For- skjønnelse ved og omkring Csand i Almindelighed. Og er der gjort Begyndelse med at udbedre Vejen til Stray, hvorhen Csandenserne gjerne baade Sommer og Vinter gjøre deres Lysttourer. Ogsaa denne Vej trængte til en Forbedring paa enkelte Steder; men en liden Bekostning vil gjøre den ganske beqvem.

Man seer altsaa heraf, hvor betydeligt der ogsaa for Vejvæsenet for Befordringen fra og til Byen er udrettet i disse Ufredsaar. Der er i det Fag udrettet mere udenfor Byen end i Byen selv.

Krøniken har intet om Vejanlæg udenfor Staden, uden at der i Aaret 1728 blev anlagt en ny steenlagt Vej ved Byen igjennem Klopperne paa en Myr, som var saa blød, at neppe et Menneske kunde komme derover, men som man siden passerede med Hest og Vogn.

[§ 5: Gatebelysning, se Tillegg, s. 390].

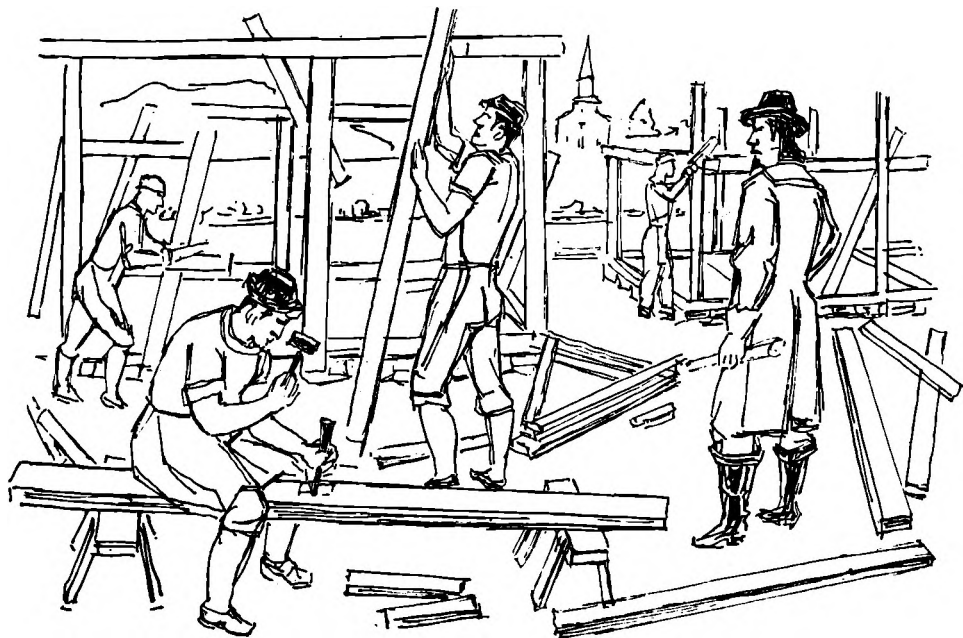
Christiansands Technisk-Architectiske Beskrivelse

[§] 1.

Om Bygningerne i Almindelighed.

Christiansand var den skønneste Stad i Norge, og en af de smukkeste i Verden, naar den var fuldt bebygget med siirlige, anstændige og regelmessige Bygninger. Som den nu er, har den sin vakkre og sin grimme Side, sin mægtige og sin svage Side, sin fornemme Ende og sin arme Ende. Til den første kan for det meste hele Vesterbyen regnes. Her boe de fornemmeste og rigeste; her er derfor de fleste og bedste Bygninger; her er de fleste Værfter, de offentlige Bygninger, og her er ikke saamange Tomter og ubebyggede Pladser. Byen viser sig derfor fra sin fordelagtigste Side for ethvert ankommende Fartøj, enten det sejler ind af det østre eller vestre Indløb. I den nordostlige Deel derimod er Staden ydmyg, maver, aaben, fuld af store Huller og ligesom lurvet. Adskillige Qvarterer her bestaae kun af et Par Hytter, da det øvrige er Græsløkker og Tomter, tilhørende Private. Det er derfor ikke at undre over, at et Huus er desto dyrere, jo nærmere det ligger Vestersiden. —

De offentlige Bygninger ere, som man vel kan forestille sig, i saa liden en By, hverken mange eller udmærkede. Jeg henregner dertil Kirken, Skolerne, Tugthuset, Hospitalerne, Arresthuset, Raadhuset, Toldboden, Qvarantæne-Husene, Exerceerhuset og Fæstningen samt Broer og Kanaler.

Det hele Belte udenom den egentlige By er deels offentlige Almindinger, deels anvendt til Strandepladser, Tømmerpladser, Søeboder, Pakhuse, Materialskjul, Fabriker, Værfter, Haver, Græsløkker, Kongelige offentlige Bygninger og Vaaningshuse, omendskjøndt disse sidste ere her ulovligen, da intet Ildstæd egentlig skal være her, hvor Borgerne have deres Ejendomme liggende. Saaledes ligger det hele 36te Qvarteer udenfor Byens Paralelogram /: See 2 Kap: [s. 76] tilligemed et Brændeviinsbrænderie. Neden for 12te Qvarteer i Østerbyen et Garverie med Bolig. Nedenfor 4de Qvarteer og paa Tangen 1) Et Teglbrænderie 2) Ni af Byen bortbøxlade Strandepladse 3) Strandpladse, Søboder og Brygger Private tilhørende. 4) Det Kongelige Borgerbatteri. 5) Stadens Mudderpramskjul med Grund. 6) Det Kongelige Værft. 7) Sex Vaaningshuse. Mellem første og andet Qvarteer Fæstningen og Pakkboder. Neden for andet Qvarteer i Vesterbyen, 3 Vaaningshuse, Posthuset iberegnet, hvilke høre til dette Qvarteer, samt Kana-

len, Søboder Brygger og Værfter. Nedenfor 6te Qvarteer ligeledes samt et Vaaningshuus og Toldboden. Nedenfor 16 og 18de Qvarterer ligeledes, samt Natmandens bevilgede og Byen tilhørende Grund og Bolig. Udenfor 18de Qvarteer et Vaaningshuus ligefor Markensgade, en Reberbane med tilhørende Bygninger. Frobusdal, Kjøllen, Ledet og Nordreledet Grim, Krossen, Kjærene og Dahlene ere Huse og Landsteder paa vestre Landevej og Byens Grund. Af foregaaende Recension seer man da, at Reskriptet af 5 Sept: 1692, som siger: ingen flere Vaaningshuse Søboder eller Pakhuse maa opbygges paa den Side af Ksand ud til Stranden imellem Fæstningerne Christiansholm og Laugmandsholm, da det Syn eller den Defence som den ene Fæstning skulde have af den anden, dem derved betages», er forlænge siden overtraadt.

Paa anden Side af Elven ligger Nedrelund, en fortrolig Klynge af Hytter og smaa Landsteder, der ere ligesom en Forstad for Byen. Paa Øvrelund er, Bjøndahlen, Sophien , Kongsgaard og Freyasdal smukke Lyststeder. Her ligger ogsaa Oddernæs Kirke og Præstegaard, Jægers Mølle-Anlæg, som jeg vil kalde Jægerspriis (da Manden for sit Anlæg tilkommer af Byen baade Lov og Priis) samt andre Huse og Gaarde.

[§] 2.

Indbyggernes Vaaningshuse.

Førend vi tage de Private Boliger i nærmere Øiesyn, maa vi først slaae op i Privilegieerne, for at see, hvad Kongerne dem betræffende have anordnet. Det af 29 Oct: 1641 har en Artikel, saa lydende: Borgerne skulle være forpligtede at bygge *gode ustraffelige* Borgerhuse og Boder efter andre Norges Riges Kjøbstæders Maneer og Sædvane, og eftersom Byen bliver afstukken.» I Fornyelsen af dette Privilegium (30 April 1643, 8 Art:) heder det: hvem som vil flytte til Csand at bygge og boe med stor Haandtering udi Kjøbmandskab at bruge, ville vi, at de paa Torvet eller andre

belejlige Pladser skal opsætte *tilbørlige* Huse til *Byens Prydelse*, paa det den dessnarere kan *siirligen* blive bygt, og det eftersom han agter at bruge stort Kjøb og Haandtering til. Hvilket hannem skal paalægges af Byens Øvrighed; men herudi ikke meent søfarne Folk, og Arbejdere, som sin Kost fortjene. Men dennem være frit for, at bygge eller Leje Huse efter sit eget Tykke og havende Raad til store eller smaae, saalænge de ere i Byen bosiddende, dog at de Borgerskab tage.» Grunden til dette Bud var, at ikke Fremmede for at nyde godt af de 10 Aars Skattefrihed, skulde, for at ansees for en Indvaaner af Csand, lade sig opslaae en liden Træhytte i Byen, for siden at bortflytte, naar Friheden var ude. Men saavel Slutningen af Artikkelen, som Udtrykket: «eftersom han agter at bruge stor Haandtering til», gjør det hele Bud kraftesløst.

Kristian den femtes Priv: 15 Juni 1686 Art: 7: befaler følgende; alle dem som ville bygge store Huse paa de reale Gader, skal indrømmes de Pladser, som de smaae Huse og Hytter staae paa, dog at saadanne smaae Bygninger blive Ejermændene betalte, og dennem Byggepladser andensteds i Byen uden Betaling anviste, eller og deres Huse paa andre Steder uden deres Bekostning vorder igjen opsatte af dem som deres Pladser bekommer, og det udi een Gade langs igjennem Byen fra Vester- til Østersiden, som Magistraten skal udvise, paa det at Sandflugten og derved kan vorde dempet, og de reale Gader herefter ikke med saadanne smaa Bygninger igjen opfyldt.» Formodentlig har disse mishaget Kongen meget, da han i Aaret 1685 var i Byen. «Og skal ellers de Huse» heder det fremdeles, «som herefter af Træ paa de reale Gader opsættes, Strandgaden undtagen, ikkun bygges et Loft høje, dog med murede Kjeldere under, 2 à 3 Alen over Jorden, og alle Huse med Steen tækkes». Der var altsaa den Tid nogle tørvtækkede Huse, hvoraf der nu slet ingen mere gives.

I Magistratens Instrux /: 14 Jan: 1688:/ 15 Art: paalægges det Borgermesteren eller een af Raadmændene at have Indseende med at Husene bygges regulier, og derfor efter den anordnede Maade afstikke og afpæle Pladserne for de Byggende.

Efter Branden 1734 blev nedsat en Bygningskommission af to Magistratspersoner og Byens tolv Mænd. Ved Resk: 2 Sept: 1735 til Stiftsbef: With¹ approberes og limiteredes bemeldte Kommissions Forslag saaledes:

1) at de, som i Byens reale Gader havde smaa Tomter, skulde afstaae samme til dem, der vilde bygge siirlige Borgerhuse i disse Gader ved at forene flere Tomter sammen, at Ejermændene skulde udvises Smaatomter oppe i Byen uden Betaling, at de som ikke vilde føje sig herefter, skulde tvinges dertil, og at derfor nogle Smaahuse, som allerede vare opførte, skulde igjen nedrives. 2) Under samme Vilkaar skulde ogsaa alle Brændeviinsbrændere bortvises fra de reelle Gader. 3) Befalingen om at bygge paa 2 Alen Muur over Jorden samt at indrette Vinduerne egale $2\frac{1}{2}$ Alen høje og $1\frac{3}{4}$ Alen brede, samt lige med andres og uniforme, skulde, saavidt mueligt iagttages med de allerede paabegyndte eller opførte, men for Fremtiden, uden Undtagelse og Eftergivelse, med alle. Dog forstodes ved den 2 Alen høje Muur ikke just Brandmuur, men Steenmur.

Af samme Reskript seer man, at til de *reelle Gader* henregnedes: 1) Strandgaden; 2) Kongensgade; 3) Gaderne fra Strandgaden nord til Kongensgade; 4) Gaden fra Strandgaden nord til Kirken; 5) Vestersiden alt til Thomas Muldrup,² en den Tid bekjendt Kjøbmand; 6) Dronningens Gade; 7) Gaderne fra Vestersiden øster til sidstbemeldte Gade; og de 8) tvende Gader fra Vestersiden øster til Kirken.

Omtrent de samme Gader er det man endnu betragter for Byens reelle Gader. —

Ved nu at kaste et Blik paa Byens nærværende Beskaffenhed, finder man kun faa Spor af foranførte Kongelige Anordningers Tilværelse.

¹ Johan Albrecht With, stiftamtmand 1730—1738. Se Friis: Stiftamtmenn s. 34 ff.

² Thomas Mullerup (Muldrup) tok borgerskap som korn- og lastehandler i 1724. Steen I *passim*; borgerrullen s. 114.

Meer end Halvparten af Byens Husenummere ere smaae uanseelige Vaaninger paa et Loft, og blandt disse findes en stor Mængde Hytter med een dør og eet Vindue, og paa hvis Tag den forbi-gaaende kan lægge sin Haand. Disses Plads er og skulde egentlig være Østerbyen, men dog findes mange af dem i Vesterbyen indstrøede mellem de bedre Huse paa de reelle Gader. Efter Krøniken, skal Oprindelsen til disse Hytter være, at mellem 1690 og 1700 søgte Øvrigheden af al Magt at samle Indbyggere til Byen, at den i en Hast til Sandflugtens Dæmpelse kunde blive bebygget. Bønder-sønner, der intet havde, og intet forstode, strømmede til Byen, og naar de kun førte noget op, som kunde bidrage til Sandens dæmpning, bekymrede Magistraten sig ikke om, enten det var Skilderhuse eller Palæer; men de i Udhavnene værende Borgere, som vare forpligtede til Indflyttelse, lode de derimod være, hvor de vare. Smaahusenes Tilværelse har ogsaa sin Grund i Borgernes Uformuenhed efter Branden, da Tømmeret var kostbart, og man i en Hast maatte opslaae sig Huuslye. Hvortil kommer endnu den sædvanlige Aarsag, hvorfor der i enhver Bye er smaae Huse.

Den anden Halvpart af Vaaningshusene ere paa to Etager af forskjellig Størrelse. Dog ere de fleste temmelig Lave, eller synes saa formedelst Gadernes Bredhed. Saalænge her gives Tomter at faae, bliver her vist nok ikke større Huse end paa to Loft; thi man bygger ikke sine Kasteller i Luften førend Jorden bliver En for trang. Dog kan ogsaa Husene drives i Vejret, naar Huselejen drives i Vejret. Før Krigen og for det meste endnu ere de beregnede til Beboelse af een Familie; thi at boe i Huus sammen med en anden Familie var ikke efter Indbyggernes Smag; de vare ikke vante dertil; denne Ubeqvemmelighed behøvede de heller ikke at underkaste sig, da Huse og Tomter vare at faae for saa billig Priis. Deraf fulgte at de fleste Huse bleve uanseelige og paa een Etage, og at de, som vilde have en Gaard, der kunde falde lidt i Øynene, fik en Overflod af Værelser, som de knap kunde faae Brug til. Men da Krigen indtraf, Inqvarteringen og Huselejen blev stor, voxte mange Huse op til toetagede, og adskillige paa to Etager udskjød

Qviste i Taget: hvilke Skud ligesom bebude en i sin Tid kommende tredie Etage.

De Kristiansandske Vaaningshuses, Soliditet, Varighed og Hel-somhed, bedømt efter Callisens fysisk-medicinske Betragtninger over Kjøbenhavn /: 1 Deel pag: 66 :/ er megen Tvivl underkastet. — Hvad han beklager at være Tilfældet i Kjøbenhavn, er det end mere i Csand, hvor der bygges uden al Lov og uden noget Over-opsyn. Yderst faa Boliger ere efter gammel Forordning byggede paa 2 Alen høj Muur over Jorden. Hytterne have slet ingen Muur. De ordentlige Huse hvile for det meste paa i det højeste en Fods Muur over Jorden, og en Kjelder under Jorden, saa at de paa Gaden gaaende kunne frit see ind i Værelserne.

Der gives kuns eet grundmuret Vaaningshuus i hele Staden, og fire eller fem grundmurede offentlige Bygninger. De øvrige ere deels af Træ deels af Bindingsværk. Træhusene udgjøre den ulige større Deel. Stokkene ere lagte Horisontalt, men ikke med den Net-hed og Flid, som nord paa Norge. Den vertikale Lægning af Stok-kene, tættede med Drev, eller, som andre finde mindre bekosteligt, gipsede udenpaa, er en Byggemaade som først er indført i den senere Tid. Disse Træhuse ere sjelden tætte; de bøje sig i Buer og Skjævheder, og aabne sig, saa, at Dørre, Vinduer, Vægge og Gulve stedse give Træk. Gibsning indvendig er i den senere Tid bleven almindelig.

Da flere Teglværker ere bleven anlagte i Nærheden af Byen, saa er adskillige af de nyere Huse opførte med Bindingsværk, hvortil er brugt baade brændte og ubrændte Steen.

De middels Huse ere paa to smaae Stokværk, hvert 7 à 8 Fod højt. Paa de bedre Huse efter den gamle Bygningsmaade rager øverste Stokværk en 6 Tommer eller mere ud over underste Stokværk, formodentlig for at konservere dette; men det seer slet ikke godt ud. Hvad nu den i Privilegierne omtalte Husenes Siirlighed, Egalitet og Ustraffelighed angaaer, da findes neppe en By, hvor samme er bleven mindre iagttaget end i denne. Det er fast umueligt at beskrive, hvad Skikkelse de have, efter som de, i en vis Forstand

have ingen Skikkelse; og i en anden Forstand har hvert sin. De ere alle hinanden ulige, uden i den Punct at de alle ere skjæve og ulige uden Symmetrie og Forhold i Henseende til Dannelsen, og Vinduerne og Dørrenes Stilling, Størrelse og Mængde. Gadedørrene ere lave, Vinduerne smaa, Forstuen trang, Stokværket saa yderst lavt, at det er i faa Huse, man ikke kan række Bjelkerne med Haanden, ja med de paa Issen opstaaende Buster. Man seer heraf at Ksandsensernes Boliger ikke ere efter Sundhedens Regler, da de i deres Værelser maa igjen inddrikke deres Aande. Selv de mange Smaahuse, som siden Krigen ere byggede i Østerbyen udmærke sig ved denne Smaahed, Uordentlighed og Smagløshed. Dog ere adskillige af disse i eens Form, nemlig, een Etage med en Qvist over Gadedøren, der har to Fag Vinduer paa hver Side. Imidlertid maa jeg, efter i Almindelighed at have anført saa ufordeelagtigt et Vidnesbyrd om Christianssandensernes Boliger, dog tilføje, at Smagen i de senere Tider betydeligen har forbedret sig, og at Byen især siden Krigen er bleven forsynet med hvad de ældre Konger saa saare ønskede, med adskillige, hvad Symmetrie og Siirlighed angaaer, gode og ustraffelige Bygninger, der virkelig tjene Byen til Prydelse, og at man tildeels endnu fornemmelig i den bedre Deel af Staden vedbliver at oprejse slige regelmæssige Vaaninger, der see ud som Lyststeder paa Landet, enten fra ny af eller ved at forbedre de gamle.

Den ældre Kolør paa Husene har været og er den nationale, nemlig rød og hvid. Citronguult, brunt og muursteensagtigt, Farver der ere varige, og see godt ud, ere nu de moderne, men synes snart at skulle fortrænges af den allerkostbareste, den hvide. —

[§] 3.

De offentlige Bygninger

a) Det eneste tre-etagede Huus, den højeste og største Bygning i Byen, der allerførst falder en ankommende Rejsende i Øynene er *Tugthuset*; hvilket giver den Rejsende en høj Idee om Tugten og

Justitien, men en lav Idee om Moraliteten i Byen, naar han ikke veed, at Huset er for det hele Stift. Denne store Bygning holder Fod i Længden, Fod i Bredden, og Fod i Højden og har paa hver Side Vinduer. Den øverste Etage er en mes-salin Etage og Taget er konvex paa begge Sider. Det har henved en 30 Forskjellige Værelser, hvis Brug skal nærmere omtales i II Deel Bog §

Den hele Bygning er af

Den gamle tet ved liggende Tugthuusbygning, som nu bruges til Hospital, er og en Træbygning, og seer ud som et andet Vaaningshuus i Byen.

b) *Den latinske Skole* var før Branden en Træbygning, der stod inde paa Kirkegaarden. Efter Branden blev den opført af Steen udenfor Kirkegaarden i Gyldenløwes Gade, og indrettet baade til Latinskole og Fattigskole. Over Dørren blev sat paa en bremeret Steen følgende forgyldte Indskription:

Den latinske Skole:
Ved Ildens Magt blev lagt i Gruus
Vor første træbygt Skolehuus
den 6 Maj 1734

Ved Kongens Naade den her staaer
af Muur opbygt i Jubel-Aar
og indviet anden Jubel-Fest
den 31 October 1736 af

M: Jacob Kærup¹, Biskop her i Stiftet,
som ogsaa var Forfatter til denne Inskription.

Denne Steen ligger nu paa Loftet; thi den blev nedtaget, da Skolebygningen i Aarene 1805 & 1806 blev indvendigen ombygget og forbedret². Det er en smuk og anseelig grundmuret een Etages-Bygning Fod bred og Fod lang. En bred og lys Gang

¹ Jacob Kærup, biskop i Kristiansand 1733—1751.

² Sl. Aas: Katedralskole, s. 53. — Stenen er nå murt inn i veggjen mot Kirkegaten.

til Gaden har Indgang til et rummeligt Auditorium, og til fire Læseværelser, hvoraf det ene kun er rummeligt nok, samt til Rectors Værelser. Indretningen i Læseværelserne var som i den ødelagte Frueskole i Kjøbenhavn. Ovenpaa er en smuk Qvist paa Fag Vinduer tjenende til Bibliotek, samt tre smaae Værelser. Taget er brækket og med. I Gaarden er en beqvem Plads til gymnastiske Øvelser. De lindetræer, som før stode udenfor Skolen paa Gaden, ere flyttede derind og plantede i en Cirkel.

a) Efter at Stadens Indvaanere i de fire første Aar havde søgt Oddernæs-Kirke, fik de deres egen Kirke i Aaret 1645¹ bygget af Træ og kaldet Trefoldigheds Kirke. Den havde Klokketaarn med 2 Klokker. Ved Kongelig Understøttelse efter Løfte i det første Privilegium af 29 Oct: 1641, saa lydende: «for det 6te ville vi i Fremtiden efter som deres Menighed tiltager, dennem naadig med nogen Hjelp undsætte, hvorved de een Kirke kan lade opbygge.» Henved Aaret 1685 begyndte man at bygge nærværende Kirke, der samme Aar bestemtes til Stifts-Katedral-Kirke; Formodentlig ansaaes den forrige Trefoldigheds-Kirke af Træ for at være altfor uanseelig til en Stifts-Kathedraal- eller Domkirke, altfor eenfoldig; hvorfor det og ved aab: Brev 12 Sept: 1685 bestemtes, at da Kirken som da stod i Bygning ikke med den allerede i Behold havende Kapital kunde naae sin Fuldkommenhed, skulde den nyde det Kathedraticum, som Stavangers Kirke havde nydt. Til sammes Opbyggelse² paalagdes og Lectoratets Indtægter i Stavanger Resk: 20 Nov: 1686. See Pag: [165 f.] Samt Bøder af dem der ej vilde indflytte til Byen. See Pag: Man byggede paa Kirken indtil Aarene 1696 og 97, og da der til dens Fuldendelse manglede Penge, forundte Kongen samme ved Reskriptet 20 Febr: 1697, hvad Bøder der ved Over- og Underretterne i Stiftet maatte falde til Kongen, som skulde oppebæres og dertil anvendes af Magistraten. Den blev da fuldført i samme Aar og kaldet vor Frelsers Kirke. Forrige Aar 1696 var den

¹ Om sokneinndelingene og forholdet mellom Kristiansand og Oddernes kirkesogn, se Helland-Hansen: Admin.innd., s. 279; Oddernes kirke, *passim*.

² Om domkirkebyggene, se Hauglid: Domkirken i Kristiansand.

af Biskop Munch¹ bleven indviet og kaldet vor Frelzers Kirke. Nogle sige, at der efter Ildebranden blev bygget en Interims-Kirke. Da den i Aaret 1734 afbrændte, tillod Kongen en Collect over begge Rigerne, samt skjænkede en Kapital til dens og de andre offentlige Bygningers Istandsættelse; og kom den da fornemmelig ved det kongelige Huses Gavemildhed igjen i Stand i Aaret 1740. Den 25 Maj 1738 havde Bisk: Kærup indviet den til Gudstjenesten. — Vor Frelzers Kirke, Stadens eneste Kirke, er en Kors-Bygning af tyk Steenmuur. Den ligger paa Torvet. Smuk kan den ingenlunde kaldes, thi den har hverken de nyere Tidens Smagfuldhed og Elegance, eller de ældre Tidens Majestæt og Højtidelighed. Naturligt, da den er bygget i en Slags Mellemalder. Dog er den noget takkeligere indvendig end udvendig. Man siger, at den fra Begyndelsen kun havde een Længde, men at fløyerne bleve tilbyggede da Tilhørernes Mængde tiltog. Den indvendige Indretning er som Korskirkers i Almindelighed plejer at være. Omendskjøndt Vinduerne ere smaaerudede og gamle og alting er overstrøgen med en smudsig blaaeagtig Farve, er den dog temmelig lys. Paa Billeder og Forgyltning mangler her ikke. Saaledes er Altertavlen, der hæver sig op til det med blaae Skyer malede træhvelvede Skib, fuld af saadanne Prydelser. Her er en Afbildning af Nadveren in haut-reliéf, højere oppe Himmelfarten, og paa Siderne de fire Evangelister, foruden adskillige smaa bitte Engle og Englehoveder, altsammen forgylt, og forsolvet, men ikke forarbejdet med Smag og Forholdsmæssighed. Neden under staaer først Indstiftelsens Ord og dernæst følgende: Til et evigt Minde paa Hendes Majestæts vor allernaadigste Dronnings Dronning Sophiæ Magdalénæ højst berømmelige Gavemildhed og priisværdigste Omhue for Guds Tempels Prydelse, hvortil højstbemeldte Hendes Majestæt allernaadigst har behaget at skjænke 1000 Rixdaler, er denne Altertavle for 450 Rixdaler bleven forfærdiget, og de øvrige 550 Rixd: til Sejerværkets Op-

¹ Hans Nielsen Munch var biskop her 1694—1699.

byggelse i denne Kirkes Taarn anvendte. Indviet af Mag: Jacob Kærup, Biskop i Christiansands Stift paa Pintsedag 1740.

Skillerummet mellem Choret og den øvrige Deel af Kirken har 28 støbte Messing Pillarer, hvoraf hver har kostet 10 rd., forærede af nesten ligesaa mange Personer i og udenfor Byen, den Tid Kirken oprejstes igjen af sin Aske. Givernes Navne og Aarstallet staaer paa hver især. Ovenpaa Skillerummet er anbragt de fire Evangelister i Legemsstørrelse tilligemed deres Sindbilleder. Arbejdet er ganske godt. I Midten staaer F5. — En stor staaende forgyldt Figur, der skal forestille en Engel, men som er saare grim, holder Døbefadet. En elendig Moses bærer Prækestolen. Denne Idee er meget almindelig i vore Kirker; og vilde jeg heller, det skulde betyde, at Prædiken bør grundes paa Loven, end at Evangelium er hævet over Loven. — Orgelet er godt og gandske Vakkert. Midt paa dets Gallerie staaer Søren Andersen Brinch og Ambrosia Sophia Brinch¹, et Ægtepar, der har gjort sig fortjent af Orgelet, ligesaa vel som i andre Henseender været Kirkens Velgjørere; og paa Siderne ere 10 Bibelske Historier afmalede.

Kirkegulvet er belagt med Fliser.

Taarnet er simpelt. I Blyet, som det er tækket med, staar anno 1736. I Spiret tjener Stadens Vaaben til Vejrhane. Den eneste murede Begravelse, her er, er Bergraad Numsens² i Kirkekjelderens.

Jeg leder her forgjeves efter interessante Inskriptioner, men Læserne maa tage til Takke med dem, som de falde. Over Hoved-Indgangen er ingen; der skulde engang have været indsat En af Kærup; men Rummet til Marmorpladen staaer endnu ledigt i Muren. I den nordre Gavl staaer: brændte 1734, 6te Maj, repareret 1736; og over Døren: i Sten udhugget C5, P: E: J:³ samme Kongens

¹ Om Brinch'ene i Kristiansand, se Steen I, s. 373 f. Om slekten i Arendal, se Foss: Arendals Byes Historie, *passim*. — Søren Andersen Brinch flyttet til Flekkefjord ca. 1764, se Ringard: Flekkefjords historie, s. 90.

² Corfitz Numsen, viserådmand i 1745, borgermester 1760, president 1764—1770. Død 1779. Borgerrullen s. 129 f.

³ Pietas et Justitia.

Symbol. I Syndre Gavl staaer: Anno 1688, og over Dørren: Anno 1709, F4 Soli Deo Gloria. I østre Gavl læser man: 1696. Saa tørt dette nu er i sig selv, saa kan man dog uddrage en Lærdom deraf, nemlig denne, at Krydsene ikke ere satte til bagefter, men byggede paa samme Tid som den øvrige Deel af Kirken. —

Maaskee er jeg heldigere paa Kirkegaarden. Ja, her falder mit Øye strax paa et lille Marmor-Monument, og, som det selv fortæller, della Fabrica del Sig: Giovanni Enrico Wulffen di Livorno. Det er gandske vakkert, men kunde været gjort ligesaa godt hjemme. Det bestaaer af en kort fiirkantet Støtte, med et Fodstykke og en Krone forestillende en Lue. Paa den ene Side et bevinget Timeglas; Paa den anden to sammenføjede Hæder [!]; paa den tredie en sørgende Figur hvilende med Armen paa en Urne; paa den fjerde min allerbedste Ven paa Jorden etc: Det er oprejst af Sven Brun, Biskop Bruuns Søn, for A: Rolfsen, Kjøbmand og Skibsbyggemester i Csand.¹ Men dette er ogsaa det eneste i sit Slags paa denne Kirkegaard, det eneste som fra Konstens Side fortjener at besees. Ligefor Opgangen til Orgelet skal forhen have lagt et nu gandske ruineret og udslettet Gravminde af sorte og hvide Marmorfliser, hvorpaa der stod:

Du, her gaaer frem, see denne Steen
og agt, hvo her har lagt sine Been.

H: C: I: With

Fordum været Organist her ved Stedet udi Aar
og Stads-Musicus-Instrumentist udi 17 Aar
født 1682 død 1747.

Kirkegaarden er omgivet af et lavt steen-Gjerde paa de tre sider; men paa den fjerde tjener Vaaningshuse og Udhusene til Hegn. Sanden ligger her løs; thi der gives ingen Træer uden det

¹ Sven Brun, sønn av Bergensbispen Johan Nordahl Brun, tok skipperborgerskap i Kristiansand i 1800. Abraham Rolfsens bror Jens R. var skipsbyggmester i Bergen og svigersønn av biskop Brun. — Rolfsen-slekten ætter fra Randesund. — Gravstøtten over A. Rolfsen står på Kristiansands kirkegård.

berømte Fyrretræ, og et Par store Lindetræer, der i det mindste ere jevngamle med Kirken. Over Kirkegaarden er fuld Passage for gaaende. Kirken er Fod lang.

b) *Hospitalet* er en Eenetages Træbygning. Paa højre Side ere to Værelser til Gaden og ved Siden af Kjøkkenet et til Gaarden. Paa venstre Side er den saa kaldte Kirkestue med Vinduer til Gaden og Gaarden. Her er et lidet Stykke indviet og med Jernrækværk indhegnet til Chor, et lille Altar med Messinglysestager, en Prækestol to Trin fra Gulvet, under Loftet en liden Messinglysekrone og et skib. Midt i Værelset Kakkelovn.

Ved Siden ligger Hospitals-Kirkegaard, indhegnet med et lavt Steengjerde. Indgangen til den er en lille Træhvelving, ovenpaa hvilken der i en Slags Taarn hænger en lille Klokke. Paa Kirkegaarden selv seer det bedrøveligt ud. Her er ey det mindste Græstraæ; men et blot og bart Hav af Sand, der optaarner sig i Høje og truer med at blotte de stakkels Døde.

I Privil: 30 Juli 1662 heder det: Vi ere og allernaadigst tilfreds, at der i Byen indrettes et Hospital og Værkhuus.» Men ikke førend i Aaret 1709 i Stiftamtmand Povisch¹ og Biskop Bircherods² Tid blev det iværksat. Da forærede Kjøbmand Christen Thomæsøn³ i Arendal til Hospitalets første Oprettelse 700 rd., dog uden skriftlig Fundaz, Gavebrev eller autentisk Dokument. Af denne Kapital, saavel som af Procento-Penge og Tid efter anden indsamlede Blokpenge, Mulcter og Gaver er Hospitalet bygget.

c) I Aaret 1643 blev for 30 rd. aarlig lejet en Indvaaners Huus, Paul Hansens⁴ Huus til Raadstue. President Fischer⁵ flyttede sit Vaaningshuus fra Arendal til Csand og solgte det til Raadhuus og Stadskjelder /: see Resk: 13 Oct: 1688. I Aaret 1693 havde Byen,

¹ Christian Frederik Powisch, stiftamtman 1700—1711. Se Friis: Stiftamtmen, s. 17 ff.

² Jens Bircherod, biskop 1705—1720.

³ Om Christen Thomasen og hustru Karen Lauritzd. Brinch, se Foss: Arendals Byes Historie, *passim*.

⁴ Poul Hansen var rådmann i Kristiansand ca. 1643—1651. Steen I, s. 644.

⁵ Rasmus Fischer, president i byen 1687—1690. Steen I, s. 544.

efter Krønikens Fortælling, et nyt Raadhuus, der havde kostet 1800 rd. i første Kjøb. Da dette lagdes i Aske, blev der vel udkastet en Tegning til et nyt, men den blev ikke udført. Derimod er nærværende *Raadhuus* et privat Huus, som en Muurmester efter Branden byggede for sig selv, men siden solgte til Borgermester Berg, der da igjen solgte Byen det til Raadhuus¹. Det er en liden meget brøstfældig og nesten faldefærdig grundmuret eenetages Bygning. Deri er en Raadstuesahl, ved Siden af hvilken der er et lidet Værelse, som bruges til Archiv, og et ditto bekostet af hans Majestæt til Stiftsoverrettens Archiv. Paa den anden Side af Indgangen er Bythings-stuen, som er temmelig indskrænket. Det er alt. De øvrige smaae Værelser og Bequemmeligheder bruges af Beboersken. I Gaarden er en ussel lille Bygning til Brandvagten bestaaende af en Vagtstue og et Kammer. Med det samme kan jeg ogsaa anføre Inventariet. I Raadstue archivet findes nogle justerede Maal og nogle Stempler, et jernbeslaget Egeskrin til Oberformynderiets Penge og Papirer; et ditto Fyrreskrin til Brandkassens Penge og Papirer; et ditto med 3 Laase til Procentkassens Penge og Papirer. Ellers bestaaer Inventariet af 2 bord og nogle Stole. Til Betræk i Sahlen er anvendt nogle Dekorationer, forfærdigede, da højsalige Kong Frederik den femte ventedes til Csand². — I Aaret 1809 tænktes der paa at opføre et nyt anstændigt Raadhuus paa Hjørnet af Torvet paa et Stykke Jord, som var det eneste Byen havde tilbage, da alle øvrige Tomter vare udfejede [!]. Der blev forfærdiget Tegning dertil; og det maa vel engang iværksættes; thi forleden Aar maatte Øvrigheden forlade det gamle Raadhuus og leje de øvre Værelser af et privat Huus, hvor nu Retterne holdes.

d) Byens Arrest var i Begyndelsen paa Kongsgaard, hvor

¹ Dette huset lå på hjørnet av Markensgt. og Sandgt. (nå Rådhusgt.), hadde matr.nr. 488. Eieren, murmester Rasmus Bang, hadde flyttet til Trondheim, og i 1745 solgtes huset til borgermester Hans Berg for 450 rd. (Kr.sand pantebok 5, fol. 13). Berg solgte videre til byen i 1748, for 260 (eller 1260! — panteboken nevner begge tall) rd. (Ib. fol. 114 f). — Hans Nielsen Berg var rådmann 1742—1776, og titulær viceborgermester. Steen I, s. 545; Leewy I s. 68 f.

² Om dette besøket, som ikke ble noe av, se s. 368.

Lehnsherrerne residerede. Først i Aaret 1666 blev det anordnet at den skulde være i Byen selv. Af hvad beskaffenhed dette Arresthuus har været, lader sig lettelig slutte deraf, at da President Peder- sen intet efterlod sig til Afbetaling af den Gjeld, han var bleven Byen skyldig, uden et lidet Træhuus, saa bestemte Priv: af 15 Juni 1686, at Magistraten skulde tage samme Huus og lade det indrette til et Arresthuus, saaledes at ogsaa Underfogden skulde boe der som Inspector. Ogsaa det afbrændte; Ilden opkom tet derved. Det nuværende *Arrest-* eller *Vagthuus*, der, ligesom det gamle, ligger paa Torvet, har slet ikke et Fængsels Udvotes, men seer ud som et almindeligt Vaaningshuus. Det er en temmelig anseelig to-etages Tømmerbygning, paa en høj Muur. Deri er følgende Værelser: 1) *Til Arrestanterne*, to Under- og tre Overværelser med 4 Jernkakkellovne og Jernstænger i Vinduerne; tre kjeldere med Trædørre; og desuden et Overværelse med Kakkellovn til Gjeldsarrestanter. 2) *Til Vagtmesteren*, to Underværelser med Kakkellovne, Kjøkken, Kjelder, Have m:m:

g) *Toldboden* ligger paa Vestersiden ligenedenfor Steengaden, og er bygget paa en liden Klippe tet ved Laugmandsbryggen. Den er uanseelig og bestaaer af et lavt to-etages Træhuus, hvori er de fornødne Kontorer, og nedenfor hvilket ligger et lidet Pakhuus paa en Brygge. Det er alt hvad der kan siges om Toldboden.

h) *Natmandens Bolig* er og en offentlig Byen tilhørende Bygning. Jeg kan derfor ikke undlade at berøre den, omendskjønt det er Natmandens Bolig, og omendskjønt det kun er en udenfor Byen beliggende lille eenetages Hytte, bestaaende af eet Værelse med en enkelt Kakkellovn, Kjøkken og Skorsteen.

[§] 4.

Canaler.

Af Kanaler gives der kun een i Csand, liden i sig selv, men af stor Nytte for Byen. Den kaldes derfor, som eneste, Kanalen, vulgo Gravene. Odderøen var tilforn en Halvø forenet med Store-Sanden

ved en Klippetunge. At denne blev gennemskaaret og Østerhavnen eller Østersiden saaledes forbunden med Vesterhavnen eller Vestersiden var af yderste Vigtighed; thi at maatte med Fartøjer eller Lasteflaader tage udenom Odderøen for at passere fra den ene Side af Byen til den anden, var besværligt, tidsspildende, farligt, ja ofte umueligt. Dette synes man strax ved Byens Stiftelse at have taget i Betragtning, og denne Tunges Udskjærelse blev efter Lehnsherrens Forestilling strax dekretet; saameget mere som Toldboden blev anlagt strax der østenfor. Christian 4de bevilgede i de første Privilegier han gav Byen 29 Oct: 1641 «Sandens Udskjærelse ved Odderøen, og at Csands Indbyggere af alle indlændiske og Udlændiske, som losse og lade i Csand district til dette Brug skal oppebære een Skilling af hver Læstes Drægtighed.» F3dies Forord: 24 Jan: 1656 er Bekræftelse derpaa af følgende Indhold: «Da Tolderne i Csand en Tid lang af Misforstand skal have Forbigaaet efter Privilegierne af Fremmede at opberge den bevilgede Skilling af hver Læstes Drægtighed til *Bropenge*, som skulde forbruges til Sandens Igennemskjærelse, og andre Havners og Broers Opbyggelse der for Byen, da eftersom sligt kommer den trafikerende, ikke allene Indvaanerne men og Fremmede til Gavn og Bedste, ville vi naadigst have bevilget, at bem. Csands Indvaanere maa herefter af Indlændiske og udlændiske, som losse og lade under deres Byes Privilegier opberge een Skilling danske af hver Læstes drægtighed; hvorfore aarligen skal gjøres Rede og Regnskab, og til den Brug allene anvendes, som bemeldte deres Friheder anmelde o:s:v:» 10 Oct: 1665: Den forundte Skilling af hver Læst til *Bropenge* og eet Sands Udskjærelse er endnu bleven forsømt at hæves ordentlig af Tolderne. Han skal derfor gjøre Regnskab for samme, og herefter ikke klarere noget Skib, førend den Afgift er betalt, hvilken skal indleveres til Presidenten, ellers skal Tolderen staae til Ansvar derfor. Og skal, efter Priv: 15 Juni 1686, Magistraten een for alle og alle for een dertil svare, og aarlig gjøre Forklaring for Statholderen, at de bemeldte Penge til ingen anden Brug end til samme Kanals og Byens Broers Vedligeholdelse have anvendt.»

Den Bro, som ved disse Penge skulde vedligeholdes var egentlig Toldbodbryggen, som laae tet ved Kanalen i een Strækning med samme. Det var en Træbro. Da siden Toldboden blev forlagt til Vestersiden, saa blev den gamle Toldbod solgt, og er nu et Pakhuus tilhørende Kjøbmand Moe¹.

I Instruxen af 14 Jan: 1688, forordnes een af Raadmændene til at have Inspection ved Gravernes Udskjærelse, at den det snarest mueligt bliver færdig, samt at indkræve de dertil forordnede Penge, at tage Magistratens Ordre til Udgifterne derved, og at aflægge aarligt Regnskab for Magistraten og Stiftamtmanden.

Mellem Aarene 1690 til 1700 har Statholder Gyldenløwe udstædet en ny Foranstaltning i Henseende til Kanal-Pengenes Betaling. Men uagtet alle Instruxer og Foranstaltninger bragte den Tids Magistrat dog ogsaa dette i Vilderede. Raadmand Anders Mortensen Kjørulf² oppebar i 24 Aar Kanalpengene uden at gjøre Regnskab, og efter hans Død indgav Enken en Regning, efter hvilken Kanalen blev hende skyldig 766 rd. 21 sk: Reskr: 13 Nov: 1733 bød derfor samtlige Magistrat igjen at have Inspection med Kanalpengene.

Fra de ældste Tider af havde Kanalen paa Byens Side kun et Træbolværk. Aar 1803 og 2 blev der af ny opført Steenmuur paa Byens Side isteden for det gamle Træ-Bolværk; paa Odderøens Side er den naturlige Klippe. Kanalen er ikke lige, men bøjer sig i en Cirkelbue omkring den nordlige Odde af Odderøen. Kanalen /: eller egentlig Steenmuren; thi det virkelig udskaarne er kun en Tunge af bemeldte Øe :/ er 650 Fod lang. Steenmuren er 5 Fod breed, forsynet med 10 Jernringe til Fartøjers Fortøjning. Paa det smaleste er Kanalen 65 Fod breed, hvorefter over halvdelen er besejlelig; og paa det dybeste er den 6 Fod dyb, saa Fartøjer der stikker dybere end 5 Fod kunne ikke passere den; ogsaa maa Fartøjerne holde sig tet ved Muren; thi ved Odderøen er det altfor grundt.

¹ Niels Moe. Det var postmester Heyerdahl som kjøpte den gamle tollboden i 1796, senere kom den til Moe.

² Anders Mortensen Kjørulf, skipperborgerskap i 1699, rådmann 1708—1732. Borgerrullen s. 86.

I Aaret 1802 havde den en Kapital af 20,000 rd., hvoraf halvparten blev brugt til dens da foretagne radikale Istandsættelse. Aar 1811 va dens Beholdning noget over 10,000 rd., og nu 1813 =

Kanalen staaer under Havne-Kommissionen og General-Toldkammerets Overbestyrelse. Magistraten har ikke mere med Kanal-kassen at bestille. Dette Regnskab er bleven et Borger-Onus. Kjøbmand Joh: Nyrop¹ er for nærværende Regnskabsfører og Stiftamtmanden Directør.

Canal-Kassens Indtægter ere da 1) Af alle indgaaende Skibe i Christiansand, Mandal, Flekkefjord og Farsund en Skilling per Kommerce-Læst. 2) Af den aarlige Kontingent fra Arendal og Østerrisøer 100 rd.

Raadmand Dahm² har ellers projecteret, ved en Kanal at overskjære hele Hospitalsgaden fra Elven til Vesterhavnen, saa at Byen blev en Øe. Derved vilde Byen, naar der anbragtes en Vindelbroe over Kanalen, da Byen ellers intet Hegn og ingen Port har, men er ganske Aaben, blive mere tryg fra Landsiden. Smuglerie og Snig-handel vilde indskrænkes. Byen vilde da ogsaa paa den Side blive bebygget, og blive paa alle fire Kanter lige. Men Strækningen er lang og Værkets Udførelse vilde koste mange Penge, især om man traf paa Fjeld i Bunden.³

¹ Johannes Nyrop, tok borgerskap som kjøpmann i 1800, døde august 1816. Borgerrullen s. 189.

² Jens Dahm, rådmann 1810—1812, men hadde vært konstituert tidligere: Som konst. rådmann autoriserte han den nye borgerrullen 31. desember 1808 (sammen med to andre ordinære rådmenn). Borgerrullen, s. 195, 257.

³ Om kanalen, se Leewy II s. 10 f.

Csands Technisk-Militære Beskrivelse

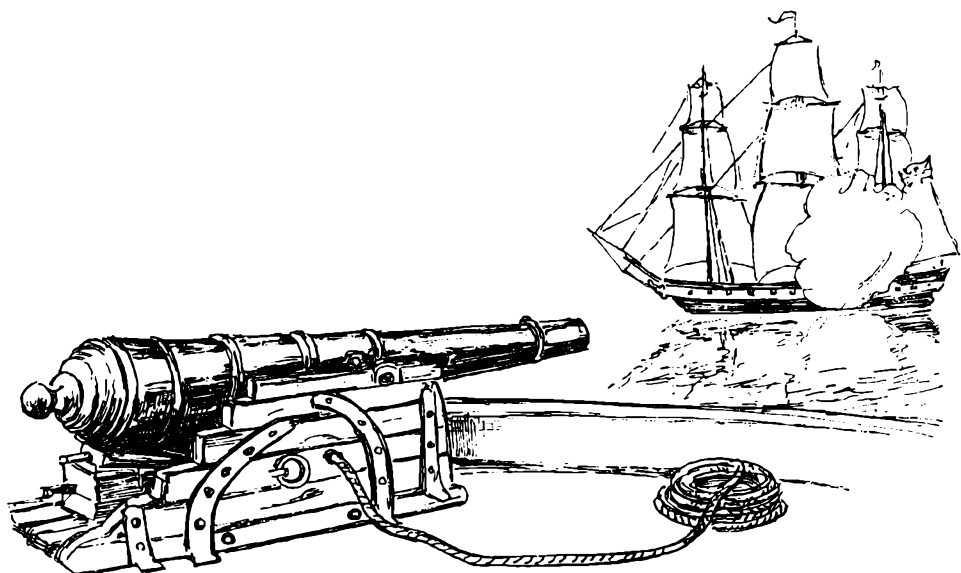
[§] 1.

Fæstningerne.

A. *Flekkerøe-Fæstning.*

*F*or at begynde med Byens yderste Forsvar, omtaler jeg denne Fæstning først. Den er nesten et hundrede Aar ældre end Byen. Flekkerøe havde først en liden Skandse eller et Slags Batterie af Træ paa gamle Øen længer syd under yttre Flekkerøe, hvoraf endnu er Levninger. Oprindelsen er denne. Da Admiral Mogens Gyldenstjerne Aar 1555 opsendtes fra Danmark med en Flaade til Flekkerøe-Havn, hvilken Flaade samme Sommer laae der, for at forebygge den Skade, der paa den norske Kyst foraarsagedes af franske Orlogsskibe og Søerøvere i Vesterhavet, tykkedes ham det raadeligt at anlægge en Skandse paa forbeholdte Sted. Efter hans Raad og efter Slotsherrens paa Aggershuus Peder Hvitfeldts Foranstaltning, blev derfor 1556 hiin Skandse med stor Bekostning bygget af Egebjelker. Men da Øjemedet paa den Maade ikke opnaaedes, lod Christen Munch¹ Slotsherre paa Aggershuus, den nedrive igjen 14 Oct: 1564. Aar 1635 lod Kong Christ: 4de opbygge en Fæstning paa en liden Holme, som tilhørte Gaarden Møvig i Øster-Flekkerøe Havn og kaldte den Christiansø. Tyve Aar derefter anlagde Frederik 3die denne Fæstning paa ny af Steen, og gav den Navnet Friderichsholm, hvilket Navn den siden beholdt. En Prosject af Fæstningen fremvises herved. —

¹ Christen Munk, f. ca. 1520, død 1579, kom til å styre mange len i Norge. Han «regnes blandt de beste av de adelige danske lensherrer i Norge». NBL IX s. 471 ff.

I Midten af 18de Sekulum var der paa Frederichsholm 42 Jernkanoner og 1 Mørser.

Dens Bestemmelse var at forsvare Indløbet til Csand, og at hindre fjendtlige Skibe fra at ligge i Havnen og derfra forurolige Kysten og Byen. Det sidste er vel mueligt, det første derimod lader sig ej fuldkommen udføre /: see I Bog [s. 55 ff.].

Aar 1801 tænkte man paa at sløjfe denne Fæstning, hvilket 1804 virkelig blev udført. Men da krigen med Engelland 1807 udbrød, fik man Aarsag til at fortryde det; thi, da Fæstningen nu var forladt og uvæbnet, og de danske Orlogsskibe Prinds Christian laae inde i Christiansands Havn, saa lagde Fjenden sig ind i Flekkerøe-Havn med Linieskibe og mindre Fartøjer, og ængstede ikke allene Byen; men holdt Farten saaledes i Ave, at ikke en Baad kunde rejse fra Østersiden til Vestersiden uden om Odderøen, eller sikker passere Galgebergtangenen. Den 11 Sept: 1807 indløb nemlig det engelske Linieskib Spencer paa 80 Kanoner under Capitain Stopfords Commando, samt en Fregat og en Kutterbrig til Flekkerøe. De bemægtigede sig strax det ubesatte men ej demolerede Kastel, og landede

med nogle Tropper paa Fastlandskysten lige overfor Kastellet, men ved Synet af en Piquet-Vagt fra Csand, trak de sig igjen tilbage. Den 12te om Aftenen landede igjen 200 Mand, bedækket af Orlogsskibets Kanoner, som fyrede efter vor Piquet-Vagt, dog uden Virkning, hvorpaa de atter trak sig tilbage. Ved denne Lejlighed lyste en af gamle Norges Bauner for første Gang efter næsten et heelt Sekel i Nærheden af Flekkerøe. Den 14de kom et brev fra Stopford til Stiftamtmanden¹, hvori hin forsikkrer, at han ej vilde fornærme nogen By eller Bopæl paa Kysten, og at de flygtende Kystboere kunde frit vende tilbage. De engelskes virkelige Daad var imidlertid aldeles stridende mod Indholden af denne Skrivelse; thi at de udøvede Voldsomheder, ja endog nedrige Grusomheder vil man see af Beretningerne derom i Bladet Bellona, som paa samme Tid udkom i Csand. Den 15de nærmede de sig med Barkasser et af vore Flaadebatterier, paa dets Overførelse fra Byens Østre Havn, omkring Odderøen til Byens vestre Havn, men en af disse Barkasser blev ved Batteriets første Skud gjennemboret, og Fjenden torde intet videre foretage; thi Vinden tillod ej de fjendtlige Skibe selv at røre sig. Siden forsøgte de ligeledes med bevæbnede Barkasser at hindre nogle smaae Kjøbmandsskibe at løbe ind i Østerhavnen; Christiansholms og Østersidens Batterier holdt dem dog i saadan Afstand, at Fartøjerne bleve reddede.

Den 18 Sept: om Aftenen saaes Flekkerøe-Kastel i Brand, og under Branden hørtes adskillige Explosioner. Officeers-Værelserne og Træværket blev et Rov for Luerne; men de nordlige Krudtkjeldere havde de lagte Miner været for svage til at sprænge, de fandtes i Behold. Blandt Ruinerne fandtes 3 knuste Englændere. Ved Udsejlingen skal Stopford have sendt en Baad med 2 Lanterner tilbage til Kastellet, for desto sikkrere at see sin Plan fuldbgyrdet, af hvis Mandskab disse 3 uden Tvivl maae have vovet sig for langt frem, i det Øjeblik en af Explosionene foregik. Efter denne Daad forlod Fjenden Flekkerøe.

¹ de Thygeson (foran s. 15 n. 4). Om krigsbegivenhetene, se Steen, I s. 414 ff.

In
 Flekkerø Arcis
 Incendium et Ruinas.
 Flekkeroas vidimus, combustis Turribus, arces
 Fluctibus in mediis, coeli ceu salmine tactas.
 Ira Deum tantas potuit properare ruinas?
 An Scelus est hominum ? Gens effera, dira !!! Brittanni !!!
 Hoc opus est vestrum - Manet, æternumque manebit
 In Pelago, hoc vestri Monumentum insigne furoris. —

Af Pierre Framery, fransk General-Konsul i Norge, residerende i Ksand.¹

Den engelske Flotille vedblev imidlertid at krydse udenfor Flekker. Dens Plan var at borttage det danske Orlogsskib Prinds Christian Frederich, paa 74 Kanoner, som laae i Csands Havn. Flere Engelske Skibe vare dertil bestemte, og de engelske Blade anførte Flekkerø-Havns Besiddelse som et foreløbigt Skridt til Planens sikkre Udførelse. Den 27de Sept: /: en Søndag, Englænderne bruge gjerne Søndagen til Angreb :/ kom en Parlamentær til Kommandanten med følgende Skrivelse.

Ombord paa hans Brittaniske Majestæts Skip
 Spencer den 27 Sept: 1807.

Sir! Kjøbenhavn og den danske Flaade er i den Britiske Magts Besiddelse. Den danske Flaade vil snart være færdig at gaae til søes, og en Deel af de brittiske Tropper er allerede indskibet jeg venter hvert Øyeblik en Division af dem uden for Csand. Førend disse kommer, ønsker jeg deres Excell: vil høre Menneskelighedens Stemme, og redde Csands Bye fra en Storms og den visse Ødelæggelses Rædsler. Min Admiral har beordret mig at forlange det i Csand liggende 70 Kanon-Skib. Gjøre Batterierne nogen Modstand og fyre paa Skibene ved deres Indløb i Havnen, maa Byen

¹ Sl. Leewy, I s. 19.

finde sig i dens Skjebne og al privat Eyendom vil blive confiskeret; men afholde de sig fra en forgjeves Modstand mod 2 brittiske 74 Cannon-Skib, skal Byen og al privat Eyendom vorde urørt og respecteret. Disse ere Vilkaarene ved Kjøbenhavns og den danske Flaades Overgivelse. De Danskes Ære er altfor vel bekjendt og grundet, til at nye Beviser udfordres, paa Csands og dens Indbyggers Bekostning, samt deres Tilintetgjørelse som Havn, der sikkerlig vil blive dens Skjebne, saafremt Fjendtlighederne engang begynde. Jeg har den Ære etc:

Robert Stopford
Captain og Commandør

Svaret lød saaledes:

Min Herre! Hans Kong: Danske Majestæts her i Havnen liggende Orlogskib staaer ikke under min Kommando som General og Kommandant i Csand; jeg er saaledes ikke i Stand til at kunne besvare Deres Højvelbaarenheds meget ærede, saavidt bemeldte Orlogsskibs Udleverelse angaaer. Hvad derimod anbelanger Tillaelse til Brittiske Skibes og Troppers Indløb her i Havnen, da kan samme aldeles ikke bevilges; og skulde der desuagtet gjøres Forsøg derpaa, da skal jeg vide at forhindre og tilintetgjøre samme ved de Midler, som min Konge i saa henseende allernaadigst har betroet mig. Jeg har den Ære etc:

Tobiesen

Eftermiddagen s: d: lod de 3 førnævnte engelske Skibe sig see paa Byens østre Side, hvor de krydsede en Stund Fæstningen nesten paa Kanonskud nær. Orlogsskibet Spencer gjorde Mine til at ville angribe, men efter at have skudt et Kanonskud mod Fæstningen, der dog paa nogle 100 Alen nær ikke rak frem, og heller ikke blev besvaret, trak det sig med Fregat og Kutterbrig tilbage. Ved Udløbet forenede Linieskibet Texel sig med dem, som kom vester fra gennem Flekkerøe-Havn, under hvilken Tour tre af vore Kanoneer-Baade, som laae ved Sydpynten af Odderøe, attaqverede det, da det skjød ikke mindre end tre hele Glattelag paa disse, dog uden Virkning. Med alt dette havde Fjenden formodentlig en foreløbig Re-

cognosering til Hensigt. — Den følgende Dags Aften afsejlede Prinds Christian herfra til Friderichsværn, hvor det forenede sig med Orlogsskibet Lovise Augusta. Imidlertid gjordes der store Anstrængelser for at bringe en Kanon-Flotille til Veje, og Fjenden vovede siden ikke, at indgaae i Flekkerø-Havn.

De gamle Værker eller Rudera af Flekkerø-Kastel ere nu i Bund og Grund nedrevne og Klippespidsen saa meget som mueligt bortsprængt, rensat og planeret for paa denne Plan at anlægge et Batterie. Halvtredssindstyve Mand arbejde daglig derpaa. Og skal det føre 16 à 20 Kanoner. Ligeledes arbejdes paa mindre Sidebatterier paa Fløjerne af det større. Disse anlægges paa det faste Land i Linie med Frederichsholm, og ere tildeels færdige.¹

B. *Christiansholms-Fæstning* ligger midt imellem øster- og vester-Byen, ligesom til Tegn paa med hvilken Upartiskhed den vil yde begge sit Forsvar. Den er Byens egentlige eller Hovedfæstning, kaldes af Indbyggerne Retranchementet v: Trassement, og er beliggende midt i Østerhavnen, lavt og tæt ved Byen.

Henved 1672 begyndte man med denne Fæstnings Opførelse; og bestemmer Resk: af 28 Decemb: 1672: «Ringepenge skal til Christiansholms Fæstningsbygningens Vedligeholdelse anvendes.»

Fæstningen er anlagt paa en Lav holme omtrent 480 Fod fra Vesterstrandgaden i Løbet af Retranchementgaden, Den bestaaer af et rundt Taarn af Graasteens Muur, hvori der er en bombefrie Kjelder, der rummer 200 Center Krudt, samt en Brønd med godt ikke brak Vand. Ovenover denne Hvelvning er et Rum indrettet til en Vagt, derover nok et Loft, derefter en Kegledannet Kuppel belagt med Blye.

Uden om er opført Værker af solid Graasteens-Mur.

I Muren er indsat en Marmorplade med følgende Indskrift:

Juss: Frider: III. cur: pro Rege Ul: Fr: Guldenlev
hæc Turr: ædific: MDCLXXII:

¹ Om befæstningene på Ytre og Indre Flekkerø, se: G. P. Harbitz: Gammeløens befæstninger, i Norsk Artilleri-Tidsskrift 1923; Kj. Helland-Hansen: Fredriksholm Festning (Krsand 1957).

Før gik kun en Pælebroe fra Fæstningen til Retranchementet, nu er en solid Steenbroe 177½ Alen lang kommen i Steden. Indenfor Retranchementet er for nærværende følgende bygninger

1) Et i 1811 fra ny af opført Vagthuus af Muursteen til Hovedvagten. /+/

Paa Christiansholms Fæstning skal medio 18 Seculi have været 33 Metal- og Jernkanoner, samt 4 store og smaae Mørsere. —

Da Justic: Scythe, for en 50 Aar siden, søgte efter oldsager paa Fæstningen, fandt han paa en 24 pd. Metal-Kanon følgende Inskription. Næst foran Halsbaandet:

Gos mich Hans Kemmer. og paa Midten af det lange Feldt: LXV Gormo III Haraldi F. Anglia. Tura. Dei. Venti. Mihi. Munere. Conjux. Cujus Consilio. Fretus. Et. Auxilio. Restitui. Danis. Quæ. sunt. Ter. Optima. Pacem. scilicet. Et. Sanctæ. Religionis. Opes. Det er: Den 65de Konge Gorm den 3die Haralds Søn. Den engelske Thyre blev mig ved Guds og Lykkens Gave til Gemahl; paa hvis Raad og Hjelp jeg forladende mig forskaffede de Danske igjen de Ting, som ere de bedste, nemlig Fred og den hellige Religions Rigdomme.» Derunder stod Gorms Billede med Krone paa Hovedet og Scepteret i den venstre Haand. Under hans Fødder et kronet Skildt med det danske Vaaben. Paa Midten af Bagstykket: Dirige meum ¹ ♡ og derunder C4 1633, i hvilket Aar den formodentlig var støbt.

Paa en anden 24 pd. Metal-Kanon stod følgende. Næst foran Halsbaandet: Gos mich Hans Kemmer. Paa Midten af det lange Feldt: LXX Canutus. Durus. Ul. In. Bello. Sic. Durus. Pace. Subactos. Nam. Populos. Feci. Quam. Grave. Ferre. Jugum. Hinc.

/+/ Til Kommandant-Bolig blev Aar . . . bygget den paa Hjørnet af Retranchementet og Kongens Gade liggende eenetagede, rummelige Grundmurede Gaard, som nu beboes og ejes af Assessor Gjertsen, som købte samme, da Regjeringen

¹ Hebraisk: *Jehova* eller *Jahve*, det hellige navn på Israels Gud. Se Kirkeleksikon for Norden II, s. 601.

Quæ. Regna. Suis. Pater. Acquisiverat Armis. Hæc. Ego Dilabi. Sum. Mihi. Passus.» Derunder stod Kong Knuds Billede kronet, et Skjold i højre og en Stridshammer i venstre Haand. Under Fødderne et kronet Skildt med Danske og Norske Vaaben. Paa Midten samme Inskription som paa den forrige. Paa tre andre stod RXS ∴ Carolus Rex Sveciæ, Borringholm 1678. Paa nogle andre: 16 CR 60 Borringholm 1678. — Paa Fæstningen findes nu ingen Kanoner, som jo ere i Brug; alle de andre ere sendte til Værket, for at omstøbes, og deriblandt har vel disse antike Kanoner ogsaa været. —¹

C. Lavmands-Holmen er det samme for Byens vestre Side og Havn, som Christiansholm for den østre; og er nok ikke længe efter denne bleven befæstet. Reskr: 5 Sept: 1692 forbyde at ingen flere Huse eller Pakboder maatte bygges mellem Fæstningene Christiansholm og Lavmandsholm, da det Syn eller Defence den ene Fæstning skulde have af den anden, dem derved betages. — Imidlertid er den dog først i senere Tid sat i nogen frygtelig Forfatning. I Midten af 18 Seculum havde den kun 3 ottepundige Kanoner. — Holm mener dette Værk er bleven anlagt til Beskyttelse for Galejerne, som laae tet herved. /: see infra § [?]

D. Odderøen kan med rette kaldes en Fæstning, ej allene fordi der førhen har været Fæstningsværker paa den, men fordi den især i denne Krigstid ved flere og flere Batterier mere og mere befæstes. Paa Øens højeste Spidse var anlagt en femvinklet Skandse med et hvælvet Taarn, og en liden bombefrie Kjælder, der kunde rumme 150 Center Krudt. Dette Anlæg, som kaldtes Overbjerget, rammede Himmelens Lynild, og seer man endnu Ruinerne. paa disse Ruiner staae nu Telegrafen, og ved Siden af det dertil hørende Huus. Denne Skandse var opført før 1704, da Frid: 4de var her. Den laae

¹ Om Christiansholms festning, se: Leiv Holte: Christiansholm og Retranchementet (Kr.sand u.å.). Leewy, II s. 121 ff.

for højt til at kunne være af nogen synderlig Nytte; uden til Observationer i Krigstider, hvortil Stedet, under Navn af Udkik, nu ogsaa bruges. Efter Holm, var det og et andet Værk, bestaaende af nogle afbrudte Linier opførte af løs Muur. Dets bestemmelse at beskyde Byens vestre Havn, kunde det formedelst sin Højde, ikke opnaae. For nærværende Tid er her i et Vagthuus og nogle Batterier Underbjerget, eller den egentlige Fæstning paa den nordre Ende af Øen, hvor Qvarantæne-Husene ere, indad til Byen.

§ 2.

Batterierne.

1) Aar 1657 blev bygget et Defensionsblokhuus ved Elvemundingen, som foruden Stykker og Ammunition kostede Byen 1000 rd. Dette var nok den allerførste Slags Fæstning Byen fik, anlagt saa langt øster, fordi Byen begyndte at bebygges fra den Ende. Det østligste Batterie vi nu have paa Byens Grund er *Borgerbatteriet*, med skjønnede opkastede Volde og et Ammunitions Huus — bestrygende i Forening med Fæstningen Østerhavnen.

2) Bielefeldts¹ Batterie, beliggende i Sandvigen, lige imod Indløbet til Vesterhavnen, blev anlagt i Aaret 1801, og betjenes ligeledes af Borgere.²

3) Aar 1808 opkastedes paa Grims Marker tvende Forskandsninger med Pallisader, hvoraaf den ene kan bestryge Vejen og fornemmelig Broen, den anden den hele Grims Slette. Derpaa er ingen Kanoner og Vagt. De ere til Brug i Tilfælde af et Angreb paa Byen fra Landsiden /: see pag:

¹ Oppkalt etter generalmajor Carl Friderich Bielefeldt. Ovenstad I s. 90 f.

² Se nedenfor s. 332.

§ 3.

Fortegnelse paa den Militære Magt i og om Csand 1811

Batteriernes Navne	Canonernes Tal og Caliber						
	24 pd.	18 pd.	12 pd.	8 pd.	6 pd.	20 pd. Haubitze	50 pd. Morterer
Bielefelds Batterie	«	14	«	«	«	«	«
Det ved samme værende							
Haubits-Batterie	«	«	«	«	«	4	«
Laugmandsholmen	«	9	«	6	«	«	«
Graveskjær-Batterie	1	3	«	«	«	«	«
Batteriet paa Vestersiden af							
Odderøen	«	6	«	«	«	«	2 Stk:
Fortet Christiansholm	8	«	6	«	«	«	«
Borgerbatteriet	«	4	«	«	«	«	
Galgeberg Tangens Batt:	«	7	«	«	«	«	
Batteriet paa Østersiden af							
Odderøen	«	9	«	«	«	«	
Udkik-Batteriet	4	«	«	«	«	«	2 Stk:
Placeret i Galgeberg-Bugten	«	«	2	«	«	«	
Placeret i Koholms-Bugten	«	«	1	«	«		
Paa visse Højder af Odder-							
øen	«	«	«	2	2		
Tre Skytpramme i Vige-							
bugten	«	«	«	2	«		
Flydebatteriet litt: a	3						
do. litt: b	3						
do. litt: c	3						
Friderichsholm v: Flekkerøe							

§ 4.

Exerceer-Huset.

§ 5.

Det kongelige Værft.

Da Kong Christian den femte i Aar 1685 var i Csand, og saae Byens beqvemme Beliggenhed for Søefarten, befalede han, at der skulde indrettes en Skibsbygningsholm og et Gallej-Kompagnie. Hvilken Kongl: Bestemmelse udførtes 1687.¹

¹ Om Kongens værft, se Leewy, I s. 46 f., 51 f.

Anden Deel.

Christiansands

Borgerlige Beskrivelse

/: de civitate: /

Første Bog

CHRISTIANSANDS

CIVIL- CIVILE GENERALE BESKRIVELSE

eller

OM INDBYGGERNE I ALMINDELIGHED.

Christiansands Civil-Genetiske

Beskrivelse

[§] 1.

De første Borgere

De omkring i Vigerne, paa Ladepladsene og paa Øerne omkring Sanden boende Strandsiddere og Bønder, der dreve en passiv Handel med hollandske og engelske Skibe, havde Stifteren bestemt til Byens første Indvaanere. Disse skulde flytte sammen paa Store-Sanden, paa det at Christiansand deraf kunde blive, For det første indkaldte de Lehnsherren, efter Kongens Ordre, sex af de rigeste, navnlig Morten Rolfsen, Mester Tønnes, Hans Tor-kildsen, Christen Christensen, Søren Nielsen og Peder Hansen, hvilke aflagde deres Borgered for Lehnsherren, som Byens første Borgere og Indvaanere.¹

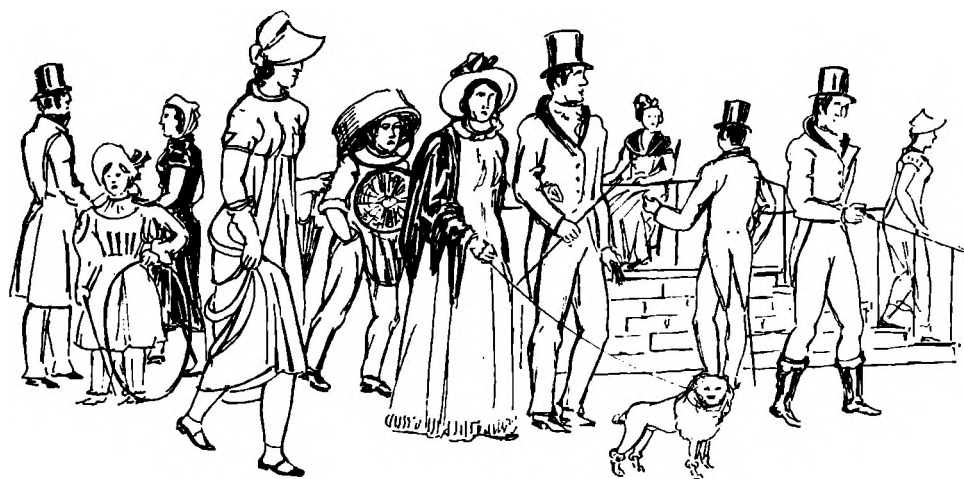
Disse lode igjen indkalde de andre i Udhavnene Handlende, saa at Byen i det første Aar fik i alt 30 Borgere.

[§] 2.

*Borgernes og de øvrige Indvaaneres voxende Antal og
de dertil anvendte Befordringsmidler.*

Det er let at begribe, at det maatte være forenet med mange Ulemper, Besværligheder og Tab for de i Districtet bosatte Handlende, pludselig at rykke op fra den Elvebred eller den Plads, de og

¹ Sl. Borgerrulle for Kristiansand 1641—1820, s. 19 ff.

deres Forfædre havde haft deres Jordegods og deres Handel paa. Man kan derfor ikke undres over, at Kongerne og Magistraterne i lange Rækker af Aar have haft en saa haardnakken Kamp med dem, for at formaae dem til at flytte ind til den nye Kjøbstad, og at de uagtet de strængeste og mildeste Forholdsregler fra Regjeringens Side, bleve siddende faste som Snegle indsugede i Klipperne. Mueligt er det og, at Toldbodens Nærhed tildeels har skrækket dem, og medvirket til denne Gjenstridighed. Endog de 6 første kom ingenlunde godvilligen, men bleve, efter Krønikens Fortælling, *tvungne* til at bygge siirlige Borgerhuse i Christiansand, og flytte did. Og blev der i Byens første Aar beskikket en Byfoged, til at indstevne for Doms mændene, dem, der resterede med Kongelige Rettigheders Afbetaling, og dem, der ey vilde beqvemme sig til at indflytte til Byen. Det var en Fiskal der fik Medhjelpere og Betjente under Navn af Bysvende. Privilegiet af 29 Oct: 1641 skjænkede dem, som i Ksand vilde bygge og boe 10 Aars Frihed for al Kongelig Skat og Tyngde, Tolden undtagen. Ikke destomindre maatte endog Odderøens Beboere ved en Dom, som var den første Doms mændene afsagde, beordres at flytte ind til Byen. Næste Aar 1642 forbyder Stifteren ved sit aabne Brev at 6 Maj alle og enhver i

Districtet at drive nogen Handel, uden de til Csand fløtte ville, og 1643 bekræftes og udvides Byens Friheder ved Priv: af 30 Apr: Alt for at lokke Indbyggere til Byen. Men uagtet og tvertimod disse alvorlige Forholdsregler vedbleve dog Districtets handlende Borgere at vise en saadan Gjenstridighed, at den første Klage, Magistraten allerunderdanigst forfattede, var derover, at dens Bestræbelser for at samle Indbyggere, og at exeqvere de kongelige Anordninger desangaaende, fandt saamegen Modstand. — At Øvrigheden i at hævde Kongens Anordninger dog ikke heller var saa grumme stræng, og at den allerede 1649, Aaret efter Kristian den fjerdes og Palle Rosenkrandtses død, havde lært at lade sig formilde, slutter jeg deraf, at Byens første Byfogd, Søren Tønnesen¹, da blev suspenderet, fordi han ubetænksom skal have udladt sig med, at «om der var 15 Lehnsherrer og 15 Raadmænd, saa skulde de, han havde indstevnet, blive Borgere».

Frederik den tredie blev sin store Faders Grundsætninger tro. 1651. 16 Aug: reskriberede han daværende Lehnsherre Offe Schade², at han alvorligen skulde tilholde de Strandsiddere, der efter Privilegierne vare pligtige til at flytte ind til Byen, men havde tilforhandlet sig Parter udi Bøndergaarde, og under det Skin afsondret sig fra Byen, at de strax skulde forføje sig til Csand.³ Af samme Indhold var og Reskriptet 22 Jan: 1653, da og Skattefriheden blev forlænget paa 2 Aar.⁴

Privilegierne af 30 Juli 1662, i Forening med Forordningen af samme Dato for alle Norges Kjøbstæder, der i første Artikel bød, at de Haandværksfolk, som ikke nødvendig behøves paa Landet, og Landsloven ey tillader, skulle flytte til Kjøbstæderne, virkede saa lidet, at Regjeringen endelig saa sig nødt til at bruge Stræng-
hed. Laugmanden havde dømt de udenbyesboende Borgere, der

¹ Søren Tomesen Skonning, «byens far», byfogd 1641—1649, rådmann i 1650- og 1660-årene. Borgerrulle s. 19.

² Ove Skade var lensherre på Agdesiden 1651—53, sl. s. 420.

³ NRR s. 257.

⁴ NRR s. 568.

ikke efter Kongl: Ordre og Byens Privilegier vilde flytte ind, til at have deres Huse i Udhavnene konfiskerede. Ved Reskr: af 17de Nov: 1665 til Stadtholder Gyldenløve befalede derfor Kongen, at denne Dom skulde Exeqveres, hvis de ikke inden næstkommende St: Olai dag indflyttede; og skulde de desforuden tillige miste deres Skibe og deres Restancer hos Bønderne. Herfra undtoges de fornødne Gjestgivere, der dog ey maatte handle; men Haandværkere, som imod Loven boede paa Landet, skulde strax flytte til Csand. —

Endnu virksommere og alvorligere vare *Christian den femtes* Bestræbelser for at forøge Csandensernes Antal. Under 29 Jan: 1672 gav han Byen nye Privilegier, hvis 3die Artikel lyder saaledes: «Eftersom vi allernaadigst erfarer, at Ksand ved forløben Krigstider med Indqvartering, Kaper-Udredning og adskillige Skatter over sin Evne er bleven besværet, da, formedelst Stedets belejlige Situation for vor Flaade, som gaaer ind eller ud af Kategatet; item for Korrespondents med vort Land Jutland, ville vi af højkongl: Naade til samme Byes Tiltagelse og Opkomst dennem have bevilget sex Aars Skattefrihed» /: konf: Resk: 2 Mars 1672 :/. Efter saaledes at have angivet Grunden, hvorfor Hans Majestæt ønsker at gjøre Christianssand til en folkerig Bye, vedbliver han i 16de Art at forordne, som følger: «De udenbyesboende Borgere og trafikerende skal uden Forskjel indflytte til Byen inden Aar og Dag, fra den Tid det dennem lovlig tilkjendegivet vorder, under deres Borgerskabs Fortabelse og Konfiskation af hvis Kjøbmandsvahrer de med betrædes, med mindre de have kjøbt eller arvet egne Huse og Gaarde paa underliggende og permitterede Ladepladser.» Magistraten paalægges det, at have Indseende med, at ingen flere Huse byggedes i Udhavnene. Fremmede, der vilde nedsætte sig i Csand, skulde nyde 3 Aars Skattefrihed, Byskatten undtagen. —

I følgende Decennium var det bleven Skik /: eller Uskik :/ imod en liden Kjendelse til *Byen* /: ? :/ at faae Tilladelse til under borgerlig Eed og Navn at nedsætte sig i Districtet. Under 28 Januar 1682 udkom derfor et Kongl: Reskript, der blandt andet ogsaa forbyder dette, som noget der mærkeligen hindrede Byens Opkomst, samt

befaler Magistraten alvorligen at tilholde dem der havde nedsat sig i Udhavne, der ey vare Toldsteder, uden Undskyldning at flytte til Byen; og skulde Amtmændene og andre Vedkommende deri være Magistraten behjælpelige. Men at Uskikken derved ikke op-
hørte, fremlyser noksom af de nye Privilegier, Byen fik under 15 Juni 1686, en Frugt af Kongens egen høje Nærværelse i Byen forrige Aar; thi da Kongen havde selv seet Byen, blev allerhøjst-samme endnu ivrigere for dens Opkomst, end tilforn. I bemeldte Privil: heder det nu: Magistraten har været efterladen i at holde over Privilegierne, seet igjennem Fingre med adskilligt, og for en ringe Kjendelse tilladt de meest Formuende at boe og handle paa Udhavnene. *Art: 1:* Udenbyes Borgere skulde indflytte til Byen, paa ny aflægge Borgerskabs-Eed, og der med Hustrue, Børn og Tyende holde Dug og Disk, Ild og Arnested. *Art: 3:* Byens virkelige Indbyggere skulde i 20 Aar være fri for $\frac{1}{2}$ Consumption af de Varer, som indførtes, men alle Østerrisøers, Arendahls, Mandals og Flekkefjords Indvaanere, der ikke inden førstkommende Nytaarsdag flyttede til Ksand, skulde give dobbelt Skat og Konsumtion og ingen Deel have i Ksands Privilegier. *Art: 5:* De, som boe i Udhavnene, skulde ligeledes til samme Tid indflytte under Straf af at have deres Huse forbrudte og konfiskerede. *Art: 6:* De som indflyttede, skulde i 3 Aar være fri for Told af de Kornvare, de købte eller indførte. *Art: 8:* Alle i Districtet hjemmehørende Skippere skulde være Borgere, flytte til Byen, lade deres Skibe overvintre der og i 10 Aar være fri for Vinterleje-Penge. *Art: 9:* Fremmede, der nedsætte sig i Ksand, maa nyde fri Religions Øvelse. *Art: 12:* Stavanger skulde kun være et Ladested, dens Indbyggere give dobbelt Konsumtion og staae under Fogden og Sorenskriveren, som andre Udhavnes Indbyggere. *Art: 13:* Borgerne paa denne Side Stavanger skulde under ovenanmeldte Straf flytte til Ksand. — Over disse strænge Artikler skulde Stiftsbefalingsmanden og Magistraten uden Efterladenhed alvorligen holde, med mindre de vilde have deres Bestillinger forbrudt og tiltales af General-Prokurøren, som de Kongl: Mandaters Overtrædere. — Ikke desto mindre var det dog fast

umueligt uden Execution at bevirke Indflytningen. Hvorudover Kongen saa sig nødt til endnu samme Aar at skride til endnu strængere Forholdsregler, og udgav Anordningen af 20 Nov: hvis Indhold er følgende: Hans Majestæt havde tænkt, at Ksands Privilegiers Fordelagtighed skulde have lokket Indbyggere til Byen, og at Paalæggene paa dem, som boede udenfor, skulde gjøre dem kjede af deres Bopæle; men han har ugjerne fornummet, at ikke allene ingen indflyttede, men at de endog paa alle optænkelige Maader siden Privilegiernes Publikation havde gjort de Ksandenser ved ubillig Forprang Hinder og Afbræk i deres Næring. Uagtet hans Majestæt kunde have Aarsag til at straffe dem for denne Opsætighed og Vrangvillighed, saa vilde han dog endnu prøve følgende Midler. 1) Udenbyes Borgere maa ikke indkræve nogen Restance hos Bønderne i 3 Aar, paa det at Ksandenserne kan komme i Handel med de Bønder, og at disse, som ved den hos dem søgte ubillige Profit, ere komne til agters, maae igjen komme sig. Dersom de give eller fordre Betaling, skal Summen af Byfogden inddrives hos begge Parter, og deles mellem Raadhuset, til dets Opbyggelse, Skolens Fattige, Byfogden og Underfogden. 2) Al deres Last, som ikke inden Nytaarsdag indflytte, skal sælges af 6 af Magistraten valgte Borgere i Ksand, og skal der da til Kirkens og Raadstuens Opbyggelse kontribueres 1 rd. af hver Bjelke og Deelee over 5 rd. Værdie og Sælgerne have den 20 Penge for Umagen. 3) De maa efter Nytaar ikke mere sælge Korn- eller andre Vahrer til Bonden, men afstaae al deres Beholdning for Indkjøbsprisen uden Profit til Ksands Borgere. 4) De maa ikke sælge deres Fartøjer til Fremmede. Magistraten skal beskikke Betjenter til at have Opsyn hermed, og Byfogden skal og have Inspection med al ulovlig Handel, paa det at ingen Udenbyes bliver deelagtig i Nogen Negotie.» —

Saa meget kosted' det at stifte Christian-sand!

santæ molis erat romanam condere gentem.

Bestyrtede herover sendte Stavanger, Arendal, Østerrisøer og

Mandal Deputerede til Kjøbenhavn for at udbede sig Formildelse i disse svære Vilkaar; men Kongen, særdeles Nidkjær for Byens Opkomst, afviste dem, afsatte Magistraten i Ksand, og indsatte en ny, bestaaende blandt andre og af 2 Borgere fra Arendal, for at animere Arendaliterne til Indflytning. Denne Alvorlighed fra Regjeringens Side virkede da saameget, at den nye Magistrat tog sig fore med Kraft og Iver at overholde Privilegierne, og indstevnede udenbyes Borgere til at flytte ind; og blev da 3 fra Risør, 14 fra Arendal, 12 fra Mandal, 17 fra Listerlehn og 10 fra Nedenæslehn til-dømte at flytte ind, og 3 fra Mandal og 16 fra Lister at betale dobbelt Skat; Nogle købte Andre byggede sig nye Huse i Byen, saa at den nu virkelig begyndte at tiltage, hvortil det i Aaret 1687 i Byen oprettede Galej-Kompagnie og Skibsbygningsholmen og bidrog sit, tilligemed Byens Ophøjelse til Stiftets Hovedstad. Imidlertid gaves der de, der vel tilforhandlede sig Huse i Ksand, men boede levede og handlede i Udhavnene, og indfandt sig personligen paa Raadstuen kun hver St: Thomæ Dag, da Skatterne efter Priv: 29 Jan: 1672 skulde være afklareret. Da Regjeringen derom blev underrettet udkom Resk: af 14 Jan: 1688, af følgende Indhold: Da faa efter Ordre virkelig have nedsat sig i Ksand, men de fleste under et Skin og i Forhaabning at beholde deres Huse og Handel paa Udhavnene have taget Borgerskab i Ksand, og adskillige Familier have slaaet sig sammen om at købe eller leje et Huus i Byen, for saaledes at eludere vor velmeente Intention om Ksands Opkomst, saa formaner de atter til godvillig at opfylde Anordningerne, afstaae fra slig Vrangvillighed og Underfundighed, og ey nøde til yderste Midler. 1) De som have bygget Huse i Østerrisør, Arendal, Mandal og Flekkefjord, skulle derfor rive dem ned og flytte dem til Ksand under Husenes Konfiskation. 2) De, som eye Tomter i Ksand, skulle inden Aar og Dag lade dem bebygge eller have dem forbrudte. —

Den nye Magistrats Iver synes heller ikke at have været af lang Varighed; også fortæller Krøniken, at den bestod af uduelige Subjecter, der intet Begreb havde om Magistraturens Pligter og

Forretninger, og derfor levede i Misforstaaelse med hinanden og foragtede hinanden. Især nævner den en Borgermester Brochmann¹, der kom efter Rasch, som saadan, og tilføjer, at da Rasch² var død, ophørte Magistratens Korrespondanse med Cancelliet, Statholderen og Collegierne. — Arendaliterne, som vidste dette, vidste tillige at betjene sig deraf, og gjorde derfor nu nye Ansøgninger og Forestillinger om at fritages for Indflytning til Ksand, og at nyde en fri og utvungen Handel. Tre Konger havde nu arbejdet, under uafsladelig Modstand af de fire Toldstæder, de vilde svække, paa at skaffe Ksand Indbyggere. Hvor skadelig disse Bestræbelser vare for det hele saavel som for Byen selv, skulle vi siden paavise.

Endelig maatte Regjeringen, der her uden Tvivl havde begaaet et politisk Fejlgreb, og paa en vis Maade stridt mod Naturen, begynde at slappe den haardtspændte Bue. Fra Statholderen Gyldehløve indløb under 15 Apr: 1690 en efter allerund: Ansøgning allernaadigst given Moderation i de fire Toldsteders Indvaaneres Indflytning til Ksand. Dens Indhold var, at de i Arendal, Mandal, Østerrisøer og Flekkefjord boende maatte boe der tilligemed deres Sønner deres Livstid, men ingen flere maatte nedsætte sig der, og ingen flere Huse bygges; at Magistraten skulde holde Specifikation over Husene og Eyer mændene, og see paa, at alt efterleves, eller have deres Embede forbrudt og bøde 500 rd; at alle som brugte Næring og Haandværk paa Lund og Oddernæs, skulde flytte til Byen; at Ksands Indbyggere og dem der vilde nedsætte sig der, skulde forundes 10 Aars Toldfrihed paa de Vahrer, de med Byens egne fuldladte Skibe hentede fra første Haand, samt lossede og oplagde i Csand, og paa alle Vahrer fra England og Skotland, undtagen Salt, Viin og Brændeviin, som skulde føres fra første Haand; men for udgaaende Vahrer skulde betales $\frac{1}{4}$ mindre end den ordinære Told, naar de lossede i Kongens Riger og Land; og førtes Varene til Østersøen, skulde Passage-Told betales i Sundet.

¹ Hans Brochmann, borgermester 19.1. 1689—31.3. 1690, avskjed som uduelig. Steen I s. 167, 544.

² Jens Jacobsen Rasch, borgermester 1670—1688, død d. å. Borgerrullen s. 54.

Alle Byens virkelige Borgere skulde være fri for al Skat og Consumption baade i Fred og Fejde, saa og for Vinterleje-Penge af deres egne i Wige, Lyngøe eller Flekkerøe overvintrende Skibe. Fornam Hans Majestæt Byens Forbedring, vilde han endnu forunde Byen 10 Aars Frihed til.

Moderationen seer man var kun saare knap. Ksands Privilegier, siger Krøniken, vare endnu saa fordeelagtige, at havde Magistraten forstaaet sig paa at hævde samme, maatte Staden visselig have tiltaget. Den nye Magistrat foretog den befalede Inquisition paa de i Udhavnen byggede Huse, en Specifikation over samme blev forfattet, med Forbud, at ingen flere Huse der efter den Tid maatte opføres. Men heller ikke dette Forbud blev nøye overholdt. Magistraten saa ikke synderlig mere paa andet, end at indsamle de paalagte Afgifter til Byen, hvilke dog heller ikke bleve nøjagtigen betalte, og at trække Bøndersønner til Byen. Saaledes stode Sagerne, da Kristian den femte den 25 Aug: 1699 døde; og saaledes vedblev Sagerne ogsaa under Frederik den fjerde at staae indtil endelig de lange Klammerier om Indflytningen ved Reskr: 27 Maj 1723, der skilte de fire forbemeldte Toldsteder fra Ksand, for det meste ophørte. Privilegierne vedbleve imidlertid at true Indbyggere til Byen, indtil 1768, da de trykkende Lænker blev løste.

[§] 3.

Folkemængdens Stigen og Falden indtil vore Dage.

Det vil nu være interessant at see om Resultatet ogsaa svarer til saa langvarige og ivrige Bestræbelser. Den første Folketælling, jeg finder, skede i Aaret 1721. Da skal Folkemængden i Chsand have beløpet sig til — 3059 Sjele

Nemlig 456 Ægtepar, 36 Enkemænd, 137 Enker, 460 Sønner, 542 Døttre, 122 Tjenestekarle, 246 Tjenestepiger, samt 604 Huusfolk og Betlere. Heri var ikke bereg-

net de tre garnisonerende Kompagnier, Hospitalets Lemmer, og Latinskolens Disciple.

I Krigen havde Byen lidt meget; ogsaa tabte den ved at Galej-Kompagniet forflyttedes til Fredriksværn. Den store Ildebrand foraarsagede en betydelig formindskelse i Folketallet, eftersom mange af Indvaanerne da flyttede bort.

Aar 1752	var Antallet dog igjen steget til	3274	«
	nemlig 617 Mænd, 531 Qvinder, 274		
	Enker, 1269 Børn og 573 Tyende.*		
Aar 1759	skal Folkemængden have været	— 4900	«
	og i samme Aar været 182 Borgere og		
	97 Brandfolk.		
Aar 1769	skal derimod Folkemængden kun have		
	været	— 3131	« (+)
Aar 1781	var Folkemængden	— 3017	« (++)
Aar 1785	« «	— 3700	«
Aar 1788	« «	— 2973	«
Aar 1791	« «	— 3600	«
Aar 1801	« «	— 4787	«
Aar 1809,	foruden det inqvarterede Militære	— 5000	«
Aar 1811,	en Deel af det Militære iberegnet	— 8000	«

Det her angivne runde Tal paa Byens nuværende Folkemængde er kun en Gisning, som jeg af Mangel på bestemt Underretning, der var mig umuelig at erholde, har uddraget som et Resultat af visse antagne paa almindelige Erfaringer grundede Sætningers

* Fra 1734 til 1758 var Kommunikanternes Antal omtrent 2200 Aarlig; saa at den for Aarene 1721 og 1752 angivne Folkemængde, i samme Tid maa have vedlige holdt sig. —

(+) Disse Efterretninger om Antallet paa Indbyggerne i Aarene 59 og 69 har jeg af løse Papiirlapper, der ey angive deres Autoritet. Forskjellen i disse ti Aar er saa stor, at jeg snart skulde troe, de 4900 er en Skrivefejl isteden for 2900.

(++) Etatsr: Holm har for dette Aar 4200 Sjele; men jeg holder mig til Byfogdens Reg: Qvart: Sørensens egen Fortegnelse.

Anvendelse paa Aarets Fortegnelse over Fødte og Døde, sammenlignet med antallet paa Byens Huse, Borgere og Skatteydende.¹

Kan man nemlig paa 1000 Levende i Almindelighed regne 28 Døde, saa maa der i Aaret 1811, da Ksand havde 223, have været netop 8000 Mennesker i den.

Naar de Levendes Antal er i forhold til de i samme Aar fødte Børn, som 26, 27 eller 28 til 1, da maae der i bemeldte Aar have været over 8000 Mennesker i Byen; thi 1 til 26 forholder sig som 319 til 8294. — Men efter den Grundsætning, at der i smaa Byer i Almindelighed dør 1 af 32, skulde der i afvigte Aar kun have været 7136 Sjele i Ksand; men i samme Aar herskede der en usædvanlig liden Sygelighed i Byen, og det var et af de sundeste Aar, Csand har haft; saa at efter Listen over Fødte og Døde maa dog nok Indbyggernes Antal have beløbet sig til over 8000 Sjele, som er 10 Mennesker paa hvert Huus. Man kan vel antage der gives ligesaa mange Ægtepar, som der gives Huse i Byen, som i Aaret 1752 var der 601 Hus og 617 gifte; Paa hver Familie kan man regne 4 Børn, og de ugifte Voxnes Antal kan sættes til det dobbelte imod de gifte. I Følge heraf bliver der i Ksand 1600 gifte, 3200 Børn og 3200 ugifte, det er tilsammen 8000.

Sommeren 1813, da, formedelst den herskende Mangel paa Kornvahre de til Forraad indtil Høsten trængende Indvaaners Antal bleve optegnet, fandtes Indvaanernes Antal at være henved 7000, foruden Land- og Søe Militære.

Nærværende Krig foraarsagede, at Byen fik snart flere Mennesker, end den kunde rumme. Bønder fra Omegnen, fremmede og indfødte Handlende, Søfolk, Kongelige Betjente, foruden det indkaldte Militære, strømmede hertil. Saa at Huusleje og Huuspriis i en Hast løb i Vejret, og et betydeligt Antal nye Huse bleve byggede. — Et Beviis paa at Kongernes Magt er intet mod Naturens, Tidens eller Omstændighedernes Magt. Hvor Lejlighed gives til at tilfredsstille den Mennesket af Naturen indplantede Drift til Erhvervelse, der samle Menneskene sig af sig selv, uden

¹ Sl. Domkirken i Kristiansand 1885—1935, s. 14, med statistikk 1734—1934.

Tvang, uden Kongebud — jo mere denne et Steds Lejlighed til Arbejd og Fortjeneste tiltager, desto overflødiggere vorder Folkeindvandringen; hvilken igjen i samme Forhold aftager, naar hin aftager.

[§] 4.

Hvorfor Byen ej er bleven folkeriggere og større, end den er?

Aarsagen til at Byen saa langsomt har tiltaget, og uagtet alt hvad Regjeringen har gjort for at ophjælpe den, ej er bleven folkeriggere mener jeg, bør søges i følgende Omstændigheder.

a) Byen har kun lidet at handle med. Smaa Trælast er dens eneste indenlandske Handels-Artikel; og paa denne Artikel er Oplandet ikke saa stærkt forsynet. at jo en halv Snees Handlende er nok til at overkomme det hele. Vilde mange flere beskjeftige dermed, blev Handelen altfor smaalig udstykket.

b) Oplandet er for maver. Byen har for stor Trang til at provianteres fra Jylland.

Begge disse Omstændigheder gjør, at Lejligheden og Midlerne til Erhvervelse og Ophold ere faae i Byen.

Det er derfor kun ved sin Beliggenhed, at Byen kan komme sig. Saasnart derfor denne Beliggenhed giver Anledning til flere Erhvervelses-Midler, saasom i Krigstider, saa formeres strax Folke-Antallet. Skal den ikke igjen altformegtet tabe sig i Fredstider, er det ikke nok, at et Kongeligt Skibsværft her anlægges, og at en Deel af Flaaden her stationeres; alle Handels- og Skibsfarts baand maatte løses, og Byen og Havnen erklæres fri. Til Oplag til Transit-Handel kan intet Sted være bekvemmere beliggende.¹ Og til Stedets Forsyning med Fødevarer, vilde, foruden Omegnens Opdyrkning, hvortil allerede er gjort en god Begyndelse, intet efter fornuftige Mænds Skjønne, bidrage mere end een eller to ordentlige Kjørevejes Anlæg fra Raabygdelaug.

¹ Spørmålet om frihavn i Kristiansand er fremdeles ikke løst, skjønt det har vært tatt opp med jevne mellomrom, og ofte med stor styrke, helt frem til våre dager. Se bl. a. Innstilling fra Frihavnskomitéen i Christiansand, Krsand 1896; Indstilling fra Kristiansands Frihavnskomité av 1915. Kr.sand 1918.

c) Den tredie Aarsag til Byens langsomme Befolkning, er Almuens Ulyst til Haandværkerne, og dens Kjærlighed til det nomadiske Liv paa Søen. De fleste unge Mennesker gaae til Søes, hvorved den største Mengde af dem aldrig komme til at formere Indvaanernes Tal.

d) Den fjerde Aarsag ligger i Byens Privilegier, og borgerlige Indretning, hvorom paa et andet Sted.

[§] 5.

Indbyggernes Herkomst.

Fleerheden af Indvaanerne ere indfødte og Bønder fra Omegnen der ligesom fra Byens Stiftelse af vedblive Tid efter anden at sætte sig ned i Byen. De fornemste Borgere nedstamme fra disse. Jylland har fra Byens Stiftelse af indtil vore Tider bidraget meget til dens Befolkning med Skriverkarle, Skippere, Høkere og andre. Enkelte Fremmede, Engellændere, Tydske og Svendske, Hollændere have ogsaa Tid efter anden nedladt sig paa dette Sted. Embedsmændene ere nesten alle danske. I det mindste ere saare faa fødte paa Stedet. Nogle Familier ere meget gamle i Byen, saasom den Mørckiske,¹ den højerske.²

[§] 6.

Fra 1734 til 1758 var der 505 flere Døde end Føde, nemlig 3303 Føde og 3808 døde. Og dog skulde der i Aaret 1759 have været 4900 Sjele i Byen? Dette er uden Tvivl en stor Urigtighed. Var det sandfærdigt, hvilket Tilløb maa da Byen ikke i kort Tid have haft! I samme Tidsrum blev i alt kopuleret 1681 Par. Følgende Tabel viser Antallet paa Fødte og døde og Ægteviede fra 1779 til 1812. —

¹ Se: Skjelderup.

² Av de mange Høyer'e som tok borgerskap i Kristiansand, var Thyge Thommesen H. den første. Borger senest i 1687, rådmann 1693—1704, borgermester 1704—1707. Borgerrulle s. 66.

Aar	Født			Døde					Ægte- viede
	Han	Hun	tilsam:	Han	Hun	tils:	+	v: —	
1779	67	67	134	87	102	189	—	55	27
1780	89	70	159	71	72	143	+	16	32
1781	74	50	124	78	73	151	—	27	34
1782	79	68	147	82	76	158	—	11	36
1783	79	64	143	148	143	291	—	148	51
1784	75	79	154	72	77	149	+	5	43
1785	85	58	143	112	121	233	—	90	44
1786	89	85	174	76	82	158	+	16	25
1787	72	67	139	61	65	126	+	13	27
1788			163			136	+	27	33
1789	78	69	147	185	172	357	—	210	27
1790	64	70	134	65	78	143	—	9	42
1791	70	74	144	46	67	113	+	31	38
1792	80	85	165	66	77	143	+	22	33
1793	79	63	142	98	103	201	—	59	38
1794	82	84	166	80	81	161	+	5	35
1795	86	67	153	91	100	191	—	38	32
1796	81	77	158	86	69	155	+	3	41
1797	87	76	163	68	88	156	+	7	34
1798	84	97	181	93	94	187	—	6	48
1799	75	94	169	65	69	134	+	35	57
1800			159			158	+	1	51
1801			165			265	—	100	30
1802			184			119	+	65	51
1803			196			115	+	81	47
1804			224			219	+	5	37
1805			209			153	+	56	39
1806			212			143	+	69	39
1807			192			190	+	2	39
1808			183			360	—	177	39
1809			194			333	—	139	81
1810			246			325	—	79	86
1811	162	157	319	135	88	223	+	96	115
1812	163	154	317	120	104	224	+	93	122

Af ovenstaaende *Tabel* (Fortegnelse),¹ som viser, at der nesten i et heelt Aarhundrede har været flere Døde endt Fødte, er det Klart, at Byen ingenlunde har faaet sin tilvæxt af Avlingen. Da imidlertid Folkemængden uagtet at saa betydeligt minus paa Mortalitäts-Listen, i samme Tidsrum, stedse, skjøndt ej betydeligen har tiltaget, saa sluttes deraf, hvormange Landfolk og Fremmede der i den Tid have nedsat sig i denne bye. —

Af Fruentimmer, der pleje opnaae en højere Alder, end Mandspersoner, er fød færre, og dog død langt flere end af Mandkjønnet. Qvindekjønnets Antal i Byen maa derfor være betragteligen større end Mandkjønnets, hvoraf saa mange ende deres Dage paa Søn og udenlands.

Uagtet Hovedstadens Minus har der dog hvert Aar i det hele Stift været et plus af 500 til 2200 Sjele.

Ægteskabernes pludselige Stigen i de 4 sidste Aar fra 39 til over 100 maa tilskrives den Mængde Søefolk og Landfolk, som i den Tid opholdt sig her, hvoraf mange giftede sig og boesatte sig i Byen. Alle, kun meget faa undtagne, vare af Almuestanden. —

¹ Sl. ovenfor s. 133 til n. 1.

Anden Bog

CSANDS CIVIL-DIDACTISKE BESKRIVELSE

eller

OM UNDERVIISNINGS-VÆSENET

D

Stedets didactisk-ecclesiastiske Beskrivelse eller
Om Geistligheden og Gudsdyrkelsen

cf 1 Deel Bog Kap. . . . § 3, a. [s. 98]

[§] 1.

Da Storesanden, førend Bye derpaa blev bygget, var en Plads henhørende til og beliggende ved Oddernæs Kirke, saa sogne Byens Indvaanere i Begyndelsen til denne Kirke. Endnu efter at Byen havde i Aaret 1645 faaet sig en Trækirke opført, synes Oddernæs at have været Hovedkirken og Byens egen kun et Annex; thi først Privilegiet etc: /perge 2/

Privilegiet af 30 Juli 1662 bestemte, at Oddernæs Kirke skulde blive et Annex under Csand og af Csands Sognepræst betjenes.¹ Saa forblev det indtil 1704, 29 April, da det fik sin egen Sognepræst i Mag: Niels Sommer.⁽⁺⁾² Den sidste af Oddernæs Sognepræster var Provst Schjelderup.³ Da han formedelst Alderdom afgik, blev dette Kald atter forenet med Csands Sognekald, imod en Pension af 400 rd. til den afgaaende. Reskriptet til Biskoppen af 1 Nov: 1805 bestemmer følgende: Naar Pensionen til endnu levende P: Scheldrup ophører, skal Oddernæs Sognekald deles saaledes, at Hovedsognet Oddernæs henlægges som Annex til Csands Sognekald, og Annexerne Øvrebø, Vennesland og Hægeland, udgjøre et eget Sognekald, under Navn af Øvrebø Sognekald, og skal dette da forundes den residerende Kapellan samme-

¹ Sl. s. 98 n. 1.

(+) Scythe siger, at da Oddernæs 1704 igjen blev separeret fra Byen, havde det i 12 været Annex til denne. I Følge heraf maa den Kongl. Bestemmelse i Priv. 30 Juli 1662, først være bleven udført i Aaret 1692.

² Niels Sommer, sokneprest til Oddernes 1704—1718. Oddernes kirke, s. 87 ff.

³ Even Meldahl Schjelderup, sokneprest til Oddernes 1786—1804. Op. cit. s. 104 ff.

stedes, dog at Sognepræsten i Øvrebøe nyder 60 rd. Aarlig i Refusion af Csands Sognekald.

Til Christiansands Kirke sogner ogsaa alle paa Byens Landejendomme boende Mennesker, Gaardene Grim og Eeg med deres underliggende Pladse, alt paa vestre Side af Elven.

[§] 2.

I Christiansand er 4 Gejstlige. Biskoppen over Stiftet, Sognepræsten som tillige er Stiftsprovst, en residerende og en personel Kapellan. Da Amtmanden over Lister og Mandal, Niels Røjem i Februar 1682 allerunderdanigst havde foreslaaet,¹ at Stiftamtmand og Biskop skulde boe i Stiftsstaden, og den latinske Skole der anlægges, saa fik Biskop Jersin,² tilligemed daværende Stiftamtmand Rosenkrantz³ 6 Maj 1682 Kongl. Ordre at flytte til Csand. Siden den Tid have Biskopperne bestandig resideret i Csand. —

¹ Æren — eller skylden — for forslaget tillegges ellers borgermester i Kristiansand, Carsten Mechlenburg. Steen I s. 140; Elgvin s. 175.

² Jacob Jensen Jersin, biskop i Stavanger 1680, flyttet til Kristiansand 1684, døde 1694. Elgvin s. 176; Leewy I s. 55; Steen I s. 138 ff.

³ Ludvig Rosenkrantz, amtmann i Stavanger fra 1673, stiftamtmand fra 1680, flyttet til Kristiansand i 1683, døde 1685. Elgvin s. 175 f; Leewy I s. 41.

*Tabula Synoptica over Biskoperne efter Reformationen i forrige
Stavangers nu Christiansands Stift¹*

I Bisperne ov: Stavanger	Havde været, før han blev Biskop	Fød	Blev Bisp	Død	Været i Emb:	Anmærkninger
1. John Guttormsen		«	1537	1556	19	
2. Mag: Jens Riber	Biskop paa Færøerne	«	1557	1571	14	
3. Mag: Jørgen Erichsen	Canonicus Capituli i Bergen	1535	1571	1604	33	
4. Mag: Lauritz Scavenius	Sognepræst til Taarneby j. Amager	1561	1605	1626	22	
5. Mag: Thomas Wegner	« « Nicolai Kirke i Kjøbenhavn	1588	1627	1654	27	
6. Mag: Marcus Humble	« « Taareville i Sjælland	1601	1655	1661	6	
7. Dr: Christian Tausan	« « Kjøge i Sjælland		1661	1680	19	
8. Dr: Jacob Jersin	« « Kallundborg i Sjælland	1633	1681			
II Bisperne ov: Csand						
Dr. Jacob Jersin				1694	13	
9. Dr: Hans Munch					5	Blev Stiftsprovst og Sogne- præst i Christiania, hvor han døde.
10. Mag: Ludvlg Stoud	Sognepræst til St: Knuds Kirke i Odense	1649	1699	1705	6	
11. Mag: Jens Bircherod	« « Gladsaxe i Sjælland	1664	1705	1720	15	
12. Christopher Nyrop	« « Nyborg i Fyen	1680	1720	1733	13	
13. Mag: Jacob Kærup	Provst og Sognepræst til Bremerholm	1682	1733	1751	18	
14. Rasmus Palludan	Stiftsprovst og Sognepræst i Christiania	1702	1751	1759	8	

¹ Sl. s. 172 ff. Om bisperekken, sl. *Faye*: Katalog over bispearkivet i SAK.

II Bisperne ov: Csand	Havde været, før han blev Biskop	Fød	Blev Bisp	Død	Været i Emb:	Anmærkninger
15. Dr: Jens Chr: Spidberg	Stiftsprovst og Sognepræst i Csand	1684	1759	1762	3	See § 3.
16. Dr: Ole Tideman	Biskop over Bergens Stift	1710	1762	1778	16	En overmaade stor Taler. Den største Csand har haft. En Sølvstemme.
17. Dr: Eiler Hagerup	Ligeledes	1718	1778	1789	11	En stor Taler.
18. Hans Hendr: Tybring	Provst og Sognepræst til Bremerholm	1732	1789	1798	10	See Fallesens Magazin 10 Bind 1801, 761.
19. Dr: Peder Hansen	Sognepræst til Helliggeist: Kirke i Kbhavn	1746	1798		5	Forflyttet til Odense, hvor han døde. God taler, ivrig Embedsmand. Reformerede Skole- og Fattigvæsenet.
20. Dr: Jens Block	Provst og Sognepræst til Bremerholm	1764	1804		2	Forflyttet til Viborg.
21. Johan Michael Kejser	Slotspræst til Aggershuus, Sognep: til Aggers	1749	1805	1810	5	En retskaffen og overmaade elsket Mand. —
22. Christian Sørensen	Stiftsprovst og Sognepr: til Csand					

1. Fra 1 til 7 inclus: ligge begravne i Stavangers Kirke. Fra 10 til 17 inclusive nedsatte i Kirkens Kjelder under Sakristiet. Stouds, Bircherods og Nyrops Liig brændte i den store Brand. Tybring og Keiser ere begravne paa Kirkegaarden.
- 2 Disse Biskopers fuldstændigere Liv og Levnet har Sal: Justiceraad Scytte samlet, og er i Stiftamtmand Thygesens Eje. Speilbergs Christiansands Biske-Krønike.

Bisperesidencen er en i Byens Kongensgade beliggende toetaget temmelig anseelig og rummelig Gaard af Tømmer, med en hosliggende Frugt- og Kjøkkenhave. Den blev bygget

Hvad Bispestolens Indtægter angaaer, da har Gaarden Kongsgaard paa Lund, Lehnsherrernes gamle Sæde, været Stiftamtmand og Bisp beneficeret, hiin for $\frac{2}{3}$ denne for $\frac{1}{3}$. Aar blev bemeldte Gaard solgt i Parceller til Byens Indvaanere.¹

[§] 3.

Efter Ordinancen maatte Magistrat og Borgherskab selv kalde deres Præster /: Priv: 30 Apr: 1643 Art: 12 :/

1) Hr: *Anders Nielsen* blev derfor Aar 1645 af Magistraten kaldet til første Sognepræst i Kristiansand, og var endnu i Embedet 1670. Hr: *Anders* og alle følgende Sognepræster indtil 1704 betjente tillige Oddernes-Kirke. Datteren Cathrina gift med en *Hans Nielsen Malmoe* 1663.²

2) Mag: *Jonas Andersen Undall*, tillige Rector scholæ, var her 1673³, Broder til Laugmanden, som siden blev Stiftamtmand i Bergen, og Stamfader til den Undallske Familie. — I hans Tid opførtes nu værende Domkirke af Steen. Til ham sigter den gamle Vise med følgende Vers:

*Niniviternes Profete
den af Fisk opslugte Mand,
Venus selv er hans Planete
Jomfrutegnet elsker han.
Høje Farver ham behager
Fugtigt Laug han ej forsager.
Det gjør derfor ingen gode,*

¹ Fracalget fant sted i 1790-årene. Steen I s. 461.

² Om *Anders Nielssen*, se Oddernes Kirke, s. 78 ff, Lassen s. 111. *Hans Nielsen Malmoe* var handelsborger i Kristiansand, rådmann 1670—1684; Borgerrullen s. 54; Thrap s. 70.

³ Om ham, se Oddernæs kirke s. 83 f; Lassen s. 111 f; Thrap s. 71.

*at han seer saa nøje til,
det er heller ingen Mode;
/+/ Svogerskabet ikke vil
at han alle Fejl skal nævne;
lad kun Verden selv sig jevne.*

3) Mag: Anders Pedersen Scheen, tillige Rector og Vice-Lector. Han var den første Stiftsprovst i Csand, og var her endnu i Aaret 1691. Da Worm¹ kalder ham Andreas Petri Scheenensis kunde man deraf slutte, at han var fød i Scheen.² —

4) Mag: Jens Jacobsen Jersin, fød, da Faderen, Jacob Jersin siden Biskop i Csand, var Sognepræst i Callundborg. Efterat have været Sognepræst til Nykirken i Bergen fra 1663, blev han 1698 Stiftsprovst og Sognepræst til Csand Menighed og Oddernæs Kald og døde 1704.³ Jersins Moder Aleda v. Alhed var en datter af Biskop Bernhard i Ribe. See Hattings Bergens Præstehistorie 1 Deel 2 Bind S: 166.

5) Mag: Ole Bagger beskikket 1705 død 1721.⁴ Af den sjellandske Biskop Baggers Familie. Han havde en Søn, der blev Student og Garnisons-Auditør i Csand; og dennes Søn døde som Chirurgus i Molde.

6) Mag: Jens Christian Spidberg. Denne værdige og lærde Mands Minde lever endnu. Han var 38 Aar Sognepræst, fra 1721 til 1759, og indberettede 4 Bispers Død, hvorpaa han selv blev det. Den som Menneske, Videnskabsmand og Embedsmand fortrinlige Mag: Spidbergs fuldstændigere Biografie og Skrifter kan læses i Gjessings Jubellærere 1 Deel S: 524—529.⁵ —

/+/ Laugmand Undals Familie.

¹ Jens Worm: Lexikon, se litteraturlisten.

² Anders Scheen var søstersønn av Jonas Undal. Om Scheen, se Oddernes kirke s. 84 ff; Lassen s. 112; Ehrencron-Müller VII s. 203 f.

³ Se Oddernes kirke s. 87; Leewy, I s. 55; Lassen s. 112.

⁴ Ole Hansen Bagger, se Thrup s. 76; Lassen s. 112.

⁵ Se foran, s. 14 n. 1; Leewy, I s. 61; Lassen s. 113.

7) Professor Søren Friedlieb, hans Eftermand, var en geistlig Thersites af Udseende, meget skeeløjet, rødhaaret, liden af Væxt. I Ksands Adresse-Efterretninger 1794 No. 17 kan man finde denne Mands Vita¹ —

8) Dr: Morten Smith, fød i Stavanger 1722, dimitteret fra Bergens Skole 1742, personel Kapellan i Stavanger 1746. Mag: philos: 1750, Sognepræst til Søborg og Gilleleye i Sjælland 1751, Sognepræst til Hitterøe og Slotspræst til Fridrichsborg 1765, Stiftsprovst og Sognepræst i Ksand 1778, Doctor theol: 1779. Sognepræst i Ringsted 1787, død 1800. Hans Disputatz for Doct:Graden trykt Kjøbenhavn 4to, handler de excellentia cognitionis Jesu Christi, sev de clave cognitionis ad locum Lucae XI,5. —

9) Niels Stockfleth fød 1756 af Niels Stockfleth, Sognepræst til Sigdal i Aggershuus, dimitteret 1774. Præst ved Christiania Tugthuus 1784. Stiftsprovst og Sognepræst i Csand 1787; død 1795. Han har udgivet Læseøvelser over Cathecismus 1794 Csand, 8vo.

10) Hendrich Eiler Støren, fød 1755 i Trondhjems stift af en Sognepræst. Blev Student 1777; Personel-Kapellan til Klæboe-Kald i Trondhjems Stift 1782, Sognepræst til Holme i Mandals Provstie 1789. Sognepræst til Bolsøe og Molde i Trondhjem 1794, Stiftsprovst i Csand 1795; men flyttede 1804 til Stavangers og Rambergs Sognekald, og lever endnu.

Hr: Provst Størens Skrivter: Førend han kom til Csand havde han udgivet:

1) Tale holden i Løvdals Kirke 17 Nov: 1792 ved Knud Miaalands offentlige Afløsning, trykt i Csand 1793, 8v 1 Ark.

2) En Prædiken holden i Csands Domkirke 2 Sønd: i Adv: 1797. ibid: 1798. 1 Ark.

11) Christian Sørensen, fød her i Chsand den 25de September 1765 af Faderen Smeddemester Søren Christensen, dimitteret fra Chsands Skole af Rector Monrad 1782, blev Biskop i Csand 1810.²

¹ Se Leewy, II s. 63 f; Lassen s. 113.

² Om biskop Sørenssen, se: Oddernes kirke, s. 111 ff; Lassen s. 115 ff.

12) Hans Engelhardt, nuværende Sognepræst og konstitueret Stiftsprovst. Hans Autobiographie. Han er fød ved Scheen den 17 Sept: 1775 af Faderen Simon Engelhardt. D: T: Forvalter ved Gjemsøe-Kloster, og Moderen Martha Møglestue. Under Aftensangs-Præsten paa Strømsøe begyndte han at studere — gik saa en Tid i Kongsberg-Skole, under Rector Boye og efter $\frac{3}{4}$ Aars Underviisning dimitteret i Efteraaret, af daværende Aftensangspræst i Strømsøe, /nu Biskop/ Sørensen. Ved Examen artium fik han Charact: Laud: et publico encomio ornatus. Ved filosofiske og filolog: Prøve 1793 dito dito; og anvendte siden nogen Tid paa det tyske og engelske Sprog. I Foraaret 1798 tog han theologisk Embeds-Examen med Charact: Laud: derefter tilbragte han 3 Aar, som Informator hos Etatsraad Callisen. I disse Aar og de følgende indtil sin Befordring, anvendte han sine frie Timer paa at studere Botanik, Physik og Landeconomie. — 1800 aflagde han den homiletiske og Cathechetiske Prøve, begge med Charact: Laud: et quidem egregie. 1801 stod han som Musketer i 5te Compagnie af Kronprindsens Livkorps — blev derefter 18 Juni 1802 kaldet til Residerende Kapellan i Arendal, hvor han og af Biskop Hansen blev ordineret til bemeldte Embede. 1803 d: 17 Juni blev han kaldet til Resid: Kapel: ved Ksands Domkirke. Og [15 Nov:] 1811 til Sognepræst for Csands Domkirke og Oddernæs Annex, samt konstitueret Stiftsprovst. Hans Kone Caroline Cathrine Hedevig er en Datter af sal: Fabricius, i sin Tid Sognepræst til Rachlev i Sjælland. 4 Børn.¹

[§] 4.

Fortegnelse over de residerende Capellaner i Csand.

1) Den første residerende Kapellan i Ksand var Jens Andersen, som Magistraten kaldede Aar 1645.² Var tillige Rector scholæ. Efter ham kom

¹ Om ham, se: Oddernes Kirke, s. 114 ff; Lassen s. 117.

² Jens Andersen Alslev (Alsloe). Oddernes Kirke, s. 146.

2) M: Jonas Andersen Undall, en Broder til den Tids Laugmand.¹ Siden Sognepræst. (§ 3).

3) Søren Friis, indtil 1691.² Han roses i den gamle Vise, som en god Prædikant, der frimodig taledede Sandheden. «Men» heder det

*Men see hine kan ej taale
Sandheds altfor klare Straale.
Halvedelen er forløren
af den ringe Løn, han faaer.
Mange haver slet forsoren,
tog hans offer bort i Fjør.
Vil det og fremdeles gjøre,
om de Sandhed af ham høre.*

4) Ole Bagger, før Collega scholæ og Klokke. /: see § 3 :/

5) M: Otto Stoud en Søn af Biskoppen,³ Fød 1677, blev 1721 Sognepræst til Hvidesøe i Øvre-Tellemarken, og døde i Kjøbenhavn 1731, hvor han var rejst ned i Anledning af en Proces med sit Kalds Almue. Hans Navn levede indtil de sildigste Tider i Ksand; da han i sin Embeds tid havde ladet opdyrke, i Qvarteret udenfor Hospitalet, et Stykke Sand, der siden kaldtes Mæster /: Magister :/ Otto's Løkke.⁴

6) Nicolai Ørbeck var her meget kort.⁵

7) M: Peder Hanning fra Bergen, der havde været Skibspræst i Krigens Tid, succederede Ørbeck og døde 1748. Han er den eneste residerende Kapellan der har haft Kapellan pro Persona, nemlig Hr: Frederich Wiborg.⁶

¹ Brødrene sokneprest Jonas Andersen Undal og lagmann Lauritz A. Undal var sønner av toller Anders Jensen i Undalen. Om presten, se: foran s. 145 til n. 3.

² Om han, se Thrup s. 76; Lassen s. 125.

³ Ludvig Stoud, biskop i Kristiansand 1699—1705. Sønnen Otto Stoud, res. kap. i Kristiansand 1704—15. Leewy I s. 56 f; Lassen s. 126. En annen sønn var Ludvig Stoud, som var borgermester i Kristiansand 1710—1719; Olrik s. 420.

⁴ Om «Magister Ottens have», se Leewy I s. 24.

⁵ Fra 1715—1718. Bolling: Kyrkjeliv s. 403.

⁶ Om ham, se Ehrencron-Müller IX s. 62.

8) Johan Ovid Mentzer. Faderen, Klokke ved Domkirken i Trondhjem heed Mentz; Sønnen kaldte sig som Student Mentzon, og som Præst Mentzer. Efterat have gjort 2 Rejser til Tranquebar, som Præst i det as: Kompagnies Tjeneste uden Ansøgning og imod sin Vilje, succederede han Hanning 1748 og døde 1754. Han vilde ikke hede residerende Kapellan, men Kirkens Kapellan. Som Akademikus oversatte han Benjamin Smolkens Aften- og Morgen-Andagter paa Vers. Hvilket Skrift ogsaa ovenmeldte Personel Kapellan Wiborg ligeledes har oversat og udgivet in 8vo.

9) Andreas Bjørn. See hans Vita i Fortegnelsen over Vester-Molands Præster i Csands Adresse-Efterretn: 1794 No. 17.¹

10) Johan Martin Struwe var i dette Embede fra 1760 til 1803. Fra 1742 til 1755 havde han været Skoleholder og Forsanger. Ved Kirkeaaarets Begyndelse 1784 udgav han fra Bogtrykkeriet Udtog af sine Aftensangs-Prækenes, men ophørte inden Aarets Udgang. Hr: Struwe var fød i Csand 1724 af Apotheker Johan Andr: Struwe og Abel Cathrine Zeidahl, dimmittered 1741 af Rect: Grach. Fra 1744 til 1755 var han Forsanger i Tveds Kald og ved Oddernæs Kirke, men blev 14 Mars dette sidste Aar kaldet af Provst Spidberg til pers: Kapel: og 28 Mars 1760 beskikket til residerende Kapellan. 1757 ægtede han Ursula Bergitte Haard og 1760 Kirstine Petronelle Tobiesen, en Datter af Lector theologiæ, Mag: Claus Tobiesen.

11) Hans Engelhardt fra 1803 til 1811.²

[§] 5.

Forholdet mellem Sognepræsten og den residerende Kapellan er ved kongl: Reskript til Bisk: Hansen af 17 Juni 1803 næsten fuldkommen nøjagtigen bestemt. Efter Ansøgning fra Stiftspr: Støren om Approbation paa de i Aaret 1663 og 1666 indgaaede Foreninger om Forretningernes og Accidentsernes Deling mellem

¹ Se nedenfor s. 154.

² Se foran s. 148.

begge Præster, og efter Biskoppens allerund: Betænkning og Forslag fastsætter Reskriptet følgende Bestemmelser

1. Af Accidenserne for Embedsforretninger i Kirken, hvilke Sognepræsten stedse skal oppebære, nyder denne $\frac{2}{3}$, Kapellanen $\frac{1}{3}$.
2. Kopulationer med Kongebrev tilhøre Sognepræsten at forrette.
3. Til Nød- eller Hjemmedaab maa Forældrene tage hvad Præst de behage, og hvad ham derfor af Forældrene gives, tilhører ham uden Deling.
4. Jordpaakastelse og Honorarium derfor tilkommer Sognepræsten. Kapellanen beholder derimod, hvad ham for Liig at følge, af Sørgehuset tildeles.
5. Af Garnisons-offeret nyder Sognepræsten $\frac{2}{3}$, Kapellanen $\frac{1}{3}$; Garnisonen kan betjene sig af hvilken Præst den finder for godt.
6. Paa de tre Højtidsdage tage begge Præster deres Offer for Alteret. Thi den Skik at offere i Kirken bruges endnu her. Men de Fornemmere tilsende Præsterne Offeret i deres Huse.
7. Menigheden kan søge hvilken Præstes Skriftestoel og lade deres Børn konfirmere af hvilken Præst, de finde for godt.
8. Enhver af Præsterne skal i deres Embedsførelse være uafhængige af hinanden, og har Sognepræsten da at besørge Højmesse-Prækenerne samt Messen for Alteret de 3 Højtiders førstedag, at uddele Brødet ved Kommunionen, de tvende Gange Børnedaab, Introduction og Kirkebrylluper og de tvende Gange Fredags-Prækenerne. Kapellanen derimod har alle Aftensangs-Prækenerne, og hvert tredie Barnedaab o:s:v: samt Messen for Alteret hver Søn- og Helligdag og at konsekrere ved Alteret.
9. Forretninger skal bestilles hos Sognepræsten, som derover holder de lovbefalte Protokoller.
10. Ved ingen Lejlighed udenfor de anførte skal Sognepræsten have Ret til at fordre Kapellanens Assistance. —

Om Skriftningen er intet i dette Reskript anført, ej heller om

Froprækenes paa de 3 Højtidsdage. Hiint har imidlertid begge Præster deelt som de øvrige løbende Forretninger. Disse forrette den resid: Kapellan, som saaledes ved Festerne har tre til fire Prækenes at holde efter hinanden.

[§] 6.

Den residerende Kapellan har ingen Forretning ved Oddernæs-Kirke. Han har ingen Fast Bolig, ingen Plet Jord, han kan høste. Af Kirken har til Huusleje 40 rd. og af Byen i Løn 80 rd. Tillige er han Medbeneficiarius for $\frac{1}{3}$ af den største Deel af Skolens Godser ved Stavanger. To af disse, nærmere ved Ksand, nemlig Gaardene Greppetøl og Bjelland bleve bortsolgte før nærværende Krig. Kapellanens Trediedeel af Kapitalens Renter og Gaardenes Aarlige Afgift beløber sig til 22 rd. og 28 s. — De Skolen og Kapellaniets beneficerede Gaarde, af hvilke svares Landskyld beløber sig til 59, til 34 Pund 2 Spand Korn /: eller 818 Spand Korn :/ samt 36 Løb 1 Bpd. 10 mark Smør, samt 2 Huder, 3 Faareskind og 12 mark Talg, samt 1 Tønde Lax og 2 Bpd. Fisk. Til disse 59 Gaardes Landskyld i Penge har Skolen og Kapellaniets ogsaa Afgift af Soledahls og Seles Laxefiskerier, samt Grundleje af nogle Grunde i Stavanger-Bye. Desuden svarer 36 Gaarde tilsammen 355 $\frac{1}{2}$ Spand Tiende til Skolen og Kapellaniets under Navn af Rennesøe-Tiende. — Med stor Deel af hine Landskyld-Gaarde fulgte tillige Bøxel, men denne ophørte efter Reskr. af 19 Maj 1809, og nuværende Provst Engelhardt var den sidste der, som Kapellan fik Godtgjørelse for den ophørte Bøxel. I øvrigt skal der forfares med disse Godser efter Rentekammerets Circulære af 7de Maj 1811. Hvorfor der og er gjort Prøve med enkelte Bøxelledige Gaardes Bortsælgelse til Ejendom; men dog intet endnu bragt i Udførelse. Budet paa enkelte Gaarde er endnu ikke bleven approberet af Rentekammeret, og vil efter Pengevæsenets Forandring formodentlig ikke blive det. Skolens og Kapellaniets Netto-Indkomster af disse Godser var

I Aaret 1799 - 896 rd. «-21	s:	i Aar: 1806 - 678 rd. 1- 8	s:
« « 1800 - 636 « 1 18 $\frac{1}{2}$		« « 1807 - 354 « «-19 $\frac{1}{2}$	
« « 1801 - 221 « «-18.		« « 1808 - 354 « «- 1 $\frac{1}{2}$	
« « 1802 - 504 « 3 13 $\frac{1}{4}$		« « 1809 - 427 « «-13	
« « 1803 - 485 « 2 2	s:	« « 1810 - 495 « 1-18	
« « 1804 - 459 « 2 22 $\frac{1}{2}$		« « 1811 -1422 « 1- 4 $\frac{1}{2}$	
« « 1805 - 431 « 3 18.			

/: See mere om disse Godser II Kap: A § 4, 2, 3 og § 6, 2, 4, 7.
 En Trediedeel af disse Godsers Intrader, en Trediedeel af Accidenserne for de løbende Forretninger, ovenanførte Huusleje og Løn af Byen, hvad der ydes af Huusbrylluper, samt for at følge Liig, Offer til de tre Højtider af Tjenestefolket til Fropræken, og af den øvrige Menighed siden, udgjør da Kapellaniets Indkomster.

[§] 7.

*Tillæg til Christiansands Præstehistorie
 eller
 Fortegnelse
 over de personelle Kapellaner hos Sognepræsterne
 i Christiansand
 fra*

Aaret 1663 til det 18de Seculi-Udgang.

Samlet og forfattet

*af Niels Schythe. Forøget af
 Nicolaj Wergeland.¹*

1. Christopher Pedersen, var fød i Stifts-Bjergbye i Sjælland og Kap. p. persona hos Stadens 1ste Sognepræst Hr. Anders Nielsen. I Aaret 1663 blev han Sognepræst til Evje Kald i Raabørgdelavet og Stammefader til den endnu af Sønnen Peder

¹ Dette Tillæg er ikke skrevet med Wergelands hånd. Men han har utvilsomt godkjent det, da de kursiverte ordene er skrevet av ham.

Christoffersen (vulgo Hr. Peer paa Bygland) eksisterende Afkom, om hvilke Samleren haver forfattet, en hos Hr. Pastor Niels Lassen paa Tved hvilende, fuldstændig Genealogie. See mere om bemt. Fader og Søn i Christiansands Adresse Kontors Efterretninger pro 1798 No. 42, og pro 1801. No. 33, i Fortegnelse over Sognepræsterne til Efje og Byglands Kald, hvor deres korte Vitæ ere indførte.

2. Thomas Praem fra Jylland, var kap. p. pers. 1720 hos Sognepræsten M: Ole Bagger, hvis Datter han ægtede; han blev siden Sognepræst til Hjardemaal i Aalborg Stift og Consistarial-Assessor. En af Sønnerne navnl: Ole Bagger Praem kaldte han selv til Sognepræst til Tommerbye i ovennævnte Stift. Assesoren levede endnu 1758.
3. Andreas Biørn, fød i Lyngdahl her i Stiftet, han blev i Aaret 1753, af Sognepræsten M. Jens Christian Spidberg, kaldet til Cap: p. p. — — Eet Aar derefter blev han Residerende Capellan ved Domkirken, og siden Sognepræst til Vester-Molands Kald i Nedenæs Provstie. See mere om ham i Fortegnelsen over dette Kalds Sognepræster i Adressekontorets Efterretninger No. 20 pro 1794, hvoraf det vigtigste er anført paa den af Samleren selv bekostede Tavle under hans Portrait, ved Siden af Alteret i Vestre Molands Kirke.
4. John Martin Struve, fød i Christiansand, blev ligesom Hr. Biørn kaldet af M. Jens C: Spidberg, i Aaret 1755 til Cap. p. p. — samt, i Aaret 1760, beskikket til Residerende Cappellan ved Domkirken. See mere om ham i min Fortegnelse over dem. — [s. 150].
5. Christen Stær fra Laurvig. Efterat han havde været Cappellan p. pers. hos Hr. Niels Møllerup til Walle i Sætersdal, blev han, af Sognepræsten Hr. Professor Friedlieb vouchered 1763, til samme Station hos sig. Han blev siden i Aaret 1769, kaldet til Sognepræst for øvre Qvinnesdahl i Listers Provstie, hvor han døde. —

6. Even Meldahl Schieldrup fra Bergens Stift, blev ligeledes, efterat han havde været Cap: p. p. hos Hr. E. A. Bruhn, i Efje Kald, vocered, i Aaret 1769, af Professor Friedlieb til sin Cap. p. p., fik derefter øvre Qvinnesdahls Kald, hvorfra han blev forflyttet til Walle Kald i Undahl i Listers Provstie, og endelig til Oddernæs Kald, hvor han endnu (1805) lever som Pripositus honorarma.¹ — Efter ovenstaaende 2de personelle Cappellaner blev den 3die sc:
7. Lorentz Angel Holst fra Drammen, kaldet i Aaret 1775, af Professor Friedlieb til sin Cap: p. p., efterat han, i samme Station, havde tjent et Par Aar i Tinds Kald i øvre Tellemarken. Han fik siden Walle Kald, i Sætersdahl og der døde 1793.
8. Jacob Dahl, fød i Christiansand; blev fra Stadens Latinskole demitteret i Aaret 1771 — af d. T. Rector Mag: Femmer, samt kaldet i Aaret 1778, af Sognepræsten Doct: Smith til Cap: p. p., i hvilken Station han og døde. —
9. Søren Tybring, en Brodersøn af Biskop Tybring, var fød paa Øjestad Præstegaard i Nedenæs Provstie, og blev, efter Dahls Død, kaldet af D: Simth til at være Kap. p. p. hos sig; Efter Doctorens Forflyttelse til Ringsted Sognkald forblev Tybring hos Successor Sognepræsten Her N: Stockfleth, indtil han blev Aftensangs Præst i Bragnæs og Rector ved Skolen i Strømsøe, hvorfra han, i Aaret 1802, forflyttedes til Carlebye Kald paa Falster, og derfra igjen blev Sognepræst i Bragernæs hvor han endnu (1805) lever. —

[§] 8.

De øvrige Kirkens Betjente ere en Klokke, en Graver, eller Kirketjener, 2 Kirkesangere, nemlig Læreren for Fattig-Drenge-Skolen og Læreren for Fattig-Pige-Skolen,² Efterat Magistraten

¹ Se Oddernes Kirke s. 104 ff.

² Folke- og fattigskolevesenet er grundig utredet af Ingvar Jørgensen: Fra fattigskole til folkeskole (1962) ms. i SAK.

ene fra Begyndelsen havde været Kirkens Forstandere, saa bød Privilegiet af 15 Juni 1686: «Kirkens Forsvar skal herefter være Stiftamtmanden og Superintendenten og een af Borgermesterne.

«Kirkens Ombud», tilføjer samme Privil: skal hvert Aar paa Raadstuen til Magistraten indlevere Indberetning og Regnskab.»

Her gaves og en Tid Stifts-Kirke-Skrivere, men disse Embeder ophørte 1726, da Kongen solgte Kirkerne i Norge.¹ I Ksand har der af disse Embedsmænd i alt været sex, hvis Vitæ man vil finde i Ksands Adresse-Efterretninger, Aar 1802, forfattet af Scythe.

[§] 9.

Efter Reskript 11 Nov: 1735 skulde der katechiseres i Kirken Søndag mellem Højmesse og Aftensang og Onsdag Eftermiddag af en antagen Katechet.

For nærværende gives ingen studeret Katechet; ej heller har noget Katechisation Sted i Kirken. Ved Resk: af 4 Dec: 1789 blev Froprædiken i Ksand ophævet fra 1 Oct: til 1ste April, og siden det hele Aar, undtagen de tre Højtiders første Dag, fordi ingen Mennesker indfandt sig til denne Gudstjeneste. Hver Fredag er Gudstjeneste for Kommunikanter. Skriftemaalet, som om Søndagen har Sted, førend Tjenesten begynder, skeer for Alteret for alle Kommunikanter paa een Gang; og absolveres med Haandspaalæggelse Knæfald for Knæfald.

Tjenesten begynder Kl: 10 om Formiddagen, efter og Kl: 2 om Eftermiddagen. Der begyndes med Ps: No. 375, derefter No. 3 /: eller ved Højtiderne No. 1 :/ derefter Collect og Epistel for Alteret, derefter den af Prædikanten valgte Psalme; derefter Evangeliet for Alteret; derefter No. 235. Saa træder Prædikanten paa Prækestolen; og gaaer ned igjen med No. 368; derefter Barnedaab, saa No. 393 og Kommunion, under hvilken synges No. 394, og endes med No. 398; derefter Taksigelse og Velsignelse for Alteret, hvorpaa Tjenesten endes med en af Prædikanten valgt Slutnings-

¹ Kirkesalget tok til i 1723. Se: Bilag til Indstilling.

psalme, alt efter den nyeste Psalmebog. Messen var ophørt fra Aar 1805, men indførtes igjen efter Menighedens ønske 1811. — Aftensang begynder med Ps: No. 377; Præsten gaaer paa Prækestolen med den af ham valgte Psalme, og Tjenesten sluttet med ligeledes en af ham valgt. —

Fredagstjenesten forrettes ligeledes med blot 3 Psalmer, foruden de til Kommunionen henhørende. — Introduction af Barselqvinder bruges endnu her, ligesom paa Landet, dog er det kun Almuens Koner, der betjene sig af denne vakkre Kirkeskik.¹ Ligeledes bruges offring i Kirken baade til Højtiderne og naar Vielse i Kirken har Sted. —

De af Præsten valgte Psalmer bekjendtgjøres Menigheden ved Blik-Chiffreer paa Tavler ophængte i Kirken Reskript 9 Jan: 1795. Præsterne her ere temmelig frie mod Ritualet. Hvad *Nadveren* angaaer, da følges den anordnede Formular nøyagtig, undtagen naar sacra tildeles; thi da siges: Det er din Jesu Legeme /: Blod :/ istedenfor det er Jesu sande Legeme /: Blod :/. Denne Forandring, hvilken jeg ikke veed hvor længe den har været i Brug ved denne Kirke, er væsentlig. Mon den ikke er bleven lagt Mærke til af Folk fra andre Sogne, som her have kommuniceret; og mon den ikke har opvakt Skrupler hos nogle?

I Døbeformularen forkorter man mere, end man væsentlig forandrer. Til Exempel vil jeg anføre, hvorledes jeg selv ved mit Embedes Tiltrædelse døbte Børn. Jeg begyndte saaledes:

Alfader! Ved Christendommens og Uskyldighedens Sindbillede, ved den hellige Daab indvie vi dette Barn til din kjære Ejendom! Indgyd i /: med Haandspaalæggelse :/ dette spæde Bryst alle ædle Følelser, alle mandlige /: qvindelige :/ Dyder! Lad Drenge /: Pigen :/ blive stærk i Aanden tiltage med Alderen i Viisdom og Naade hos Gud og Mennesken. Han blive en oprigtig Gudsdyrker, trofast Christen, Dydens og Sandhedens Ven! Eller og med følgende Bøn:

¹ I 1754 ble denne skikk gjort frivillig. Bolling: Kyrkjeliv s. 104 ff.

Den Himmels Søn, den Guds Eenbaarne, som elskede den spæde Uskyld, tog smaae Børn i sin Favn og velsignede dem, han tage ogsaa dette Barn i sin Favn, beskytte og velsigne det, saa at det lever længe, og lever alle sine Lives Dage Gud til Ære, Forældre til Lyst og Glæde, Fædrenelandet og Menneskeslægten til Held, og endelig til Løn for et skjønt Liv paa Jorden, arver det evige.»

Dernæst Korsets Betegnelse, Marci Evangelium og Fader vor med Haandspaalæggelse. Derpaa trædes til Funten. Gud bevarer din Indgang etc: Barnets Navn. N. N. «Lovet være Gud og vor Herres Jesu Ksti Fader, at han har givet dig Tilværelse, og nu ved Daaben giver dig Haab om en evig Lyksalig Tilværelse.» N: N: Forsager du Synd? Ja. Og alle Laster? Ja. Og alt Ondt? Ja. Troer du paa Gud Fader almægtigste etc: Ja. Troer du paa Jesum Christum, hans eenbaarne Søn? Ja. Troer du paa den Helligaand? Ja. Vil du paa denne Troe være døbt? Ja. Jeg døber dig etc: — Den almægtigste Gud, vor Herres Jesu Csti Fader, som nu ved den hellige Daab har indlemmet dig i sin kristne Menighed, han styrke dig med sin Naade til det evige Liv. Derpaa Tiltalen til Fadderne.

Ved denne Kirke bruges ikke Litanie paa Bededag. Ej heller er det brugeligt at oplæse de lange Bønner paa Nytaarsdag, Bededag, Konfirmationsdag, og andre slige aarlige Festdage. — Præsterne her bruge aldrig Messehagel, eller Særk, ikke engang ved Kommunionen.

[§] 10.

Hvad andre *Religions-Partier* angaaer, da byder Privil: af 15 Juni 1686 følgende ej ved noget senere Kongebud hævede eller forandrede Bestemmelse: Alle fremmede Nationer maa sig i Byen nedsætte og for dennem og deres Familier nyde fri exercitium religionis, naar de først for Magistraten deres Troskabs-Eed have aflagt, og derved forbinder sig at være Landslov og Ret i alle Tilfælde undergivne.» Konfirmeret af C 6: i Priv: 31 Jan: 1738 Art 7. med Tillæg: Dog ikke Jøder derunder forstaaes, som ere forbudne

i vort Rige Norge sig at opholde. — Antallet af de i fremmede Religions-Partiers Skjød opdragne, som her have etableret sig, har imidlertid været altfor ubetydeligt, at de i nogen Samling skulde udøve deres Gudsdyrkelse. De fleste af dem, oplærte i den reformerte og biskop: engelske Kirke, have ikke allene søgt Kirken, men endog Nadværen, uden nogen højtidelig Overgang til det lutherske. Aar 1788 gik en Katholik, efter foregaaende Underviisning, her i Ksand over til vort Evangeliske Kirke Samfund ved højtidelig aflagt Troesbekjendelse; og 1797 blev en Anabaptist eller Mennonist, af den Sect der ikke døber uden Voxen og ey gjerne førend det 25 Aar, en Maler fra Friesland ved Navn Apell, gift med et Luthersk Fruentimmer, efter Ønske døbt, og efter nærmere Underviisning saaledes optagen i vort Religions Samfund.¹

Ogsaa i denne lille Bye gives der nogle, endog Indfødte, som aldrig besøge Kirken, og enkelte som ej gaae til Guds Bord. Kirkesøgningen har været afvexlende. Sommetider har Aftensang gaaet ind af Mangel paa Tilhørere. Om Stolestaders og Pulpiturers Fæste i Ksand see Resk: 3 Aug: 1736. Byen har en Deel *Hougianer*, Hvilke her i Almindelighed føre Navn af de *Hellige*; men disse Hellige ere, saavidt jeg veed, alle østenfra ankomne og her bosatte, hvoriblandt ogsaa Hougens Broder,² og ingen indfødte i Byen. De udgjøre snart mere i moralsk end dogmatisk Henseende en Sect, og hvad mig an-gaaer, da har jeg megen Agtelse for de fleste af dem. /: See Fallesens theol: Maanedskrift 180 :/

Deres Enthousiasme taber sig mere og mere; hemmelige religiøse Forsamlinger hører man ikke til, omendskjøndt de dog ellers holde sig temmelig nøje tilsammen i deres verslige Omgjængelse, Handel og Vandel. De besøge Kirken flittig, og ere religiøse, skjøndt ej i den sværmende Grad, som der fortælles om dem, da de først bleve bekjendte. Mange andre af Byens Indvaanere have samme Agtelse

¹ Meindert Arjens Appel af den mennonistiske Religion, fød 9. Junii 1771, døbt 20. Apr: 1798 [fra Harlingen i Frisland]. Krsand kirkebok nr. 3 s. 491.

² Ole Nielsen Hauge, se: Leewy, III s. 53.

for dem, som jeg; de ere ikke mere Gjenstand for Spot. Selv Navnet de Hellige, bruges om dem mere af Vane og Brug, end for at spotte dem. —

[§] 11.

Om Kirkens Ejendomme og Formue /: om Kirkens Fattigdom :/ Saa riig og velhavende Byen er, saa fattige ere alle dens offentlige Stiftelser. Fattig kan Kirken især siges at være. Jeg vil først melde noget om dens Inventarium, og der af tage Anledning til at nævne dens Velgjørere, thi offentlige veldædige Indretningers Velgjøreres Navn fortjene at ihukkommes af Efterslægten.

Det bedste Altarklæde af rødt Fløjel med Guldgalloner, og den bedste Messehagel af samme Slags med Krucifix paa, er foræret af Kommerceraad og Kjøbmand, Anders Sørensen Brinch,¹ hvis Navn er syet med Perlestikker-Arbejde paa samme, og Konen Elisabeth Bolette Birkerod, som efter sin Mands død skjænkede Kirken ogsaa den Liigvogn, han blev bortført i. Denne Elisab: Bol: Bircherod, Datter af Biskop Bircherod, er ellers mærkværdig deraf, at hun var Skyld i, at den store Holberg blev Pebersvend saalænge han levede; /: en Omstændighed der har haft store Følger :/ thi da Holberg, som Student, konditionerede hos en vis Justiceraad i Csand, forelskede han sig saa heftig i Frøken Else Bircherod, at da han ej kunde faae hende, vilde han ingen have. Sagen var, at Else var forlovet, og Holbergs Rival var Ludvig Stoud Borgemester i Ksand, en Søn af Biskoppen, og Frøken Elses første Mand. Hvo veed, om ej Holbergs Rivals Borgemesterskab, har været Aarsag i hans bestandige Stiklen paa Borgemestere. Her i Byen skal Holberg og have skrevet sin Satire om Fruentimmerne.²

¹ Sl. foran s. 100 n. 1.

² Om Holbergs ophold i Kristiansand, se: Olrik s. 419 ff. Olrik mener at objektet for Holbergs forelskelse var Sofie Stoud, datter av biskop Ludvig Stoud, op. cit. s. 421, 430. Dersom Holbergs «bestandige Stiklen paa Borgemestere» skriver seg fra denne tid, kan det kanskje skyldes at brødrene Stoud (den ene ble borgermester, foran s. 149 n. 3) var «de ivrigste modstandere af hans moderne anskuelser om kvinden», Olrik s. 430; Daae s. 29 n. 1.

Den biskoppelige Kaabe er af Drap d'argent med Sølv-Knip-
linger om.

Paa den ind- og udvendige forgyldte Sølvkalk, som tager $2\frac{1}{2}$ Potte, staaer Mathias Tønsberg, Anna Cathrina Mechlenborg og begges Vaabener. Ligesaa paa Sølv-æskan til Brødet men med Aarstalet 1697.¹ Til Vinen haves desuden en smuk Sølvkande $128\frac{3}{4}$ Lod. Det er uvist, hvo der har skjænket samme. I Laaget staaer en forgyldt Species, paa hvis ene Side Bryllupet i Cana, paa den anden Frelserens Billede mellem et Par Kopulerede, med Inskription: Hvad Gud haver tilsammenføjet, skal intet Menneske adskille. Paa Alterets store af Messing støbte Lysestager læses: Otto Restorph, Juliana Eleonora Donop 24 Maj 1738.² Hele Bindet paa Altarbogen er af Massivdrevet Sølv. Paa første Side forestilles Treenigheden, og rundt omkring Consilium Trinitatis de auxilio humanitatis; nederst: Thønnes Andersen 1706. Frygter Gud, og giver hannem Ære. Paa sidste Side:

Det evige Evangelium
er Verdens Liv og Lægedom
Anno — Martha Nielsdatter — 1706.³

Denne Alterbog med Kalk, Viinkande og Patelle reddedes i Ildbranden, de øvrige Ting, samt Ministerial-Bøgerne, brændte. Da Kirken anden Gang, 25 Maj 1738, af Biskop Kærup blev indviet, forærede han Kirken Svaningii Bibel, i hvilken han har skrevet dette Vers :

Guds Ord, som lærer os den sande Vej til Livet,
den første Gave var, paa Herrens Altar givet
fra den hans Haand, hvis Mund indviet anden Gang
vor Frelzers Kirke med Guds Ord, Forbøn og Sang.

¹ Se: Leewy, I s. 41; Lassen s. 99, Mathias Tønsberg var stiftamtmand, se Friis: Stiftamtmenn, s. 11 ff. Nedenfor s. 422.

² Otto von Restorff, offiser († 1741 i Lier), g. m. Juliane Elenora Donop. Pers. hist. Tidsskr. III. 2. s. 187.

³ Alterboken er avbildet hos Steen, I s. 205. Tønnes Andersen var lasthandler i Kristiansand.

Døbefadet holder 82 Lod Sølv, og har denne Paaskrift: Til Daabens Brug og Kirkens Ziir jeg dette Fad vil skjænke. Give Gud, vi altid maa vor Daabes Pagt betænke. Csand 1750 — Corfitz Numsen.¹

I Kirken er to Messinglysekroner. Paa den ene staaer
Saa skinne Ordets Lys og Himmelfyndig Lære,
som denne Krone skal til Himlens Herres Ære
opoffres udaf dem, som elske Herrens Ord,
og betle Smuler Brød ved Naadens rige bord.
Edvard Smyth — Marichen Smyth.²

På den anden Side læses:

Lighten our Eyes, o! Lord my God,
that we Sleep not in Death!
And let the Light of thy Countenance
Skin on this part of the earth,
on this whole Town and Congregation!
Let thy glorious Light descend
that all the dwellers of this place
in eternal Light may end!

Giveren var en adelig Irlænder, Kjøbmand i Csand, efter Rygtet flygtet herhid af Frygt for Følgerne af en haft Duel; men kort før sin Død reiste han tilbage til sit Fødeland.

På den største Lysekrone staaer:

Den Prøve, Enken af sin Troes Frugter viste
som efter Evne gav til Templets Fattig-Kiste
opmuntrer mig at gaae med samme Kjerlighed
og denne Tempel-Ziir som Enke lægge ned,
Da Dødens Gift-Mund paa dens Lys for tidlig blæste,
hvis største Livslyst var at skinne for sin Næste.

¹ Ovenfor s. 100 n. 2; Lassen s. 92.

² Om Smyth, se Steen I s. 320 ff.

Gud lade Ordets Lys hos os saa antændt staae,
vor Lampe Oljefyldt i Døden brænde maae.
Karen Kirtz sal: Østerbye's.¹

I Kirketaarnet hænger tre Klokke, støbte i Ksand, deels af den
før Branden værende Klokkes, deels af nyt tillagt Metal. De kostede
tilsammen 510 rd. 8 s. Paa Storklokken 3467 pd. vægtig, læses:

Fra den store Ildebrand,
som var udi Christiansand,
mig Kong Christian den sjette
af min Aske lod oprette. Anno 1736. J: A: Whit:² J: Kærup,³
P: Wium.⁴ Thom: Muldrup⁵ /: Kirkeværger :/ Jacob:
Rentler⁶ /: Klokkestøber :/

Paa den mindre eller Tolvklokken, vægtig 107½ pd., staaer
For mig selv jeg ikke lyder,
men for andre, og betyder
Kirkegang, Liig, Prædiken,
Morgen — Aftens-Tid. hør, Kjære
og gak flittig hen at lære
Troens Vej til Himmelen!

Disse Inskriptioner paa Klokkerne ere af Biskop Kærup. Den
mindste Klokke har allene, og det meget net og passende, Christian
den sjettes Symbol: Deo et Populo, den vejer 258 pd. Paa Sejer-
værkets 4 Plader staaer 1740 og Mesterens Navn-bogstaver H: L:

I Sacristiet hænger Malerier af fire Biskopper nemlig Biskop
Bircherod⁷

¹ Johan Georg Østerbye, stadskaptajn. Om ham, se: Steen, I s. 376.

² Johan Albrecht With, stiftamtmand 1730—1738. Friis: Stiftamtmand s. 34 ff; Leewy I s. 42;
nedenfor s. 422.

³ Biskopen, foran s. 97, n. 1.

⁴ Peder Wium, president 1728—1740. Borgerrullen s. 105; Leewy II s. 46.

⁵ Se foran s. 93 n. 2.

⁶ Om ham, se: Leewy IV s. 29 f.; Steen I s. 300 f.

⁷ Lassen s. 103 nevner 3 malerier som «have været i Kirken fra gammel Tid af», nemlig
portretter av bispene Tausan, Bircherod og Kærup.

Kirken har ingen anstændig Brudeskammel. Kirken mangler og Tværbænke paa Gulvet. Da de Fornemmere ville sidde paa Pulpiturerne, og disse ere alle bortfæstede, saa forhindrer dette adskillige af de Fornemmere fra at besøge Kirken, da de intet Sted have at gaae paa, som ansees for /: eller af :/ dem anstændigt nok; thi de lukte Stole nede i Kirken ere for de lavere Stænder og Tjenestefolkene. Naar Gulvet nu blev fuldt af lange Bænke til Tjenestefolk og Almuen, saa kunde fornemme Folk hver faae sin lukte Stol paa Gulvet, hvor Officererne og have deres Stole. I Kirken sidde Mandspersonerne i de lukte Stole paa højre og Fruentimmerne i de paa venstre Side, hvoriblandt Magistraten og Præsterne have deres Stole for deres Tjenestepiger. I Choret ere Stole for Kirkens Betjente og Skolens Rector og Lærere. — Prædikestolen har et forslidt, vist nok næsten 100 Aar gammelt Fløjels Betræk.

Om Stolestaders og Pulpiturers Fæste see Resk: 3 Aug: 1736.

I en lang Række af Aar har Kirken ej været betænkt med nogen Gave af Byens Indvaanere. —

I Byens østre Deel var afmaalt en Plads for en Kirke til, naar Byen engang tiltog saaledes, at nok en Kirke skulde behøves. Denne Plads var bleven opdyrket til en Græsløkke. President [?] solgte den til en privat Mand, denne igjen til en anden og saaledes er denne Ejendom ganske tabt for Byen og Kirken, som nu saa højlig trænger til Kirkegaard, og maa købe for en uhyre Sum.¹ — Aar 1809 tænkte Stiftet og Magistraten paa at efterkomme Forordningen af 22 Febr: 1805, om Kirkegaardenes Forlægning udenfor Byerne, men der kunde ikke erholdes noget beqvemt Jordstykke dertil. I Aaret 1812 var Byens Kirkegaard bleven saa fuldpakket af Liig, at det var fornødent at tilvejebringe et andet Begravelsessted, og det tillige overeensstemmende med forbemeldte Forordning udenfor Byen. Byen købte da et Jordstykke, stort . . . □ Fod, beliggende ved Ledet, henhørende til Gaarden Grim, Byens forrige Ejendom, for 24000 rd., til Begravelsessted; og Købet blev approberet af vedkommende Kollegium.

¹ Sl. s. 271 f.

Legater til Kirken.

Aar 1743 fandtes ingen gamle eller nye Gavebreve eller Stiftelser, hvor af den nød Renter. Kongen skjænkede ved Reskript under 1 Dec: 1742 til Kirken 500 rd., som Kommerceraad Søren Brinch¹ for den ham forundte Karacteer havde maattet erlægge; og ved Resk: 1 Mars 1743 en Sum stor 150 rd., som Postmester Mølmark havde maattet udrede for denne ham forundte Postmestertjeneste i Ksand. Hvilke Kapitaler efter forbemeldte Reskripter skulde bruges til Hjelp til et Orgelværks Opbyggelse. De øvrige Domkirkens i Behold værende Kapitaler ved 1743 Begyndelse kunde være en 14 à 1500 rd. —

Om Kirkens Indtægter har Privilegierne følgende: Priv: 29 Jan: 1672, næst Kongens og Umyndiges Gjeld, gaae Kirkens Skolens og de Fattiges forlods ud af Skifter.

Reskr: 29 Jan: 1672 og Forordn: af 22 Mars 1672: Vi bevilge, at Kirken og Skolen samt des betjente maa nyde Indkomsten af hvis Bøxel og Tredieaarstæge, som af alle Kirkernes Jorder, saavidt Augdesidens Lehn sig strækker, falder. Og efter som vi have gjort Forandring med Bøxel og Tredie-Aars Tæge af Bratsbergs Amt, som er Scheen allern: forlehnet, saa have vi forundt Csands Kirke og Skole holdingen for Anno 1670 som dennem efter Stiftamtskriverens Capitulation for Aaremaalet rester, og siden at følge Scheen.» —

Priv: 30 Juli 1662: «Vi have og naadigst bevilget, at det Laxe-fiskerie, liggende i Topdals Elv, Boens Fiskerie² kaldet, maa ligge til Ksands Bye for sin sædvanlige Aarlige Afgift til os, dog at hvis som over den ordinaire aarlig Afgift prospereris og vindes kan, skal forbruges til Skolen og Kirken, saavel som til dessen Betjente.»

Aabent Brev 12 Sept: 1685: «Saasom vi allern: fornemme, hvorledes Kirken i vor Kjøbstæd Csand, som nu staaer i Bygning, ikke med den allerede i Behold havende Kapital skal kunne naae sin

¹ Det var faren Anders Sørensen Brinch som var kommerseråd. Søren B. f. 1722 var justisråd. Foran s. 160, 100 n. 1; Leewy II s. 62 f.

² Foran s. 53 n. 2.

Fuldkommenhed, da, som vi have forgodt befunden, at bemeldte Csand Kirke, herefter, isteden for Stavanger Domkirke, skal være Csands Stifts-Cathedral — eller Domkirke, haver vi all: bevilget og anordnet, at fornevnte Csands Kirke, *herefter* maa *nyde* og *følge* hvis Cathedraticum, som Stavanger Kirke hidtildags nydt og fulgt haver, helst efterdi den som en opbyggt Kirke, saadant ikke nu saa højt skal behøve.» —

Moderation af 15 Apr: 1690 /: See [s. 130].

I Følge den nyder Kirken en deel af de proCo Udenbyesborgere skulde betale af deres Varer. Senere hen er det nærmere bestemt saa at af Procentopengene afgives $\frac{1}{3}$ til Kirkens Kasse, og af de 1000 rd. Arendal og Østerrisøer aflægge, skal 100 rd. afgives til Kirkens Vedligeholdelse. /: See

*De Stavangerske og Christiansandske
Biskopers
Biografier og Skrifter.*

Efter et i det Csandske Bispe-Archiv værende Haandskrift, med Titel: Diptycha Episcoporum Stavangriensium et Christiansandensium supra VI Secula ante et post Reformationem ad Annum MDCCXXXIII /: 1733 :/ consignata a Mag: Michaelē Tyrholm, som er bleven fortsat sal: Justiceraad Scythe indtil Biskop Kejsers død.¹

Om dette Haandskrift beretter Scythe, at Originalen af Forfatteren, Provst til Lister, og Sognepræst til Vandsø, siden Konsistorialraad, Tyrholm, blev skjænket Biskop Kærup ved dennes Ankomst til Stiftet 1733; at Biskoppen laante Scythe Mskriptet til Afskrivning, men at det efter Kærups død hverken fandtes i hans Bibliotek eller i Archivet. Originalen er altsaa bort; og det vi have er en Afskrift af Scythes Haand. Denne beretter fremdeles, at han,

¹ Foran s. 17 n. 1.

efterat have forøget det gamle med Anmærkninger, samt fortsat det fra Bisk: Nyrops til Bisk: Tybrings død, forærede det til det geistlige Stifts-Archiv, tilligemed en Pakke Bilager, /: bestaaende af Bryllups- Gratulations- og Liig-Vers, Bisperne vedkommende :/ Da Bisk: Hansen blev forflyttet til Odense, blev ogsaa Msc:tet, der uforvarende var kommen blandt Bispens privat-Papirer, forflyttet til bemeldte Bye. Efter nogen korrespondence med Bisk: Hansen, fik Scythe Manuskr: tilbage, tilføjede Hansens, Blocks og Kejsers Biografier, og indsendte det derpaa til Bispe-Archivet, hvor det nu findes.¹ — Efterfølgende er en tro Afskrift af denne saakaldede Bispe-Krønike.

Wergeland.

Episcopi Stavangrienses ante Reformationem:²

I. Reinhaller v: Reinaldus er den første Biskop i Stavanger, man nogensteds kan finde og veed af at sige. Han var fød i England, blev uskyldigen hængt af K: Harald Gille i Norge Aar 1135, fordi han ej vilde aabenbare, hvor K: Magni Sigurdsøns Skat var henlagt, det Bispen benægtede sig ved end ikke at vide. Han blev dog siden nedtagen og herlig begravet i St: Michaelis Kirke paa Nordnæs. Denne Bisp nævnes i Jonæ Rami Norgis Krønike, Kjøb: 1719, 4to S: 197. Peder Clausen Undalls Norges Beskrivelse Kjøbenhavn 1727. 8vo S: 58 og Arild Hvitfeldts Bispe-Krønike in folio. —

II. John Byrgesøn : Jonas v: Johannes, den anden Biskop i Stavanger, blev siden forflyttet til Trondhjem, hvor han, efter Pave Anastasii Anordning, af Cardinal Nicolao Albanensi blev indviet til første Erkebiskop i Norge, saa de andre Bisper i Opsloe, Hammer, Bergen, Stavanger, Ørkenøer, Suderøer, Island og Grønland bleve ham underlagde. Hvitfeldt S: 105 og Svaningius Cronol: Danic: vil dette skal være skeet 1154. Ramus S: 204 sætter 1151 og Peder Clausen S: 92 vil have det Aar 1152; men ingen af dem

¹ Noe av brevsiftet er heftet inn i ms., i Bispearkivet A V, 4, 1 i SAK.

² St. Faye: Christianssands Stifts Bispe- og Stiftshistorie.

synes at have Ret, da det nødvendigen maa være skeet 1153; thi det Aar blev Pave Anastasius 4de først udvalgt til Pave og døde samme Aar, som Platina de vita Pontific. fol: 132 og mange andre melde, med mindre man med Joh: Miceælio Histor: Eccles: lib: 3 sect: 1 p: 532 vil tilskrive Anastasii Formand Pave Eugenio denne Erkebispes Beskikkelse, efterdi han død 1152 og Anastasius levede kun saa kort. — Erkebiskop John døde Aar 1160.

III. Peter — Petrus See Clausen ibid: p: 58 og Hvitfeldt ibid: p: 111.

IV. Amundr, Amundus, døde 1184.

V. Eirikr, Ericus blev Biskop i Stavanger 1182, og derfra 1188 udvalgt til Erkebisp i Trondhjem. Han førte en stor og Kongelig Pragt, rejste og ingensteds ud uden at have et Følge med sig af 120 bevæbnede Mænd, hvorudover han laae i bestandig Strid med Kong Sverre, men maatte dog omsider retirere til Danmark til Biskop Absalon, hvor han forblev til Sverres død, og kom saa 1202 til Trondhjem igjen. Vid: Ram: ibid: p: 228.

VI. Niall, Nicolaus udvalgt 1188, var nærværende i Bergen 1217 tilligemed andre Bisper og fornemme Mænd, da K: Hagens Moder maatte i Kirken bære et gloende Jern i sine Hænder til et Bevis paa, at hendes Søn K: Hagen var ægte fød, hvorfra hun kom ubeskadiget. Ramus ibid: p: 225 og Hvitfeldt ib: 111. —

VII. Heinrikr, Henricus, skrives baade af Hvitfeldt og Peder Clausen at være udvalgt 1207, som ej kan være rigtigt; thi Ramus beviser omstændelig som ovenfor er meldt, at Biskop Nicolaus levede endda 1217 i K. Hagens første Regjeringsaar. Men den første Forretning, man finder at tilskrives B: Henricus er, at han var tilstede Aar 1222 i Bergen i den allerstørste Forsamling af store Herrer, som nogensinde haver været i Norge, neml: af 5 Biskoper 15 Provster og det ganske Riges fornemme Mænd og Herrer, for at dømme, hvo der var rettest Arving til Norges Krone, enten Kong Hagen eller Skule Jarl, da Hagen blev dømt at være nærmest Arving. Ram: ibid: p: 261.

VIII. Askidl. Æschillus, døde 1255. —

IX. Torgild, Torgillus, efter Hvitfeldt udvalgt 1166, hvilket er en Trykfeil istedenfor 1266. Han var tilligemed Bisp Peder i Bergen, for at lægge Pallium paa Erkebisp Hagen i Trondhjem, efter Pave Clementis IVti Ordre Aar 1267, da Kong Magnus, Bisp Oluf af Grønland, og Bisp Gauthi af Færøe vare overværende. Han døde 1276.

X. Arni, Arno, Arnoldus udvalgt 1276, levede endda 1302, og tilligemed flere Norges Bisper var med K: Hagen Magnusøn at slutte en Anordning om de umyndige Arveprindsers Opfødelse i Norge. Ramus p: 299.

XI. Kjetill, Ketillus udvalgt 1304. Han var med 1308 at underskrive de Fredsforhandlinger som bleve gjorte mellem K: Hagen i Norge og K: Erik Mendved i Danmark. See Hvitfeldts Danm: Krønike p: 345. Anno 1310 underskrev han et Forlig mellem K: Hagen og Hertug Christopher af Holsteen. Hvitfeldt ibid: p: 350. Ketil døde 1317.

NB: Efter ham anfører Hvitfeldt i Bispekrøniken en Biskop Haquinus electus 1309, som den norske Historie intet veed af at sige. Ikke heller kan denne være udvalgt 1309, efterdi Biskop Kjetil endnu levede 1310, efter Hvitfeldts Tilstaaelse overfor.¹

XII. Eirikr, Ericus, udvalgt Aar 1321.

XIII. Guttormr, Guttormus udvalgt 1338.

XIV. Arni, Arnoldus, meldes af P: Clausen, men ikke af Hvitfeldt.

XV. Botulf, Botolphus, siges af dem begge at være udvalgt 1379, men maa være en Trykfeil paa begge Steder og bør staae 1380; thi dette Aar var Botulf virkelig Bisp i Stavanger og underskrev i samme Aar Kong Hagens Contract paa Bahuus, som Hvitfeldt ommelder i Krøniken S: 548. Denne Bisp lod først indrette en Jordebog over alle Kirkernes Gods i Stavangers Stift og døde 1381. —

¹ Faye setter XI Ketil 1304—17, XII Haakon I Haldorsson 1318—22, XIII Eirik II 1322—42.

Anm: Uddraget af Fogdens over Ringerige og Hallingdal Iver Wiels Beskrivelse over bemeldte Fogderie S: 137, som Scythe skjænkede det topografiske Selskab for Norge.¹

Anm: Ovenstaaende Runer læses saaledes Thorolfr garthi Kirku thesa askrimr hakon elikr baleinrithi sionti Thorolfr. Thorer reist Olafr. —

XIX. Torkil, Torchillus anføres af Hvitfeldt i Dan: Krøn: S: 730, at at have som Biskop af Stavanger underskrevet 26 Juli 1426 det Forbund der blev gjort mellem K: Erich af Pommern og K: Jacob af Skotland, og endskjøndt denne Biskop ikke nævnes enten af Hvitfeldt eller P: Clausen i deres Registere over Bisperne, er der dog ingen Tvivl om at han jo har været her og betjent Bispe-Embedet, da hans Navn findes i et saa publikt og vigtigt Dokument.

XX. Mag: Auden Eivindson udvalgt 1426, efter at han havde været Kong Erichs af Pommern Hofprædikant. Han forbedrede Stiftets Kirker i mange Maader og førte i sit Vaaben et Væder-Hoved. Han var med at underskrive i Kjøbenhavn 1434 det Forligelsesbrev, som Greven af Ørkenørerne Wilhelm de St: Claro oprettede med Kong Erich af Pom: Hvitfelts Dan: Krøn: S: 774, og levede enda da K: Christopher blev hyldet til Konge i Norge 1442 ibid: S: 830, samt fik af denne Konge Ordre 1444 at eftersee Bergens Privilegier S: 834. Han døde 3 Nov: 1445.

Anm. XXI: Mag: Andorn, Audunus, rectius: *Anvord Jonsson* bør anføres som Biskop i Stavanger mellem Auden og Gunnar. Uddraget af et Msc: betitlet: Noget om de XVI Sognepræster, som have været paa Toten i Norge fra Anno Csti 1401 til Annum 1694 og staae afskildrede paa Pulpituret i Hoffskirke sammesteds:

«No. 2. Anno 1424 blev Mag: Anvord Jonsson, En Riddersmand, Sognepræst paa Toten, Var der I 17 Aar. Blef Biskop I Stavanger og Døde der.

Hans Symbolum: Non habemus hic manentem Civitatem.

¹ Se: Aal Bygdesoge I (1952) s. 140—141, med tydning og avbildning.

Har været vacker Mand, rød og rund i Ansigtet, med Kort bleegagtigt Haar, og kort Skæg, har brugt Een Tyk Guldkeede om Halsen, som recker langt neder paa Brystet, og derudi er Eet Nyste, eller Knap, Hængendes, Staaer i een sort og Sko-siid Kaabe, med Foder-Verk under, og der under Igjen I Een liige saa siid Vest eller Kaabe af Kartun, haver brugt Een liden Knippel-Verks Krage om Halsen, ofver ofven bemeldte Guld Keede: Holder Een Biske-Staf /: eller som det tilforn kaldtis Bagel, forte à Baculo :/ I den Høyre Haand, mens Intet i den Venstre: Hans Biskehue, som er Rød, ligger paa eet Bord eller Alter for Hannem og derhos Eet Sværd i Balgen, med forgylt Griff og Dock-Sko: Har været middelmaadig høj; mens feed og Tyk Mand, Icke gammel.» Scythe.

XXI. Gunnar, Gunnarus udvalgt 1448, levede endnu i Christ: 1stes Tid.

XXII. Sigurd, Sigvardus, udvalgt Aar 1461.

XXIII. Mag: Alf, Alpheus, Adolphus udvalgt 1463 levede 1489.

XXIV. Mag: Eilif, Eilef, Elephus var med 1489 at samtykke, at Prins Christian, Kong Hans's Søn, skulde blive Konge i Norge. Hvitfeld S: 999. Han døde 1512. P: Clausen S: 58.

XXV. Mag: Hoskold Hoskoldsen udvalgt 1514. Han underskrev Kong Frid: 1stes Recess om Norges Friheder 1524 og var den sidste katholske Bisp; men fordi han ikke vilde antage den Evangeliske Lære, blev han Aar 1535 med de andre Bisper i Norge tagen til Fange og døde i Bergen 1536. —

Episcopi Stavangrienses post Reformationem.

I Hr: *John Guttormsøn.*

Var den første Evangeliske Superintendent i Stavanger. Ordineret 1537. Peder Clausen i Norges Beskriv: p: 66 melder, at han opsagde sit Superintendent Embede Anno 1557. Men derefter

p: 147 skriver samme Autor, at han fra sit Biskop-Embede var bleven afsat, da Hr: Jens Riber blev Anno 1556 forskikket op til Stavangers Stift udi Hr: Johns Sted. — At han levede 1557 bevises af et gammelt Dokument samme Aar beskrevet i Bergen, som er en Kontract imellem de 2 norske Herremænd, Eric Ormsen af Watnegaard paa Størøen og Trund Benkestoch af Hananger Gaard paa Lister, hvilket Brev jeg /: Tyrholm :/ har Copie af som vidner: at Hr: John Guttormsøn var bemeldte Erich Ormsens Svoger, hvoraf er Anledning til adskillige Tanker. Ellers haves ingen videre sikker Kundskab om denne Biskops Levnet, Bedrifter eller Dødstid. —

Anmærkn: af Scythe: Pontoppidan mener (Annal: Tom 3 p: 210) at han er afsat, efterdi i et Msct: om Norske Sager findes, at han har været en meget efterladen Mand, hvorfor det under ham var en stor Uorden, da de endnu pave-ligsindede Bønder ingenlunde vilde laane Ørene til de Evangeliske Lærere; thi naar Kongens Fogd eller Lehnsmand vilde holde dem dertil, bleve de tilbageviiste med en blaa Ryg. See mere om ham i samme Deel p: 15.»

Anmærkn: af Wergeland. Paa det sidst citerede Sted heder det: Fratres Norvegiani adhuc etiam hodie /: 1542 :/ passim vexantur, nisi quod M. Gibelus Petræus, Superint: Eccl: Bergensium diligentissimus, et D. Jonas Guttormi nuper constitutus Superintedens Stavangriens: Diocesis suum officium ex gratio domini fideliter faciunt, et christiano gregi diligenter superintendunt, donei Christus etiam reliquus Norv. dioecesibus doclos [?] et fideles superintendentes dederit.»

Anm: af Scythe: I Auctions-Catalogo over Konferentsraad Klevenfeldts Bøger og Skilderier m:m: som blev solgt i Kjøbenhavn sidst i Aaret 1777, findes anført S: 276 under No. 256: Efter Beretning den første evangeliske Biskop i Stavanger John Guttormsen malet paa Træ, sortlaqueret og forgyldt Ramme. Samt under No. 257 Hans Hustrue paa do: i do: Ramme.

II. Mag: *Jens Riber*

Fød i Ribe Kjøbstad i Jylland, som Terpager Rip: Cim: p: 639 viser, og sammesteds nævnes ham Philosophiæ Magister. Han var siden Reformationen baade den første og sidste og saaledes den eneste evangeliske Biskop paa Færøe. Han boede der i mange Aar. Han var en gammel Mand, men omsider da han blev kjed af den megen Ufred, som franske Søerøvere der gjorde ham, da han adskillige Gange var plyndret fangen og ilde medhandlet af dem, maatte han rømme derfra og begav sig til Kjøbenhavn, hvorfra han 1556 blev forskikket op til Stavangers Stift i Hr: Guttormsens Sted /: Men Mag: Albert Thura fordom Præst i Leieskow i Jylland siger i hans Bispe-Krønike, som er indrykket stykkeviis i de danske Lærde Tidender for Aar 1733 og begynder under No. 2, siger det skede 1557 :/ Hvorom Peder Clausen lib: cit: p: 66 og 147 og Lucas Debes i hans Færøes Beskrivelse p: 229 og 292; Hvor han paa første Sted kaldes Peder Riber, hvilket er en Trykfeil; thi han selv paa sidste Sted kalder ham ret nok Jens Riber. Han forestod Embedet med Berømmelse og kom til en meget høj Alderdom.

Anmærk: af Wergeland: Pontoppidan Ann: T: 3, 211 siger *vertimod*, at han for Alder og Svaghed formaaede kun at udrette lidet, og fast ligesom sin afsatte Forgjænger lod Verden gaae sin egen Gang. Derfor saae Kong F II, sig nødt til ogsaa at *afskedige* denne Olding fra Embede, dog i Naade, og saa at Halvparten af det Stavangerske Kapitels Godser tillagdes ham til Underholdning, af hvilke Godser efter hans Død en Fjerdendeel skulde hjemfalde til Biskopperne og ligesaameget til Stadens Kirke og Skole-betjente. — Hvorhos Kongen indskjærpede den Danske Kirke-Ordinations Efterlevelse, som didindtil næsten slet ikke var efterlevet i Stiftet Stavanger. —

III. Mag: Jørgen Erichsen. Georgius Eri.

Var fød i Hadersleb 1535, hans Forældre vides ikke :/ blev Rector i Bergens latinske Skole 1560 og tillige Sognepræst til Ham-

mer Kald i Nordhordlehn og Canic i Bergen, vide Miltzow Presbyterol: p: 60 og Bibliot: Dan: Virg: Brahe per Laur: Lind p: 180. — Anno 1571 beskikket til Biskop i Stavanger og samme Aar 29 Julii ordineret i Kjøbenhavn af Sjellands Biskop D: Paul Mathsen. Han forestod Bispedømmet med stor Berømmelse i 33 Aar enddog han havde mange Uvenner og megen Modstand, som han selv beklager i Fortalen paa eet af hans Skrifter. Han holdt Synodos Diæcesanas hvorudi mange nyttige Poster til Kirkens Bedste bleve proponerede og approberede, som og siden blev holdt ved lige i nogle Bispers Tid. vide infra Thomas Wegner pag: [181].

Anm: Baron Holberg i sin Danmarks Historie vita C4ti p: 685: siger: Historien viser at Lande- og Provste-Moder allerede udi det Aar 1618 have været stiftede, jeg ønskede han havde sat hos, hvoraf den historiske Kundskaber, som kunde tjene mere til at oplyse Kirkehistorien, om det og angik Norge. Døde 1604, 5 Juni, P. Clausen p: 66, / men ikke 1605 som M: Laur: Lind melder i Registeret over det Danske Bibliotek p: 180. — Han ligger begravet i Stavangers Kirke strax nedenfor Choret under en Liigsteen, hvor hans Skilderie staaer lige overfor med denne Opskrift:

ovenfor

Vera effigies D: Magistri Georgii Erii Episcopi Dioecesis Stavangriensis.

nedenunder

Nascitur No. 1535, ordinatur 1571, moritur 1604.

Hans Kone var Biskopen i Bergen Doct: Jens Schielderups Datter /: Windingii Acad: Hafniensis p: 91, 92 :/ han havde en Søn, Hr: Daniel Jørgensen Sognepræst til Hjelmelands Kald; om de havde flere Børn vides ikke.¹ —

Hans Skrifter ere

1. En Liigpræken over Fru Elisabeth Pedersdatter Hendrich

¹ Lampe/Thrap s. 160 nevner 4 barn.

Brockenhuuses /: thi i hans Tid var denne Stiftamtmand i Stav:
hvis Frue døde 1578 :/ af Jobi XI. Kjøbh: 1578. 8vo.

2. Jonas Profete, forklaret i 24 Prækener. Hafn: 1592. 8.
3. Underviisning om Menneskenes Udkaarelse til Salighed af D:
Niels Hemmingsens Skrifter fordansket. ibid. 1592. 4.
4. Oratio de fraterna Concordia. Witteberg 1570. 4to NB: Plura
de hoc Episcopo memorat Henr: Wittenius in Diario biographico
Tom. II P: 9110.

Anmærk: af Scythe: M: Georgii Erichii Hatherslebiensis
Oratio de fraterna Concordia Wittebergæ 1570 in 4to
findes anført blandt de gamle og rare Danske Bøger, ind-
førte af Langebek i Dansk-historisk Almanak af Videnska-
bernes Societet per 1766, under Aaret 1570. Arket C S: 3.
Anmærkn: af Scythe: Hattings Biografie over Bisk: Erichsen,
i hans Præstehistorie, 2 Deel p: 211—213, er udførligere.
Han tilføjer: at han studerede til Wittenberg, hvor man til-
bød ham Magister-Graden, den han dog frabad sig. Fra
Rector i Bergen blev han 1560 kaldet til Slotspræst samme-
steds, og havde vor Frue Præbende. Omtrent 1564 rejste
han til Khavn og blev Magister 1566. I al den Tid han laae
der, nød han sin Andeel af Bonis Communitatis, Kom 1570
tilbage til Bergen og blev strax udvalgt til Canonicus. Da
han kom til Stiftet Stavanger fandt han alting i den største
Uorden; thi der herskede et stort Fjendskab mellem Bøn-
derne og Præsterne i bemeldte Stift angaaende Tienden,
som de første vægrede sig ved at betale de sidste. Biskopen
anstrængede derfor alle Kræfter for at hæve denne Dispyt.
Ikke desmindre vare dog alle Anstalter og alle derpaa an-
vendte Møjer nesten forgjeves. Omsider bragte dog Bispen
det derhen, at der 1576 blev berammet en Rigsdag 3: Land-
dag i Skeen, Bønderne søndenfjels bleve befalede at møde
til Samme, og for Statholder Paul Hvitfeldt at fremkomme
med deres idelige Klager og Besværinger Tienden vedkom-
mende m:m: Hvilket udrettede ligesaa lidet som alt andet,

man havde foretaget sig. Thi enhver sagde: min Fader gav ikke Tiende til Præsten, saa gjør jeg det heller ikke. Biskop Erichsen paatog sig derfor, for at see Sagen bragt til et fordeelagtigt Udfald, at gjøre en Rejse til Kjøbenhavn 1595, hvor han saavel hos den unge Kong C4, som og hos dem, der i hans Mindreaarighed bestyrede Regjeringen — blev særdeles naadig modtagen og forsikkret Understøttelse. Ikke des mindre blev det dog det samme som før. I Aaret 1604 maatte Erichsen efter Kongl: Ordre, rejse til Bergen for at Arbejde paa en nye Kirke-Ordinantz i Norge — og døde der samme Aar 5 Juni, og blev begravet i Domkirken, hvor hans Epitaphium var, før Ildebranden, at see. /: Altsaa: ikke som Tyrholm siger i Stavanger kirke :/ Alt dette er tagen af Pontopp: Annales T: 3. p: 211.

IV. Mg: Lauriz Clausen Skaboe v: Nicolaisen Scavenius.

Men M: Thura¹ kalder ham: Lauritz Nicolai Scavenius /: A: Vinding: Acad: Haf: p: 194 :/ fød i Kbhavn 1561 og kaldes rettest Lauritz Niclausen, som vi vide at Claus og Niclaus ofte konfunderes i det danske, /: ut apud Pontanum: Nicolaus sive Claudius Niger p: 783 :/ thi hans Fader var M: Nicolaus Laurentii Scavenius Professor ved Akademiet /: de quo Pontanus p: 789 og 791 et Vind: Acad: Hafn: pag: 92 :/. Denne hans Søn M: Lauritz Scavenius var først Magister Artium og Rector scholæ Hafniensis Anno 1590. Dernæst Professor Pædagogicus ved Akademiet 1594 og Notarius Acad: 1599. Siden Sognepræst til Taarneby paa Amager 1600, og endelig Biskop over Stavanger Stift 1605, hvortil han blev ordineret af Doct: Peder Winstrup Biskop over Sjellands Stift den 21 Maj paa Pintsedag, hvoraf mærkes Bispestolen da en rum Tid har været ledig, saasom hans Antecessor Bisk: Erichsen døde 5 Juni 1604. Hvad Familie hans Frue har været af, vides ikke. Men han hafde to Sønner. Den ældste Detolaus v: Ditlevus /: Men Detolaus findes

¹ Magister Albert Thura (1700—1740), prest, litterat. Samlet supplementer til Rasmus Windings nedennævnte skrift (se kildelisten).

ofte paa Stavangers Kirkes Monumenter og Ornamente: / var først Lector i Stavanger, siden Sognepræst og Stiftsprovst. NB. Om ham fortælles nogle mærkelige Historier, hvorledes han blev dum paa Prækestolen etc: Den anden Søn Claus Lauritzen var nederste Kapellan i Stavanger, som havde en Søn, Hr: Peder Scavenius, der var først Kapellan i Wigedals Kald, siden Sognepræst til Schongens Kald i Trondhjems Stift; og en Datter Lisbet, som blev gift med Hr: Erich Eliæsen Schonevig, Vice-Pastor til Strands Kald; efter hans død rejste hun med Broderen.

Denne Biskop indrettede den Stiftsbog,¹ som nu er ved Stiftet, hvorudi findes hans Haand og Navn under det Aar 1626, og var et priseligt Værk for at bringe i Orden og Rigtighed de gamle Register baade over Kirkernes og Præstebolets Gods, hvis Jordebøger enten kunde være forslitte eller forfalskede siden Bisp Botulf i Stavanger først sammenskrev dem Anno 1376 og Bisp Audun sammesteds senere 1426 forbedrede dem. De quibus plura in Biographia Episcop: ante Reformationem. —

Som elsker af Mathematik havde han gjort et Kart over Stavangers Stift. Anno 1626 1 Decemb: døde Biskop Scavenius og ligger begravet i Stavanger Kirke i Choret, under en blaa Marmorsteen, hvorpaa findes dette Epitaphium

Mors ultima linea rerum

D: O: M: S

Hic jacet Laurentius Nicolai Scavenius, qui Episcopus Stavangriensis sedit heic annos totos 22. Moritur Anno Csti 1626 Mensis Decembris die primo Ætatis 65.

Hvoraſ sees at det er Fejl som P: Clausen skriver, at Biskop Scavenius døde 6 Mars 1627. cf: Pontop: Tom: 3 p: 212.

Udi hans Tid 1615 var ærlig og velbyrdig Mand Jørgen Kaass til Havgaard Kongl: Maj: Befalingsmand over Stavanger Stift.

¹ Populært kalt «Grågås» (har intet med det islandske lovhåndskriftet av samme navn å gjøre). Jordeboken ligger i Bispearkivet, SAK.

Anmærkn: af Scythe. Paa Altertavlen i Egersund Kirke læses dette antikke Vers:

*Udi Magister Lars Scavenii Tid
Bisp i Stavanger denne Tavle var fliid
Anno 1600 dertil 7 man skrev
den 7 November denne Tavle forfærdiget blev*

Formodentlig har den der gjorde Tavlen, og gjort ovenstaaende. —

V. Mag: Thomas Cortzon Wegner.

Var barnefødt i Lund i Schaane St: Jørgensnat 23 Ap: 1588. Hans Fader heed Cort Wegner, hans Moder Elline Thomesdatter, blev sat i Skole 6 Aar gammel og blev dimitteret til Kbhavns Universitet 1606, Rectore Joh: Stephan: et Decano Mag: Christiano Johannis postea Superintendente Aalbyrgensi. 1608 fik han Kongens Kost, og samme Aar kaldet til øverste Hører ved Sorø Skole. 1609 promoverede in Baccalaui; og var kaldet til øverste Hører i Lunds Skole, hvilket han afslog, fordi han med M: Oluf Stiesøn, som var Canonicus Lundensis, hans Søn Niels, skulde forrejse til Tydskland, sine Studia lingvarum & Math: videre at kontinuere, hvilket dog ikke skede, formedelst at samme Person med langvarig Sygdom blev angreben. Men som i samme Tid blev et Kapellanie ledigt til vor Frue-Kirke i Kjøbenhavn, blev han af Guds synderlige Providence kaldet dertil 1611 i hans Alders 23 Aar, og samme Aar promoverede in Magistrum Rector Magnif: M: C: Longomontano; alt dette har jeg /: Tyrholm :/ med den salig Biskops egen Haand skrevet. NB men M: Thura sætter, at han promoverede in Magist: 28 Apr: 1612 Decano M: Christ: Sever: Longomontano. Paa Magister Program: Kaldes han Thomas Cunradus Scanus. 1612 kom Wegner udi Ægteskab med sin første Hustrue Citzele Jacobsdatter Brender. 1617 blev han kaldet af velbyrdig Steen Brahe med menige Borgerskab og Raad til Sognepræst i Callundborg. 1618, 22 Maj blev efter Kongl. allern: befaling forskreven fra Kallundborg

og kaldet til Sognepræst til St: Nicolai i Kbhavn. 1627 blev han beskikket til Biskop over Stavangers Stift og Dom: VII post Trinit: s: A: dertil ordineret i Frue Kirken af D: J: Pauli Resenio Sjellands Bisp. Derefter Dom: XV p: Trin: holdt han sin første Prædiken i Stavanger. Samme Aar døde hans første Frue Cicilia Brender med hvem han i 15 Aars Ægteskab havde avlet 5 Børn, 3 Sønner og 2 Døttre, af hvilke de to Sønner Jacob og Bertel døde i deres Barndom, men de andre 3 Børn Cort, Mette og Ellen Wegner fulgte deres Fader til Stavanger, og bleve saaledes forfremmede: Sønnen Cort¹ blev Sognepræst til Mandals Kald, fød 1619, 11 Nov: først Kappellan i Mandal 1642 i hans Alders 23 Aar, derpaa Sognepræst 1650, han har udgivet en Ligpræken over Foged Friederich Christenson.² Den ældste Datter Mette fød 1615, 10 Nov. kom i Ægteskab med Borgermester Paul Knutzen i Stavanger; og den anden Ellen fød 1624 Dom 24 post: Trin:, med Mag: Elia Agricola som var først Rector Scholæ i Stavanger siden Sognepræst til Lye paa Jedderen og er berømt for en Lærd Mand.³ 1629 Indlod B: Wegner sig i andet Ægteskab med Jomf: Anna Christensdatter Thrane, hvis Fader var en fornemme Borger i Stavanger; og stod deres Bryllup Dom: 7 p: Trinit: —

Anm: af Scythe: Christen Thrane den yngre /: thi Faderen af samme Navn var Borger i Stavanger :/ ⁴ var Kongens ombudsmand i bemeldte By og Amt, det er den som oppebar alle Kongl: Intrader af Byen og Amtet, saaledes som nuværende Stiftamtskrivere i Bergens og Trondhjems Stifter. Han blev gift i Aaret 1607 med Anne Jensdatter en Søster til Bispinde Scavenius. Paa deres Bryllupsdag forærede Kong C4, som nærværende paa den, Brudeparret et Sølv-Kredenze-Kar i Brudegave».

Med hende avlet Bisk: Wegner 10 Børn — 6 Sønner og 4 Døttre. Af hvilke Hr: Thomas, fød 1631, 7 Jan: blev Pastor til Torvestad —

¹ Om han, se Ehrencron-Müller VIII s. 449 f., med henv.

² Tale ved likbegjængelsen 11. juni 1669, utg. i Kbh. s. 5.

³ Elias Jacobsson Agricola (el. Bonde), se Mauland s. 3.

⁴ Om Thrane'ne, se Elgvin *passim*.

Hr: Jens, fød 1634, 3 Juli Pastor til Suldals Kald, ugift. Christen, fød 1638, 28 Jan.; Jacob, f. 1645, 13 Juni og Bertel, f: 1649, 4 Oct, havde alle Studeret, men siden seculariserede, boede paa Bøndergaarde og bleve gamle Mænd. Døttrene bleve alle forsynede i Ægteskab. Citzel, fød 1632, 7 Jan;; med Hr: Jon Rasmusen, vice-Pastor til Strand. Susanna, f: 1636, 3 Mars, med Falch Jensen, Foged paa Jedderen. Anna Wegner, f: 1639, 20 Juni, med Bjørn Christensen, Pastor til Rennesøe, Anna Thrane /: ad differentiam prioris :/ f: 1641 24 Nov.; med Daniel Nielsen Pastor til Lister Kald. Saa at denne Biskop var Fader til 15 Børn med 2 Fruer, af hvilke den sidste overlevede ham, og blev gift med Sucessor, Biskop Humble, de quo infra.¹ — Anno 1648, 24 Aug: var Bisk: Wegner tilstede i Christiania ved Kong Frederich den Tredies Hyldelse, og var da den første, som ældste Biskop i Norge, tilligemed Mag: Ludvig Munthe, Biskop af Bergen, Mag: Erich Bredahl, Biskop af Trondhjem, og Mag: Henning Stockfleth Biskop af Christiania. Denne Biskop Wegner lod i sin Tid hvert tredie Aar indkalde i Stavanger Stiftets Proster og Præster til Lande-Mode, hvor de iblandt andet ogsaa maatte disputere mod Bispens opsatte Theses, de quo supra p: [175]. Jeg /: Tyrholm :/ har og tvende hans Synodalia det ene af 1630 paa Dansk, det andet af 1633 paa Latin, hvoraf det første refererer sig til de forrige, som vare forfattede af Bisk: Mag: Jørgen Erichsen in Synodo Diæcesana og ere for vidtløftige her at anføre.

I denne Biskops Tid var endnu Hallingdal og Walders under Stavangers Bispestol, som sees af hans Synodale 1630.²

Paa visse Timer maatte og Disiplene af øverste Lectie i Stavangers [. . .]

¹ Marcus Christensen Humble, biskop 1655—1661. Elgvin s. 504.

² Ved kongebrev 10. april 1631 ble Øvre Telemark prosti overført til Stavanger bispedømme, mens Valdres og Hallingdal ble lagt til Kristiania.

Stedets didactisk-scholastiske Beskrivelse eller Om Skole-Væsenet

A.

*Om den lærde Skole.*¹

§ 1.

Skolens nærværende værdige Rector Hr: Mag. Amberg har skrevet et Program om Csands Beqvemhed til en lærd Skole /: Man see Engelstofts Universitets-Annaler 1810. 1ste Quartal :/ eller de habitu Christiansandi ad scholam literariam skreven 1808. Han omtaler først, hvad der kan eller plejer bemærkes derimod dernæst, hvad der er at sige til Forsvar derfor.

a. Byens *Beliggenhed* synes at gjøre den mindre beqvem til at have en lærd Skole, da den ligger paa en Udkant af Norge mod Sønden. Stiftet begrændses paa tvende Sider af Aggershuus og Bergens Stifter, der begge have deres egne og stærkt besøgte Skoler, saa at man derfra ingen Disiple kan vente. Kysten og Byen selv beboes mest af Søfolk, Fiskere Tømmermænd, hvis Børn plejer holdes til ganske anden Undervisning end den som gives i en lærd Skole. Omegnen er for lidet befolket, til at derfra kan ventes nogen Tilgang for Skolen, saameget mindre, som Børnene gjerne blive ved Forældrenes Næringsvej, og disse finde det baade fordeelagtigere og mindre bekosteligt at sende dem til en anden nærliggende Søestad eller Havn, for der at lære Handel, Skibsbyggerie eller Søevæsen.

¹ Kristiansands Katedralskoles historie ble skrevet av Einar Aas (Oslo 1932).

Det sidste maa især ansees for en Hovedgrund, hvorfor der altid er bleven saa faa Disiple indsat i denne Skole, endog af de anseeligeres og selv de Studeertes Sønner. Af de fra 1745 til 1808, 225 Disiple, Skolen har haft, var kun 1 fra Stavanger /: thi saasnart Stavanger mistede sin egen Skole, sendte den sine Sønner til Bergens Cathedralskole :/ 5 fra Mandal, 4 fra Risør, 4 fra Arendal, 3 fra Flekkefjord, 25 fra Landet.¹ Alle de andre med Undtagelse af 6 fra Aggershuus — 1 fra Bergens-Stift og 4 fra Danmark /: meest fra Aalborg-stift :/ vare fra Christiansand selv, som for nærværende Tid (1810) fremstiller den Mærkværdighed, at 3 Fædre i samme hver have 3 Sønner i Skolen, hvilke 9 udgjøre over 1/3 af Skolens hele Disipelantal, 31. Hovedaarsager til Skolens liden Freqvens ere og, at Skolen var for slet doteret til at kunne udrede nogen Understøttelse for trængende i sær udenbyes Disiple; og at Skolens blot lærde Bestemmelse, hvilken endog stemples med Navnet Latinskole, ikke syntes ret at passe til den paa Stedet herskende Aand, der næsten udelukkende er rettet paa Kjøbmandskab og hvad dermed staaer i Forbindelse. Hin Ulejlighed vedvarer endnu, den anden er noget forminsket ved den Forandring, at Skolen siden dens Reform 1806, ogsaa kan

¹ De fleste av disse utenbys elevene kan identifiseres ved hjelp av Elevprotokollen, utg. 1952.

benyttes af Ikkestuderende. — Kunde i øvrigt endog slet ingen Tilgang til Skolen ventes andensteds fra, saa gives der dog i Byen selv saamange hæderlige Familier af alle Klasser, at en lærd Skole endog allene for deres Skyld maa ansees ønskelig, ligesom deres Børn ogsaa for det meste kunne være tilstrækkelige til at vedligeholde en antagelig Freqvens.

b. Den anden Indvending mod Ksands Bequemhed til Sæde for en lærd Skole, er Stedets Dyrhed. Denne Anke passer ligesaa godt paa ethvert andet Sted.

c. Den tredie, mere som Betænkelighed end Anke anførte Omstændighed, at Ksand som hyppig Samlingsplads for Skibe af alle Nationer kunde være et for unge Menneskers Sædelighed farligt Sted, passer langt mere paa de fleste andre Skolebyer.

Byens Fordeelagtighed for en lærd Skole er følgende:

a. Stedets sunde Luft. b. Stedets middelmaadige Størrelse. Denne forener Landets og Stædernes Fordele uden at medføre begges Ulejligheder. Man er her lige langt borte fra det plumpe og det overforfinede, fra Smudsighed og yppig Pragt. Hvilket Forhold af Kultur og Levemaade i Henseende til Ungdommens Dannelse er det ønskeligste.

c. Den nærmest omliggende Egns Beskaffenhed anbefaller sig vel ikke ved ynde. Kysten udgjør en sammenhængende Række af øde Klipper og Banker, hvilke dog i Krigstider yde en velkommen Sikkerhed. Imidlertid fattes det i Byens Nabolag ikke paa behagelige Naturpartier, veldyrkede Marker, skønne Dale, og blomsterrige Enge, naar man kun først vil paatage sig lidt Ulejlighed med at stige over et eller andet Fjeld, sætte over en eller anden Flod eller liden Bugt eller gjøre en taalelig Omvej. Interessant Billede paa vore Studier! Banen er i Førstningen knudret og uindtagende, men længere frem bliver den saameget mere behagelig.» —

§ 2.

Stavanger, forrige Stiftsstad, havde, før Ksand blev anlagt, sin Kathedralskole, der endnu, efter den Ksandske Kathedralskoles

Anlæg, vedblev i et Tidsrum af 40 Aar, og reduceredes først 1739. Den stavangerske Skole veed man har været i Besiddelse af følgende Indtægtskilder.

1. Ret til at oppebære en Aarlig Afgift af 4 Skill: af hver fuld Gaard og 2 Skill: af hver halv Gaard over hele Stavanger-Lehn, alt i Følge Reskriptet af 1 Aug: 1622.

Denne Afgift skulde efter Stiftsbefalingsmandens og Biskoppens Foranstaltning af 1 Sept: 1622 erlægges ved hvert Aars Michaeli og af Præsterne paa hvert Sted indsamles.

Et Reskr: af 20 Juni 1671, der findes i den Fogtmannske Ud-gave, og konfirmerer et foregaaende af 19 Jan: 1639, bestemmer Skolepenge til Stavanger-Skole og Domkirke, som af de østerland-ske Amter skulle erlægges til 4 Skilling af samme Gaarde. —

Samme Reskript anordner tillige, at en Tavle hver Prædiken-dag i alle Kirker paa Landet og i Stiftets Kjøbstæder maa omgaae for Stavanger Kirke og Skole.

2. Et Legat, stort 800 rd. ved Gavebrev af 1. Nov: 1652 skjæn- ket af forrige Kapellan siden Sognepræst til Karmsund Daniel Hansen,¹ til Stavangers Skoles Rector, eller som han da kaldtes, øverste Hører.

Gavebrevet selv opbrændte i Stavangers Ildebrand. Men da Kong Friderich IV ved sin Obligation af 28 Sept: 1716, hvilket Dokument skal hvile i Stiftskisten hos Biskoppen, har modtaget bemeldte 800 rd. til Renters Svarelse, saa bliver ovenmeldte Kapi- tals Rente 40 rd. aarlig til hver 11te Juni fra Det Kongl: Zahl- kammer udbetalt til Rectors Lønning, nu til Skolekassen. —

3. Skyld og Tiende af betydelige Godser paa Vestkanten af Stiftet. —

Disse Indtægtskilder anføres, som de der i Tiden bleve den Kristiansandske Skole til Deel, og lagde Grunden til sammes Re- venüer. Saaledes er det højst troligt, at de under No. 1 ommeldte Indtægter ere de samme, som endnu aarligen oppebæres i Ksands

¹ Se Nicolaysen III s. 481.

Skolekasses Regnskaber benævnes Degnepenge af Stiftets 7 Fogderier og beløbe sig til 136 rd. 22 s. samt Kollecten af Stiftets Provstier, hvis Størrelse er vilkaarlig og ubestemt.

/: cf: § 6, 1, 10, 11, 12 :/

§ 3.

Tiden paa hvilken Ksands Kathedralskole egentligen er bleven funderet, er ogsaa uvis, da derom ingen tilforladelig Efterretning findes, ej heller nogen Foundation, som derom kunde give Efterretning eller Oplysning. — Men man har Grund nok til at formode, at den ikke sildigere er bleven stiftet end i Aaret 1670. — Ja Skolen synes endog at være ligesaa gammel som Kirken selv, og altsaa fra Aaret 1645 eller ikke længe derefter; thi første residens: Kapellan Jens Andersen, valgt 1645, var, efter Scythe, tillige Skolens Rector /: see § [s. 148] :/ og i de følgende Reskripter tales stedse om Kirken og Skolen tilsammen, og deres fælles Indtægter, og har derfor Domkirken fra ældgammel Tid haft visse Skolens Fornødenheder at besørge /: see § 6, 8 9 & §

Under 25 Januar 1656 forordnede Kong Fred: III at $\frac{1}{4}$ af alle i Csand faldende Bøder, skulde oppebæres, beregnet fra Philippi Jacobi 1655, halvdelen til *fattige* Skolebørn og halvdelen til Byens Fattige.

Under 30 Juli 1662 tillægges Kirken og Skolen noget af Boens Fiskerie /: see 1 Kap: § 11 pag [165] :/ og 1671 klagede Magistraten for Kong Christian V, at der ikke var gjort Rigtighed for de Benaadninger til Kirken og Skolen sammesteds, som Kong F 3 1664 dem havde bevilget. Kongen gav da Titus Bulche¹ under 19 Aug: Befaling at give Vedkommende den forlangte Beskeed, og tillige forundte han Kirken og Skolen og deres Betjente Bøxel og Tredie Aars Tage af Kirkejordene i Augdesidens-Lehn. /: cf: 1 Kap: § 11 pag: [165] :/. I Krøniken heder det, at 1666 blev anordnet, at Kl: 6 om Morgen skulde ringes med den lille Klokke

¹ Titus Bülche, kommissær over kirkene i Norge 1662—1665.

i Taarnet, da Børnene skulde gaae i Skolen, /: Saa tidlig ere de ikke nu paa Færde :/ men til Bøns skulde der ringes med den store Klokke Kl: 8. —

Jeg slutter heraf, at Skolen er ligesaa gammel som Kirken, men at den egentlig ingen Latinskole var fra Begyndelsen; men først blev det i Aarene mellem 1670 og 83. Heri bestyrkes jeg end mere, da jeg ingen dimitterede finder, førend 1683, og Fattigskolen lige indtil den seneste Tid var under eet Tag med Latinskolen; hvilket ej har været Tilfælde i nogen anden Bye; og udentvivl grunder sig deri, at Skolen i Begyndelsen kun var en Fattig- eller Borger-skole, omendskjøndt den havde Magistrer til Rectorer eller øverste Hører /: See §§ og om Fattigskolen [s. 209].

§ 4. [Skolens Beneficia]

Siden 1670 er Skolen blev benaadet med adskillige Beneficia, i hvilken Anledning følgende Lovgivninger ere emanerede:

1) Reskript af 22 Mars 1672 om forbemeldte Bøxel- og Tredieaarstage af Kirkejorderne i Augdesidens Lehn til Kirken og Skolen. /: cf: infr: § 6, 3) [s. 191].

2) Reskr: af 20 Nov: 1686, saalydende: Eftersom vi allernaadigst foremmer, at Mag: Matz Tausen forrige Lector Theologiae udi Stavanger ved Døden er afgangen, da haver vi allernaadigst for got befundet samme Lectorat at ophæve,¹ og dets Indkomst, saavelsom al Rettighed, som hidindtil, seelig haver ligget til Capituls Betjentere udi Stavanger for deris Tjeniste ved Capitulet, til Christiansands Kirkes Opbyggelse at ligge indtil den vorder fuldfærdiget. Siden skal fornevnte Indkomster følge Rectorem Scholæ og Kapellanen udi Christiansand, saa at Rector deraf nyder de 2 Parter og Kapellanen den tredie Part. Dog skal Mag: Claus Hansen gammel Vice-Lector deraf nyde 40 rd. herefter som tilforn, indtil han til anden Condition allernaad kan blive befordret. Dersom og Christiansands Skole ved Byens Til-

¹ Sl. Elgvin s. 182, 288.

tagelse kunde vorde saa dygtig, at derved Lector behøvedes ville vi allernaadigst, at Lectoris Bestilling skal oprettes af Rectoratet udi Stavanger, naar Rector sammesteds til andet kunde vorde promoveret eller Tjenesten i andre Maader loughligen ledig bliver. Thi er voris allern: Villie og Befaling, at du strax derom paa behørige Steder fornøden Anordning gjør. /: See infr: § 6, 2, 4 :/ [s. 191]

3) Et Resk: af 23 Apr: 1701 og et af 17 Juni 1707, af hvilke det første end videre bekræfter Rectoratets, og det sidste Kapellaniets Ret til Indkomsterne af det Stavangerske Lectorat, saaledes, som næstforegaaende Ommelder /: cf: infr: § 6, 2, 4. :/

4) Reskript af 27 Nov: 1739, hvorved Stavangers Skole reduceres, anordner, at Ryfylke Degnepenge 20 rd., og Renten af Daniel Hansens Legat¹ skal henlægges til Rector i Csand, samt at naar Lectoratet i Csand blev ledigt, skulde i dets Sted en Conrector med dets Indkomster antages. /: infr: § 6, 4, 1 og supr: § 2 No. 2 [s. 185].

5) Et Reskript af 7 Jan: 1741, som tillader en Tavle for Csands latinske Skole at ombæres i alle Augdesidens Kirker /: cf: infr: § 6, 10, 11, 12 /: Her med cf: Resk: 11 Nov: 1735.

Siden Aar 1672 var en Tavle ombaaren for Csands latinske Skole og Helsingørs Skole og Hospital; men Magistraten havde forsømt at indkræve Pengene.

6) Resk: af 27 Apr: 1742, som tillægger anden og tredie Lecties Hører Offer, og bestemmer, at Stiftskisten skal beroe hos Biskoppen. Offeret skulde være istedenfor, hvad de fik ved Chorrets Omgang Jule- og Mortens-Aften. —

7) Reskr: 21 Sept: 1792, hvorved bevilges, at Findøe og Rennesøe Tiender maa mageskiftes saaledes, at den første af 356 $\frac{1}{2}$ Spand tillægges Præsten til Findøe, men den sidste 355 $\frac{1}{2}$ Spand Rector ved den latinske Skole, og den residerende Kapellan i Csand. Tillige anordnes, at det Csands Lectorat forhen, og siden forrige Generalkirke Inspections-Kollegii Sekretariat beneficerede

¹ Se foran, s. 185.

/: No. 11 :/ samt saavel i Stavanger-Amt, som i Nærheden af Csand beliggende Gods, hvori andre Beneficiarii ej participere, og have enten Bøxel-Raadighed til eller nyde Landskyld af, skal ved offentlig Auction bortsælges. /: cf: infra § 6, 4.

8) Reskr: af 10 Jan: 1793, indeholdende Approbation paa det ved Auction gjordte Bud paa Gaarden Kaldestadbakken i Etne Skibrede af Skyld, efter Aftag, 1 Lpd. og 21 m Smør hvis Kjøbesum 404 rd. skal udsættes og administreres blandt den latinske Skoles øvrige Midler. /: cf: inf: § 6, 1.

9) Resk: 18 Oct: 1793, indeholdende Approbation paa Auctionsbudene paa de tvende Gaarde Saadland i Lyngdals og Lindland i Holme [Holum] Præstegjeld, hin af 2, denne af 4 Huder, begge udbragte til 1174 rd. 75 s: / cf: infr. § 6, 1.

10) Resk: 6 Juni 1794, hvorved approberes de paa Lectoratets til den latinske Skole i Følge Resk: 14 Oct: 1791 henlagte Gods, beliggende i Ryfylke samt Jedderens og Dahlnernes Fogderie, gjorde højeste Auctionsbud, tilsammen af Beløb 12590 rd. 15 s: /: cf: infra § 6, 1.

Hertil kan endnu føjes

11) Resk: af 1 Maj 1750, som anordner, at Csands Lectorats Indkomster, naar Embedet bliver ledigt, skal være henlagt til General-Kirke-Inspections-Kollegii Sekretariat.

12) Reskriptet af 28 Oct: 1791 om Generalkirke-Inspections Kollegii Ophævelse, samt at Lectoratets Indkomster skal henlægges til Skolen.

§ 5.

Legater til Skolen.¹

1) Schoutbynacht Wibe legerede i Aaret 1712 200 rd. til Skolen. Formodentlig den Christian Wibe, som 1704 købte Lunde-

¹ Om disse legater og legatarer, se Nicolaysen III s. 479 ff.

gaard paa Lister af Tønne Magnus Friis og boede der 1712. See om ham Kong Friderich IVs Rejse i Norge 1704 oversat af Engelstoft.

2) Johan Ernst Ravn legerede 50 rd. Han havde været Collega scholæ classis secundæ i Csand. Hvilken Post han forlod 1729 og blev Tolvprækens-Præst i Christiania, i hvilket Embede han skjænkede de 50 rd., af hvis Rente, den Tid 2 ½ rd. tvende Disciple i anden Klasse aarlig skulde nyde hver det halve.

3) Rector Tobias Jenssøns Arvinger legerede 88 rd. 76 s: af Magisterens Boe.

4) Mogens Lind legerede i Aaret 1699 — 100 rd. Renterne skulde uddeles til de Disciple, som opvartede ved Musiken; thi Skolen havde den Tid sin Cantor. Denne Mands Liv og Levnet findes i Csands Adresse-Contors Efterretninger 1800, No. 36, i Scythes der indrykkede Fortegnelse over Sognepræsterne til Holt.

5) Søren Dumetius — legerede Aar 1735 — 100 rd. See hans Liv i bemeldte Efterretninger 1794 No. 17. — /: adde infra § 10 :/

Efter Stiftamtmand Grev Reuss og Biskop Kærups Kongl: befalede Indberetning i Aaret 1743, fandtes der den Tid i deres Archiver ingen skriftlige Instrumenter eller Breve paa disse fem Donationer; men Pengene vare leverede til Skolens Forstander, som mod Panteobligationer havde udsat paa Rente blandt andre Skolens Kapitaler. — Endnu i nærværende Tid er Magistraten eller Forstanderen ikke forsynede med nogen af de for den lærde Skole og sammes Ejendomme og Indkomster i sin Tid udgivne Adkomstbreve hverken Originaler eller Gjenparter. Efter Resk: 27 Apr: 1742 skulde de ligge i Stiftskisten. Forstanderskabet forlangte dem af samme udleverede i Aar 1809, for at kunne opfylde Plakaten af 12 Decemb: 1806; men

§ 6.

Aar 1743 var Skolens Fond 21000 rd.

Ved Aarets Udgang 1810 havde Skolen i Følge dens Regnskabsførers Opgave følgende Indtægtskilder:

1) Rentebærende Pante-Obligations-Kapitaler, til Beløb over 25000 rd.

Til Skolehusets Bygning 1806 opsagt — 2000 rd.

Denne Kapital har formodentlig sin Oprindelse af den /: § 2, 2 og § 4, 4 :/ omtalte Hansens Legat, tilligemed de mindre § 5 anførte Donationer, og af de for Lectoratets bortsolgte Gods indkomne Penge, ifølge § 4, 7, 8, 9, 10. Foruden af hvad der i Fortiden af Skolens løbende Indtægter mueligen kan være sammensparet.

2) Rentebærende Obligations-Capitaler 1480 rd., hvoraf det residerende Kapellanie tilhører en Trediepart.

Formodentlig er denne Kapital funderet af det forrige Stavangerske Lectorats Indkomster, i Følge § 4, 2, 3, hvoraf nogle Godser, som Bjelland og Greppstøl, hvis Ejere endnu svare Landskyld, ere solgte.

3) Landskyld, Tiende, Grundleje etc: af det christiansandske Lectorats i og ved Stavanger beneficerede Gods. Hvis Regnskabsfører Agent Kjelland ¹ for nærværende er. /: § 4, 10 :/

4) Indkomster af det Rectoratet beneficerede Gods ved Stavanger, hvoraf den residerende Kapellan har en Trediepart /: See § 4, 2, 3. og I Kap: § 6 :/, hvortil henhører Rennesøe Tiende /: § 4, 7 :/. — Regnskabsfører er Kjøbmand Cordsen² i Stavanger. — I hans Regnskab anføres og Degnepenge fra Ryfølke, 20 rd., Skolen allene tilhørende. § 4, 4.

5) Landskyld af Gaardene Hjortland og Kyleneborg. Betales af Biskopen; og er 5 rd. 54 s:

6) Landskyld af Gaarden Kjelland i Søgne-Sogn 1 rd. 24 s:

7) Landskyld til Rectoratet af Bjelland i Evie-Sogn og Greppstøl i Oddernæs-Sogn, hvoraf Kapellaniet tager $\frac{1}{3}$ betales af Opsidderne med 6 rd. 24 s:

8) Conrectors Huseleje af Domkirken 24 rd.

¹ Gabriel Schanche Kielland, om ham se: Elgvin s. 338 ff; ad hans befatning med lektoratgodset, ib. s. 341.

² Søren Cortsen, skipsreder i Stavanger.

9) Adjuncternes Tilkommende af Domkirken — 80 rd. Var tilforn Hørernes for disses Kirketjeneste, der nu forrettes af Fattigskolens Lærere. Plakat 22 Mars 1805. § 8. Herom en Ordre af Stifts-Øvrigheden til Regnskabsføreren af 27 April 1807.

10) Degnepenge af Stiftets 7 Fogderier til Beløb 136 rd. 22 s:

11) Kollecten af Stiftets Provstier. Den betales af Biskoppen.

12) Kontingent af Augdesidens Kirker, 30 rd. 18 s: betales af Biskoppen. Disse tre Indtægtskilder ere formodentlig de § 2, 1 og § 4, 5, omhandlede.

13) Skolepenge af Disciplene. See Forordn:

Disse ere Kathedralskolens Indtægtskilder.

§ 7.

Den aarlige visse Indtægt af disse Kilder udgjør omtrent 2400 rd, og er ingenlunde tilstrækkelig til Skolens Fornødenheder; til Lønningerne allene beløb sig til over 3000 rd. i Aaret 1810. Skolekassen maa derfor i Overeensstemmelse med den Kongl: Resolution af 22 Maj 1807 og Forordn: 7 Nov: 1809 § 110, hjælpes ved Tilskud fra Christiania Kathedralskole.

§ 8.

Om Skolens Lærere, Rectores, Hørere etc:

Den gamle Skole var indrettet til 5 Klasser. En Indretning den uidentvivel fik, da den egentlig først blev en schola litteraria. Men Aar 1786 var kun 4 af disse Klasser besat med Lærere. Og kort før dens sidste Reform 1805 var der kun 3 Lærere i alt. Siden den Tid har den haft 1 Rector, 4 Adjuncter og 1 Skrivemester, hvis Lønning udbetales af Skolekassen.

Efter Resc: 20 Nov: 1686 skulde Christiansand med Tiden faae en Lector Theologiæ /: § 4, 2 :/. Dette skede Aar

Disse Lectores vare tillige Sognepræster til Tved. Deres Løn

var 300 rd. af det beneficerede Gods i Stavanger-Amt, for i Kirkens Sakristie at læse over Theologien.

Resk: 27 Nov: 1739 bestemte at naar Lectoratet blev ledigt, skulde Lønnen falde til en Conrector. I nogle faa Aar stod da Mag: Thomas Montagne ¹ ved Skolen som Conrector, med Løfte om Lectoratets Løn; og læste Rector da de 3 første Dage i Ugen, og Conrector de 3 sidste. Men Mag: Montagne afgik 1749 førend Lector døde. — Resk: 1 Maj 1750 forandrede det derhen, at Lectoratets Løn naar det blev ledigt, skulde tilfalde Sekretæren i Gen: Kirke-Inspections-Kollegium. Hvilket skede ved Lektor Tobiesens² død. Aar 1791 ophævedes hint Kollegium, og de 300 rd. henfaldt til Skolen igjen.

Cantor havde Skolen Aar 1699. Han nød sin Løn af Skolen og Kirken, og var gjerne Een af Skolens Kolleger; men dette Embede ophørte 1772.

Følgende er *En Fortegnelse over Skolens Rectores* endog før Skolen blev Stifts-Cathedralskole, efter Scythes Antegnelser og efter en ham af Famulo Communitatis meddeelt Extract af Universitetets Matrikel.³

Aar	No. ⁴	Dimitterede
	1	Jens Andersen Tillige første Residerende Kapellan.
	2	Mag: Jonas Undall Tillige Sognepræst
	3	Mag: Morten Andersen
1670	4	Mag: Jacob Rasch Beskikket af Magistraten. Siden Borgemester.

¹ Thomas Montagne var konrektor 1747—1749. Steen I s. 498.

² Claudius Tobiesen, se Aas s. 44 f.

³ Københavns Universitets Matrikel er senere utgitt: (1611—1829) I-III, Kbh. 1890, 1894, 1912.

⁴ En del av de nedenfor nevnte er omtalt også andre steder i denne bok, sl. registrets henvisninger. Se forøvrig Aas.

	5	Mag: Anders Sheen	Tillige Sognepræst		
1701	6	Mag: Tobias Jenssen/+/	Beskikket af Biskop Stoud.	9	Kandidater
1725	7	Mag: Peder Hjorth /: Cervinus :/	Beskikket af Biskop Nyrop, hans Svoger	9	«
1733	8	Mag: Peder Grach	Af samme, hvis Amanaensis han var.	49	«
1746	9	Mag: Nicolaj Femmer/++/	Den første af Kongen beskikkede. Justiceraad	123	«
1779	10	Mag: Søren Monrad	Professor	38	
1789	11	Mag: Salomon Gør		33	«
1806	12	Mag: Herman Amberg			

I begyndelsen beskikkede Magistraten og Borgerskabet Rectorer til Skolen; men da denne var bleven en Stifts-Kathedralskole bleve Rectorerne beskikkede af Bisperne, siden af Kongen.

§ 9.

Rector Femmer oprettede Aar 1778 det christiansandske Skole-Præmie-Selskab, hvorpaa var Kongl: Konfirmation under 27 Januar 1779. Selskabets Medlemmer maatte i det mindste yde 1 rd. aarlig hver. Og udgjorde det hele Sømmenskud da i Femmers Tid til aarlig en 70 til 80 rd., hvoraf Flittigheds-Belønninger efter den aarlige Examen til Hørere og Disciple. Men det varede kun et Par Aars

/+/ En velstuderet og god Jurist, men manglede dona docendi. Det er ham Pontoppidan mener i Biskop Bircherods vita i Annales ecclesiastici.

/++/ En værdig fortjent Mand. See hans Biografie i Csands Adresse-Kontors Efterret: 1796. No. 35.

Tid; thi, skriver Rector Monrad, da dette Selskab efterhaanden vægrede sig for at betale deres Indskud, saa blev han kjed af at gjøre flere Anmodninger, og saaledes faldt det bort af sig selv.

§ 10.

Skole-Bibliotheket.

Da Skoleforordningen af 1775 udkom bestod Skolens suppellex literaria af 2 Bøger, 4 ubrugelige Glober og nogle Kaarter. I Kraft af samme Forordning indkøbtes nogle enkelte Bøger for Skolens Regning; imidlertid ankom uformodentlig en *Donation* af Enkedronning Juliana Maria, hvilken lagde Grunvolden til Biblioteket. Daværende Biskop Tidemand¹ tog derpaa af samme Donation Anledning til ved et Circulære at tilskynde Stiftets Geistlighed til at træde i Dronningens Fodspor, hvortil Rector Femmer baade skriftlig og mundtlig overtalede. Denne Mand udgav da og 1783 altsaa efter sin Afgang fra Skolen en Katalog over hvad der da kom ind baade i Bøger og Penge til Bøger, trykt i Kjøbenhavn, og denne Pjece vil kunne oplyse enhver, der er nysgjerrig efter at vide Givernes Navne og mere denne Sag angaaende. Med den høje Kongel: Directions Tilladelse blev efter Rect: Gørs død 1806 en Deel mindre hensigtsmæssige og overflødige Bøger af de Givne og Indkjøbte bortsolgte ved Auction, i alt 222 bind. Derimod var der Aar 1805 blev opsendt til Skolebiblioteket fra Directionen 196 udsøgte Værker, der udgjorde i alt 483 Volumina. De ældre, som ikke bortsolgte 1806, beløb sig til 625 Bind, saa at det hele Bibliotek nu bestaaer af 1108 Volumina. Deriblandt er Haandskrifter følgende 1) Norges Lagbog og gamle Recesser. 2) Et juridisk Collegium. 3) Den Danske og norske Lov. Blandt Bøgerne er en sjelden Udgave af Lucian; og det nye Testamente paa syrisk med hebraiske

¹ Ole Tidemand, biskop i Krsand 1762—1778. Leewy I s. 62 f.

Bogstaver, uden Vokalpuncter, hvori Apocalypsis og nogle andre kanoniske Bøger mangle, og have manglet i det meget gamle Haandskrift Udgiverne have brugt. 12°, med Variis lectionibus samlede af Raphelengius. Titelbladet borte. Paa Biblioteket findes dertil hørende Kasser.¹

§ 11.

Om Skolens Disciple.

Længere tilbage i Tiden end til 1745 gaaer ikke Skolens nuværende Protokol; i hvilket Aar, Rector Femmer anmærker, at en Discipel, Ole Erichsen var af hans Formand Rector Grach antagen i Skolen, men siden havde af Fattigdom maattet forlade Skolen og i 5 Aar være Tjener hos Justiceraad Brinch, og blev saa igjen af Femmer antaget i Skolen 1754.

Protokollen selv er først i Aaret 1756 indrettet,² i Følge den under 23 Juli s. A. udkomne Skoleforordning, Følgende er en Fortegnelse over de Aar for Aar fra Ksand Dmitterede, dels efter Skolens Protokol dels efter Universitetets Matricul. Den største Deel af følgende Dmitterede have været Skolens publike Disciple; en mindre Deel, som Privatister, betalt Underviisningen; nogle faa have blot erholt Testimonium af Rectorerne; endnu færre have intet videre havt med Skolen, end efter Forordnningen af 1739, betalt de 10 Rigsdaler til samme. —

¹ I skolens arkiv på SAK finnes to håndskrevne bibliotekfortegnelser, den første autorisert i 1790 av biskop Tybring og ført som aksjesjonskatalog fram til 1829. Den andre er en alfabetisk fortegnelse begynt i 1827.

Lovhåndskriftene finnes ikke lenger i skolearkivet.

² Utgitt i 1952. NW fører elevene opp til dels i annen rekkefølge enn Elevprotokollen, og han skriver også sommetider navnene litt anderledes. NW's liste omfatter flere navn enn Elevprotokollen, sl. nedenfor s. 209.

No.	Dimitterede	Publik v: privat	Søn af	Blevet til
	1683			
1.	Anders Hansen Malmøe			Sognepræst i Mandal
	1691			
2.	Ped: Christof: Bygland			
	Af Rector Jenssøn			
	1702			
3.	Andreas Resen —			Krigsråd og Krigskomm: 2 Vesterlehn: Infant: Regim:
4.	Ludvig Stoud —		Biskop i Christiansand	
5.	Rasmus Stoud	«	do do do	Vice-Præsident i Csand
6.	Hans Nicolai Aastrup			
7.	Ole Røyer			
8.	Samuel Friis			Provst og Sognepræst til Qvinnesdal.
	1706			
9.	Niels Berg — —		Controllør H: K: Berg	Bye- og Raadstuskriver i Csand.
	1707			
10.	Jørgen Simonsen — —			Død som Student.
	1718			
11.	Niels Nielsen			
	af: Rect: Hjorth			
	1726			
12.	Jacob Preuss — —		Raadmand Anders Mor- tensen i Csand. Han heed Preuss efter sin Moder.	Bogholder i Kjøbenhavn. Døde i Vestindien.
13.	Svennik Høyer —		Kjøbmand	Kjøbmand, Commerseraad.
	1729			
14.	Gustav: Vilh: Schlinge	—	Kapitain	Studiosus veteranus og Gratist hos en Præst.
15.	Peder Stjerne		Vægter i Csand. Tog sit Tilnavn af Faderens Morgenstjerne.	Sognepræst i Laurvig.
16.	Lars Møller			Sognepræst i Aggerhuus- Stift.

17. Samuel Storck		do i Danmark.
1731		
18. Friderich Munch		
1733		
19. Peter Nyrop	priv Biskop Nyrop	Provst og Sognepræst til Eger.
20. Rasmus Holbeck		
21. Thor Tange		Studiosus veteranus.
Af Rect: Grach		
1734		
22. Hans Spink		Cand: Theol: Døde i Vestindien.
23. Anders Fordahl		Lærer ved Csands Fattigskole.
24. Anders Christ: Horsens		Klokker i Helsingør.
1735		
25. Hans Jacob Erdman	President i Csand.	Sognepræst til Haaland i Csands St:
26. Anders Berthelsen		Chordegn v: danske Kirke i London.
1736		
27. Jens Krøger		Drukede mellem Csand og Tjos.
28. Bendt Haard		Collega Scholæ i Csand.
29. Christopher Brodersen		Død i Amsterdam.
		Sognepræst til Jelsø.
1737		
30. Bendix Nyrop		Over-Stadsmaaler i Bergen.
31. Søren Abildgaard	Tolder i Flekkefjord.	Tegnemester ved det Kongl: Geheim-Archiv i Khavn.
32. Søren Bloch		
33. Mathias Nieman		
1738		
34. Paul Rechen	Resid: Kapel: Oddernæs.	
35. Jens Fog	Coll: Scholæ C. Fog.	Resid: Kepellan paa Hitterø.

36. Friderich Wiborg		Personel Kapellan i Csand. Død af Hypochondrie.
37. Michael Hartman		
1740		
38. Ole Abel		Degn til Tved.
39. Hans Paus		Sørenskriver i øvre-Tellemarken. Degn.
40. Peder Sandmark		Klokker i Stavanger.
41. Ole Christensen Wiborg		Kjøbmand i Csand.
42. Ole Jensen Wiborg		Kammer-Advokat.
43. Otto Munthe Tobiesen	} Medeelte Testimonia.	Provst og Sognepræst til Hjerdal.
44. Christen Tobiesen		Magister.
45. Sigward Brodersen		Døde i Vestindien.
1741		
46. Peder Wiborg		Studiosus veteranus.
47. Joh: Martin Struve	Apotheker i Csand.	Resid: Kapel: i Csand.
48. Søren Fordahl		Degn til Holt.
49. Ludvig Bøgh		Klokker.
1742		
50. Jørgen Achton		Student.
51. Nicolaj Femmer		Succederede sin Rector. Justiceraad. Byfogd i Arendal.
1743		
52. Ole Vigedahl		Person: Kapel: til Qvinnesdal.
53. Hans Dorph		Degn.
54. Hendrik Fordahl		Resid: Kappel: til Oddernæs.
55. Jens Wahl		Hører ved Ksands Skole.
56. Rasmus Lassen	Byfogd i Csand.	Kjøbmand.
1744		
57. Johannes Fog		Klokker.
58. Anders Homme		Degn.
59. Mathias Storck		Student.
60. Niels Lassen	Byfogd i Csand.	Provst og Sognepræst til Vestermoland.
61. Antonius Kjerulf		/: død 1809 :/ Hører i Csand. Magister.
1745		
62. Peder Tønder Nordal	Kammeraad og Tolder i Drammen.	Justiceraad og President i Trondhjem.

63.	Johan Valentin Wetzel			Klokker i Csand.
64.	Johan Hendrik Bøcker	privat.	Licent: Medicinæ	1ste Residerende Kapel: til Vansøe.
	Anm: Han var fød 1712, og havde i mange aar [været] Klokker, Katechet, dansk Skole- lærer og Bedemand i Risør, førend han blev dimitteret. — Han var en stor Kalligrafist og Regnemester.			
	1746			
65.	Niels Grøgaard			Sognepræst til Skibtved.
66.	Axel Løfting			Koplist i Hof- og Stadsretten. Student.
67.	Paul Jacob Løfting			Hører i Csand. Justiceraad.
68.	Niels Scythe		Borger og Viintapper i Csand.	Foged.
69.	Peder Kjelgaard			Sognepræst til Bygland.
70.	Andreas Østerbye		Kapitain af Infanteri.	Kjøbmand.
71.	Peter Sønderburg	priv	Justiceraad. Lavmand.	Hofmester.
72.	Uldr: Frid: Sønderburg	priv	do. do.	Byskriver i Hobroe i Jylland.
73.	Andreas Bjørn	priv	Oberstløjtnant.	Sognepræst til Vester- Moland.
	Af Rect: Femmer			
	1747			
74.	Jørgen Ørbeck			Degn.
75.	Fecho Schultz		Apoteker i Csand.	
	1748			
76.	Daniel Ramus			Død Student.
77.	Torgius Homme			do. do.
78.	Carl Dahl			Degn.
79.	Christen Dyrstad			Lærer ved Fattigskolen i Csand.
80.	Georg Conrad Fuchs	priv:		Prokurator i Csand.
	1749			
81.	Jørgen Mørck	priv		Fuldmægt: ved Stifts- kontoret i Bergen.
82.	Andreas Quale			Sognepræst.
83.	Johan Dyrstad			Døde, Student.
84.	Johnas Foss			Degn.
85.	Ansten Clingson			Døde, Student.
86.	Filip Qvale			do do
87.	Hans Abel	priv		Mynsterskriver i Csand.

1750

88. Anders Spidberg	priv	Biskop Spidberg	Døde Student.
89. Nicolaj Engelhardt	priv		Sognepræst til Oddernæs.
90. Christ: Frid: von Koss	do.		Løjtnant i Land-Etaten.
91. Mogens Tyrholm	do.	Consistorialraad, Provst.	Negotie-Betjent i Ostindien.
92. Peder Helleberg			Døde Student.
93. Peder Hanning			Degn.
94. Niels Bonsach	priv		Døde Student.
95. Herman Schløtte	do		Ligesaa.
96. Jacob von der Lilpe	do		
97. Ferdinand Aug: Charisius			Told Inspector i Arendal.

1751

98. Christian Ludv: Lenth			Degn.
99. Cristen Trælund			Døde Student.
100. Friderich Gjertsen			Kjøbmand i Mandal.
101. Samuel Brodersen	priv	Sognepræst til Halsaa	
102. Jacob Mølbach	priv		Døde Student.

1752

103. Bjørn Løvdal			Døde Student.
104. Anders Halsen Korshavn			do do
105. Christian Brinch			Kjøbmand i Csand.
106. Christen Wiborg			Kjøbmand i Csand.
107. Ole Gløersen Debes	priv.		

1753

108. Anders Kjærulf			Raadmand og Kjøbmand i Csand.
109. Mathias Falkenberg			Døde Student.

1754

110. Jonas Lunde			Smaahandler i Csand.
------------------	--	--	----------------------

1755

111. Gerhard Meidel	priv		Døde Student.
112. Edvard Munch	priv		Told-Inspector i Csand.

1756

113. Hans Quale			Sognepræst til Soledal.
114. Tharald Schive			Rejste til Holland og blev Sømand.
115. Ivar Bredal			Kjøbmand i Bergen.
116. Augustinus Brinch			Døde Student.
117. Friderich Wiborg			Døde Student.
118. Jørgen Grach		Rector	Sognepræst i Trondhjems-Stift.

119. Elias Rosenvold			Døde Student.
120. Peter Tobiesen	priv:	Lector	Cand: Theol: Generalmajor, Regiments Chef, Kommandant i Csand, Kommandør af Dannebrog-ordenen.
121. Nicolaj Benjamin Aall 1758	priv		
122. Andreas Højer		Kommerceraad — Kjøbmand.	Legationsraad, Amtmand i Hedemarken.
123. Ole Dumetius		Sognepræst Vester Moland	Staldskriver ved Friderichsborg.
124. Simon Jacob Engelhardt		Sognepræst Oddernæs.	Konsumptions-Inspectør i Drammen.
125. Carl Femmer	priv	Justiceraad President	President i Csand.
126. Johannes Grøgaard		Skrædder	Klokker og Hører i Bergen.
127. Salve Lihme			Sognepræst til Indvigen i Bergens St.
128. Lyder Berg		Garver	Klokker.
129. Frid: And: Horn		Apotheker	Klokker og Skolelærer.
130. Anders Rasm: Tørritzen		Kjøbmand	Skibs-Kapitain paa Vestindien.
131. John Gill		Bonde	Sognepræst til Høland.
132. Rasmus Møglestue			Sognepr: til Tind i Tellemarken.
133. Lars Smith	priv		Studiosus veteranus.
1759			
134. Ole Erichsen			Juridisk Manuduktør.
135. Søren Sørensen Schive		Sognepræst til Bjelland.	Sognepræst til Bjelland.
136. Søren Danielsen Schive		Sognepræst til Sygne.	Døde Cand: Theol:
137. Jacob Bøcker	priv		Klokker i Risør.
1760			
138. Tellef Stub			Sognepræst i Scheen.
1761			
139. Anders Lunde			Klokker i Stavanger.
140. Jacob Wigaard			Døde Student.
141. Ole Meyer			Degn.
142. Aanon Løvdal			Resid: Kapel: til Valle i Undal.
143. Niels Huus		Sognepræst til Omblie	Personel: Kapellan.
144. Johannes Lindal Saxe	priv	Præst til Augvoldnæs.	Provst og Sognepræst til Valle.
145. Jens Saxe	do	do do	

146. Hendrich von Fyhren	do	
147. Axel Christian Smith	do	Provst og Sognepræst til Øyestad.
1762		
148. Frid: Holmsted Palludan	Biskop	Sognepræst til Strøby i Sjælland.
1763		
149. Niels Biltzing	Muurmester	Døde Student.
150. Paul Møller	Jens Erichsen, Visitør	Pers: Kapellan.
151. Jacob Meyer	Tobaksspinder	Sognepræst til Jelsøe.
152. Christian Severin Bloch	Sognepræst til Hvidesøe.	do. til Hjerdal.
153. Niels Curtz	do. til Nors.	do. i Aalborgs St:
154. Arent Sålgaard		Døde Student.
155. Daniel Isaachsen Willoch	Mestersmed i Csand.	Grosserer i Csand.
156. Johan Isaachsen Willoch	do. do. do.	Batavisk Consul.
157. Elias Apolti	Apotheker i Thisted	Residerende Kapellan til Øyestad
		Hører i Aalborg.
1764		
158. Hans Femmer.	Rector	Hører i Csand
159. Ole Høyer	Komm: og Kjøbmand.	Kjøbmands-Contorist i London.
160. Jacob Block.	Sognepræst til Hvidesøe.	Døde Student.
1765		
161. Thomas Wiborg	Visitør	Missionær i Grønland.
162. Christian Hammer	Ths. Hammer i Risør.	Døde Student.
163. Christen Thorn		Døde Student.
164. Jens von Eitzen	Væver	Klokker paa Kongsberg.
165. Christlieb Benoni Lindvald priv		
166. Johan Fædder		Personel Kapellan.
1766		
167. Nils Røyem	Prokurator	Sognepræst til Qvinnesdal.
168. Lars Grooss	Kjøbmand i Arendal	Præst i London.
		Sognep: Øster-Moland.
1767		
169. Peder Falenkam	Klokker i Arendal.	Klokker i Arendal.
1769		
170. Peter Reetz		Sognepræst til Christrup i Aalborg St:
171. Tønnes Lund		do til Klep i Csands St:
172. Søren Michael Kastrup	Skolemester	do. til Haae « « St:

1770

173. Christopher Femmer		Rector	Hører i Csand.
174. Lars Brinch Moe		Raadmand i Csand.	Pers: Kapellan.
175. Lars Smith Hagerup	priv:	Biskop	Sekretær. Toldbetjent i Bergen.

1771

176. Jacob Dahl		Skipper	Person: Kapellan.
177. Bendt Schare			Degn og Skoleholder i Flekkefjord.

1774

178. Niels Lie			Person: Kapellan.
179. Ole Melanchton			Døde Student.
180. Cornelius Bie Runnau			Sognepræst i Trondh: Stift.
181. Johan Coldevin			
Steenblock	priv		Døde Student.
182. Enevold Steenblock	priv		Studiosus veteran:

1775

183. Emanuel Balle			Justiceraad og Sorenskriver i Strinden i Trondh:
--------------------	--	--	--

1776

184. Olaus Olaldes Stray			Degn paa Bornholm.
185. Mathias Lie			
187. Christian Juel	pri		Klokker i Risør.

1777

187. Hans Christ: Jung Heydrik			
188. Ole Schavland	pri		Sognepræst til Strand.

1778

189. Terchild Arup		Fuldmægtig paa Boen	Klokker i Csand.
190. Jacob Sandrib		Skolemester	Resid: Kapell: i Nordlandene.
191. Christian Steensen		Sognepræst til Vinnie	Klokker i Stavanger.
192. Niels Chri: Schousted		Kjøbmand	Døde post varios casus, som Stud: veter:
193. Tellef Børresen			Sognepræst til Ourøe i Sjælland.
194. Ole Aabel		Bonde	Sognepræst til Justedahl i Bergens-Stift.

1779

195. Johan Andreas Struve		Res: Kapellan	Resid: Kapell: til Gusdal i Aggersh:
{	Niels Wisløf Gjertsen	priv:	Faderen ogsaa dimitteret af Femmer.
	Marsilius Knutzen	priv:	Assessor i Stiftsretten i Csand. Død som Justitiarius ibd.
	Dimit: af Rector Femmer da han var bleven Byfogd i Arendal.		

Af Rector Monrad

1781

198. Hans Femmer	President	Reider: Kapel: i Trondhjem's Stift.
199. Diderich Heg: Schnitler		
200. Julianus Hencke	Perle-Inspector.	Organist i Csand.
201. Emanuel Bonnevie	chirurgus honorar:	Told-Inspector i Callundborg.
202. Lars Momme	Toldforpagter	Præst i Dublin.
203. Søren Kildal	Bonde	Pers: Kapellan.
204. Hans Lund	pri	Sognepræst i Trondhjem's Stift.
205. Peder Ludvig Lund		do. i Egersund.

1782

206. Peter Olivarius Bugge	Provst til Vansøe.	Biskop i Trondhjem.
207. Christian Sørensen.	Mestersmed.	Biskop i Csand.

1783

208. Rasmus Palludan Holmboe	Skrædder	Degn paa Møen.
209. Jørgen Moe Bøegh	Skriverkarl	Døde Student. Monrad anmærker: et haabefuldt ungt Menneske, quem unice amavi. —
210. Jens Lassen.	Sognepræst Vest: Mol:	Sognepræst til Tved i Csand.

1784

211. Christopher Maltke	Snedker	Inspector paa et adeligt Gods i Danmark.
-------------------------	---------	--

1785

212. Emauel Nissen	Skoleholder	
213. Hans Kjerulf	Kjøbmand	
214. Claus Struve	Resid: Kapellan	Sognepræst i Finmarken.
215. Andreas Eckstorm		Officer og tilsidst Klokker.
216. David Kamp Rotwitt	Tolder i Csand.	
217. Claus Pavels	Stedf: Kapt: Holfeldt	Slotspræst og Sognepræst til Aggers. Død som Biskop i Bergen.

1786

218. Joachim Pajcken	Kjøbmand	Kjøbmand i Risør.
219. Jørgen Ørbeck	Degn	Klokker.
220. Christoph: Quale	Sognepræst	Person: Kapell:
221. Edvard Quale	do	
222. Ole Tideman Meldal	Præst til Oddernæs.	Sognepræst i Jylland.
223. Mathias Rabke		

224. Gabriel Hetting	priv	Søe-Krigs-Kommissær.
225. Peter Hount		Sognepræst i Moss.
226. Christ: Frid: Hount		
1787		
227. Søren Rasmussen	Byfogd i Csand	Professor ved det norske Universitet.
228. Peter Henning Hammer	priv	
229. Søren Friedlieb Brodkorb		
1788		
230. And: Val: Opp: Tønnesen	Underfogd	
231. Hans Quale	Bonde	
232. Søren Schive	Person: Kapell:	Sognepræst til Lund.
233. Lars Chris: Dokkedal		Person: Kapellan.
1789		
234. Christen Thorn Aamodt		Sognepræst til Valle, senere i Lyngdal.
235. Johannes Halvorsen		Person: Kapellan.
Af Rector Gøer		
1790		
236. Niels Berner Sørensen	Mestersmed i Ksand.	Doctor Medicinæ.
237. Lars Weideman		Amtmand.
238. Morten Hend: Kjelland	priv	Person: Kapell: i Stavanger.
1791		
239. Niels Torgrimsen	Mestersmed i Ksand.	Person: Kapel: Afsindig.
240. Ole Nielsen	Skomager	Kom til Vestindien.
241. Peder Valent: Rosenkilde	priv	Kjøbmand i Stavanger.
1792		
242. Morten Hend: Petersen	priv:	
1793		
243. Lars Bircheland	Smaahandler i Csand.	Sognepræst.
244. Gabriel Hejberg.	priv:	
1794		
245. Caspar Peter Hagerup.	Kapit: nu Oberstløjtnant.	Sørenskriver; død som Borgemester i Trondhjem
246. Hans Hansen		
247. Peter Hansen Krejldal	Kontrollør	Kontorbetjent.
1795		
248. Thomas Svendsen	Arbejdsmand	Resid: Kapel:

249. Andreas Andersen	Kontrollør	Student. Skolelærer. Adjunkt og Klokker i Christiansand.
250. Jonas Zimmerman	Sognepræst til Hømedal.	Skibspræst.
251. Jacob Hansen.	Klokkestøber	Sognepræst. Findøe. Død som Sognepræst til Øiestad.
1796		
252. Jonas Davidsen Dahl	Jagtemand	Adjunct.
253. Lars Andreas Oftedahl	Løjtnant	Sognepræst til Rennesøe, senere Stiftsprost i Csand og Sognepræst til Eger.
254. Jacob Stokke	Kjøbmand	Kjøbmand.
1797		
255. Andreas Bonnevie	priv Medicus	Løjtnant, død som Sogne- præst til Øjestad.
256. Jonas Anton Hjelm	Regimentsqvart:Mester	Over-Auditør. Højesterets- Advokat.
257. Jonas Kraft	Kjøbmand	Kjøbmand.
258. Josias Hald	Jordbruger i Jylland.	Kjøbmand.
259. Simon Natvig	Skibsbygmester	Vagabond.
1799		
260. Anthon Andersen	Kontrollør	Student. Død som Over- toldbetjent i Csand.
1800		
261. Peter Monrad	Sognepræst	
262. Jacob Friderichsen	do til Sygne	Adjunct. Sognepræst til Vester Moland.
1801		
263. Jens Edvard Kraft	Kjøbmand	Cand: juris, Translatør; Sørenskr. i Mandal.
1803		
264. Johan Albert Spærk	Toldkasserer	Officeer, senere Herreds- skriver i Jylland.
265. Tønnes Tharaldsen	Smed	Cand: Theol: Sognepræst.
266. Niels Wibe Stockfleth	{ Provst	Præst i Finmarken.
267. Johan Stockfleth		Juridisk Embedsmand i Danmark.
268. Isaach Willoch	Sognepræst	Prokurator, senere Bye & Raadstuskriver i Csand.
269. Niels Nørgaard	Kjøbmand	Død Student.

Af Rector Amberg

1808

270. Christian Brandt Lassen	Kontrollør	
271. Niels Knagenhjelm Sunde	Told-Inspector. Kamm:	
272. Salve Salvesen	Kjøbmand	Sognepræst til Oddernæs.
273. Søren Bugge Schjelven	Sognepræst i Mandal	do til Stokke.

1809

274. Hans Christian Petersen	Stiftsfysikus	Statsraad.
275. Daniel Simonsen		Død som Sagfører.
276. Hans Lassenius Bernhoft.	Sognepræst	Bureauchef.

1810

277. Christian Saxild	Organist.	
278. Hans Abel Hjelm	Regimentsqvart:	
279. Jens Lauritz Arup	Klokker	Sognepræst i Drammen.
280. Ove Hendrik Kejser	Biskop	Død som Postmester i Bergen.
281. Mathias Bille Kjørboe	Sorenskriver	Assessor i Csands Stifts Over Ret.
282. Hans Hendrik Preus.	Sognepræst	Død som Sognepræst til Dybvaag.

1813

Til det norske Universitet.

283. Ole Michael Sanne	Kjøbmand i Csand.	
284. Johan Michael Kejser	Biskop ibid.	Stadsfysikus i Trondhjem.
285. Hans Smith	Kjøbm: ibid:	Kjøbmand.
286. Sigwardt Emil Petersen	Stadsfysikus	Læge.
287. Clemens Ebbell		Postmester i Grimstad.

Saavidt Skolens protokol udviser, har Freqvencen været følgende:

i Aaret 1756 — 26 Disciple	i Aaret 1785 — 20 Disciple
« « 1757 — 28 «	« « 1790 — 16 «
« « 1759 — 23 «	« « 1792 — 19 «
« « 1760 — 32 «	« « 1795 — 14 «
« « 1762 — 25 «	« « 1800 — 13 «
« « 1764 — 20 «	« « 1805 — 15 «
« « 1770 — 15 «	« « 1806 — 29 «
« « 1775 — 26 «	« « 1810 — 28 «
« « 1780 — 29 «	« « 1811 — 38 «

At Antallet paa de i Rect: Femmers Tid i Skolen værende Disciple ej anføres Større, har sin Grund deri, at der paa den Tid var adskillige Privatister i Skolen, som ej i Protokollen vare indskrevne, samt at flere Huus-Informationer og private Dimissioner den Tid havde Sted end i vore Dage. Ovenstaaende Liste viser ellers at i Rector Gørs Tid var den mindste Frequence. Skolen var i Slutningen af hans Rectorat i en hensmægtende Tilstand, og fik ligesom nyt Liv, da den blev reformeret efter den nyere Indretning. Antallet stege pludselig nesten til det dobbelte, og vedbliver endnu at stige; hvor til ogsaa Byens Opkomst ej lidet bidrager. —

B.

*Om Fattig = Skolerne.*¹

*Confr: Fattig=Væsenet.*²

§ 1.

Forordningen af 5 Mars 1666 bød en Søe-Skole oprettes i Csand, hvori Ungdom næst Børnelærdom, Regning og Skrivning ogsaa skulde undervises i Søe-Konsten. Til denne Stiftelse bevilgedes de Degne- eller Skole-Penge, som faldt i Augdesidens Laugdømme, Fogderne indsamle dem og indsende til Presidenten. Men da samme ikke Kongen til nogen Nytte blev iværkstillet, henlagdes hine Skole- og Degnepenge igjen til Stavanger Skole og Domkirke. Bevilg. 20 Juni 1671.

§ 2.

At der i de ældste Tider i Csand ingen særskilt offentlig Fattigskole har været, synes udenfor al Tvivl. *Skolen*, den være sig nu Latin- Borger- eller Fattigskole, eller rimeligviis alle tre Dele paa en gang, var Byens hele Didactiske Institut for Ungdommen. Aab. Brev af 25 Jan: 1656 bevilger at $\frac{1}{4}$ af alle Konfiskationsbøder, som

¹ Sl. s. 155 n. 2.

² Sl. Tillegg s. 375.

i Csand falde kan, maa til *Fattige Skolebørns* og Nødtørftige Menneskers Ophold oppebæres og bruges, beregnet fra Philippi Jacobi 1655 og indtil anderledes forordnes, nemlig halv Parten til *Fattige Skolebørn* og den Halvpart til Byens Fattige. Det er alt hvad de ældre Privilegier har.

En særskilt Fattigskole blev oprettet af Stiftsprovst Spidberg Aar 1722, og forestod han selv denne Skole indtil 1762 : i 40 Aar, da han overlod Forstanderskabet til sin Eftermand Prof: Stiftsprovst Friedlieb.

Denne de Fattiges Skole havde 1743 ingen Donationer, men dens Skoleholder nød af Byskatten 70 rd. Aarlig Løn, og hvad der i Bækkenerne for Kirkedørren to Gange om Aaret, efter Kongl: Bevilgning af 11 Nov: 1735 indkom, som deelees i to lige Deelee, mellem Læreren og de Fattiges Børn. Reskr: 27 Apr: 1742 viser at Latinskolens Børn og Hørere plejede Jule- og Mortens Aften plejede besøge Indvaanerne med Sang og modtage Gaver af dem. Men siden gik denne Skik over til Fattigskolen; og deelees da Ga-

verne mellem Læreren og de Fattige Børn. For Skolen ombares desuden en Tavle ved Gudstjenesten; og Læreren fik hvad der faldt i en Tavle ved Skriftemaal i Kirken, omtrent en Snees Daler aarlig.

Resk: 7 Sept: 1792 befaler, at Resk: 4 Juli 1707 til Magistrat: i Khavn samt Forord: af 12 Juni 1716 om Danske Skoler og Skoleholdere herefter skal være gjeldende for Csand.

Lige indtil Latinskolens Reform var Fattigskolen under eet Tag med Latinskolen. Værelserne vare byggede til en Conrector, men i Mangel af ham overladte til Fattigskolen.

Børnenes Antal bestod i Aaret 1784 af 50.

Af Lærerne fortjener at nævnes Christen Dyrstad¹, der tjente ved Fattigskolen i over 40 Aar, og dimitterede fra Skolen af begge Kjøn 450 Lærlinge, og fik et hæderligt Gravskrift i Csands Ugeblad 1797 No. 19.

cf: & 4 Anmærk:

Denne Skole var egentlig ej i strængeste Forstand en Fattigskole, men en almindelig Dansk Borgerskole, i hvilken baade de Velhavendes og de Fattiges Børn undervistes. Dens Kapital i Aaret 1796 var 1110 rd., hvis Renter under Sognepræstens Bestyrelse anvendtes til Hjelp for nogle fattige Børn. samme Aar skjænkede Klokker Wetzel Skolen ved Testamente 1000 rd. —

§ 3.

Da Biskop Hansen i Aaret 1798 kom hertil, foretog han sig strax en høystfornøden Reformation af Fattigskolen, som af det hele Fattigvæsen. Skolens Kapital var da 2070 rd., hvis Renter var kun altfor utilstrækkelig til 50 Børns Underviisning, Klædning og Føde. Biskoppen anmodede da Indbyggerne om et almindeligt aarligt Bidrag og lod forkynde, at han 16 Sønd: efter Trinit: vilde tage Anledning af den Dags Text til at opmuntre til denne Gode Gjer-ning, hvormed en Begyndelse skulde skee ved offer efter Offer

¹ Sl. Steen I s. 494.

efter Prækenen, som Stiftsprovsten for Alteret vilde modtage. Det frembragte Offer beløb sig til 445 rd. 13 s: Børnenes Antal blev for det første bestemt til 50. De Forældre, som havde Formue nok til at Klæde deres Børn, bleve dertil forpligtede. Stadens Formuende Borgere, toge de dertil trængende Børn i Kost hos sig. En Lærerinde antoges for Pigebørnene.

Regnskabet for 1798.

Forrige Aars Beholdning	36 rd. 2. 11 s.
I Tavlen indsamlet	32. 2. 16 «
I Bækkerne	13. « 6.
16 Trinitatis-Offer	450 — « —13
Kongens Fødselsdag	40 — 3 —18
Renter af Udestaaende Kapitaler	77 — 2 —12
Indtægt tilsammen	651 — « — 4
Udgifterne	525 — 3 —23
I Kassen	125 — « — 5.

Der blev nedsat en Skole-Commission, og Udkastet en Plan til Skolevæsenets Forbedring, som allernaadigst approberedes under 13 december 1798. — See

Reskriptet af 29 Mars 1799 bestemte, Læreren skal foruden de 70 rd. have et Tillæg af Byens Kasse paa 50 rd., isteden for hvad han indsamlede ved Omgang i Husene Mortens- og Jule-Aftenerne; hvilket indtil da havde havt Sted isteden for at Skolebørnene forhen fornævnte Aftener gik omkring og sang for Folkets Dørre. Sangen havde Indvaanerne i den senere Tid frabedet sig, Gaven vedblev. —

Samme Aar prækede Bispen atter, efter Anmeldelse, paa førnævnte Søndag for at opmuntre til at offre til de nu igjen næsten nøgne Børns Paaklædning, i hvilken Offring ogsaa Fruentimmerne skulde tage Deel. Frugten var 327 rd. 3. 9 s.

Regnskabet for 1799

Forrige Aars Beholdning	125	rd.	«	—	5
I Tavlen indsamlet	32	—	1	—	21
I Bækkenerne	7	—	2	—	14
16 Søndag efter Trinitatis Offer	352	—	2	—	9
For uldent Tøj	1	—	3	—	4
Renter af udestaa: Kapitaler	76	—	2	—	12
Fra Raadstuen modtaget for 11 Maaneder à 10 rd.	110	—	«	—	»
Afdrag paa en Obligation	100	—	«	—	»
Indkommen Skoleløn	72	—	«	—	«
Tilsammen Indtægt	878	—	«	—	17
derimod Udgift	889	—	«	—	7

Altsaa oversteeg Udgifterne Indtægterne med 10 — 3 — 14.

Næste Aar 1800 maatte Skolen hjælpes lidt ved Koncerter, og atter ved førømtalte Offring i Kirken, som da indbragte 243 rd. Og viser Extracten af Regnskabet for 1800, at Indtægten da var i alt 1782 rd. 1—19, hvorefter, efter at det til Skolehuus købte Huus var betalt, og en Deel paa Rente udsat og udgivet, nemlig 656 rd. 2 — 12, Kassen havde i Beholdning 41 rd. 3 — 7.

§ 4.

Under Csands Fattigvæsen hører for nærværende Tid /: 1811 —13 :/ 6 Skoler, deraf 5 Friskoler og 1 Borgerskole.

1). *Borgerskolen* har 48 Disciple /: hvorefter hver nu betaler 20 rd aarlig :/ deraf 6 Gratister. Børnene undervises 6 Timer Daglig af 1 Lærer. Foruden det almindelige læres her Geografie, noget Naturhistorie og Naturlære.

Læreren har fri Bolig med Have, Brænde, 300 rd. aarlig af Fattigvæsenet og en Tavle han ombærer ved Skriftemaalet i Kirken /: § 2 :/ — Børnenes Skolebetaling gaaer til Fattigkassen. —

II. *Friskolen for Piger*, i Tallet 86. Den ene Halvdeel af Pigerne søge Skolen Formiddag, den Anden Eftermiddag. Lærdommen er Skrivning, Læsning, Hoved-Regning, Religion. Læreren har fri Bolig med Have, Brænde, 230 rd. aarlig af Fattigvæsenet, og er tillige Kirkesanger.

III. *Arbejdsskolen*, som ovennævnte Piger søge den halve Dag, de ere fri for Læseskolen. Her sye Fattigpigerne Klæder og forarbejde Uldstrømper for Fattigvæsenets Børn. Desuden gjøres Halvstrømper af Bomuld og Uld til Salg. Fordelen heraf tilfalder Børnene. — *Lærerindens Løn* er, foruden frit Huus og Brænde, 100 rd. aarlig af Fattigvæsenet. —

IV. *Friskolen for Drengene*. Tallet 66.

Halvdelen søger Skolen Formiddagen, Halvdelen Eftermiddag. Læreren har frit Huus og Brænde, og 230 rd. af Fattigvæsenet, og er tillige Kirkesanger. Lærdommen er Læsning Skrivning, Regning, Religion.

V. *En Staveskole* blev oprettet i Aaret 1812. Antallet er Læreren har

De fire første Skoler vare, førend Staveskolen oprettedes, i een Bygning, hvor tillige alle fire Lærere boede. Men da Staveskolen oprettedes, flyttede No. IV, op i Byen i et lidet Huus, som Kjøbmand O. C. Mørch¹ overlod til denne Skole; og nu befinder No. I, II, III, og V, sig i den gamle Skolebygning, tilligemed deres Lærere og dissers Familier. Lokalet er meget godt.

VI. *Friskole*, som kan siges at henhøre under Fattigvæsenet, er en *Friskole for Drengene* i salig Consul Isaachsens Stiftelse.² Tallet paa Lærlingene er 75, der ere inddeelte til Formiddags og Eftermiddags Underviisning, og lære det samme som i No. IV. Læreren

¹ Ole Clausen Mørch, som — sammen med NW — ble Eidsvollsmann. Steen I *passim*.

² Se: Leewy I s. 71 ff.

har fri Bolig med Have og Brænde og 90 rd. aarlig Løn af Stiftelsen, samt som et Tillæg af Fattigvæsenet 150 rd. aarlig. 6 af de fattigste Børn beklædes aarlig af Stiftelsen

Alle Fattigbørn erholde nu om Efteraaret norske Træskoe; kun Konfirmanterne faae Læderskoe.

Skolerne staae nærmest under Skole-Kommitteen i Fattigdirectionen, der bestaae af Biskop, Stiftsprovst og den residerende Kapellan, hvilken sidste dog endnu hverken er anmodet eller befalet at indtræde i samme, eller hidindtil har haft det mindste at bestille med Fattigvæsenet eller dets Skoler.

Anmærkn: Besynderlig er det, at Borgerskolens Lærer lønnes af Fattigvæsenet, og at han, uden at være Kirkesanger eller have nogen Bestilling ved Kirken, nyder Tavlepenge, og en større Løn end de øvrige Lærere. Det har sin Grund deri, at denne Skole egentlig er den oprindelige Stamme, og at de fire følgende ere kun at ansee som Afdelinger af samme, hvilke den tiltagende Folkemængde, og især den tiltagende Mængde af Trængende, samt en hensigtsmæssiger Indretning gjorde nødvendig. Thi, som i 2 § meldt er, var Skolen fra Begyndelsen ej i Strængeste Forstand en reen Fattig- eller Fri-skole; men en almindelig Borger- og Almueskole; hvis Lærer vel egentlig skulde være Kirkens Catheket; men har aldrig forrettet som saadan. Borgerskolens nærværende Lærer succederede derfor før omtalte Dyrstad; og de øvrige Skole-Afdelinger, ved hvilke de Almissenydende adskiltes fra de øvrige Børn, oprettedes først, da Skolevæsenet her reformeredes af Biskop Hansen, paa hvilken Tid ogsaa sammes Lærere beskikkedes. Imidlertid vedblev Stammen, under Navn af Borgerskole, at staae under Fattigvæsenet. De 6 Gratister i samme ere Børn af Borgerstanden, der uden at høre til de Nødlidende, dog ej have Raad til at betale de 20 rd. Skolepenge. —

§ 5.

Til Fattig- eller Friskolerne i Csand kan endnu henregnes

VII. *Søndags-Skolen*. Efter at alle øvrige Stiftsstæder i Rigerne havde haft Indretninger af dette velgjørende Slags i flere Aar, manglede Csand den dog endnu i Aaret 1811. —

C.

Om private Skoler og det øvrige Underviisnings-Væsen

Ovenanførte Lære-Antalter synes at være tilstrækkelige, dog finder Fattig-Directionen, at Byen endnu behøver flere Almue-Skoler. — Men endnu større er Trangen til Underviisnings-Anstalter for den bedre Klasses Børn, især for Pigerne.

[Se også: Litteratur og Underviisnings-Væsenet, Tillegg s. 378.]

Magistraten

§ 1

Magistratens Personale.

Det forekommer urimeligt, men forholder sig dog virkelig saa, at Ksands Magistrat er ældre end Ksand selv, eller at her var Øvrighed, førend her var Bye. Thi de sex første, som ved Lehnsherren, efter Stifteren C4ti Anordning, indkaldtes til Sanden, vare og bleve, under Navn af *Doms mænd*, anseet for Øvrighed næst efter Lehnsherren; og ligesom Doms mændene maatte aflægge deres Borger-Eed for Lehnsherren, saaledes maatte enhver af de øvrige Handlende Bønder, som siden dels frivilligen dels efter Befaling indflyttede til Csand, tage deres Borgerskab af Doms mændene.

Den anden synderlige Bemærkning man faaer Anledning til at gjøre ved at kaste et Øje ind i den Csandske Magistrats Historie, er denne, at Magistratens Størrelse har staaet i omvendt Forhold til Byens, og hin været desto større, jo mindre denne var. Unaturligt er det vel ikke; thi man veed jo, at Unger stedse have Hovedet uforholdsmæssigen stort til de øvrige Lemmer; men naar Byen paa en Tid, da den kun var to Aar gammel, og havde 31 Huse eller Hytter, fik en Borgermester foruden de sex Doms mænd, der erholdte Titel af Raadmænd, og nogle og tyve Aar derefter havde en President, to Borgemestere og sex Raadmænd, saa at Raadstuen blev betjent af 9 Subjecter, saa synes dette Hoved virkelig unaturligt, og Byen i den Henseende et Monstrum, en Vandskabning.

Højere har heller ikke Magistratspersonernes Antal været; men i øvrigt meget afvæxlende, snart 4, snart 6 Raadmænd med en eller to Borgemestere, en President eller Vice-President, snart igjen færre. Denne Stigen og Falden oplyser følgende derom emanerede Bestemmelser nøjagtigere. Privilegium af 30 Apr: 1643: «Der skal forordnes og tilsættes 2 Borgemestere og 6 Raadmænd med Byfogd og Kæmner, Byskriver, Kirkeværger, Fattiges og Børnehuses Forstander og anden fornøden Bye-Øvrighed.» Priv: 30 Juli 1662 bestemmer 1 Borgemester og 4 Raadmænd indtil videre. Priv: 29 Jan: 1672 bestemmer 1 President, 1 Borgemester og 4 Raadmænd. Anordning af 27 Oct: 1719 indskrænkede Raadmændenes Antal til tre. Og efter Magistratens og Byens egen Ansøgning bevilgedes under 2 Maj 1721, at Magistraten kun skulde bestaa af 1 President, 1 Borgemester og 2 Raadmænd, hvorhos befaltes at de skulde underskrive i een Linje, og *sidde sammen i Kirken i een Stoel*. Reskr: 7 Maj 1735 bød, at den hele Magistrat skulde indskrænkes til 2 Personer /: En Sparsomhed efter Ildebranden :/ Aar 1740 var denne Reduction foregaaet; men da Antallet be-

fundtes for lidet, saa blev det ved Reskr: 6 Maj 1740 forhøjet igjen til 3 Personer.

Dette Antal har siden stedse haft Sted. Dog saae at der i Aaret adjungeredes Magistraten en Vice-Raadmand uden Løn

Saaledes bestod den Aar 1811 af 1 President, 2 Raadmænd og en Viceraadmand, og nu /: 1813 :/ bestaaer den af 1 President 2 Raadmænd, men ingen Viceraadmand.

Den tredie Anmærkning, som kan gjøres om denne Byes Magistrat, er, at Byen har været temmelig uheldig den største Deel af sin Tilværelse, i Henseende til de Subjecters personlige Duelighed, og øvrige Egenskaber, som have udgjort Magistraten. Det har for det meste været Personer, der dels ikke have kunnet, dels ikke villet hævde Byens Privilegier og Rettigheder. Svaghed, Ukynlighed, utidig Eftergivenhed for at have Fred med Indvaanerne og beholde de mere Formuendes Gunst, dels og Lyst til at berige sig selv, har været de Flestes Character. De mange i Magistratens Historie forekommende Afsættelser, adskillige i disse Samlinger anførte Facta, og endnu mere den Erfarenhed, Efterslægten har af Følgerne af Fortidens Magistrats Forhold, i det nuværende Borgere see Byens offentlige Ejendomme adspredte og tabte, dens Rettigheder krænkede, og Sagerne i een forvirret Tilstand, ere talende Beviser for denne Anmærknings Sandhed. —

§ 2.

Magistratens Pligter og Forretninger.¹

Instrux 14 Januar 1688.

Art: 1

Magistraten skal hver *Mandag* Kl: 8 om Sommeren og 9 om Vinteren indfinde sig paa Raadstuen, under 1 Orts Straf, og om de komme efter Kl: 9 om Sommeren og Kl: 10 om Vinteren 1 Rigsd:

¹ Innledningene til den maskinskrevne katalog over byskriverarkivet (SAK) gir oversikter over rettsinstanser og -regler.

Straf; og der efter de fleste Vota dømme i alle indstævnte Sager, og skal den nederste Raadmand votere først. Orden, Upartiskhed, Retfærd maa herske i Voteringen. Byskriveren skal tegne paa løst papir hvers Votum, oplæse det, om man vedbliver samme eller ikke; og derpaa protokollere han Vota. Siden forfatter Presidenten, eller i hans lovlige Forfald Borgemesteren, Dommen, oplæser den for samtlige Magistrat, om den er konform med deres Mening, lader den derpaa protokollere, og prononcerer den saa selv for Parterne.

Konform med Priv: 30 Apr: 1643 Art: 11, at Magistraten skal holde Raadstue hver Uge om Mandagen til at dømme i alle Sager baade for Fremmede og Indlændiske.

Førend Byen fik noget egentlig Raad og Raadstue bleve alle Byens Sager forhandlede af Lehnsherren, daværende Laugmand Augustinus Olsen¹, Sorenskriver Rasmus Lauritsen², og de 6 Doms-mænd paa Odde-Thing, hvor Lehnsherren boede, og alle Byen angaaende Dokumenter der oplæste og thinglyste.³

Processerne, siger Krøniken, bleve endnu /: 1646 :/ udførte paa korteste Maade. Der appelleredes fra Raadstuedommene til Laugthinget, fra Laugmandens Dom til den saakaldede Herredag, som engang aarlig holdtes i Bergen, hvorfra ingen videre Appel var tilladt.⁴ Raadstuestevningerne udgik siden de erholdte Privilegier i Lehnsherrens Navn.»

Efter Forordning: 30 Juli 1662, Maatte den Danske Stadsret indtil videre bruges i de norske Byer. Magistratens Dom maatte indstævnes for deres overdommere inden 2 Aar eller ved Magt at stande. cf: infra Art: 20 [225].

Privil: 29 Jan: 1672 anordnede, at Magistraten maatte selv give Stævninger til Raadstuen, men naar der appelleredes til Laugthinget, da skulde der citeres ved Statholderen eller Stiftamtmanden.

¹ Augustinus Olufsen (Uroe) var lagmann på Agdesiden, se s. 418.

² Rasmus Lauritzøn var sorenskriver i Kaddelands tinglag 1626—1644.

³ Den nå eksisterende serie over tingbøger for Odde tinglag begynner 1677.

⁴ Herredagene var ambulerende; de holdtes med uvisse mellomrom, dog gjerne hvert 3. år. Herredagsbøkene er i våre dager utgitt av Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt.

Ved Reskr: 11 Sept: 1719 fik Byen Laugthingsret, saa at Magistratens Domme indstevnedes directe til Oberhofretten.

Art: 2.

Det som saaledes forhandles paa Raadstuen, skal holdes hemmeligt, under Embedsfortabelse og 50 rdl. Bøde til Kirken.

Art: 3.

En Magistratsperson, beslægtet med Parterne, maae ikke votere; men gaae ud, naar Parterne ere udviiste. —

Art: 4.

Hver Torsdag paa samme Tid og under samme Straf, som 1ste Post anfører, konfererer Magistraten med hinanden om Byens Bedste paa Raadstuen. Nyttige Forslag protokolleres og forestilles siden for Stadtholderen og Kancelliet.

Reskr: 24 Aug: 1736 Magistraten skal i alle Tilfælde først adressere sig til Stiftamtmanden.

Art: 5.

Alt hvad som fra Kongen, Kollegierne eller Kongelige Betjente tilskikkes Magistraten, skal næste Raadstuedag offentlig oplæses og protokolleres, og efterleves.

Art: 6.

Magistraten skal paa Raadstuen overveje Byens Indtægter og Udgifter. Iagttage Oekonomie. Tilligemed Stiftamtmanden udnævne nogle af de bedste Borgere til at ligne alle Kongens ordinære og extraordinære, samt Byens Skatter, approbere disse Mænds Forretning; aarlig gjøre Regnskab derfor til Rentekammeret. Og skulle de udnævne vederhæftige Mænd til Oppebørselen, da de samtlig dertil skulle svare.

Art: 7.

Alle Byens Regnskaber skal Magist: forhøre i Stiftamtmandens Overværelse, og qvittere derfor tilligemed ham.

Art: 9.

Naar Vacance forefalder i Magistraten, foreslaaer Stiftamtmanden og Magistraten et dueligt Subject til Bestillingen til allerhøjest Approbation.

Art: 10.

Presidenten skal især holde over Byens Privilegier./+/
/

Art: 11.

Han skal lade den øvrige Magistrat tilsige til Møder og hævde Ordenen.

Art: 12.

Han skal have Indseende med Raadstueskriveren, at han rigtig protokollerer alt hvad som skal indføres i den af Stiftamtmanden gennemdragne, numererede og forseglede Protokoll, som paa Raadstuen skal forvares, og at han ingen Gjenpart giver af Protokollen uden Magistratens Konsens.¹

Art: 13.

Han skal paasee, at de Kongl: Forordninger efterleves, og at Tjenestens Breve besvares. —

Art: 14.

Borgemester eller een af Raadmændene skal have Tilsyn med *Skifterne*. Han skal med Byskriveren og en vederhæftig Borger personlig møde paa alle Skifter. Byskriveren skal indføre alle Skifteforretninger i en af Stiftamtmanden gennemdragen, nummereret og forseglet Skiftebog, der, fuldskreven, ligeledes forvares paa Raadstuen.²

Han skal, som *Overformynder*, med samtlige Magistrat, beskikke Formyndere, og skal aarlig paa Raadstuen give slige For-

/+ / Priv: 29 Jan: 1672. Magistraten skal hævde Byens Privilegier og de Kongl: Anordninger, og deri skal Statholderen Amtmanden, Tolderen være den behjælpelig.

¹ Kristiansands magistrats raadstueprotokoller begynder 1719, SAK.

² De opbevarte skifteprotokoller for Kristiansand by begynder 1711, i SAK.

mynderen Vilkaar tilkjende, at der kan beskikkes andre, om de skulde være bleven uvederhæftige eller udygtige.

De før og efter denne Instrux om *Skifterne* og *Formynderiet* emanerede kongel: Anordninger

Privil: 30 Juli 1662: Foruden Magistraten, skal og beskikkes en Oberformynder for Fader- og Moderløse Børn, til at have Indseende med deres Arvegods, og tilligemed Sognepræsten have Omsorg for, at Ungdommen tilbørlig optugtes og oplæres udi Gudsfrygt og dygtigt Haandværk.

Forordn: 30 Juli 1662 paabød, at Udenbyes Borgeres Arveskifter skulde forrettes af Byfogd, Byskriver og forordnede Middel af de Kjøbstæder, de ere under; thi Borgemester og Raad skal svare for de Umyndige.

Forordn: 28 Nov: 1665: «Magistraten bevilges for Umagen med de Umyndiges Arveskifter og Værgemaal at oppebære forlods 3 Skilling af hver Dalers Værd, som den Afdødes Boe beløber, naar der vorder skifte, samt Halvparten af Fierdeholds-Penge aarlig. Hvorimod de skal *lønne en Oberformynder*, som tilligemed dem kan have Tilsyn med de Umyndiges Væsen.» Dette bekræfter fremdeles Privil: 29 Januar 1672 der tilføjer end videre, at Magistraten forskaanes for Geistliges Skifter, forsaavidt de høre til den geistlige Jurisdiction; — samt at Børnegods skal auctioneres, og alle Skifter bringes til Ende inden et Fjærdingaar, om Arvingerne ere tilstede. Hvor Umyndige er, agtes intet Arvekøb gyldigt, uden efter Recessen.

Forordn: 28 Jan: 1682 bestemte den af 30 Juli 1662 derhen, at Magistraten skal *lade betjene* udenbyes Borgeres Skifter, i hvilken Rettighed Sorenskriverne havde gjort dem Indgreb.

Aar 1698 androg Oberformynderne, at de ikke havde nydt hine tilstaaede 3 Skilling, hvorpaa Magistraten resolverede, at de derefter skulde nyde een Skilling af hver Rigsdaler, hvilket blev Confirmeret under 18 Nov: 1699 og Resk: 31 Mars 1703.

Da Man, siger Krøniken, Aar 1720 bragte Oberformynderiet i

Rigtighed, befandtes de derudi staaende Børne-Midler at beløbe seg til 44872 rd.

Men Reskr: af [6. desbr.] 1729 viser i hvilken forskrækkelig Uorden Skifterne vare bragte, saa at man vidste ikke, hverken hvor Skifteforretningerne eller Stervboernes Midler vare at finde. Samme Kongl: Reskript forandrer ovenanførte 14 Artikkel i Magistratens Instrux saaledes, at kun een Magistratsperson, hver efter Tour, forretter Skifterne tilligemed Byfogden. Og tilføjer Resk: 13 Nov: 1733 at ikke den forrettende Magistratsperson allene, men samtlige Magistrat skal staae til Ansvar.

Byskriveren er tillige Skifteskriver efter Resk: 16 Nov: 1759. Under 23 Febr: 1776 udkom et Reskr: angaaende visse Prekautitioner til Sikkerhed for Overformynderne og Umyndiges Midler i Csand, extenderet ved Resk: 24 Maj 1782 til de øvrige Kjøbstæder i Stiftet, om hvorledes Skifterne skulle behandles i Csand Kjøbstæder.

Nok et Resk: af 24 Maj 1782 bestemmer, hvor Børnepenge skulle nedlægges, naar de ej paa Rente kunne udsættes.

Og nok et Resk: af samme Dato indeholder adskillige Bestemmelser Overformynderiet angaaende. Konf: Reskr: 25 Juli 1788. /: Man finder disse Resk: hos Fogtman :/

Art: 15.

En af Raadmændene skal have Indseende med at Husene bygges regulære. —

Art: 16.

En af Raadmændene skal paasee, at Byens Skatter uden Restance betales rigtig, til den Ende idelig konferere med Kæmneren, give Magistraten Restancerne tilkjende, at samme kan inddrives enten ved Exekution eller paa anden Maade.

Art: 18.

En af Raadmændene skal paasee, at Politie-Anordningerne efterleves, at ingen forbudne Varer indføres. Han maa, naar han

vil, visitere Kramboderne. De antrufne forbudne Vahrer Confiskeres til Deling mellem Raadhuset, Skolen og Angiverne. Han skal paasee al ulovlig Handel. Konf: om Byfogderne.

Art: 17.

En af Raadmændene skal have Inspection med Kanalen /: See

Art: 19.

En af Raadmændene skal have Opsyn med Gadernes Broelægning.

Art: 20.

I det øvrige have de sig efter den Norske Lov allerunderdanigst at rette og forholde. —

Art: 21.

Magistraten skal leve i Eenighed. Den uroelige skal først entlediges. Hvis det ej frugter, skal det beviisligt foredrages Stiftamtmanden, som siden forestiller hans Majestæt det. I øvrigt havde Priv: af 29 Jan: 1672 i Almindelighed dicteret: Magistraten skal svare til, hvad der passerer og er passeret i dens Tid. —

Om Taxtsætning, Toldkontrollen, see

§ 3.

Magistratens Rettigheder og tillagte Indkomster.

a) Jus Patronatus bevilgedes den i Priv: 30 Apr: 1643, hvor det heder: Borgemæster og Raad samt Borgerskabet schal det være frit fore dennem selfver Præst at kalde, efter Ordinancen.» Til denne Ret hørte og Ret til at kalde alle til Kirken og Geistligheden henhørende eller henregnede Personer, saasom Kapellan, Klokker, Rector til Skolen etc: Magistraten kaldte derfor Byens første Sognepræst og Kappelan, men ej flere, da hin Ret ved den paafulgte Souverænitet ophørte. Dog vedblev den endnu indtil Rector Scheen at beskikke Rectores, forsaavidt disse ikke tillige vare Byens Præster.

b) Ligeledes kunde Magistraten i Csand, ligesom i alle andre Norges Kjøbstæder, i gamle Dage beskikke Overformyndere, Kirkeværgere og alle Forstandere, Overkjøbmænd, nævne til Skifter, beskikke Kæmnere, Underfoged, Vagtmester, Auctionerer, Bedemænd, Vejeres Betjente, Prokuratorer, Inspectører over ulovlig Handel, Organister, Instrumentister, Havnefogder, Vragere, Maa-lere og alle andre Betjente baade i Byen og i Districtet, Reskript: 31 Juli 1670, Forord: 28 Januar 1682. Den havde Myndighed til at beskikke alt, hvad som til god Skik og Orden og Byens Opkomst kunde tjene.»

Priv: 29 Jan: 1672. Bekræftet ved Instruxen 14 Jan: 1688 Art: 8, med Tilføjende: De skal vælge dygtige Personer, som de og bør at svare for, og derpaa søge allernaadigst Konfirmation. — Denne Ret bevilgedes Magistraten Aar 1670 efter Ansøgning og Forestilling af Statholder Gyldenløwe.

c) Priv: 29 Jan: 1672 Hans Majestæt vilde exemplariter straffe dem der fornærmede Magistraten.

d) Priv: Taxtsætningen paa Kornvahre og Trælasten ved Magistraten samt Toldkontrollen, see [s. 291 ff. og 294 f.]

e) Jeg kan heller ikke undlade at omtale et Slags Værtskab eller Skjænkerie, som Magistraten engang drev. Sit Huus, som President Fischer¹ flyttede fra Arendal til Csand, solgte han til Raadhuus og Stadskjelder eller Viinkjælder, hvilken Magistraten efter Reskr: 13 Oct: 1688, enten *selv* kunne vedligeholde, eller bortleje til andre til *deres egen Nytte*, og den gemene Mands Bedste, men Maalet og Udtapningen maatte være forsvarligt. Det højvise Raad havde altsaa i Nærheden noget at styrke sig ved, og fandt maaskee ofte paa Bunden af Flasken Opløsningen af mangt et vanskeligt Problem, og mange af sine Prosjecter til Byens Bedste.

2) *Indtægter*. Magistratens vigtigste Indtægter oprinde fra de den i de ældre Tider tillagte Beneficia.

¹ Se foran s. 102, n. 5; sl. Leewy II s. 94.

Gaarden Grim, beliggende i Oddernæs-Sogn, Mandals Fogderi tæt ved Byen, til hvilken Storesanden hørte som en Udmark, samt Gaarden Eeg beliggende sammesteds paa den anden Side af Hejen ved Elven, bleve strax ved Byens Anlæg skjænkede og beneficerede Byen og Magistraten, lagt som en Kjøbstædsjord til samme, og i alle Maader forlenede med samme Rettigheder og Friheder, som andre Kjøbstædsjorder — nemlig Skatte og al Slags Skytsfrihed undtagen i Krigstider, efter Forordningen 31 Aug: 1804 § 1.

Pr: 29 Oct: 1641 «Grimbs og Eegs Ejendele forundes Børgerne til Fæmark og Ildebrand, dog at de Bønder derpaa boendes, udmindes og kontenteres.» Priv: 30 Apr: 1643: De Bøndergaarde Eeg og Grim skal blive og være Csand underlagt til Fæmark og Ildebrand, som hertildags haver skyldet aarligen 16 Huder.» 30 Juli 1662. «Øvrigheden i Csand maa *allene* nyde Eegs og Grøms Gaarde med underliggende Ejendom /: Odderøen undtagen, som efter Bevilgning derfra er skilt :/ samt Skoven, item den lille Mølle, som paa samme Ejendom er opsat med hosliggende Stykke Eng.» Priv: 29 Jan: 1672: Magistraten tillægges til Avlsgaarde Grøm skyldende 10 Huder, og Eeg 5 Huder, samt Oddernæs Annex Præstegaard med underliggende Ejendom og Herlighed, Skov, Mark, og en liden Mølle. Odderøen undtagen.

Presidenten skal /: Dog Borgerskabet uden nogen Besværing med Græsgange :/ nyde og bruge Eeg, item Guldringsdalen, en Ødegaard under Grim, skyldende $\frac{1}{4}$ Hud, samt den ene af de tvende Bækkeqværne og hosliggende Stykke Eng; hvorimod Borgemesteren, og de 4 Raadmænd skulle beholde Grøm, foruden Oddernæs og en Qværn; og skal det *allene* være Magistraten tilladt at lade hugge i de Gaardes Skove, saameget som de til Ildbrand og Bygningstømmer til Fornødenhed behøve.» —

De Grim og Eeg underliggende Møller havde Raadmand Søren Thommesen¹ og hans Hustru i lang Tid i Brug, og deres

¹ Se foran s. 125 til n. 1.

Arvinger erholdt ved *ulige* Andragende og Foregivende om Arverettighed Kongl: Brev paa samme under 11 Juni 1681. Men da Magistraten derover klagede, blev samme Brev hævet. Stath: Resk: 18: Aug: 1686.

Oddernæs var Magistraten beneficeret indtil 1704, da denne Gaard under 29 April atter blev lagt til den nye beskikkede Sognepræst til Oddernæs.

Magistraten vedblev saaledes at nyde de 2 Gaarde Grim og Eeg, og Byens Creature derpaa at græsse. Bekræftet ved Priv: 31 Jan: 1738: Byens Qvæg maa herefter som tilforn have fri Græsning i de to Magistratens beneficerede Avlsgaarde Grims og Eegs Skove og Marke, naar Høet er indhøstet, uden enten af Magistraten at maatte indtages eller med Græspenge besværes. Magistraten maa ikke lade flere Huusmænd bygge paa fornævnte Steders Grund paa det Græsningen for Byens Creature ej derved skal lide Afgang.

I Magistratens Hænder forfaldt disse skjønne Gaarde forskrækkelig. Møllebrugene vare ved Tidens Længde saa yderlig forfaldne, at Magistraten i de 4 à 5 sidste Aar, de vare i dens Besiddelse, ikke allene ej havde haft en eneste Skilling deraf til deres Subsistence, men ved Bruget endog i samme Tid paadraget sig en anseelig Gjæld af nogle 100 Rigsdaler. Magistraten havde Aar efter Aar bortbøxlet det ene Stykke af Grim og Eeg efter det andet. Hvad den beholdt tilbage blev yderlig forsømt, saa at Lyng og Moes tog frygtelig Overhaand, hvilket Besigtelses-Forretningerne af 1782 og 86 fuldkommen bekræfte, og Øjesynet endnu tildeels beviser. — Man søgte derfor at skille sig ved dem.

Gaarden Grim.

Denne Magistraten pro officio til Underholdning tillagte Gaard blev ved Kontract mellem Magistraten og Kjøbmand Peder Mørck¹ i Csand, tilligemed derunder hørende Møllebruge, Vand-

¹ Om ham, foran s. 36 til n. 2.

strømme, Dæmninger, Fiskerie, Skov og den underliggende Plads kaldet Dalene eller Guldringsdalen, overdraget og afstaaet til bemeldte Peder Mørck, som en uindskrænket Odel og Ejendom, saaledes, at han maa være berettiget til at hæve de selv samme Formalingspenge af Møllebruget, som før har været erlagt, hvorved han blev forbunden til at istandsætte og vedligeholde Møllebruget, samt at betale Csands nuværende og tilkommende Magistrat aarlig 800 rd., for hvilken Afgift Gaarden og Møllebruget, samt øvrige fornævnte Herligheder forblive bestandig et Hypothek med første Prioritets-Ret, saa at samme ikke kan pantsættes eller deri gjøres nogen Immission, i hvis Hænde det end er, og ved Arv, eller Kjøb og Salg endnu maatte komme; Og ligesom det i Kraft af denne Kontrakt skal staae P: Mørck og enhver Efterkommer frit for at gjøre sig Grims Gaard og alt dens Tilliggende saa nyttig, som han bedst veed og kan, saa skal det og staae nærværende eller efterkommende Magistrat frit for, saafremt Møllebruget ikke bliver holdt i bedre Orden og Stand, end det ved Modtagelsen er befunden, eller og den aarlige Afgift ikke prompte betales, at tiltræde igjen Gaarden med alt hvad dertil hører, uden at daværende Ejer maa vente sig ringeste Godtgjørelse i nogen Maade. Denne Kontract konfirmeredes af Kongen under 8 Sept: 1786 /: hos Fogtman :/

Ved Overleverelses-Forretningen til forb: P: Mørck blev Byens Tarv iagttaget saaledes, at der intet skulde afgaae i dens Rettighed, da det blev bestemt og fastsat, at Byen skal nyde Afgiften af de 8 Pladse i alt 17 rd. /: See Bg 2 Kap: 4 § [s. 267]

Den senere Magistrat har angret denne Afhændelse af Byens Jorde. Mørck har solgt bort flere Stykker af Gaarden. Og har Magistraten formeent, at Mørck ikke længere var Ejer men Usufructuarius af de ham ved Contracten 1786 overdragne Ejendomme, da Proprieteten af disse 1808 blev solgt og afhændet til den Kongl: interimistiske Regjerings-Kommission, endskjøndt Mørck vedblivende har betalt den Afgift, Magistraten i Følge

hiin Kontract tilkommer. Magistraten troede sig og endnu berettiget til fra Grim at tage Steen og Leer, samt i Skoven at hugge Brænde til Byens Fornødenhed. Men Mørck satte sig derimod. Det kom til Proces; og Aar 1811 blev ved en Højesteretsdom Byen frakjendt al Rettighed til Skoven paa Grim. —

Det eneste Byen har er Græsning for sine Kreature om Efteraaret, hvilken Græsning skader Jorden meget.

Gaarden Eeg.

Aar 1781 søgte den Tids Magistrat om at faae Eeg til Ejendom, hver en Trediedel. Derved vilde Presidenten tabe, som den der efter Privilegierne skulde have det halve. Han samtykkede derfor ej i Ansøgningen, førend de to Raadmænd indgik den Konvention med ham under 13 Mars 1781, at han alligevel skulde have en Halvpart af Avlingen, saalænge han levede.

Ved Resk: 13 Juni 1781 blev da Gaarden, efter Ansøgning, skjænket de tre den Tid værende Magistrats-Personer, nemlig President Pawels,¹ og de tvende virkelige Raadmænd Nideros² og Femmer,³ hver en Trediepart, til uigjenkaldelig Ejendom for dem og deres Arvinger imod stedse at holde Teglværket i Stand, og en aarlig Afgift til efterkommende Magistrat af 50 rd., som altid skal hæfte paa Gaarden, i hvis Eje den end kommer. Og forbeholdes Byens Indvaanere Græsningsret i Gaardens Skov og Udmark, samt, efter at Høe og Korn er afslaaet, i 8 Dage paa Eegs samtlige Jorder. Men saafremt Teglværkets Drift forsømmes skal Gaarden igjen hjemfalde til Beneficiarii. — Paa Grund der af, at forrige President Numsen,⁴ som havde Gaarden i Brug imod 50 rd aarlig til den øvrige Magistrat, i sin Tid havde anlagt

¹ Jacob Pavels var president og borgermester 1777—1783.

² Otto Nideros, viserrådmand 1772, virkelig rådmand 1776—1809, titulær borgermester fra 1782. Død 1809.

³ Carl Femmer, rådmand 1760—1783, visepresident 1777, president og borgermester 1783—1797. Død 1797.

⁴ Corfitz Numsen, foran s. 162 til n. 1.

et Teglværk paa samme, hvilket forbemeldte Magistratspersoner tilkjøbte sig efter Numsens Død og forestillede Hans Majestæt, at dette Teglværk var det eneste, der med sand Nytte og Fordeel der i Stiftet kunde drives, men at de ej torde lægge virksom Haand paa det forfaldne Værk, der vilde koste dem over 1000 rd., saalænge det var paa fremmed Grund, da de derpaa anvendte Bekostninger i sin Tid kunde være spildte. Efter disse Forestillinger gav Kongen dem da som meldt er, Ejendomsret paa Gaarden.

Næste Aar 1782 solgte Femmer ved Skjøde af 30 Maj sin Trediepart af Gaarden til P: Mørck for 200 rd., og Pre: Pawels ved Skjøde af 9 Aug: 1782 sin Trediepart til Kjøbm: Løjtnant Holtermann¹ for 250, og Nideros 1788 sin Trediepart til P: Mørck. Derefter kom ved Auktionsskjøde af 26 Oct: 1793 den ene Trediedeel i afg. Konsul N: Moes² Eje, for 766 rd. I Aaret 1804 kom hele Gaarden i Presidents Bulls³ Eje; Thi under 13de Mars 1804 blev Moes Skjøde til President B for hans Trediedeel i Gaarden og Teglværket for Købesummen 899 rd., og P: Mørcks Skjøde til samme Pres: Bull, for hans to Trediedeel i Gaarden og Værket, tilligemed et Huus, Mørck havde opført paa Tangen, for den Købesum 2298,78 s: begge thinglæste; men P: Mørck forbeholdt sig Skoven, hvilken dog ej ved Resk: 13 Juni 1781 blev Magistraten tillagt til Ejendom.

Samme Aar 1804, blev under 17 April thinglæst Bulls Skjøde paa hele Gaarden, Værket og Bygninger til nærværende Ejer Ole Ejelsen⁴ for 2800 rd. Alle Skjøder under forbemeldte Reskripts Betingelser. Denne Ejer, holdende sig til forbemeldte Reskript, at Byens Creature skulle have Græsgang i Udmarken og Skoven, formeente dem at komme i Indmarken.

¹ Mathias Holtermann, tok borgerskap i Bergen i 1758, men opptre i Kristiansand fra 1762 av. Negotiant; «caracterisered Lieut. af Sø-Etaten». Borgerrullen s. 141; Leewy I s. 63, 116, II s. 82, 88, IV s. 79.

² Niels Jørgensen Moe, negotiant, tok borgerskap i 1773, viserrådmann 1799—1802, konsul for Preussen 1799.

³ Johan Laussen Bull, president og borgermester 1798—1802.

⁴ Ole Eielsen, foran s. 87 n. 2.

Magistraten anlagde Sag mod ham, lod det dog ej komme til doms men fik ham til at indgaae dette Forlig. 1) At han for Eftertiden skal entholde sig fra at gjøre Byen noget Indgreb, eller anden Handling, som maatte krænke Byens Privilegier fornemmelig efter Priv: 1738 § 11 ikke forhindre Byens Creature, saasnart Høet er høstet, at gaae paa Jordene og tage Efterbedet, ligesaa tidlig som Ejerens egne. 2) At han ikke skal opføre Bygninger, der ikke egentlig høre til Gaardens drift, eller indhegne visse Strækninger for sig selv; dog maa han indelukke til Agerland en 5 à 6 Tønder Lands Udsæd, 70 à 80000 □ Alen, imod at Creaturene ogsaa der skulle gaae, naar Kornet er høstet, hvilket han for sig og Efterkommere i et og alt vedtager 29 Oct: 1804.

Alt hvad da Magistraten har af disse Gaarde er 850 rd. aarlig.

b) Den anden Indtægtskilde er Accissen. Priv: 30 Juli 1662 tillader dem for deres Embede i deres By at opberge lige saadan Accise, som Borgemester og Raad i Christiania. Nemlig 2 Skill:

af hver Tønde største Gods og een Skill: af een Dalers Værdi af andre Vahrer, Trælasten undtagen; Priv: 29 Jan: 1672. Af hvilken Accise Magistraten skal betale 4 proCo til de Fattige. Prom: 7 Febr: 1784. 200 rd. var først Pension for en Sekr: Tausen, siden 1672 lagt til Brolægningen, og naar denne var udført skulde de 200 rd. falde til Magistraten /: See: [s. 83]

c) Vejer- og Maalertjenesten, som Magistraten har været berettiget til at bortgive, er ved Resk: 22 April 1778 tillagt Magistraten, som et Tillæg i deres ringe Embeds-Indkomster, imod at de skulde betale, hvad daværende Vejer og Maaler Kap: Berg¹ skyldte Kongens Kasse, samt at lade Tjenesten forrette ved en eedsvoren Fuldmægtig. Disse Embeder tilsammenlagt have importeret circa 4 à 500 rd. aarlig, førend Forordningen af 21 Oct: 1791 og Toldforordningen af 1797 udkom. Pres: Hammers Formand² nød for Vejertjenesten som ophørte en Godtgjørelse af 75 rd.

d) De andre uvisse Indtægter ere hvad Borgerbreve og Skifter kunne afgive /: cf: § 2. Art: 14 :/ [s. 222 f.]/+/-

Magistratens hele visse Indkomster kunde, efter dens eget Angivende før Krigen, beløbe sig til en 1622 rd. De visse saavel som de uvisse Indkomster deles efter følgende Forhold. Presidenten nyder det halve, og hver af de gagerede Raadmænd en Fjerdedeel, hvoraf dog nederste Raadmand maa svare en aarlig Pension af 70 rd. til President Etatsr: Pawels Enke. Delingen grunder sig paa følgende Kongebud: Priv: 29 Jan: 1672: Af alle Indkomster skal Presidenten have en Halvpart, Borgemesteren $\frac{1}{4}$ og Raadmændene tilsammen $\frac{1}{4}$. Instrux 14 Jan: 1688. Presidenten skal nyde en Halvpart af Accissen og andet uvist, Borgemesteren $\frac{1}{3}$ og hver af Raadmændene $\frac{1}{6}$. cf: ovenfor om Grim og Eeg, samt Reskr: 6 Maj 1740 og 8 Febr: 1743.

/+/- cf: Instrux 14 Jan: 1688 Art: 19.

¹ Hans Nielsen Berg, veier, måler, kontrollør; titulær viseborgermester 1742—1776. Død 1779. Steen I s. 376; Leewy I s. 68 f.

² Auditor Andreas Hammer hadde vært borgermester i Trondheim, ble president i Kristiansand 1802, befordret til sorenskriver i Søndre Hedmark 1810. Steen I s. 472. (Nedenfor s. 237 omdøper NW ham til Johan Hammer). ~ Hammers forgjenger i presidentstolen var J. L. Bull, foran s. 231 n. 3.

Fortegnelse over Csands Magistratspersoner.¹

Aar

- 1641 Doms mænd ved Byens Stiftelse vare: Morten Rolfsen, Mester Tønnes, Hans Torkildsen, Christen Christensen, Søren Nielsen, og Peder Hansen.
- 1643 De samme Raadmænd. Jacob Mortensen Borgemester.
- 1648 De samme Raadmænd. Lauritz Christensen Borgemester. Denne Mand byggede forrige nu nedbrudte Biske-Residens, Stiftamtmandens Huus og de saa kaldede Boder, af hvilke een staaer endnu, da de andre nedreves 1734 for at bygge Interimskirken paa Tomten.²
- 1657 Paul Hansen Raadmand.³
- 1661 Mads Christensen og Lauritz Christensen Borgemester. Paul Hansen, Niels Jensen, Peder Mortensen, Søren Thommesen, Jesper Hansen, og Anders Tønnesen Raadmænd, efter at de sex forrige vare *afsatte*.
Denne Magistrat, som efter Krøniken, vare alle formuende Mænd, der forærede Byens Kirketaarn en stor Klokke, med deres Navne i Omskriften, var de sidste Magistratspersoner, Lehnsherrerne beskikkede; da Kongen selv siden har beskikket dem.
- 1665 Niels Pedersen President; han var Doctor og Apotheker og Viinhandler samt Directør over Csands Commerce, hvortil, efter Krøniken, hans Bestalling var bleven oplæst 1663. Det var den første President. Kongen selv beskikkede ham. Og blev han siden forhexet; thi da han var i Kjøbenhavn i *Byens Anliggender* blev han pludselig *maaløs* og ligesom værkkbrudten over sit hele Legeme; hvilket gav Anledning til at 7 Troldekvinder 1670 bleve *brændte* i Csand.⁴ Ved sin Død efterlod han sig en temmelig stor Gjeld til Byen af dens oppebaarne Middel.
Lauritz Christensen Borgemester allene; thi Borgemester Mads blev *afsat*, og var den første Borgemester som mod sin Villje kom fra sit Embede.
De samme Raadmænd som 1661. I en kort Tid /: ikke et Aar ud /: bestod da Magistraten af 9 Personer. Ved Mads's Afsættelse reduceredes den til 8.
- 1667 [Lauritz] Christensen Borgemester Lars [o: Lauritz] blev *dimitteret* med Commisærs Titel.
- 1668 Niels Andersen Stobæus Borgemester.
- 1670 Bertel Schjæving, Vice-President i Niels Pedersens forhexede Tilstand. —
- 1670 Hans Nielsen Malmøe, Thommes Thommesen Høgh og Michael Hansen, Raadmænd.
Skole-Rector Jacob Rasch Borgemester Han var, siger Krøniken, en nyttig og duelig Mand for Byen. Imidlertid heder det dog om ham i den gamle Vise:

¹ Steen I s. 544—545 har liste over magistratsembetsmenn og byfogder 1641—1814. De er alle tatt med i Borgerrullen 1641—1820, utg. 1952. En del av dem er nevnt også andre steder av NW, sl. registret. NW's data stemmer ikke overalt med Steen's liste.

² Om Lauritz Christensen, borgermester 1649—1667, og hans byggevirksomhet, se Leewy I s. 40 f, 47, 121.

³ Poul Hansen nevnes som rådmann 1643—1651, ikke senere.

⁴ Hekseprosessen finnes i bytingsprotokoll nr. 1 1670, SAK.

Andre ere vel saa Raske
og kan skrive X for U
Borgerskabets Fattigtaske
kommer det endnu ihu.
Mens til Hjelp er de saa sene,
som en Tung paa sine Bene.

- 1680 Carsten Mecklenburg anden Borgemester, isteden for Vice-Presidenten, som fik sin *Afsked* med Titel af Commissarius, President-Embedet stod ledigt, indtil 1687.
- 1684 *Carsten Madsen* Raadmand¹
Peder Larsen Kjerulf Raadmand i Hans Malmøes Sted.
- 1687 Tolder *Rasmus Fisker*, President, kom fra Arendal, og førte, liig Sneglen, sit Huus med sig, hvilket blev til Raadstue. Han fik, foruden de sædvanlige Indkomster, 200 rd. i aarlig Løn.
Christen N: Wendelboe Raadmand. Han har ladet bygge Taarnet paa Oddernæs-Kirke, samt foræret dertil den smukke Prækestol med Altertavle, i hvilken Kirke han ligger begravet i en brandfri Begravelse under den lukte Stol paa Venstre Haand af store Kirkedør, hvilken Begravelse han betingede sig for sine Gaver til Kirken.²
Morten Olsen Raadmand.
Omund Keisen og *Lars Pedersen Brinch*, Raadmænd begge fra Arendal.
Mechlenborg blev *afsat* med Caracteer af Kommissær. Ligesaa bleve de fire forrige Raadmænd alle *afsatte*.
- 1688 *Nicolaj Brandt* Raadmand istedenfor Morten Olsen, som blev *dimitteret*.
- 1689 Den før dimitterede Raadmand *Michael Hansen* atter Raadmand isteden for Omund Keisen, som fik *Afskeed*.
Hans Brochmand Borgemester istedenfor Jacob Rasch, var, siger Kroniken, en duelig Mand tilligemed alle hans Kolleger. Men efterfølgende viser det modsatte.
- 1690 *Claus Berthelsen*, før Raadmand i Laurvigen, blev beskikket til *President* isteden for Fisker, som blev *dimitteret*. Han førte store Midler ind med sig, og blev tillige Commerce-Kommissarius.
Christen N: Wendelboe Borgemester. *Nicolai Brandt* og *Michael Hansen* Raadmænd.
De øvrige *afsatte* ved Resol: af 15 Apr: 1690.
- 1692 *Christen Olsen Wiborg* Raadmand isteden for Brandt
Peder Sørensen Balle Borgemester, forhen Foged over Lister og Mandal, nu ved Afstaaelse Borgemester isteden for Wendelboe.
- 1693 *Thyge Thommesen Høyer* og *Niels Nielsen Aastrup* Raadmænd tilligemed de to andre.
Lars Madsen Raadmand isteden for Wiborg, som døde.
- 1704 Borgemester Balle, Stamfader til Ballerne i Norge, beskikket, ved Afstaaelse, til President isteden for Berthelsen. *Thyge Høyer* Borgemester. *Ole Mortensen Kjerulf Giert Hansen Niemand* og *Ole Christensen Wiborg* Raadmænd.
- 1708 *Anders Mortensen Kjerulf* Raadmand isteden for Niemand som resignerede.
Hans Kolding Borgemester isteden for Høyer, som døde.
- 1709 *Ludvig Stoud*, Søn af Biskopen, Borgemester i Koldings Sted, som resignerede.
Jens Rosted Raadmand i afdøde Aastrups Sted.

¹ *Christen Madsen*, rådmann fra 1681, men publiserte sin bestalling først i 1684.

² Se om dette i Oddernes Kirke, s. 25.

- 1718 *Erdman Jensen* Raadmand og Oberformynder En af de værdigste Presidenter, Csand har haft. Han er Forfatter til omtalte Csands Krønike, hvilken han uddrog av Raadstue-Archivet, som brændte siden. Efter hans død, som skede 1742, oplæste den Tids Sognepræst Spidberg hans korte Biografie, hvis Original fandtes i Scythes Papirer, nu i Stiftamt: de Thygesens Besiddelse. Spidberg siger i Guds Huus og Stadens Raadhuus savnede man ham sjelden, og i sit eget Huus anvendte han den Tid, han havde til overs fra Forretninger, paa at læse, meditere og skrive. Disse Meditationer, tilføjer Scythe, skal have bestaaet i nogle Bind in 8vo, som den ældste Søn Hans Iacob Erdman. Sognepræst til Haaland paa Jedderen, beholdt. I President Erdmans Tid vare de tre Magistratspersoners Indkomster delte i tre lige Dele mellem dem.
- 1720 *Mathias Schrødder* Borgemester i afdøde Stouds Sted, før Sorenskriver i Vestre-Raabygdelaug.
- 1721 *Peder Wium* — Vice-President i Balles Svaghed. Han var fra Kjøbenhavn og havde Expectance paa Embedet.
- 1727 *Peder Wium* President.
- 1731 *Peder Sønderburg* Borgemester. Han havde været Sorenskriver i øster-Raabygdelaug og nogle Aar Foged i Nedenæs. 1737 blev han Lavmand over Csands Laugdømme og Justiceraad, og døde paa Holmegaard, den Tid Lavmands-Residencen, 2 Febr 1743. Han var den sidste virkelige Borgemester. Da ved hans Forflyttelse den Forandring skede i Magistraturen, at denne kun skulde bestaae af en President og 2 virkelige Raadmænd.
- 1732 *Arent Kjerulf* Raadmand, en Søn af Ole Mortensen Kjerulf.
- 1740 *Erdman Jensen* President i afdøde Wiums Sted.
Hans Femmer, Raadmand, i Erdman Jensens Sted. Før fuldmægtig hos d: T: Stiftamt: Juell, isteden for Arent Kjerulf.
- 1741 *Hans Berg* tituleret Vice-Borgemester, før Kontrollør, en Søn af Raadstueskriveren. —
- 1742 *Arent Kjerulf*, President og Borgemester. Vice-Borgemester og Kontrollør *Hans Berg* Raadmand.
- 1746 *Corfitz Numsen*, Vice-Raadmand.
- 1747 *Hans Femmer* President i Kjerulfs Sted. Fik Titel af Justiceraad.
- 1748 *Numsen* virkelig Raadmand.
- 1749 *Ole Mørck* Vice-Raadmand, siden virkelig, døde 1764.
- 1751 *Lars Lund*, Vice-Raadmand, døde som virkelig Raadm: 1767.
- 1760 *Carl Femmer*, Vice-Raadmand.
- 1764 *Corfitz Numsen* President, og fik Character af Bergraad.
Otto Nideros Vice-Raadmand.
- 1767 *Carl Femmer* virkelig Raadmand.
- 1771 *Eller Hagerup* President, en Søn af Stiftamtmand Hagerup, blev 1777 Lavmand over Scheen og Justiceraad.
- 1777 *General-Auditør Jacob Pavels* President, og blev Etatsraad; havde før været Regiments-quarttermester ved 2det Vesterl: Regim:
Carl Femmer Vice-President. *Otto Nideros* virkelig Radmand tituleret Borgemester.
Anders Kjerulf, Vice-Raadmand. *Christian Høyer* Vice-Raadmand.
- 17[64] *Peder Christensen*, Raadmand
- 17[65] *Lars Arendrup* Raadmand.
- 17[77] *Christian Høyer* Vice-Raadmand.
- 1781 *Jørgen Moe* Vice-Raadmand. *Høyer* virkelig Raadmand.

- 1784 Carl Femmer President. Pavels resignerede 1783 imod Pension af Successor og de to Raadmænd.
- 1788 Niels Moe Vice-Raadmand. Blev preus: Konsul 1802.
- 17[85] Michael Glückstad Vice-Raadmand.
- 1798 Johannes Lausen Bull, før Sorenskriver i Nordmoers Fogderie, beskikket til President. 1802 President i Christiania. Nu 1813 Stiftamtmand i Bergen.
- 1802 Auditor Johan [1] Hammer, President, før Vice-Raadmand i Trondhjem, 1809 virkelig Justiceraad, 1810 beskikket til sorenskriver i [S. Hedmark].¹
- 18[10] Michael Glückstad virkelig Raadmand. Høyer første Raadmand, ved Nideros's Fra-trædelse. død 1843.
- 18[10] Sagfører Jens Dahm Raadmand. Hr: Høyer afgik med Pension. Landværns-Løjtnant Knud Knudsen forhen Byfoged i Kragerø beskikket til President. Stifts-Revisor og Tugthuusforstander [Henrik Fredrik] Hansen Vice-Raadmand.
- 18[11] Hansen virkelig Raadmand, da Dahm efter Ansøgning, fik sin Afskeed. —
- 1813 bestaaer da Magistraten af President, Cancellieraad Knudsen, Raadmand Glückstad og Raadmand Hansen; ingen Vice-Raadmand.

¹ Se s. 233 til n. 2. *Andreas H.*

Byefogderne og Politiet

§ 1.

*De første Byfogder*¹ Hvilke Lehnsherrerne beskikkede, ligesom alle andre Byens Betjente, vare egentlig kun hvad Underfogderne ere nu, eller en Art af Fiskaler. Deres Forretning var at indstevne for Magistraten dem der ej vilde indflytte til Byen, eller dem der resterede med Kongl. Rettigheder eller deslige. Kort de vare Fiskaler og Actores i alle kriminelle Sager. Saa-danne vare efterfølgende fem Aar 1641 Søren Thomesen [1641—1649]. Han blev 18 Maj 1649 suspenderet, for sin Kjækheds Skyld, i det han lod sig forlyde med, at om der saa var femten Lehnsherrer og femten Raadmænd, skulle de han indstevnede blive Borgere. Efter ham kom 1649 Svend Pedersen [1649—1651], som spiller en stor Rolle i Hexeprocessen.

1651 Lars Pedersen [5: Lars *Larsen* 1651—1657]

1657 Thommes Pedersen [1657—1658]

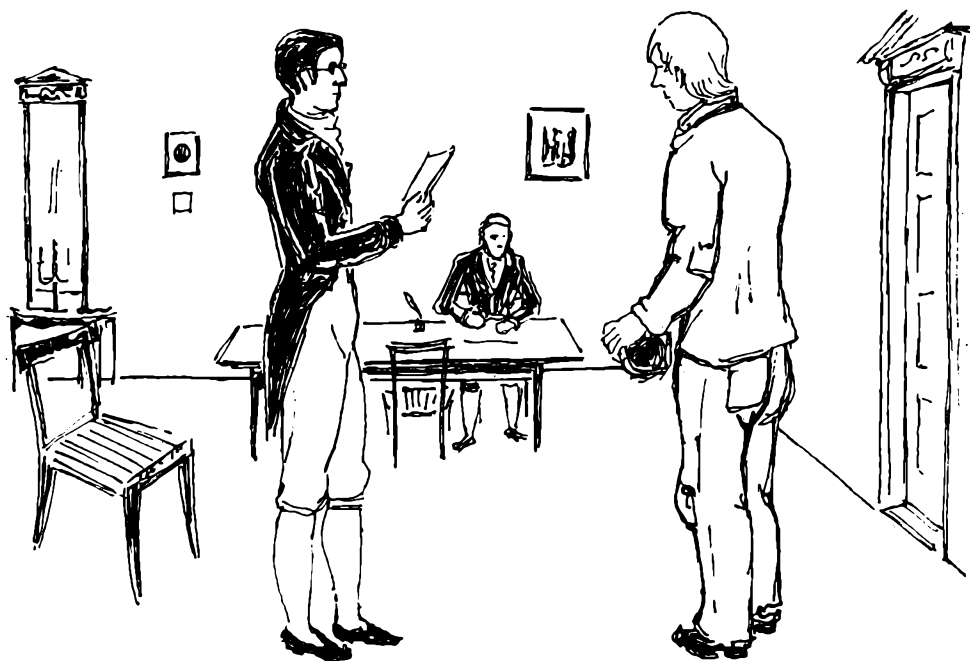
1658 Jacob Bøjesen, den sidste, Lehnsherrerne beskikkede. [1658—1662).

§ 2.

De af Kongen beskikkede virkelige Byfogder.

Privilegiet af 30 Juli 1662 forordnede en Byfogd, som hver Onsdag Kl: 8 om Formid: *skal dømme* i de for ham indstævnedes Sager

¹ Byfogdenes funksjonstid er satt i [], etter Steen I s. 545.

og sin Dom for Magistraten, naar paastevnes, forsvare. «Herforuden», heder det fremdeles, «skal og være en *Underfogd*, som vores saavelsom Byens Interesse skal udiagttage. Hvis ulovlig Handel som begaaes skal af Underfogden paatales og ved Lov og Ret udføres. Forordningen af samme Dato siger: *Vores Fiskal* skal tale paa, hvis, som begaaes imod lovlig Handel og Privilegierne. «*Byfogden*, heder det i samme Forordning 9 §, «skal herefter ligesom udi Danmark, *dømme udi smaae Sager* og svare sine Domme for Borgemester og Raad hver i sin Kjøbstæd.» Forord: 20 Nov: 1686. Udenbyes Borgere maa i 3 Aar ej indkræve sin Gjeld hos Bonden. Forsees derimod, skal begge Parter for Ulydighed søges af Byfogden, og en Deel af Bøderne tilfalde *Byfogden* og *Underfogden*, hiin 2 Dele denne een Deel. Byfogden skal have stræng Inspection med al ulovlig Handel. Om Byfogden som Skifte-Forvalter see Ovenfor 3 Kap: § 2. Art: 14 c. f: [s. 222 ff.]

- I Følge heraf antog Magistraten til Underfogd en Philip Jacobsen, og lod ham *knælende* for Raadstue-Retten aflægge sin Eed; og fik han da Lehnsherrernes før saakaldede Byfogdens Forretninger. Hvorimod Kongen beskikkede til virkelig Byfogd
- 1662 Harda Bulche [Harderus Bülcke 1662—1663]
 [Severin Berg 1663—1664?]
 [Terkild Sommerfeld 1664]
- 1665 Peder Jensen Lind [1665—1670]
- 1669 Jens Pedersen [1670—1680]
- 1680 Hans Jacobsen Bierman [1680—1705]. Denne Mand maa i Rector Scheen have haft sin Spiritus familiaris; thi den gamle Vise tiltaler Rectoren saaledes: «Svoger Ølmand ej forsømme! Giv ham Raad, naar han skal dømme!»
- 1704 Niel Jensen [1705—1718], en Broder til Presidenten, blev removeret og agerede Prokurator.
 [Christen Christensen Rodsted 1719—1727]
- 1726 Jens [Rasmussen] Lassen [1727—1753]. Faderen var Fuldmægtig hos Amtmanden over Skanderborg og Aakiær. Hans Søn blev Prost til Vester-Moland.
- 1754 Mathias Abell [1754—1757] tilforn Prokurator og Landfiskal.
- 1756 David Faye [1757—1762] var tillige Postmester.
- 1763 Lorentz Fisker [1762—1763] før Assessor i Hofretten paa Kristiansborgs Slot, siden Lavmand over Csands Laugdømme, og Justiceraad
- 1764 Mauritz Antonius Schweder [1764—1774], blev removeret og døde som Prokurator 1795.
- 17[74] Rasmus Sørensen [1774—1798] før Regimentsquarttermester. I hans Tid blev Politimester-Embedet kombineret med Byfogdens.
- 1798 Lorents Arff [1798—1802], før Byfogd i Slangstrup, forflyttet til Molde som Byfogd og Byskriver samt Sørenskriver i Romsdals Fogderie.
- 1802 Thomas Lahn [1802—1825] før Prokurator.

§ 3.

Politiet

Magistraten, Byfogd og Underfogd havde paaseet alt hvad som til Politiet henhørte, i Følge de udgange Kongelige Anordninger. Først Reskr: 8 Maj 1767 paabød, at en Politieret skulde oprettes i Csand ligesom i de andre Stifter, at der skulde antages 2 Politiebetjente, og at Politiemesteren skulde nyde en Skill: af hver Tønde Korn Vahre som losses, hvoraf de 2 Politiebetjente skulde nyde hver 50 rd. Efter Resk: 20 Sept. 1775 skal han nyde det samme af Flekkefjord og Mandal. —

Under 6 Juni 1776 udkom Instruxen for Politiemesteren i Csand som findes i Fogtmans Samlinger, og hvoraf her hosføjes en Afskrift.¹ Deraf vil sees Ober-Politierettens Medlemmer, Politiemesterens Pligter og Forretninger m:m:

Kancellie-Prom: 21 Oct: 1786 at løse Hunde ej maa gaae paa Gaden i Csand er vel aldrig bleven iagttaget.

Som Byfogd dømmer Politiemesteren til højeste Straffe; som Politiemester kan han kun, i Følge forbemeldte Instrux, i det højeste tildømme og affordre en Mulct paa 4 Lod Sølv. Qualificerer Forbrydelsen sig til højere Straf, saa indlades Sagen, efter optagen Forhør, i *Politie-Kammeret*, til Paakjendelse og Dom af *Politieretten*, som, her i Csand, bestaaer af Stiftamtmanden som Præses, Kommandanten, Sæ-Enrollerings-Officeren, Præsidenten, Politiemesteren, og en af Byens Representanter.

Byfogden og Politiemesterens Indkomster bestaae i lutter Sportler. Det eneste som kan ansees for fast Løn er 30 rd, hvilke han, i Følge Resk:

¹ Ingen slik avskrift ligger ved NW's ms.

Bye- og Raadstue-Skrivere, Skifte-Skrivere,
Auctions-Directører og Notarii Pub:¹

§ 1.

*B*ye- Raadstue- og Skifteskriver-Embeder, samt Notariatet og Auctions-Directoriatet er for nærværende og har længe været betjent af een Person. I de forbigangne Tider vare disse Embeder, hvilke Magistraten før Souverænitetets Indførelse, bortgav, for det meeste adskilte. Angaaende Bye- Raadstue- og Skifteskriveriet see man i 3 Kap: 2 § Art: 14 samt [s. 222 ff.]

Efter Reskr: 19 Apr: 1710 havde Byens Skifteskriver og Auctionarius ej mere med Arendals Skifter og Auctioner at gjøre. Det for Aggerhuus gjeldende Resk: 3 Mars 1730, at Auctioner over Borgernes Effecter paa Landet skal forrettes af Stedets Auctionarius, men Salariumet deles mellem Auctionarius paa Landet og Auctionarius i Byen», blev ved Bevilgning 13 Aug: 1751 gjeldende og for Csand; men jeg troer ikke samme er bleven iagttaget.

Det var engang ikke i Brug i Csand, at Proklamata udstedes i Skifterne, men Plakater opslaaes paa Kirkedørren, hvorfor han faaer 1 Ort 16 sk: see Resk: 16 Nov: 1759.

§ 2.

Fortegnelse over By- og Raadstue-Skrivere etc:

1641 Christen Madsen. Den første Byskriver [1640-årene].

1650 Gjert Slingwater Raadstue-skriver. Blev siden første Postmester [1650—1663].

¹ Se byskriverarkivkatalogen i SAK; katalogen gir også fullstendig liste over byskriverne i Kristiansand. Byskrivernes funksjonstid er satt til i [] etter listen.

- 1663 *Christian Widow* [10.2—15.4] af Kongen beskikket til Byskriver. Nu var her altsaa baade Raadstue- og Byskriver; men det varede kun en føje Tid, nemlig 2 Maaneder og 5 Dage. Efter at Widow i denne Tid havde betjent Byskriveriet allene, afgik han, til- ligemed Raadstueskriver Slingwater; og blev da
- 1663 *Johan Worm* [1663—1680], beskikket til Bye- og Raadstuskriver, hvilke Embeder siden aldrig have været adskilte. I Worms Tid fik Byen sin Protokoll in folio paa stemplet Papir, i Følge Priv: 30 Juli 1662, da man før i Retten brugte løst Papiir, og indførte siden Forhandlingerne i en Bog in quarto, udfærdiget af Lehnsherrerne. 1667 autori- serede Lehnsherren den første Protokol.
- 1680 Rasmus Jacobsen [1680—1684].
- 1684 Ebbe Frid: Pedersen [1684—1724] var i Embedet i 40 Aar. Aar 1686 blev han tillige Auctionarius. Hvilket alle hans Efterfølgere ogsaa have været.¹
- 1723 Niels Berg [1724—1751], havde expecteret i 9 Aar.
- 1751 Hans Jacob Kærup [1751—1752], Søn af Biskop, havde expecteret for længe.
- 1752 Hans Paasche [1752—1756] fik Krigsraads Caracteer.
- 1756 Iver Tyrholm [1756—1763], før Advokat ved Oberhofretten i Christiania.
- 1771 Hendrich Arnoldus Thaulow² [1763—1799], fød i Moss 29 Dec: 1722 havde i nogle Aar Expectancen. Døde i Kjøbenhavn 1799, 77 Aar gam:
- 1800 Joh: Hend: van Kervel [1799—1824], har været Kapitain-Løjtnant i hollandsk Tjeneste, er en Hollænder af Fødsel.

§ 3.

Indtægterne ved Embedet

Den første Raadstueskriver Christen Madsen blev tillagt 24 rd. i aarlig Løn, hvorfor han skulde skrive alle kongelige og Byens Forretninger. Enhver Ting er liden i sin Begyndelse. Da Bye- og Raadstueskriver-Posterne blev separerede, fandtes de altfor usle, og maatte igjen forbindes. Efterat Auctions-Directoriatet ogsaa var lagt dertil, blev Embedet betydelig beriget, saalænge Csands Jurisdiction var uindskrænket i Districtet. Da derimod Arendal, Flekkefjord og Mandal erholdte større Friheder, faldt det ned igjen til kun maadelige Indtægter, afhængig af Byens Af- og Til- tagen og Livligheden i Handel- og Vandel. Ved Byens Opkomst i de seneste Aar, formedelst Velstandens og Folkemængdens Til- tagen, samt Kaperierne og de betydelige Opbringelser, er Em- bedet blevet til det rigeste og mest indbringende baade i Byen og Stiftet. Hvortil Auctions-Directoriatet bidrager meest.

¹ Inntil 1825, da auksjonariusembetet ble lagt til skattefogden.

² NW's svigerfar.

Ombudene, Magistratens Medhjelpere

§ 1.

Dativ: 29 Jan: 1672. Alle uden Undtagelse, som drive Borgerlig Næring, og uden Hensyn til Stand skulle fuldbyrde al borgerlig Pligt, Indqvartering, Vagt, Retten at betjene o:s:v:» Gjentaget i Loven,¹ dog maa efter Resk: 24 Aug: 1736 characteriserede Personer ej bebyrdes med andre end deres Kharacteer konvenable Byens Bestillinger.

§ 2.

Representanterne.

«Af alle Byens offentlige borgerlige Ombud gives intet vigtigere og ærværdigere end at være Representant, til at vaage med Nidkjærhed og Retskaffenhed over Byens Velfærd og økonomiske Anliggender. De bør ansees for Byens Fædre. Adskillige Lovgivninger om denne Gjenstand sanctionerer denne Mening; og det er Øvrigheden paa ethvert Sted paalagt som Pligt at sørge for at dertil bliver valgte de indsigtsfuldeste og retskafneste Mænd. Dette er vanskeligt i Csand, hvor enhver Borgermand, der, naar han ejer lidt mere end han behøver for Øjeblikket, troer sig med samme berettiget til at søge en Post, hvor han kan komme til at sidde ved Siden af en ophøjet Mand, og derved

¹ Christian V's Norske Lov av 1687.

søger at unddrage sig fra de virkelig ærværdige Borger-Ombud. Derfor har man kun maadelige Ombudsmænd i Csand.» Denne Beklagelse har jeg uddraget af Magistratens Protokoll. Indtil Aaret 1786 bestod Representerne af 12 Borgere under Navn af de 12 Mænd. Men efter Magistratens og Representernes eget Ønske blev da ved Kancel: Prom: 8 Apr: 1786 deres Antal nedsat fra 12, som Privilegierne bestemte til 4, eftersom hiint Tal ikke kunde kompletteres uden at mangle *bequemme* Borgere til de andre Byens Bestillinger!

Naar nogen har udmeldt sig, og der er Vacance i Representerantskabet er det Magistraten paalagt, i Følge Reskript 2 Maj 1800 at foreslaae tre af de dueligste og retskafneste Borgere, hvoraf Een vælges af det paa St: Thomæ Dag paa Raadstuen tilstædeværende Borgerskab.

Naar de 12 Mænd, siger Priv: 31 Jan: 1738, have noget til Byens Bedste at foredrage, da skal det skee sømmelig skriftlig eller mundtlig for Magistraten, uden derom med Magistraten at votere eller Conferere, hvis de ej finde sig fornøjede med Magistratens Resolution eller Foranstaltninger, skal de adressere sig til Stiftamtmanden, derefter til Stadtholderen og endelig til Kongen, hvis de ej ere tilfreds. Resk: 10 Januar 1784 bestemmer i øvrigt nøjere Representeranternes Pligter.

§ 3.

Forord: 18 Nov: 1665. *Kæmneren*, som af Presidenten udnævnes, skal oppebære /Skatte-/ Paalægget, gjøre Rede derfor, og tillægges af Presidenten en vis aarlig Løn af Byen.

Resk: 31 Dec: 1774 *Kæmneren* bøde 1 rdr. ugentlig, de 12 Mænd 3 rd. til Fattigkassen, naar hiin ej i Tide aflægge, disse ej i Tide revidere Regnskabet.

De Politiet og Magistraten vedkommende
mindre Betiente

§ 1.

*U*nderfogdens visse Løn, som af Byen betales, er 48 rd. og 5 Favne Birkebrænde. See om Underfogderne i Fjerde Kapitel. [s. 238 ff.]

Han har ingen Sportler.

§ 2.

Vagtmesteren er af alle smaae Betjente bedst lønnet. Varetægtspengene har han ikke. De tilflyde Byens ProCento-Kasse, hvoraf saavel Arresthusets som Raadhusets aarlige Reparationer bestrides. Han har som Vagtmester 60 rd., som Sluttes i Æquivalent for Varetægtspengene 36 rd. og 5 Favne Birkeveed frit i Huset, anstændig Bopæl paa Arresthuset med en god Urtehaug. Hans Forretninger er at passe paa Arrestanterne, holde Reenlighed og Orden i Arrestværelserne samt anskaffe Arrestanterne Forflegning¹ for deres tillagte Penge.

Første Vagtmester fik Byen 1667.

§ 3.

Byen har og en *Bedemand* uden fast Løn. Indtægterne vare før Krigen i det højeste en 90 rd. Han maa derfor, for at subsistere tillige drive en anden Haandtering. Den nuværende er tillige Perukmager — Haarskjærer og Barbeer.

¹ Forpleining.

§ 4.

De *To Raadstue-Tjenere* havde hver før Krigen 52 rd., nu 100 rd. og efter Prom: 27 Jan: 1787 hver 10 rd. istedenfor Klæder. Deres uvisse Sportler, som Stevne-Vidner og Testes ved Skifterne hver 30 à 40 rd. For Opvartning ved Auctionerne i Krigens Tid 150 à 200 rd. Bysvende-Tjenesten er ligesaa gammel som Byen og Magistraten.

§ 5.

Politimesteren havde stedse maattet lønne 2 *Politiebetjente*. Men da i Aaret 1811 Politiets Betjente deels erholdte en anden Betjening, deels ej kunde overkomme Forretningerne, og den da værende Folkerighed i Byen fordrede et aarvaagent og virksomt Politie, blev efter Forslag af constitueret Stiftamtmand Diriks,¹ af Statholderen anordnet at der af Søe- og Land-Etaten skulde udvælges 4 Karle til Politie-Betjente. I Mars 1812 blev derfor af Søe-Etaten udtagen 2 og af Land-Etaten 2 dygtige Karle; og ere deres Vilkaar følgende. De have fri Uniform og 16 rd. Maanedlig samt vedblive at modtage deres Lehning, som da de stode i Militær-Tjeneste. De Aar de tjene ved Politiet skal være af-tjente ved Armeen.

§ 6.

Aar 1807 beskikkede Magistraten en *Skov- og Vej-Inspector* med 30 rd. Løn af Byens Kasse, som skal have Opsyn saavel med Byens tilhørende Skov under Gaarden Grims Ejendele, saaledes at intet derudi imod Byens Privilegier af Uberettigede vorder hugget, eller paa anden Maade bortvendt /: see 3 Kap: § 3 pag [230 ff] hvoraft sees at denne Forretning nu Bortfalder :/. Han skal og have Opsyn med Byens samtlige offentlige Veje og Broer, Gadeløbe, Vandløb og Almindinger, saaledes at de, saasnart nogen

¹ Christian Adolph Diriks (1775—1837) ble i 1806 utnevnt til assessor i Kristiansands stifts-overrett; var flere ganger konstituert stiftamtman; byfogd i Larvik 1812; Eidsvollsmann. Halvorsen II s. 173.

Mangel eller Brøstfældighed derpaa maatte findes, strax kunde istandsættes og naar Almindingerne opfyldes med Fejeskarn eller anden Ureenlighed, samme da kunne renses og ryddeliggjøres.» Dette er jo aabenbar efter Instruxen af 5 Juni 1776 Politimesterens Sag at paasee. — En saadan Vej-Inspectørs Beskikkelse synes derfor at være en Bebrejdelse mod Politiet.

§ 7.

Stiftets *Skarpretter* boer i Byen og er tillige Dyr læge.

Førend Resk: 19 Febr: 1751 hørte Stavanger-Amt under Bergens *Skarpretter*.

[OTTENDE KAPITEL

Om retts-tingdagene, se Tillegg s. 389].

[NIENDE KAPITEL

Om Brandvæsenet, se Tillegg s. 390].

Tredie Bog

CHRISTIANSANDS POLITISK- OECONOMISKE BESKRIVELSE

ELLER

HVAD DER HØRER TIL BYENS OPHOLDELSE, ORDEN

VELFERD OG BEDSTE

Om Byens Forhold til de andre Stæder i Stiftet

§ 1.

Christiansands By har stedse under sine gamle Privilegier været en Tyran mod alle de øvrige Steder i Stiftet. /: cf: 1 Bog: 1 Kap: 2 § [s. 123 ff.]

Dets Friheder stracte sig engang fra den ene Ende af Stiftet til den anden saa at selv det ældgamle Stavanger maatte bøje sig under Csands Aag, og reduceres til et Ladestæd, paa det at der ingen Kjøbstad maatte være i Stiftet, uden ene og allene Csand. /: cf: [s. 127 f.]

§ 2.

Ved Resk: 6 Maj 1682 til daværende Stiftamtmand Baron Ludvig Rosenkrantz¹ og Bisk: Jersin² blev befaleet, at Stavanger Stift skulde kaldes Christiansands Stift, og at den skulde være Stiftets Hovedstad, hvor Stiftamtmand og Biskop skulde boe, derfor blev det i Aaret 1685 bevilget, at Kirken skulde være en Stifts-Kathedralkirke eller Domkirke og den dertil annectede Skole være i Csand. Stifteren C4de havde vel selv besluttet dette, siger Holm, men havde ikke Stavanger kort forhen lidt ved Ildebrand, saa var det neppe bleven udført. Ved samme Lejlighed kom Øvre-Tellemarken under dette Stift.»³ Da Stavanger saaledes havde mistet

¹ Sl. foran s. 142 med n. 3.

² Sl. foran s. 142 med n. 2.

³ Kongebrev 10. april 1631.

sin Domkirke og Skole og Rang som Stiftstad efter sin ulykkelige Ildebrand,¹ fornedredes det end mere ved Csands Priv: 15 Juni 1686, som bød: Stavanger skal være et Ladested, dens Indbyggere give dobbelt Konsumtion, og staae under Fogden og Sorenskriven, som andre Udhavnes Indbyggere. Stavanger blev da trykket og ængstet ligesom de andre Csand underliggende Pladse, indtil Moderat: af 15 April 1690 udkom, da det efter Ansøgning, igjen fik sine Kjøbstæds-Privilegier, hvorhos ogsaa bestemtes, at dens District skulde strække sig til Sirivog, og dens Øvrighed bestaae af en Byfogd og en Byskriver. —

§ 3.

Mandal, Flekkefjord, Arendal og Østerrisørs Beboere, saavel som alle andre Pladses Handlende i Csands District, vare efter de gamle Privilegier Borgere i Csand, og maatte saafremt de vilde drive borgerlig Næring, ikke boe paa forbemeldte Pladse, men indflytte til Csand, hvortil de ved mangeslags Tvangsmidler tilskyndtes /: cf: 1 B: 1 K: 2 § :/ samt om Handels-Priv: [s. 283] :/

Endelig udkom Moderationen af 15 April 1690 af følgende Indhold

1) De paa forbemeldte 4 Toldsteder boende, og deres Sønner maa boe der deres Livstid, men tage Borgerskab hos Magistraten i Ksand. Men ingen anden maa tillades at nedsætte sig der eller bygge Huse der mere, hvorover Magistraten skal indsende Kongen Specification. Hvis Magistraten ej overholdt disse befalinger skulde de have Embedet forbrudt, og bøde 500 rd. —

2) Arendal og Østerrisør skal have en Byfogd tilsammen, boende i Arendal, hvis Forretninger skulle staae under Csands Magistrats Kjendelser. Men i Mandal og Flekkefjord haver Magistraten selv at ordinere en lovkyndig Mand til at dømme i forefaldende Sager, som for dem sin Forretning skal forsvare.

3) Arendaliterne maa sælge deres Last til hvem de ville, og

¹ Aret 1683. Se Elgvin s. 178.

selv med egne Skibe udføre, saa og med egne Skuder hente danske Kornvahre imod Toldens Betaling. Danske Undersaatter maa tilføre dem alle indenlandske Varer, imod al Tyngdes erlæggelse samt 8 Liggedage, i hvilke Bonde og Almue selv kan købe. Men al fremmed udenlandsk Negotie skal dem plat være forbuden, og forblive ved Ksand allene. 4) De skulde deeltage i Csands Grønlandsfart. 5) Naar Arendals Skibe overvintre ved Csand, maa de den sidste Rejse, som de udenrigs gjør, hjembringe hvad Vahre dem lyster, i Byen fortolde, og sælge hvor de lyster. Skib og Gods forbrydes til Csands Bye for ufortoldede Vahrer. Fremmede maa ej indføre fremmede Vahrer til hine 4 Toldsteder under 500 rd. Straf. Skipperne boe i Byen o:s:v:

6) For denne Bevilgning at blive boende og handle paa disse fire Toldsteder, skulde de betale *Det halve* af al Byens Tyngde,* som dennem imellem skal ligned af Stiftamtmanden og Magistraten, og Trælasthandlerne desuden til Csands Kirke, Raadhuset og Hospitalets Opbyggelse, af alle Slags Last erlægge 2 proCo efter Markets Gang, og Fiske- og Fedevare-Handlerne ligeledes af deres Brug erlægge 2 proCo, som Tolderne oppebære, og qvartaliter betale til den, som af Magistraten ordineres at annamme samme. Efter Aarets Forløb skal Tolderen indlevere Stiftet Regnskab derover, som i Forening med Magistraten skal paasee, at Pengene anvendes til det bestemte Tarv.

Csand forundes derefter adskillige Fordele, samt Toldfrihed i 10 Aar, da derimod, alle udenbyes Borgere svare deres Kontingent baade af Konsumtion, og alle andre Skatter og Kontributioner.

§ 4.

Arendal, siger Krøniken, tilvandt sig den bedste Handel og samlede i Hast store Midler, men afgav dog ej rigtig de Afgifter, som skulde erlægges til Csand, saa at Kongen 23 og 27 Aug: 1697 atter maatte gjentage for de Udenbyesboende sin Befaling,

* Skjærpet og gjentaget ved Resk: 27 Aug: 1697 og 23 Juli 1703; men hævet, hvad Arendal angaaer, ved Resk: 27 Maj 1723.

at de skulde svare halv Byeskat og Indqvartering, saavel for den forbigangne Tid, som herefter, hvilket de didindtil havde nægtet at udrede. Da Krigen var udbrudt med Sverrig 1710 tilbød Arendal sig at udrede paa egen Bekostning 3 fulkommen eqviperede Galejer, og at indrette et Defensionsværk ved Arendal, imod at erholde den Frihed at være forskaanet for Skat, Indqvartering og Procentos-Penges Betaling til Csand, samt at de maatte have fri Udenrigs-Handel og boe hvor de boede. Hvilket af den Kongel: Slotslov¹ i Kongens Navn blev tilstaaet, saalænge Krigen varede, og ved Resk: 19 Apr: 1710 kongel. approberet. —

Endelig 1723 behagede det hans Majestæt at forordne saaledes:

1.) *Arendal* og underliggende *Østerrisøer* bliver herefter fra Christiansand aldeles separeret, og beholder sin Byfogd, som hidtil. — Reskript: 17 Juni 1713.

2) De, som ville appellere Byfogdens Domme, stevner dem herefter ligefor Laugthinget.

3.) Alle de der boende Borgere maa ernære sig som de bedst veed og kan. 4.) Alle maa der nedsætte sig og tage Borgerskab, hvor de holde Dug og Disk. 5.) De maa med deres egne Skibe lade hente Vahrer fra fremmede Steder, og føre dem directe hjem uden at være forbunden til at lade dem henligge i Csand. 6.) Fremmede maa og føre deres Vahrer derhen. 7.) Istedenfor By- og Indqvarterings-Skatter, Procentopenge og Canalpenge skal Arendal og Østerrisøer give aarlig Csand 1000 rd., at betales i 2 Terminer 1 Juni og 1 December, hvoraf Ksand nyder til Byskat og Indqvartering 700 rd. til Kirken 100 rd. og saaledes blev da gjort Ende paa de langvarige Klammerier mellem disse Byer. —

Efter Stiftets Repartition maa Arendal godtgjøre en Deel af hvad Csands Kæmnerkasse udlægger til Løsgjængerens Betleres og andre deslige Forbryderes Underholdning og Varetægt. Da Kæmnerkassen dertil fra 1802 til 1808 havde forskudt 179 rd. 71 s: maatte Arendal betale de 48 rd. 70 s: deraf. —

¹ Slotsloven på Akershus, en regjeringskommissjon for Norge opprettet i 1704.

Flekkefjord og *Mandal* ere endnu Ladestæder under Kristiansand, og staae i en Forbindelse med samme i juridisk og borgerlig Henseende som efterfølgende Fremstilling af de derom emanerede Kongebud og de skeete Forandringer udviser. —

Forordningen af 30 Juli 1662 bød: De Borgere, som bevilges uden byes at boe, skulle svare og tiltales for Borgemester og Raad i Byen, og Priv: 29 Januar 1672: alle Pladser fra Aaen-Sire til Gjerden skal staae under Csands Jurisdiction, og alle i Districtet boende og handlende holde Skat og Tyngde i Byen», samt aabent Brev af 29 Mars 1677, at alle udenbyes Borgere skulle svare til de Thinge, hvor de sig opholde, alle nye Borgere /: hvortil ingen under 100 rds Formue maa antages :/ boe i Byen. Efterlænskabet paa Landet registreres og Deles af Byens Betjente, men Landborgeres af Fogden og Sorenskriveren. Da nu i Aaret 1682 Magistraten besværede sig over at Øvrigheden ved Lehnene betog dem den Myndighed at indsætte smaae Bestillingsmænd i Districtet, at Fogderne og Sorenskriverne tvang de i Districtet boende Borgere til at svare under Fogdenes Jurisdiction, og forhindrede Magistraten fra at lade betjene Arveskifter hos bemeldte udenbyes Borgere; saa erklærede Kongen sig til Magistratens Fordeel ved Forordning: 28 Januar 1682. Men 1794 imod.

Moderat: af 15 Apr: 1690 gav Magistraten Ret til i Mandal og Flekkefjord at ordinere lovkyndige Mænd til at dømme i forefaldende Sager samt at Borgerne der skulde tage deres Borgerkab af Magistraten i Csand. Hvilket endnu bekræftes af Priv: 31 Jan: 1738, som siger: Mandals og Flekkefjords Beboere skulle tage Borgerskab i Csand og derunder skatte og skyldte ligesom Byens egne Indvaanere.

I Aaret 1751 og før havde Flekkefjords Borgere og Indvaanere begjert, at Flekkefjord maatte blive en fra Ksand særskilt Kjøbstad under Navn Friderichsfjord, med Tilbud at give dobbelt

saameget i Skat, som de didtil havde erlagt til Csand. Stampe¹ erklærer sig bestemt for, at denne Begjæring maatte bevilges, og det af følgende Grunde:

a) Flekkefjord ligger over 10 Mile fra Csand. b) paa denne Distance er ikke nogen Kjøbstæd. c) Vejen fra Csand til Flekkefjord, som allene er tilgjængelig til Vands er heel vanskelig og farlig forbi Næsset og Lister. d) Der er ellers overalt ved Søekysten sønder paa Norge en Kjøbstad paa hver 4 eller 6 Miles Distance. e) I Flekkefjord er en god Havn. f) I Flekkefjord er allerede et Toldsted hvor adskillige Vahrer kunne angives og fortoldes. g) At Listerlehns Almue ogsaa begjære, at Borgerne i Flekkefjord og Mandal maa afkjøbe dem deres Vahrer, og forsyne dem med det fornødne, da det er dem plat umueligt, og reent vilde ødelægge dem, om de skulde bringe deres Vahrer til Csand, hvilket allene kan skee til Skibs. h) At selv Christiansands Magistrat og Borgerskab tilstaaer, at der endelig i Flekkefjord maa være nogen, som kunne handle med Landmanden. i) Det har hændet, at et Fartøj, som har lagt i Flekkefjord for at tage Trælast ind, har behøvet en liden Reparation, der kunde skee paa en Dags Tid, og som det da hverken kunde eller maatte istandsættes i Flekkefjord, har det derfor allene maattet gaae til Csand hvilket lettelig kunde spille en heel Rejse med mere. Hvad kan være mer byrdefuldt for Handelen, end at maatte anvende 2 à 3 Uger paa det som kunde skee i 2 à 3 Dage. Ligeledes skal det ofte være hændet, naar Fiskeriet paa engang er godt falden ud i Flekkefjord, at det ikke har været dem til nogen Nytte, formedelst Mangel paa Salt, som de først have maattet hente fra Csand, og ofte der ej engang kunnet bekomme.

Af disse Grunde, hvoraf man saa temmelig seer, hvor saare naturligt det var, at Flekkefjord uagtet alle Undertrykkelser og Kongl: Forbud havde Handlende, og hvor stor en Skade Csand

¹ Henrik Stampe, generalprokurør, juridisk rådgiver for regjeringen. Hans «Erklæringer, Breve og Forestillinger, General-Prokureur-Embedet vedkommende» dækker tiden 1753—1782, kom ut i bind I-VI, Kbhavn 1793/1807.

eller rette Csands Privilegier har foraarsaget Riget, var det, at Stampe vilde, at Flekkefjord skulde blive en fri Handelsstad.

Alle de strænge Forholdsregler, som fra Begyndelsen af blev befalet imod Udhavnene og Ladestederne /: See 1 Kap: 1 Bog 2 § og [s. 123 ff] :/ bleve lykkeligviis ikke efterlevede, fornemlig hvad Flekkefjord angaaer og Mandal. Csands Magistrat og Borgere havde tiet stille til den udenbyes Handel, da de indsaae, at de Kongl: Befalinger desangaaende umuelig kunde sættes i Udøvelse uden Almuens Tab og uden at foraarsage utallige Klagemaal, og derfor holdt de heller ingen Udliggere i Flekkefjord og Mandal efter Privilegierne; men derimod, uagtet de gjentagne Kongl: Befalinger, som Magistraten selv skulde see exeqverede, antog visse Folk til Borgere, og tillod dem enten at blive boende eller at nedsætte sig i Flekkefjord Mandal og andre Steder; og fordrede undertiden en Revers af dem, at de skulde indflytte til Byen, undertiden ikke, hvilken Revers man dog rimeligen har anseet for en blot Formalitet, ligesom de ej heller nogensinde enten af Magistraten eller de indenbyes Borgere skal være bleven erindrede om, at efterkomme samme deres Forpligtelse at indflytte til Byen, førend Toldforpagtningen opkom. Heraf sees og at Csand kun vilde tabet lidet ved at Flekkefjord blev en Kjøbstad, da Csand dog kun har vundet ubetydeligt ved Flekkefjords og det derom liggende Districts Handel, og Flekkefjord dog stedse i Henseende til Handelen havde været en Kjøbstad, om den end fattedes Navnet. Christiansandensernes førømtalte Føjelighed og Konnivence mod Flekkefjord viser, at de selv ej ansaae dette Steds Handel at være saa vigtig og nødvendig for Ksands By. — Men efter at Csands gamle Privilegier længe ikke havde været overholdte mod Flekkefjord og Mandal, begyndte man i Midten af 18 Seculum at ville have dem udøvede i al deres Strængthed. De gamle Trætter oprippedes igjen og tog sin Begyndelse med Toldforpagtningen. Dennes Interessenteres og nogle faa Kjøbmænds egen Fordeel var Aarsagen til denne Strængthed og ej Byens Bedste. — Da indkom Klager fra Flekkefjord og Mandal, da søgte Flekkefjord om Kjøb-

stadsret, og da blev en Kommission nedsat til at forfatte Forslag til nye Privilegier og at afgjøre Trætterne. — Ksands Borgere vilde da at Privilegierne skulde staae ved Magt, og Handelen i Flekkefjord skee ved deres Fuldmægtige eller Udliggere. Magistraten vilde, og havde adskillige Gange forgjæves søgt om, at Handelen i Flekkefjord skulde drives ved 4 à 6 Borgere, som af Magistraten antages og tillades at boe i Flekkefjord, og som skulde købe i Csand althvad de behøvede til at forsyne Landmanden med, og ikke brugte til deres egen Provision, hvorefter Naturligen vilde følge, at Landmanden deromkring fik mindre for sine Producter og maatte dyrere betale det han behøvede, hvilket efterhaanden vilde Forarsage Producternes Formindskelse og Landmandens Ruin. — *Mandal* har aldrig begjært at blive en fra Christianssand særskilt Kjøbstad. De havde heller ikke den Anledning dertil, som Flekkefjord; men 1751 ansøgte de derværende Borgere at maatte blive boende der, og deres Efterkommere, samt at maatte udføre alle Districtets Producter og indføre de fornødne udenrigske Vahrer. Men Csands Borgere og Magistrat vilde, at kun 8 Borgere skulde da og for Fremtiden, af dem antagne, være bosiddende i Mandal, at de kun maatte udføre Trælasten, men falholde i Csand i 3 Dage for den der satte Priis de øvrige Vahrer førend de maatte udføre dem, og købe de udenrigs Vahrer af Csands Borgere, ved en aarlig Contract, som skulde approberes af Magistraten. De forlangte saaledes, at kun 8 skulde boe, hvor 30 à 40 Borgere rigelig kunde ernære sig. Mandals Bønder vilde faae lidet for sine Producter, og Mandalsborgeren nødes til at sætte højere Priis paa de samme Producter end andre som handlede med samme Artikler. Stampe Forkaster det følgelig i sin Erklæring, men mener at Mandaliterne maatte have Frihed til af Udenrigske Vahrer at indføre Kornvahrer, Salt, Høe, Hamp og Steenkul, som de Vahrer, hvis Priis maatte have stor Indflydelse, paa den Priis, Landmanden satte paa sine Producter, men at de skulde købe de andre udenrigske Vahrer af Csand.

Efter at disse Begjæringer og Kontra-Ansøgninger og For-

slag vare indkomne og Generalprokurøren derover havde erklæret, blev Følgen, at ingen af Parterne fik sin Villje, Flekkefjord blev ingen Kjøbstad, og Csand fik ej sine Privilegier iværksat mod Toldstæderne. Men Stampes Erklæring gav Anledning til først Priv: af 14 Oct: 1768, som næsten hæver de gamle, og tillader Bonden at sælge hvor og til hvem han vil, og dernæst til de efterfølgende Reskripter og Forordninger om Flekkefjord, Mandal, Udenbyesborgere, Skippere m: m: —

Flekkefjord skal atter 1771 /: ligesom og 1808 :/ have søgt om Kjøbstadsret og egen Byfogd; men da udkom Reskr: af 15 Febr: 1771, som efter at have foreholdt sammes Beboere, at Flekkefjord ej kunde blive Kjøbstad, at Csand ikke skulde formeget medtages^{+/} gav dem Fortoldningsfrihed paa Salt, Steenkul, Høe, Hamp og Tagstene, men alle andre Vahrer maatte de enten fortolde eller købe i Csand, uagtet Afstanden mellem begge Steder; ligesaa maatte de endnu, efter Csands gamle Priv: betale dobbelt Byskat. Fremdeles erklærede samme Resk: af 15 Febr: 1771 /: hvad siden Resk: af 30 Juni 1797 bekræftede :/ at *Flekkefjord* og *Fahrsund* ere Ladesteder, der udgjøre tilsammen eet Toldstæd, men forsaavidt deres Indvaanere ere Borgere, ligge de under Csand By; men høre under Listers Jurisdiction /: see Kongl: Resol: 22 Aug: 1794, hvor Kongen, da Spild igjen var opkommen angaaende Jurisdictionen, erklærede det modsatte af den desangaaende i Aaret 1682 givne Erklæring cf: Norske Lov 1 - 2 - 4 & 3 - 3 - 2 :/. — Bemeldte Reskripter 15 Febr: 1771 & 30 Juni 1797 tilsteder fremdeles Indvaanerne af Flekkefjord og Fahrsund, som attraae at vinde Borger-skab, at aflægge Eed for vedkommende Sorenskriver, som derefter indsender til Magistraten den derover afholdte Forretning. Og maatte de ikke, som de didindtil undertiden urettelig havde gjort, blot indsende skriftlig Eed til Sorenskriveren. Betreffende Skipper-

^{+/} Csand maatte have sin meste Forraad af Slagteqvæg og Fedevare fra Flekkefjords District, og paa disse Artikler vilde den da umueligen komme til at lide Mangel, naar Flekkefjord blev Kjøbstad. Besynderligt at nu 1813, da der næsten er Hungersnød i Csand, eller al Udførsel af Fødevarer fra Flekkefjords og Mandals District til Csand forbuden. —

borgere, da skulle de ind for Magistraten i Csand for at gjøre Borcherskabs-Eden, og maatte ikke, som hine, aflægge samme for Sorenskriveren cf: Kancellie-Skriv: 1805./+/ Ved Resk: 10 Nov: 1777 blev *Fahrsund* et Lossested for indenrigs Kornvahre. — *Mandal* erholdt ved Resk: 10 Febr: 1779 efter allerunderd: Ansøgning, da den bestod af 27 Borgere med 17 Skibe, fri Handel og Tilladelse at fortolle alle Slags lovlige Vahrer hos sig selv, imod at svare noget anseeligt og proportioneret aarligt til Csands By Skat efter Stiftamtmandens billige Sigende, og i øvrigt staae som hidtil under Ksands Jurisdiction og Magistrat, som derved intet skulde afgaae. *Flekkefjords* Indvaanere søgde da og Lettelse i deres Byrder, og blev da ved Resk: 19 Jan: 1780 *Flekkefjord* bevilget samme Frihed som *Mandal*, imod at begge Steder skulde betale Csand 100 rd. aarlig. Ligeledes bleve begge Steders Indvaanere paalagde at betale i Byskat kun saameget som Csands Borgere /: ikke dobbelt som før :/ og de bedste Mænd i *Flekkefjord* og *Mandal* skulde være forbundne til at sørge for, at Skatterne efter en af Magistraten forfattet og af Stiftamtmanden approberet Taxt reparteres paa Indvaanerne og til hvert Aars Nytaar til Magistraten i Csand indleveres.

Ved Prom: af 28 Febr: 1795 faaer *Fahrsund* lige Handels- og Søfarts-Rettigheder med *Flekkefjord*, og ved Resk: 16 Jan: 1796 Ret at bygge Skibe og kjøbe Træ dertil i *Topdal*. —

Flekkefjords og alle til samme hørende Udhavnes Indvaanere ere altsaa, forsaavidt de ere Handlende, inkorporerede under Ksands Borgere, og som saadanne pligtige til i Csand at vinde Borcherskab. Istedensfor Kjøbstæds-Consumtion, for hvilken de ere fritagne, erlegge de en personlig Consumtion af 3 rd. aarlig for hver Person i deres Huse, i Følge en Kongl: Resolution af 9 Nov: 1785, hvilken Konsumtion oppebæres af vedkommende Toldkasserer i Overeensstemmelse med de af Magistraten udstædende Fortegnelser over Handelsborgerne og vedkommende Præsters specielle Mandtaller.

/+/ Borgerbrevet betales Ksands Magistrat. En Groserer har 10 rd. at betale for samme; en Høker 4 rd.; en Skipper 5 rd.; en Sætteskipper 4 rd.; en Haandværker 2 rd. —

Hvorimod enhver Skipperborger for denne Afgift er befriet. Og der af kommer det, at Skipperborgere søge at unddrage sig fra at være Handelsborgere. Reskriptet af 30 Juni 1797 befrier Flekkefjord og Farsunds Indvaanere fra de personelle Onera til Csand.¹

§ 6.

«Jeg troer gjerne, siger Stampe, at Csand kan have tabt noget ved det at Arendal blev indrettet til Kjøbstæd. Dog har jeg ikke hørt noget til, at den siden 1723, da dette skede, er bleven slettere end forhen.» Men om saa var, saa er dette Tab dog intet imod Landets Gevinst. Thi uden at Csand har aftaget betydeligt, har Arendal og Østerrisøer voxet i et langt større Forhold og lige indtil den sidste Tid har Arendal haft flere Skibe end Csand. Hvad vil det sige, om der bliver 10 Familier mindre paa eet Steed i Landet, naar deraf flyder, at 100 Familier kunne sidde og ernære sig paa et andet Sted. —

¹ Se også Tillegg s. 394.

Om Byens Indtægter og Udgifter

§ 1.

A. Indtægter.

1. *Til Kæmnerkassen.* Byen har sine Indtægter af følgende Kilder.
 a) De paa Byens Indvaanere og Ladestæderne Flekkefjord og Mandal lignede Kontributioner, eller Skatte-Afgifter til Byens Bedste. b) Afgifter af nogle Byen underliggende Jordstykker, Strandepladser, Brygger etc: Boder. — c) Renter af udlaaante Kapitaler, d) Bøder. e) Arendals og Risørs aarlige Kontingent. — Alle Indtægter fra disse Kilder indflyde i Kæmnerkassen, som er Byens eneste eller egentlige Kasse, af hvilken dens Oekonomie bestrides.
2. *Til Procentokassen* Dog kan til Byens Indtægter ogsaa som et Tillæg henregnes alt hvad der indflyder i
3. *Til Canal-Kassen* Procentokassen og Kanalkassen, forsaavidt enkelte offentlige Indretninger deraf ved-
4. *Til Fattigkassen* ligeholdes. see infra § [6] Samt Fattigkassen. [s. 375]

§ 2.

a) Den første og fornemste Kontribution til Kæmnerkassen er de paa Byen og Ladestæderne lignende Afgifter, og disse ere 1.

By- og Næringsskatten. 2) *Grundskat, Vægterhold- og Sprøjteskat.* 3) Hvortil og kan henregnes Inqvarteringsskat.

Fattigskatten lignes vel tildeels paa Indbyggerne, men indflyder ej i Kæmnerkassen, men i Fattigvæsenets.

Forordn: 30 Juli 1662: den som ej selv beboer sit Huus i Kjøbstæderne, skal dog betale den Kontribution, som er lignet paa Huset. Men den derudi boer, og Gaarden lejet haver, kontribuerer efter sin Næring. Forord: 18 Nov: 1665. Alle Handlende Borgere i Byen og Districtet skulle give 1 Skill: af hver Dalers Værdi de købe eller sælge. De som handle med den store Trælast udenfor Districtet 2 Skill: af hver Daler. Hvis det ej slaar til til Skatterne og Byens Udgifter, kan Magistraten forhøje det efter Fornødenhed. Men hvis Handelen sperres, da skal man vedblive *den gamle Skik at Skatten og Byens Udgifter proportionaliter paalægges efter enhvers forrige Handel og Formue.* Den svigagtige straffes med det Forsvegnes Forbud. *Haandværkere skulle give noget vist aarligt efter Øvrighedens Kjendelse.* Al erhverved Skattefrihed ophører; Kæmneren, som af Presidenten udnævnes, skal oppebære Paalægget, gjøre Rede derfor, og tillægges af Presidenten en vis aarlig Løn af Byen. Resk: 15 Apr: 1690. 27 Aug: 1697, 23 Juli 1703, 27 Maj 1723. Reskr: 11 Febr: 1785 fastsætter, at alle geistlige og civile Embedsmænd i Byen, saavidt de der have Ejendomme, skulle tage Deel i Byskatterne, hvilket i Aarene 1773—1778, og formodentlig ogsaa før, ej var iagttaget.

1.) *By- og Næringsskatten* udredes af enhver, som driver borgerlig Næring, Handelsmænd, Høkere, Vertshuusmænd, Haandværker Skippere, Kjørere; men ej af Embedsmændene, uden forsaavidt de tillige drive borgerlig Næring. Hertil kontribuerer Mandal og Flekkefjord med underliggende Farsund noget over 400 rd. aarlig /: see 1ste Kapitel :/. Hvilken aarlige Kontribution specificeres paa følgende Maade:

Mandal — for den tilstaaede Fortoldningsfrihed i følge Resk: 10 Febr: 1779 og Stiftets Bestemmelse	100 rd.
Den særskildte Kontingent til General- Inkvarterings-Kassen	48 — « — «
Andeel i Søe-Indrolleringschefens Qvar- ter-Penge	7 — « — «
do: til den der paa Stedet stationerede Enrollerings-Officeers Qvarteer-penge..	4 — « — «
I Følge Tilbud i Aaret 1788 og Stiftets Bestemmelse 7 Oct: 1796 en Erlæggelse, isteden for Vægterhold- og Sprøjteskat	56 — « — «
Et med Csands Byes Næringsskat for- holdsmæssigt Bidrag til Aarets Udgifters Bestridelse	200 — « — «
Tilsammen	415 rd « — »

<i>Flekkefjord</i> For den tilstaaede Fortoldnings-Fri- hed i Følge Resk: 19 Jan: 1780	100 rd « — «
Den særskilte Kontingent til General- Inkvarteringskassen	30 — « — «
Andeel i Søe-Inrollerings-Chefens Qvar- teerpenge	7 — « — «
do: til den der paa Stedet stationerede Enrollerings-Officeers Qvarteerpenge ..	4 — « — «
Et med Csands Byes Næringsskat for- holdsmæssigt Bidrag til Aarets Udgifters Bestridelse i Følge Resk: 30 Juni 1797 ..	200 — « — «
Tilsammen	341 — « — «

Disse foranførte Udgifter maa hver Steds Representant ved kyndige Taxeerborgere lade ligne paa hvert Districts Borgere, hvorpaa Ligningen ligger hos Representanten til Eftersyn i 8 Dage /: see Resk: 2 Mars 1787 :/ at enhver der troer sig beføjet til Anke, kan fremkomme med samme. Hvorpaa Ligningen gennem Csands Magistrat tilstilles Stiftet til Approbation, og indkasseres i 2 Terminer. Ingen Skipperborger maa lignes højere end 2 rd. —

2.) *Grundskatten, Vægterhold- og Sprøjteskatten*, paalignes alle Grund- og Huus-Ejere uden Undtagelse baade Embedsmænd og andre. Ladestæderne kontribuere intet særskildt til denne Kasse. Hvad Mandal giver istedenfor Vægterhold- og Sprøjteskat gaaer ind under Næringsskatten /: see ovenfor:/.

3.) *Indqvarterings-Skatten* var en Afgift af Husene, som Beboerne ∴ Ejerne, erlagte, for at blive fri for at give Garnisonens Mandskab personligen Qvarteer, da Magistraten for samme Kontribution besørgede Militærer Logis hos hvem, der vilde og kunde modtage samme. Siden Krigens Begyndelse og i Anledning af den overordentlige Troppeforsamling i Byen, har denne Indretning været suspenderet, da hver Huusejer maa modtage Indqvartering i sit Huus af 1 til 20 Mand og derover, alt efter Omstændighederne. Dette Indqvarterings-Regnskab skulde efter Prom: 29 Des: 1798 aflægges særskildt. Og har denne Kasse nu i Beholdning en 400 rd. /: Iøvrigt cf: 7 [∴ 5] Bog 1 Kap: § 5 :/ [s. 329]

By- og Næringsskatten, samt Vægterhold- og Sprøjteskatten lignes paa Indvaanerne af Mag: og Representanterne /: See [2.] Bog 3die Kapit: § 2 om Magist :/ [s. 219 ff.] hvilken Ligning approberes af Stiftet, og henligger paa Raadstuen i 14 Dage til Eftersyn af Vedkommende.

Kæmnerkassen har aldrig haft noget Fond, da hvert Aar ikke er bleven sat eller lignet større Nærings- og Vægterholdskatter, end Byens Udgifter kunde bestrides med. I de senere Aar er vel uden at forøge Skatterne bleven spart nogle hundrede Rigsdaler for at bestride Udgifterne i det løbende Aar, indtil Byeskatten blev

sat, lignet og inddrevet, og til at fylde et Defecit; men noget Fond har Kassen ikke. —

Den Kongelige Bygningsskat, saavel som Byens Vægterhold- og Sprøjteskat, samt Indqvarteringsskat, som udredes af Grundene, var før Krigen endog stegen til saadan Højde, at Byens Indvaanere, der for største Delen ere fattige, ikke uden stor Vanskelighed kunde udrede samme. Derfor blev Vægterhold- og Sprøjteskatten saa knap anslaaet og lignet, at Byens nødvendigeste Udgifter neppe kunde bestrides deraf, og at man somme Aar har maattet gribe til Overskuddet af Byens Næringsskat for at dække Manglerne i hine. Næringsskatten var da uforholdsmæssig ringe imod Vægterhold- og Sprøjteskatten — ja ikke meget over en Tredie Deel imod denne, da Arendals, Østerrisørs, Mandals og Flekkefjords Kontingenter til Byens Kæmnerkasse lægges til Byens Næringsskat. — I de senere Aar derimod har Næringsskatten oversteget Vægterhold- og Sprøjteskatten, da Byen formedelst Krigen har faaet flere og exstraordinære Udgifter. —

A a r	1806	1807	1808	1809	1810	1811	1812	1813	1814	1815
By- og Næringsskat	1206			1877	1826		9194			
Vægterhold- og Sprøjteskat	2054				2492		6093			
Grundskat	853				847		1575			
Indqvarteringsskat										

Priv: 29 Jan: 1672 alle Skatter og Kontributioner skulle være afklarede inden St: Thomæ-Dag.

Reskr: 20 Nov: 1744 Byskatten skal lignedes to Gange om Aaret St: Hans og St: Thomæ-Dag.

§ 3.

b.) Den anden Indtægt for Kæmnerkassen er den aarlige Kontingent af Arendal og Østerrisør, grundende sig paa Resk: 27 Maj 1723 /: see 1 Kap: 4 § :/ bestaaende af 1000 rd., af hvilke 100 rd. er lagt til Kanalen 100 til Fattigvæsenet eller egentlig Hospitaler, og 100 til Domkirkens Vedligeholdelse.

§ 4.

c) Den tredie Indtægtskilde er Afgifterne af Byens forrige eller endnu værende Ejendomme.

1. *Jordstykkerne*. Om de Landejendomme, som i Byens yngste Aar bleve den skjænkede og tillagde see man [2] Bog 3 Kap: om Magistraten § 4. [5: § 3, s. 225 ff] hvortil kommer Priv: 30 Juli 1662: Bodens Laxe-Fiskerie maa ligge til Byen for sin sædvanlige aarlige Afgift, men hvad som vindes over den aarlige Afgift skal forbruges til Skolen Kirken og deres Betjente.

I Aaret 1810 under 31 Mars gjorde den daværende Magistrat følgende allerund: Forestilling og Kæremaal:

Enhver, som kjende af Historien Byen Csand, dens Oprindelse, Stiftelse og Anlæg under højsalig Kong C4, dens Privilegier, Friheder og Rettigheder, givne af denne store Stifter, bekræftede, forandrede og tildeels forbedrede af de senere fremfarne Konger, vil, efter at have erhvervet sig en nærmere Kundskab om denne Byes nærværende Forfatning, og de Indgreb, som Tid efter anden ere gjordte i dens Rettigheder, finde den fuldkomneste Anledning til at fremsætte følgende Spørgsmaal:

1) Med hvad Hjemmel ere adskillige Jordstykker af Byens Fæmarker under de Magistraten beneficerede Gaarde Grim og Eeg indtagne uden at Byen derfor har erholdt nogen Erstatning eller aarlig Afgift? 2) Hvorfor ere en Deel Jordstykker med den aarlige Afgift deraf, tillagte P: Mørck, som nærværende Bruger af Gaarden Grim, da dog denne Afgift retteligen burde, som det synes, tilfalde Byen, fra hvis Fæmark disse Jordstykker i sin Tid ere abalienerede? 3) Med hvad Hjemmel har Hr: P: Mørck kunnet tilegne sig Ejendomsret over den Byen tilhørende Plads Sandvigen kaldet, og saaledes som skeet er i Aaret 1801 solgt den til H: M: Kongen til et Batteries Anlæg samt derfor oppebaaret? [2000] rd? 4) Med hvad Ret kan bem: P: Mørck tilegne sig den ovenfor Sandvigen værende Plads, hvorpaa i forrige Aar /: 1809 :/ til den Kongl: Tjeneste er bleven opført et Ammu-

nitionshuus af hvilken han ligeledes tilegner sig den derfor ved Taxations-Forretning fastsatte Grundeleje? 5.) Hvad Ret har bem: P: Mørch til saaledes som i flere Aar er skeet, at udelukke Byens Indvaaneres Kreature fra Høstbedet paa adskillige af de under Gaarden Grim liggende og til samme annecterede Jordstykker, og nominatim Pladsen Dahlene eller Guldringsdalen kaldet, og er han i nogen Henseende berettiget til at indskrænke Tiden for Høstbedets afbenyttelse? 6.) Har P: Mørck end videre Ret til at negte Byen at tage Leer, Sand, Steen af Grims Marker, saavel til Indvaanernes Huusbrug som til de almindelige Post- og Landevejes Istandsættelse Vedligeholdelse? 7.) Paa hvilken Grund kan P: Mørck tilegne sig udelukkende Ret til Grims Skov, og ej allene derudi selv lade hugge Trælast til Udslibning og andet Gaardens Vedligeholdelse uvedkommende Brug, men og negte Byens Indvaanere der at opsamle Tros og nedblæste Grene til Ildebrændsel, ja til og med Byen selv Ret til Brændehugst derudi til deres offentlige Indretninger? 8.) Hvor er de Udmarker som i Følge det Kongl: Reskr: 8 Apr: 1771 skulle bestemme Grændsen imellem Gaarderne Grim og Eegs Jorder paa den ene og Byens Udmark paa den anden side? Og hvorfor er ikke den under 18 Decemb: 1786 paabegyndte Delings-Forretning til Bestemmelsen af Grændsen imellem Grims og Byens Jorder senere bleven fuldført, da dog denne Forretning viser, at den er udsat til den Ende, at der først skulde optages et Situationskart ved Konductøren, men hvilket heller ikke siden den Tid er bleven effectueret? 9.) Paa hvad Maade ere næsten alle Byens offentlige og til almindelig Afbenyttelse for Indvaanerne bestemte Strande og Lastepladser komne i Privates Besiddelse, nemlig saaledes at disse nu tilegne sig en fuldkommen udelukkende Ret derover, efterat de forrige eller nærværende Besiddere enten efter et Slags Udvisning til Brug i Fortiden, eller i den senere Tid paa egen Haand have occuperet saadanne Pladse, indhegnet, og tildeels bebygget disse med Brygger, Sø- og Pakboder? 10. Med hvad Ret ere adskillige af Almindingerne eller Gadeløbene ja

endog offentlige Veje paa de trende Sider af Byen, som stode til Vandet, og som efter Anordningerne skulde være aabne baade for Afbenyttelse i Fremtiden og for Fremkomsten i Tilfælde af opkommende Ildebrand i Særdeleshed, enten ganske eller for en Deel af Private indtagne i Addition med de hosliggende Haver Strande- og Lastepladser, samt tillige paa sine Steder bebyggede?

11) Hvorfor findes der paa flere Steder udenfor Byens Afridsning Vaaningshuse indrettede med Kjøkken og Ildsted i den senere Tid at være opførte, da dog saadanne Pladser, forsaavidt de stode til Vandet ikke burde bebygges uden med Sø- og Pakboder fornemmelig for den større Farlighedsskyld, naar Ildsvaade fra deslige Ildsteder opkom? 12) Hvorfor har man tilladt sig fornemmelig i den senere Tid at opføre adskillige nye Husebygninger saa uanseelige og ringe, at de ingenlunde kunne svare enten til de Bestemmelser, som indeholdes i Byens Privilegier eller de i Resk: af 2 Sept: 1735 desangaaende meddeelte Forskrifter? 13) Hvorledes ere de mange hist og her inden Byens Afridsning værende ledige og ubebyggede Pladser efter den bekjendte Ildebrand i 1734 komne i Privates Eje, af hvem de nu efter at være for mange Aar siden Byen frahævdede, bruges enten som Urte- eller Græshaver; og burde ikke saadanne Pladser i Analogie af det ovenfor citerede Resk: 2 Sept: 1734 [5: 1735] fornemmelig de i Byens reelle Gader, af vedkommende Besiddere for Billig Betaling efter uvillige Mænds Taxation overlades dem, som for Fremtiden ville og kunne bebygge samme og derom melde sig hos Magistraten? 14) Har Csand ingen Erstatning nydt for nogen af alle de Rettigheder som enten i de her nævnte eller andre lignende Tilfælde er bleven den fravendt? Eller har den aldeles ingen Erstatning herfor endnu at kunne vente?

En kort anstillet Betragtning over disse Spørgsmaal vil ufejlbarlig lede til mange flere specielle Undersøgelser og til et Resultat, som paa det tydeligste afgjør, at Byen Csands nærværende Forfatning, Indskrænkningen og Tabet af dens Fortids-Rettigheder, formedelst utilladelig Usurpation af private Personer,

endelig maa blive at tilegne Fortidens Embedsmænd, der med Ligegyldighed og en utidig Overbærelse have seet paa, at visse Personer efter eget Behag og til egen Fordeel have skaltet og valt med Byens Ejendomme og andre Rettigheder, medens andre have tiet til og taalt, at man saaledes behandler Borgernes offentlige Ting, ej betænkende, at disse, som da ikkun blev anseet for at være af liden Værd, kunde blive af største Vigtighed for Efterslægten, et Tilfælde som allerede er indtruffet og som fremdeles vil have den skadeligste Indflydelse paa de fleste af Stedets nærværende og tilkommende Borgeres og Indvaaneres Tarv, og tilige være en vigtig Hindring for Stedets Bebyggelse, Folkeformerelsen, Velstands Flids og Industriens ja selv for Handelens Udbredelse og sammes mueligste Fuldkommenhed, paa et Sted, der ligesom af Naturen synes at være bestemt til Søfartens, den udenrigske Handels og mange flere Næringsgreners første Sæde i Riget. Den Tidspunkt, udi hvilken hine Byens fravendte Rettigheder alle kunde gjenvindes er vel forlængst siden forsvunden, ligesom de Embedsmænd, der egentlig herfor burde staae til Ansvar, heller ikke ere mere; men vi have endnu det Haab, at ikke alle disse Rettigheder for evig skulle vorde tabte, at i det mindste nogle deraf kunne vindes tilbage, naar derpaa noget snart blev lagt en virksom Haand. Ogsaa ønskede Byens Borgerskab, at denne saa vigtige Sag ikke længere maatte henvile, men at den jo før jo heller maatte bringes i Motion, samt at der til sammes bekvemmelige Behandling og hastigt mueligste Undersøgelse og Tidendebringelse maatte udvirkes et allernaadigst Kommissorium i de mange forskellige Gjenstande, som forekomme under denne Sag, og som ikke alle her kunne opgives. Sagens Vigtighed dens store Vidtløftighed, og de mangfoldige Personer, der paa mange flere Maader derudi kunne vorde implicerede som Sagvoldere, synes ogsaa at gjøre dens Behandling og Paadømmelse af dertil bevilgede Kommissarier ubetinget nødvendig; og da, som anført, dens enkelte Dele ikke alle her kunne specificeres, saa maatte formentlig et saadant allernaadigst Kommissorium ikke være ind-

skrænket til de anførte 14 Posters redelige Paakjendelse i Særdeleshed, men derimod paa den meest ample Maade udstrakt til Undersøgelse og Paakjendelse af ethvert andet Spørgsmaal, som kunde opkastes om Indgreb i Byens Ejendomme og andre Rettigheder i Almindelighed. Fremdeles maatte dette Kommissorium tillige indeholde en særdeles allernaadigst Tilladelse til, i Kraft af samme at faae paakjendt endog de Poster som tilforn have været Gjenstande for de ordinære Domstoles Behandling eller Paadømmelse, af hvilke vi dog ikke vide at angive flere end foranførte 7de Post, hvorom dels for flere Aar siden uden Magistratens og Borgerrepræsentanternes Forevidende, er afsagt Dom ved Stedets Bything og dels endnu Proces verserer imellem Brueren af Gaarden Grim P: Mørch paa den ene og Byen paa den anden Side, hvilken Sag endnu ikke er optagen til Doms ved Underretten.» —

Derefter forlanges Assessor Diriks¹ og Sekretær Langberg² til Kommissarier. —

Kommisioriet blev virkelig nedsat; men intet udrettet.

Man er ved Raadstuen ikke forsynet med nogen ordentlig Jordebog som kunde vejlede Magistraten til at kjende Beskaffenheden med de Grundstrækninger, som efter Byens ældre og yngre Privilegier skulle være denne By forbeholden til offentlig og almindelig Afbenyttelse, uden at samme af Private maatte occuperes. Dette har foranlediget, at ej allene flere saadanne Grundstrækninger er i forrige Magistrats Embedstid bleven Gjenstand for Usurpation af Uberettigede, men og at Byens Ret dertil er bleven proskriberet af Mangel paa tilbørlig Omsorg og Agtpaagivenhed fra Øvrighedens Side. Et Exempel herpaa er følgende. Ved en vis Lejlighed kom Øvrigheden i Aaret 1810 i Erfaring om, at Byen skulde eje en ikke ubetydelig Iordstrækning en Græshave

¹ Diriks, se s. 247 n. 1.

² Malthes Sehested Langberg (1779—1828) ble i 1806 sekretær ved Kristiansands stiftsøverrett, stiftsøverrettsassessor i Kristiansand 1815, året efter høyesterettsassessor, og i 1825 magistratspresident i Kristiania. Halvorsen III s. 429 f.

af 53070 Danske Qvadratfods Areal, bestemt til derpaa at opføre enten en Kirke eller anden offentlig Bygning, men som da en Kjøbmand, Søren Christensen var i Besiddelse af. Da Magistraten havde søgt at underrette sig om Betingelsen og Maaden, hvorpaa denne Græshave i Fortiden var kommen i privat Mands Besiddelse, forlangte den skriftlig at Christensen skulde vige samme; men isteden for at overlevere den, solgte og skjødede han to Dage derefter Græshaven til en anden for 3000 rd. Magistraten indkaldte baade Kjøber /: Oberkrigsk: Sørensen¹ :/ og Sælger til Forligelses-Kommissionen for at bilægge Sagen i Mindelighed, men forgjæves. By- og Raadstueskriver Protokollen oplyste at Græshaven allerede ved Skjøde af 19 Oct: 1780 var med Ejendomsret og uden nogen Forbeholdenhed eller Indskrænkning solgt til daværende Konsumtions-Inspectør Simon Jacob Engelhardt.² Paa Grund heraf maatte antages, at Byens Ret til Græshaven formedelst vedkommendes rolige og uafbrudte Besiddelse i Langt over Hævdstid forlængst var præskiberet. Imidlertid havde dog Byfogden og Byskriveren ved Thinglysningen af det Sørensen meddeelte Skjøde ikke undladt at gjøre den behørige Anmærkning i Henseende til Byens Ret til Græshaven og den Bestemmelse, man i Fortiden havde haft med samme. Denne Anmærkning foranledigede Kjøberen til at føre Anke, og for det første at indkalde Byfogd og Byskriver, Magistraten, Byens Representanter og Sælgeren til Forligelses-Kommissionen, hvor Sagen blev ventileret, og hvor man indgik med Klageren og hans Medkontrahent et saadant Forlig, at disse forbandt sig til at erlægge til Byens Kasse som en Refusion for Afstaaelsen af Byens Ret til Græsløkken 300 rd., hvorpaa Magistraten søgte Cancelliets Approbation, da hverken forrige eller nærværende Ejer kunde overbevises om nogen svigagtig Besiddelse eller uretmæssig Adkomst. Da denne Sag blev Kancelliet forebragt, lod Kancelliet spørge, hvorvidt det var

¹ Ole Emerentius Sørensen, overkrigskommissær, i 1826 byfogd og politimester i Kristiansand. Leewy II s. 101.

² Om ham, se Elevprotokoll s. 12 f.

kommen med den nedsatte Commission til at undersøge de af Magistraten forebragte Klager om Privates formeentlige uberet-
tiggede Besiddelse af visse Byen tilhørende Tomter og Pladse. —
Der blev svaret at intet var foretaget. Kommissionen tillagde Magi-
straten, den klagende Part, Skylden, som ej havde sat Kommis-
sionen i Virksomhed ved at indkomme med de fornødne Doku-
menter. Kancelliet paalagde derfor Magistraten en Bøde for hver
Dag, hvis Sagerne ikke inden April 1813 bleve foretagne. En
Kommission, bestaaende af Assessor Lange¹ Sekretær Kjersgaard²
og Sekretær Langberg, er derfor siden April h:a: i Gang. Og har
tvende Sager af forb: Natur været fore, hvoraf den ene for en
Formalitets-Fejl blev afviist, den anden tabte Magistraten, hvil-
ken formodentlig vil blive Tilfældet med dem alle.

For at faae de lange Sandstrækninger og udyrkede Pladser
baade i og udenfor Byen bebyggede eller dyrkede overlod de
ældste Tidens Magistrat samme for en Smaating eller intet til
private Personer og lod dem tage det de maaskee ej burde, i sær
da Grund og Jord paa den Tid var i liden Priis, og Kongerne saa
alvorlig paa lagde Magistraten at sørge for Sandflugtens Stands-
ning. Byen har haft den Fordeel deraf, at, da det ellers vilde have
været øde og fælt rundt omkring og i den, saa er derimod nu tør
Sand forvandlet til god Eng, saa at det ogsaa herved bekræftes,
at intet er saa ondt, det har jo noget godt med eller efter sig.
/: Senere er det derimod vel ikke gaaet saa rigtig til dermed som
ovenstaaende Fortælling viser :/ Men nu da Jorde og Tomter er
i saa overdreven Priis, nu fortryder Magistraten og Byen derpaa,
og vil gjerne see at faae tilbage, hvad de kan. hinc illæ lachrymæ.
Derfor ligge i bestandig Trætte, snart med den ene snart med den
anden af dem, som have faaet Byens fordums Ejendom i Besid-
delse. Men formodentlig til liden Nytte. En højeste Rets Dom af
1811 har decideret mellem Magistraten og P: Mørch, og af Grim

¹ Lorents Lange (1781—1860), utnevntes 1810 til assessor i priseretten i Kristiansand, 1812
assessor i stiftsoverretten ss., 1816 professor, 1825 høyesterettsassessor. Halvorsen III s. 438 f.

² Joachim Rasch Kiersgaard (1784—1817), sekretær i Stiftsoverretten i Kristiansand.

og Eeg har Byen kun Græsning i nogle Dage for sine Kreature, og smaa Afgifter af visse Pladser som før hørte til Grim. I de Forslag til nye Privilegier, som nu i Aaret 1813 arbejdes paa, vil atter urgeres paa før omtalte Indgreb i Byens smaae Herligheder. De Pladser af hvilke Byen har Afgifter ere følgende: Kolsdalen svarer Aarlig 2 rd., Søren Smeds Stykke 2 rd., Graahejene eller Kjerrene 3 rd., Lindebakken 2 rd., Landaases Stykke 1 rd. Sommers Stykke 1 rd., Schaarups Stykke 3 og Odderøen 6 rd.

Jordstykket Fergefjeldet blev 1806 skjødet til Ejendom /: efter Kancellieskrivelse 19 Mars 1805, 29 April 1806 imod til Byens Kasse af enhver ny Ejer 10 rd. og 1 rd. aarlig.

Jordstykke Kolsdalen blev 1809 ved Auction bortforpagtet paa 20 Aar imod en aarlig Afgift af 252 rd., efter Reskr: 2 mars 1787.

Odderøen havde allerede President Pedersen engang vidst at tilvende sig, men efter hans død fik Byen den igjen. Priv: 15 Juni 1686 siger: «Ligesaa maa paa Byens Vegne i Betaling antages Odderøen, som President Pedersens Hustru før sin Død til andre skal have transporteret førend hans Gjeld til Byen var betalt, helst efterdi samme Øe allernaadigst haver været Byen tillagt.» Siden har den efter Kongl: Reskripter uden Skjøde været Private overdragen til Ejendom. Efter Resk: 27 Mars 1801 skulde Byen have i aarlig Afgift 6 rd., og af enhver ny Ejer ved Tiltrædelsen en Rekognition af 30 rd., samt fri Raadighed til alle Byens Bugter og Viger, og over Øens hele yderste Omfang eller Fjelde at opføre Pakhuse eller hvad andre Indretning Byens Indvaanere maatte finde til deres Fiskeries Gavn tjenlig. Da Odderøen 1806 blev solgt til Qvarantæne-Indretningens bestandige Brug, blev vedtaget at hvert 25 Aar skal Recognitionen 30 rd. svares, saavel som aarlig 6 rd.

II *Strande- og Lastepladser*, som bortfæstes paa visse Aar ved Auction til Trælasthandlere eller Skibsbyggere. Deraf har Byen tilbage følgende. a) Sandmoen eller Byens Værft og en mellem samme og Møllebækken værende Plads. b) En Strandeplads under Gaarden Eegs Udmark af Størrelse 3,744 □ Fod, beliggende

ud til Torridals-Elven, norden for Gjerdet, som paa den Side deler mellem Pladsen Fergefjeldet, og Eegs Udmark. Disse 2 vare til Bortforpagtning i Aar 1813. c) Tangens Lastepladser bortlejede til forskjellige. d) Gadeløberne ere offentlige Almindinger og høre Byen til, undtagen det Gadeløb, hvor Consul Daniel Isaachsens¹ Værft ligger. De skulle paasees altid at være fredede til fri Vandkjørsel og at Indvaanernes Gods der i Ildsvaade kunne henbringes. Imidlertid sees adskillige Private at have tilladt sig at bygge nogle Fod ind paa nogle af dem. Ligesom de og tildeels af Magistraten overlades Trælasthandlerne paa kortere eller længere Tid alt efter Omstændighederne. Og har Magistraten ladet bygge smaae Brygger ved nogle.

III *Brygger* a) Af den i Løbet af Skippergaden paa Byens Bekostning Aar 1808 anlagte Brygge betales til Kæmnerkassen for hver Skpd. Høe 4 Skilling, et Læs Gjødsel eller Steen 4 Skil., En Favn Brænde 2 Skil: et Læs andre Vahrer 2 Skill:

b) Af Bryggen ved Øvre-Færgested, ligeledes anlagt 1809, betaltes det samme, men nu bortforpagtet for 14 rd. aarlig.

c) Bryggen ved Elven i Løbet af Kongens Gaden anlagt 1810 er bortforpagtet for 30 rd. aarlig.

IV. *Boder*. Paa Torvet ved Møllen lod Magistraten for Byens Regning opføre Slagterboder i Aaret. —

§ 5.

d) Den fjerde Indtægtskilde er *Renter* af udestaaende Penge. Og disse bestaae alle i en Kapital af som Domkirken har været Byen skyldig fra Aaret

e) Den femte er hvad Bøder, der kan falde

§ 6.

Som Tillæg til Byens Indtægter kan anføres, hvad der indflyder i 1) *Procentokassen*, skjøndt samme ikke anføres i Byens

¹ Om D. I., foran s. 36 n. 3, 87 n. 3.

Regnskab, men bestyres særskilt. Nemlig under Navn af Procento-Penge erlægges af Mandals, Flekkefjords og Farsunds udgaaende Skibe en Afgift til Csand.

Denne Afgift deles i 3 Dele, $\frac{1}{3}$ til Csands Raadhus og Arresthuses Vedligeholdelse, $\frac{1}{3}$ til Domkirkens Kasse, og $\frac{1}{3}$ til Hospitalet eller Fattigvæsenet, som Hospitalet ligger under. En saadan Trediepart kan udgjøre mellem 70 til 120 rd. aarlig. 1807 havde den 300 rd.s Beholdning og 1813

Mod: 15 Apr: 1690. Resk. 27 Aug: 1697 og 23 Juli 1703.

2) Canal-kassen /: see om Canalen [s. 104 ff.]

3) Fattigkassen /: see om Fattigvæsenet [s. 375].

Fjerde Bog

C.SANDS CIVIL- COMMERCIALE BES:

ELLER OM

HANDELEN

R

Handels- Friheder eller Privilegier

§ 1

Aarsagen til at Csand ikke er bleven en mægtigere Bye, uagtet sine gamle herlige Privilegier, som den nød i over et heelt Aarhundrede fra 1641 til 1768.

Der [er] vel ingen Tvivl om, at jo Generalp: Stampe har Ret, naar han søger Aarsagen dertil i selve disse Privilegiers store Forkjærlighed for Byen og Ubillighed mod Landet og Kysterne i Districtet. Man søgte den og søger den endnu i Oplandets Tørhed, Bondens Fattigdom, Dovenskab og Skjødesløshed, men hvor skal man søge Aarsagen til disse Onder? Vist nok mere udenfor Bonden, end hos ham selv. En Bonde er og en fornuftig Skabning, siger Stampe, men saalænge han bliver i en virkelig eller indbildt Umuelighed at komme sig og at blive lykkelig, er der intet af ham at vente; og dertil har just Csands Privilegier bidraget. Deres Tendens og Aand var, at alting rundt omkring den skulde nedbrydes, fængsles og dræbes, paa det den allene kunde leve, og derved handledes mod den, som mod en belejret By, der skal svækkes og udhungres. Jeg sætter, siger Stampe, Landmandens Fordeel og Opmuntring ved Siden af Kjøbstadens Velstand og Opkomst, thi de staae virkelig i den nøjeste Forbindelse med hinanden. Landmandens Velgaaende trækker Kjøbstadens Opkomst efter sig, og hins Armod og Fattigdom dennes Ødelæggelse efter sig. Havde nu de gamle Privilegier i al deres Strængthed været bleven udøvede, var det uden Tvivl gaaet, som Stampe forud-

sagde det maatte gaae, om de Forslag til de ældre Privilegiers Fornyelse, som Kommissionen 1751 gav, vare blevne konfirmerede, Landmanden i Districtet var aldeles bleven forarmet, og vilde have tabt alt Mod og Hjerte til at stræbe. Flekkefjord og Mandal, Fahrsund og tildeels Arendal og Risør der bleve befalede at nedbryde deres Huuse og flytte ind til Csand, vilde blevet øde Steder med en 6 à 8 Huse til Csands Kjøbmænds Fuldmægtige og Udlæggere, nogle hundrede Matroser mindre vilde have fundet Lejlighed til at ernære sig, nogle Snese Fartøjer mindre vilde have været underholdte. Men til al Lykke overholdt ikke Magistraten Privilegierne; thi da Magistraten for det meste ogsaa vare Handlende Borgere, saae de ikke gjerne, at der kom saa mange Handlende Borgere til Byen, der maatte tage Næringen fra dem, og saaledes forebyggede Egennytten her et Onde.

Privilegierne vilde tvinge Landmanden til at sælge sine Producter i Csand, omendskjøndt han paa andre Steder kunde faae dem bedre betalte, og til at købe der hvad han behøvede, om endskjøndt han paa andre Steder kunde faae det for bedre Kjøb. De vilde tvinge fremmede Skippere til at sælge deres indehavende Ladning for den Priis Magistraten vilde sætte paa dem. Og denne Tvang kunde ikke andet end blive Byens Ulykke; den maatte avle Dovenskab baade hos Borger og Bonde, forjage al Arbejdssomhed, Vindskibelighed, Sparsomhed og Kappelyst, der frembringer Speculationen, nye Handelsgrene, nye Producter, nye Maader at forarbejde og berede dem, og nye Maader at anbringe og afsætte dem paa, uden hvilke en By aldrig kan komme sig. Alt hvad, som avledes i et District □ Mile stort, skulde føres til Ksand, hvor der neppe var Kjøbere, og til hvilket Sted der ej heller var ordentlige Veje. Magistraten, som ikke havde nogen Jurisdiction over Bonden, som selv var Kjøber, selv Handlende, skulde sætte Priis paa Vahrerne — Bonden var tvungen at falholde Vahrerne for denne Priis i et vist Antal Dage og paa et af Magistraten anvist Sted, alt under Straf af Confiskation, og derpaa havde han da Lov at rejse bort igjen med dem, om han vilde. Kan noget haardere Sla-

verie tænkes? Maatte ikke al muelig Svig, List og Smuglerie avles deraf? Eller maatte ikke alt Mod og Lyst hos Landmanden derved knækkes? Og naar man nu betænker, at Vestkantens Fisk og Fedevahrer aldrig har været en Handel for Csands Borgere at de allene købte deraf det de brugte til deres egen Provision, at Districtet af slige Vahrer og Slagteqvæg frembragte langt mere, end Ksands By kunde fortære, saa at naar flere tillige eller strax efter hinanden bragte saadant derhen, kunde det ikke blive afsat — naar man betænker, at der ved Ksand ingen Græsning var saa at Qvæget i de Dage Landmanden var nødt til at opholde sig der, blev mavert og tabte i sin Priis, og at Vejen til Csand er lang, besværlig og kostbar, saa indsees end mere, hvorledes al Industrie maatte qvæles i Districtet, hvorledes Csand maatte blive afskyet og forhadet, og hvor umueligt det var, at overholde slige Privilegier, uden evige Spionerier, Inqquisitioner og Processer til Ødelæggelse baade for Byen og Landmanden. Ingen Under derfor, at Commissionen 1751 udbryder i en smertelig og bitter Klage over Bøndernes Dovenskab og Skjødesløshed i at behandle den Velsignelse, som dem ikke mangler. —

Nu Priv: 15 Juni 1686 Art: 2. «at ingen maatte være Borger uden han for Magistraten beviser lovlig sin Handel at være til Byens Nytte og Opkomst.» En Artikel, der lader det beroe paa Magistraten, hvem og hvormange der maatte blive Borgere eller ej, og hvad enhver saadan Borger maatte foretage sig. Begjerte En at tage sit Borgerskab, kunde Magistraten nægte ham det, uden at anføre anden Grund, end at de ikke fandt ham duelig dertil, eller ikke fandt det tjenligt for Byen. Forklaringen af Borgernes Duelighed og Byens nytte var overladt til Magistratens Godtbefindende, som selv for de meeste vare Handlende, og i hvis Tanker Byens Nytte og deres og deres Efterkommeres egen Nytte var eet og det samme.

Da den Indretning at Byen skulde have sit eget District som Vice-Statholder Bentzon og Generalprokurør Stampe ansaae for saa skadelig og ubillig, blev ved Priv: af 1768 saa godt som

hævet, og den trykkende Tvang paa Land- og Søemanden op-
hørte, begyndte Byen at komme sig, men langsomt og lidt efter
lidt, som en Døende der kommer til Live igjen. — Og denne
Langsomhed maat atter Tilskrives Virkningerne af de gamle Pri-
vilegier. I Christiansands Velmagt er to Perioder, fra dens Stif-
telse til Branden,¹ og fra Branden til nu. Dersom man kan dømme
efter Skibenes og Folkenes Antal var den mægtigere i første end
i anden Periode /: Naar undtages det sidste Decennium i hvilket
den har hævet sig mere end i alle de forrige Aar af sidste Pe-
riode :/ thi 1704 havde den 174 Skibe og 1804 havde den kun 104.²
Dette synes nu at nedbryde alt det forhen anførte om Privilegier-
nes Skadelighed; men dens Magt før Branden var at ansee for
en Afmagt, naar tages i Betragtning alt hvad der var gjort for
dem, hvor stort et District der maatte føde og made dem, og hvad
man ventede sig af saa store Friheder paa den ene Side, og saa
store Slaverier paa den anden. —

Den svenske Professor, Kalm, som var her i Aaret 1748 paa
sin Resa til Norra-America, siger om Byen: «Staden driver vel
endnu temmelig Handel, som den der ligger gandske beqvemt der-
til, men efter alles Beretning skal det langt fra ikke komme op mod
hvad den har været for 30 à 40 Aar siden, da en anseelig Deel af
Borgerne vare store Kapitalister. Aarsagerne til Stadens Afta-
gende sagdes at være blandt andet følgende:

1) Borgerne havde blottet Landmanden for meget, i det de
ofte om Høsten have kjøbt af Landmanden en Tønde Byg for
1 rd.; men om Vaaren og Sommeren, naar Landmanden trængte
dertil, har han maattet betale $2\frac{1}{2}$ à 3 rd. for samme Tønde Byg
igjen. 2) Nu paa nogen Tid havde de lidt en ubodelig Skade ved
Tabet af mange Skibe ved Skibbrud, saa at de have forloret 7 til
10 Skibe et eneste Aar. 3) Ved Ildebranden mistede mange snart
al deres Ejendom. 4) Magistratens og Borgerskabets Overdaa-

¹ 1734.

² Sl. Tillegg s. 395.

dighed og Tracteringer omkaps, hvorved mangel tracterer saalænge, til han sidder i Skyld og Gjeld over Ørene. 5) Endelig haver en Deel af Borgerskabet sat sig i Miskredit hos sine Kreditorer udenlands i det de have taget det ene efter det andet paa Kredit, men ej betalt; men naar de troede, at Udlændinger ved Lov og Ret vilde fordre sin Betaling, have de ved deres Venner anstillet en saadan Leeg: Man gjorde Beslag og Forbud paa deres Ejendom, som om de stode i stor Gjeld hos den, som lagde Beslaget, og saaledes mistede Udlændingen sit. Dette gjorde saameget, at andre ærlige og uskyldige siden intet kunde faae paa Kredit.» Her af seer man tildeels Aarsagen hvorfor Byen i anden Periode saa langsomt tiltog. «Csand, tilføjer Kalm, kan saameget mindre lignedes ved de 3 andre Stiftsstæder, som den nødes til heri at erkjænde adskillige af de mindre Stæder for sine Overmænd, saasom Arendal, Drammen, Langesund med flere.»

§ 2.

Handels-Privilegierne — Kongelige Forordninger angaaende Csands Handel.

A. Handelsdistrict.

A. C4des første Priv: 29 Oct: 1641 Art: 2: Chsands Friheder strække sig fra Aaensire til Gjerden, hvor Bratsberg Lehn begynder; hvorimellem ingen fremmede Borgere maa tilstedes at residere, og med deres Kjøbmandskab sig holde. Men paa Kjølén skal de deres Kjøbmandskab og Vahre forhandle, hvor bemeldte Ksands Borgerskab ikke selv eller ved deres Tjenere eller Udliggere ere tilstede, deres Kjøbmandskab at haandtere. Og maa ingen fremmede Borgere handle Byen nærmere end 3 Miil paa hver side. Dog /: Priv: 30 Apr: 1643. Art: 3 :/ paa Kjølén og med Landsaatterne, men ikke med fremmede Skibe paa Havnene. /: ditto Art. 5 :/ Ingen Ud- eller Indlændisk maa have oplagt Gods og Tjener inden Csands Friheder. Men vel maa de ligge paa Kjølén og handle til Indvaanerne i Landet, dog ikke nærmere end 3

Mile fra Byen, og ikke med fremmede Skibe eller i Mangerskab med Fremmede, som kunne indkomme i Havnene, imod Kjøb-bolkens 10de Kapitel. /: 29 Oct: 1641 :/ Ej heller maa Csands Bor-gere komme de andre Kjøbstæders Friheder nærmere at handle end 3 Mile. Derimod /: P: 30 Apr: 1643 :/ i det bestemte District kunne de efter Behag handle paa Kjølen eller paa Landet Godset oplægge og forhandle ved deres Tjenere, og handle med Bønder og Fremmede, Indlændiske og Udlændiske, men selv skulle de residere have Ild og Arne i Byen. —

Ja Priv: 15 Juni 1686 udstrækker Csands District lige til Stav-anger indklusive, som blev en Ladeplads, saa at ingen anden Kjøbstad maatte være i Stiftet uden Csand. Og efter Resk: 14 Jan: 1688 maatte ingen handle med Bønderne i Færrisdal og Nis-sedal i Øvre Tellemarken uden de, som virkelig boe i Csand, omendskjøndt disse Præstegjeld ligge i Skeens District; paa Grund af, at den Last, som falder i Færrisdal og Nissedal, ikke kunde udkomme uden ved Arendal, hvis Indbyggere hidtil havde nydt den Handel, og derfor kontribueret til Skeen. Til en Kjendelse derfor skulde Csand betale Skeen 10 rd., som betales endnu. — Nu havde Csands Friheder naaet deres største Udstrækning, da de indbefattede det hele Stift. Men den Herlighed varede kun kort. Ved Moderation af 15 Apr: 1690 fik Stavanger allerede igjen sine Kjøbstæd-Privilegier, og dens District at udstrække sig til Sirevog, hvor Csands skulde begynde. Og ved Priv: 31 Jan: 1738, da Arendal fik sit District, blev Ksands ogsaa indskrænket i Østen, saa at det skulde gaae fra Brækkestøe, hvor Arendals ender, til Aaensire. Csands Tolddistrict strækker sig nu fra Bræk-kestøe til Kolmefjord, hvor Mandals Tolddistrict begynder. —

B. *Ladesteder.*

B. — Patent 6 Maj 1642 Fartøjer som agte sig til Csand, maa ikke indløbe i nogen anden Havn inden Privilegierne, uden i Nøds Fald, og maa de der dog intet forhandle uden til Csands Bor-gere. — Priv: 30 Juli 1662 *Alle Ladepladser* fra Taanæs til Kald-

vildfjorden skulle være afskaffede, og inden bemeldte Pladser maa ingen andensteds losses eller lades uden i Csand, uder Straf af Vahrenes Forbrydelse /: cf: Forord: 2 Oct: 1665 :/ til Kongen, Byen og de Fattige. Dog undtages Mandal, Arendal og Øster-risøer. Men Flekkefjord med sine omliggende Indviger afskaffes især. Priv: 15 Juni 1686, hvo som lader og loser andensteds end I Csand, bøde første Gang 10 rd. af hver Læst./+/

Patent 21 Sept: 1671: Den Misbrug at indtage Ladning ved Topdal /: Wige :/ og Høllen, maa ikke være, men de skulle som Ladepladser være forbudne og ophævede.» Bekræftet ved Priv: 29: Jan: 1672 og 15 Juni 1686. Flekkefjord vedblev dog at være Ladested, og sanctioneredes af sidstnævnte Priv: tilligemed de 3 andre Stæder, som de eneste tilladte Told- og Ladesteder, i hvilke Csands virkelige Borgere, 3: som have Huus, Dug og Disk i Byen, skulle have Pakhuse og holde ugifte Tjenere, til at afsætte de Varer, som fra Csand didhenskikkes, samt købe og sælge Trælast. Men alle Borgere paa alle Toldsteder, Havne og Pladser skulde Værsaagod til Csand. — Resk: 1 Mars 1690. Allene Csands virkelige Borgere maa udføre med deres egne Skibe Last fra Høllen. Mod: 15 Apr: 1690 tillader de da paa de 4 Toldstæder boende Handlende at boe der, men ogsaa Csands Indbyggere at holde ugifte Handelsbetjente der. Arendalerne maa sælge deres Last til hvem de lyste, med egne Skibe udføre og hente Kornvahre, og losse dem hos dem selv. Danske Undersaatter maatte tilføre dem alle indenlandske Vahrer, og sælge dem dem, naar de havde holdt 8 Liggedage; i hvilke Landmanden selv kunde købe sin Tarv, men fremmed Negotie var dem forbudt og kun Ksand tilladt. Naar Arendals Skibe overvintrede i Csand, maatte de paa sidste Rejse om Aaret hjembringe hvad Vahrer de vilde, fortolde de fremmede Vahrer i Csand, under Skib og Godsens Fortabelse til Csand, og siden afhænde, hvor de vilde. — Ingen maatte indføre frem-

/+/ Priv: 29 Jan: 1672 «Ingen slags Vahrer maa sælges losses eller oplægges andensteds i Districtet uden i Byen, ligesaa skal alle Vahrer, som Landet giver udskibes fra Byen, og sælges Kjøbmandsviis, undtagen Trælasten. —

mede Vahrer til de 4 Toldstæder under 500 rd.s Straf. Skjærpet ved Resk: 2 Sept: 1735, som siger: Ingen maatte der handle med fremmede Vahrer, uden de beviste at have kjøbt dem i Csand. —

C. Handelsberettigede.

C. — Patent 6 Maj 1642. Ingen Strandsidder maa handle med Ind- eller udlændiske, uden de indflytte til Byen cf: Resk: 7 Dec: 1665.

Priv: 30 Apr: 1643. Ingen Borger eller Borgers Tjener maa boesidde i nogen Augdesidens Havn, men boe i Byen, undtagen Fiskere og Herbergere, som dog ej maa drive borgerlig Handel, og skulle Csands Borgere forsyne Bønderne og Fiskerne med Salt og andre Fornødenheder. Bønder og Bøndersønner eller andre uden Borgerskab maa ikke om Sommeren rejse til Holland, England eller andre fremmede Steder, der arbejde, og saa komme tilbage med Krambodvahrer, Tobak Klæde o:s:v: og udprange det om Vinteren i Norge, løbe om Landet med det, og udsælge det for Fedevahrer, Talg, Smør, Tjære, Huder, Skin, og det igjen udføre til Fremmede. Men hvem sligt vil drive flytte til Byen./+/

Aabent Brev af 21 Sept: 1671 forbyde Præster, Geistlige og verdslige kongelige Betjente, Strandsiddere og Landprangere imod Embedsfortabelse og anden Straf at handle, eller foretage andet mod Byens Privilegier, men de skulde enten flytte til Byen, tage Borgerskab og skatte, eller lade deres Kjøbmandskab fare. Priv: 15 Juni 1686. Arbejdsfolk og Roesfolk bevilges ingen Handel, og intet Borgerskab. Ingen maa være Borger, uden han for Magistraten lovlig beviser sin Handel at være til Byens Nytte og Opkomst. Fiskere og Strandsiddere og Herbergere maa ej drive borgerlig Handel under 20 rd. Straf. — Forordningen om Handelens Deling 14 Jan: 1688 siger, «den som handler eller angiver sig for at ville handle med lidet eller meget, uden at være Borger, skal

/+/ Priv: 29 Jan: 1672. Berg- og andre Værkers Betjente maa ej befatte sig med nogen Kjøbhandel. De skal betale Told og Magistratens Rettighed af de Vahre, de indføre over det frigivne Qvantum. —

have Vahrerne forbrudt, og bøde første Gang 10 rd., anden Gang dobbelt o:s:v: Skippere, som fare paa Vestlandene, maa og sælge Vahrer i smaae Partier, men dog kun til de Handlende, med mindre Skipperen for Magistraten har angivet sig og aflagt sin Eed at ville føre saadan Handel. Det samme gjelder og om de Skipperere som føre Kornvahrer. Under Straf af at have Vahrerne forbrudt. Om Arendal see ovenfor. Resk: 2 Juli 1698. De enrollerede Søfolk Officerer og Gemene, i hvor de sig end opholde, maa, omendskjøndt de bruge en liden borgerlig Næring, være umolesterede af Ksands Magistrat, da de ej under Byens Privilegier bør være forstaaede. Resk: 23 Maj 1729 Tillader alle Borgere i Hellesund at sælge Brændeviin og Øl, efter deres Borgerret, uagtet Gjæstgiverens Privilegium. — Atter Resk: 2 Sept: 1735 forbyder Præster, Lodser, Gjæstgivere, Strandsiddere, Enrollerede, Bønder og Bøndersønner, formedelst hvis ulovlige Handel langs Kysterne Byen paa nogle Aar mærkelig havde aftaget, at drive saadan Handel. Priv: 31 Jan: 1738: Ingen Præster eller andre paa Landet boende maa drive Kjøbstædhandel./+/ Hvar Egersund angaaer, som handler med 20 à 30 Skibe, da skal der skee nærmere Bestemmelse. Ingen maa drive borgerlig Næring i Csand uden han har Borgerskab. Dog de, som med Caracteer ere benaadede, og Contribuere lige med Borgerne, ekskluderes ej fra Handelsbrug. Til Borger maa ej antages Arbejdsfolk eller andre slige uden han kan fyldestgjøre hvad en Borger tilkommer. Ingen maa for en Kjændelse nedsætte sig i eller uden Byen. —

De Enrollerede Strandsidderes Handel og Kystfart, som bestod der i, at de købte Fiskevahrer, Tran og andet i Bergen og Trondhjem og førte samme til Danske og norske Kjøbstæder, samt deres Forprang i at opkjøbe Kjød, Fisk og andre Producter af deres Naboer paa Landet, hvilket de igjen bringe til Kjøbstæderne, anseer Stampe /: 1751 /: ikke allene for tilladelig men

/+/ Prev: 31 Jan: 1738 Alle Varer, som avles og aavirkes i Districtet maa ej sælges til andre end Csands og Districtets Borgere.» —

og nyttig i Norge. Hans Grunde ere. 1) Forbudene mod Forprang ere kun for Danmark. 2) Norges og især Csands Stifts lokale Beskaffenhed gjør det vanskeligt for Bonden selv at bringe sine Producter til Byen. 3) Bonden kan ikke for et lidet Parti, han maatte have at afhænde til Byen, strax hver Gang gjøre en Sørejse did paa nogle Mile Gaardene ligge adspredte, saa at det ej heller gaaer an, at flere Bønder slaae sig samme til saadan Rejse. 5) Mange Søefolk vilde derved finde deres Ophold og blive vante til Søen ved denne Kystfart. 6) Adskillige smaa Fartøjer blive ved denne Lejlighed byggede, hvorved Haandværksfolk ernære sig, og de paa Landet blive i Øvelse at bygge Skibe, hvilket er af saameget større Vigtighed, som Skibsbyggerie er noget, Almuen i Norge i Kjøbstæderne ligesaavel som paa Landet, meget bør opmuntres til. Den Trælast, som dertil forbruges, anvendes vel bedre, end den som uforarbejdet udføres af Landet. 7) Naar disse Enrollerede ikke førte denne Kystfart og Handel, vilde den blive fremmede til Deel, thi Borgerne i Kjøbstæderne kunne ikke gjøre den med den Sparsommelighed. Men Drægtigheden af deres Fartøjer maatte indskrænkes, at ikke deres Handel skulde til Kjøbstædernes Fornærmelse blive for stor. —

Om Skipperborgeres Handels-Uberettighed har man endelig Reskriptet af 24 Juni 1785. 1) De ved Flekkefjords Toldsted boende Skipperborgere maa i Følge Kongl: Befaling af 21 Febr: 1771 ej drive Kjøbmands-Handel. 2) Tolderen der paa Stedet skal opfylde Resolutionen af 5 Nov: 1772, og under Mulkt af 60 rd. til Kongen ej expedere Skipperborgere med egne Skibe til Udenrigs Fart. Skipperborgere, som drive udenrigs Handel, skulle straffes fra 100 til 200 rd. til lige Deling mellem Kongen og Ksand, og anden Gang med at have Borgerskab og Handelsret forbrudt. 3) De Skipperborgere og Sætteskipperere, som boe i Flekkefjord, eller henhøre under Tolddistrictet, maa ikke drive anden Handel, end dem hjemles ved forbemeldte Reskript og Resolution, saa at al udenrigs Handel, Udskibning af Landets Producter, eller Indskibning af udenrigske Vahrer, skal være dem forbuden.

4) Representanterne i Flekkefjord skulle paatale alle Sager for uberettiget Handel af Skipperborgere, Sætteskipper, Gjæstgivere, Landprangere og andre paa Borgerskabets Vegne og Bekostning.
5) Vahrenne skulle konfiskeres og deles, Kongen $\frac{1}{3}$, Ksands $\frac{1}{3}$, og den tredie $\frac{1}{3}$ deles mellem Angiveren og Flekkefjords Fattige. Slige Sager maa behandles ved en Extra-Politie-Ret, hvortil Stif-
tet konstituerer en derværende kyndig Mand isteden Csands Byfogd. Dommene appelleres til Raadstue-Retten og øvrige Over-
retter. Er det Gjæstgivere, Strandsiddere eller andre uden Bor-
gerret, og altsaa ej Byens Jurisdiction undergiven, skal Soren-
skriveren ved en Extrapolitie-Ret dømme, og apelleres til Laug-
thinget og højere Retter. —

Handelen i Districtet

D. Efter de ældste Kongl: Forordninger skulde Handelen i Districtet allene drives af Csands Borgere ved deres Betjente.
/: See Litt: A.B: :/. Oppe i Landet skulde de ved Factorer købe Trælasten af Bonden /: Forordning for alle Norges Kjøbstæder 30 Juli 1662 :/ Ja Priv: 29 Jan: 1672 og Patent 2 Mars 1672 be-
vilger, at Magistraten maa beskikke Kontrollører paa ethvert Told-
sted i Districtet, o:s:v: /: see [s. 294 f.]

Priv: 31 Jan: 1738. Magistraten maa ikke tillade nogen, som her efter tager Borgerskab, at boe udenfor Byen. De som allerede ere der, og svare rigtig deres Afgifter og ej toldsvige, maa for deres Livstid boe der. Magistratens Forslag, at et vist Antal Bor-
gere maatte udnævnes til at boe i Districtet for at handle med Bønderne, kan ej bevilges. Men Borgerne skal have deres Ud-
liggere paa de behøvende Steder til Handel med Bønderne, til at lade og losse Skibe paa Ladestederne og til at forekomme for-
buden Handel.

E. Indførsel til Byen.

E. Privileg: 29 Oct: 1641. Csands Borgere have Frihed at fare paa vor Stad Hamborg og Glückstad efter Salt, indtil de

selv kunne lægge sig til Spaniefarere. Priv: 30 Juli 1662: Fisk som fanges omkring Byen inden Taanæs og Kaldvildfjorden, skal færsk, eller, hvis Sommerheden eller Vejret forbyder det, da saltet føres til Byen, under Vahrernes Forbrydelse. — Fedevahrer og andre Vahrer fra Landet eller Søkysten i Districtet, skulle føres til Byen, og der naar de udskibes fortoldes, under Vahrernes Forbrydelse. — Udenlandske Vahrer skulle føres til Byen, og der forhandles en gros. — Priv: 29 Jan: 1672 Ingen slags Vahrer maa sælges losses eller oplægges andensteds i Districtet, end i Byen. Priv: 15 Juni 1686 Almuen i Privilegiernes ganske District skal føre deres fede og Fiskevahrer lige til Csand og der holde 3 Liggedage, førend de gaae andensteds dermed. De Handlende skulle beflitte sig paa med egne Skibe at indføre tilladte Vahrer fra fremmede Steder, og dem fortolde og losse allene i Csand. Alle Vahrer maa først Directe føres til Byen, førend de transporteres andensteds i Districtet. De Kornvahrer, Borgerne saaledes med egne Skibe indføre, af dem skulde kun betales 12 sk: p Tønde i Told, men det som forsendes andensteds betales efter Toldrullen. Priv: 31 Jan: 1738. Alle Varer, som avles og aavirkes i Districtet maa ej sælges til andre end Csands og Districtets Borgere. Alle i Districtet virkede og avlede Vahrer af hvad Navn nævnes kan, skal ingen andensteds til Forhandling henføres end directe til Csand, og der paa de dertil af Magistraten forordnede Steder forhandles.» Denne Artikel vidste strax Csands Handlende at benytte, thi da et Skib fra Flekkefjord med Bark, Skind og Fiskevahrer, kunde i Csand ej faae taalelig Priis, og derfor begjærede igjen at udklareres, blev det nægtet; hvilket gav Anledning til Resk: 19 Dec 1738, som efter visse Liggedage tillader dem at bortsegle. see infra F. og

F. Salg og Kjøb i Byen

F. Priv: 30 Juli 1662. Udenlandske Vahrer skulle forhandles i Byen en gros. Forord: for alle Norske Kjøbstæder af samme Dato: Fremmede Kjøbmænd maa ikke udprange deres Vahrer i

smaa Pluk, men sælge dem til Borgerne Stykketal. De til Markedet indkommende Vahrer skulle sælges paa Torvet til enhvers frie Kjøb. —

Friderik den 3die havde under 24 Jan: 1656 efter Ansøgning bevilget, at der den 25 Juni maa holdes Hestemarked og den 20 August Bukkemarked i Csand.—

Priv: 29 Jan: 1676 [!] befaler at de som indføre Fisk og Fedevahre, skulde holde 3 Liggedage, førend de gaae andensteds dermed.

Forord: 14 Jan: 1688. Den som har Borgerskab, Dug og Disk i Byen, maa købe frit af alle indførende Vahrer, men andre skulle købe deres Vahrer af Borgerskabet, under Konfiskation. Priv: 31 Jan: 1738 Fede- og Fiskevahrer, som til vands komme i Partier til Byen skal i 3 Liggedage falholdes for alle og enhver, siden kan Beholdningen sælges i Partier til Kjøbmanden efter Markeds Gang. /: Ved Resk: 19 Dec: 1738 bestemt at gjelde om alle Seglende, og at Mandals og Flekkefjords Indvaanere, maa, naar de have holdt Vahrerne tilfalds i Ksand, udskibe dem andensteds :/ Slagteqvæg Fæ, Heste, Fede- og andre Vahrer, som indføres landværts skal allene falholdes paa Torvet i Byen. Hvis Bonden ej der faaer dem afsatte, medens han har Lejlighel at opholde sig der, kan han henføre dem, hvor han vil. De Bønder, som have nærmere til Arendal, kan afhænde dem, hvor det er dem belejligst. Det skal være alle fremmede og andre som paa Kjølen udhøkre deres Vahrer, forbuden at sælge noget i smaa Vægt og Maal. De skal forhandle det en gros til Borgerskabet under Vahrenes Konfiskation. Undtagen Kornvahre og Victualier.

Fremmede med Korn og Fedevahrer i 4, Danske i 8 Liggedage skulle sælge til alle og enhver i smaat og stort, men siden i Partier til Borgerne /: See Forordn: 3 Aug: 1756, bekræftet ved Priv: 14 Oct: 1768 Art: 3, undtagen at Fremmede skal have 4 Liggedage, Danske og Holstenere 12 :/ Ligesaa med Drikkevahre, dog dansk Brændeviin ej sælges i ringere Qvantitet end $\frac{1}{2}$ Anker. — Men

ingen maa sælge noget af deres Skiberum til Bønder og Uprivilegerede, ej heller købe af dem under Konfiskation. cf: — [s. 290]

G. *Priis og Taxt*

G. Om Taxten, som skal sættes paa Trælasten, see infra Litt: I. Privil: 29 Jan: 1672. Borgerskabet skal være pligtigt at holde de Vahrer fal for billig Priis, som Landet behøver.

Priv: 15 Juni 1685 [!]: hvert Aar i Mars og September skal Magistraten sætte en vis Taxt paa al Slags Kornvahrer, hvorledes de baade i Byen og paa Toldstederne skulle forhandles, ved fire vederhæftige Borgere. Forordn: 14 Jan: 1688 De som handle med Kornvahre Meel Tobak Humle maa være pligtige at holde de 4 Toldsteder vel forsynede dermed, at Landmanden ikke skal have at klage, og man ikke sælge over den satte Taxt, under Konfiskation og 10 rd. Straf. — Resk: 19 Dec: 1738 to Gange om Aaret skal af Stiftamtmanden sættes Taxt paa de Vahrer, som indføres til Byen cf: Forord: 3 Aug: 1756, og Priv: 14 Oct: 1768 infra Litt: [N]

H. *Udførsel fra Byen.*

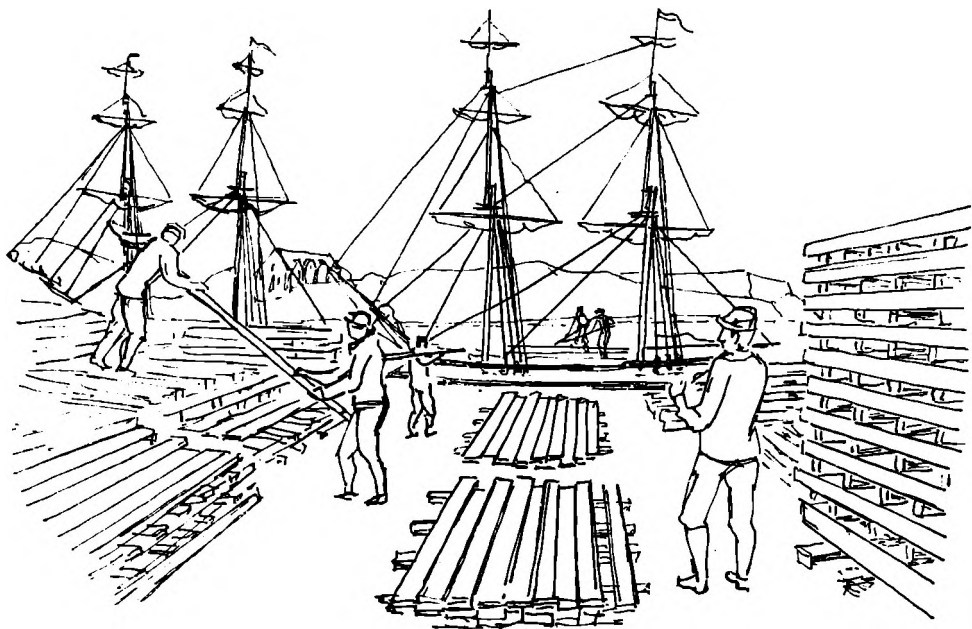
H. Priv: 29 Jan: 1672 Ingenslags Vahrer maa oplægges i Districtet. Ligesaa skal alle Vahrer, som Landet giver udskibes fra Byen og sælges Kjøbmandsviis. Undtagen Trælasten, som er tilladt paa visse Steder, at udskibes, saa at de Fremmede paa de kommitterede Ladepladse ikke handle med andet end rede Penge, under Straf af Konfiskation.

Priv: 31 Jan: 1738, Fiske- og Fedevahre, Huder, Skind og deslige maa ej udføres af Districtet uden af Csands virkelige Borgere. —

Om Vahrenes Udførsel efter Falholdelse i Csand see Litt: F. Om Trælastens Udførsel see Littr: I.

I. *Trælasten*

I. Priv: 30 Juli 1662. Den store Bjelkelast, som indtages ved Klevene i Mandal, i Arendal og Østerrisøer, kan derfra udskibes

uden at først føres til Byen, indtil der kan findes Middel til ogsaa at bringe den til Byen, cf: 29 Jan: 1672.

Forordn: 30 Juli 1662 Trælasthan den skal forblive hos Borgerskabet allene. Men de skulle ved Factorer kjøbe Lasten hos de langt-fraværende Bønder. — Patent 20 Sept: 1662, at Taxt skal sættes paa al Slags Tømmer paa Ladepladsene efter Markeds Gang af Mænd, som Guvernør-Directøren over Kommerciën samt Borgemester og Raad i Csand forordne, og en proCo maa nyde.

Bevilgning 10 Mars 1665: Isted for Tiende, maa Csands Borgere give 5 proCo af den udskibende Trælastpriis.

Forordn: 2 Oct: 1665 gjeldende syndenfelds meest Csand: Borgerne skulle paa egen Bekostning og Eventyr i beqvemt Tid lade flaade den store Trælast til Byen og de beskikkede Ladesteder, eller paa anden Maade fremføre den, efter at have afkjøbt den af Bønder, som afvirke Trælast i deres egne Odelsskove, og dennem ej til Skade og Upligt imod Landsloven forhugge. Presidenterne, som Commercedirectører skulle lade sætte Havne Taxt

paa al Slags Trælast, som sælges til Fremmede, ved nogle af dem tilforordnede Overhandlere. Trælasten skal sælges ad advenant, derfor skal Trælasten, hvor den falder, sammenskydes, saavidt den maa udføres, og Brændeveden opsættes efter Kjøbenhavns Maal, førend den maa sælges til Fremmede. Under Vahrenes Forbrydelse til Kongen, Byen og de Fattige.

Patent 21 Sept: 1671: De som handle med Trælast i Csand skal anskaffe sig 2 store Værpankere og Værpliner.

Priv: 15 Juni 1686. Ksands Borgere maa føre til Danmark den ringe Egelast, som maatte falde udi deres District.

Forbuden

Moderation 15 April 1690 hæver Forbudet paa Egelasten og giver den fuldkommen fri. — samt tillader Csands borgere at udføre deres Last fra Høllen. —

Resk: 13 Oct: 1788. Almuen i Nedenæs maa udføre Bord, smaa Last og Brændeveed til Fremmede, naar Csand ej kan tage samme efter Taxten; samt ellers til Danmark føre sligt, men ej losse uden ved Csand. —

Resk: 1 Mars 1790 ophævede igjen Forbudet paa Egelasten.

Kongl: Resolution 5 Mars 1794 tillod, at indtil videre i Csand maa bevilges et almindelig Transit-Oplag af Bjelker, Master, Plan-ker, Bord og Staver fra Østersøen, og at svensk Sild maa tages paa Kredit-Oplag sammesteds.

K. Handels-Opsyn og Pleje

K. Priv: 30 Juli 1662. For at Commercen kan tiltage, skal der forordnes en Ober-Kjøbmand. Forord. 2 Oct: 1665. Presidenterne ere Kommerce-Directører, Guvernør-Directører over Kommerzien /: see §: I :/ og skulle sætte Taxt paa Vahrerne; og beskikke Overhandlere, som ej maa vægre sig derfor under Borgerskabs For- tabelse og anden Straf. Ligesaa maa Presidenten beskikke Havne- fogder Maaler, Vejere og andre Kommerce-Betjentere. Alle at rette sig efter hans Instrux og aflægge Eed.

Priv: 29 Jan: 1672. Magistraten maa beskikke Controllører paa ethvert Toldsted i Districtet, som tilligemed de Kongl: Toldbetjente skulle visiterer Skibene, taxere Vahrene, underskrive Toldsedlerne og holde rigtig Kontrabog derover, bekræftet ved Pat: 2 Mars 1672. Ved Resk: 14 Jan: 1688 beordres Amtmændene og Fogderne at overholde Forordningen at Bønderne skulle føre deres Vahrer lige til Csand. —

Priv: 30 Apr: 1643: Eftersom Byen har Bønder at forstrække med Fornødenheder, som ere over 20 Mile borte, og der ikke holdes Thing der oppe i Landet, uden faa Gange om Aaret, da, efterdi By og Birk er een Ret, maa Borgerne indstævne deres modvillige Betalere til Byen og Byens Ret, dog til de 4 Laugthinge, som ere forordnede aarligen at holdes i Csand over Augdesiden.

Priv: 31 Jan: 1738 Til de Sagers Udførelse, som angaae Privilegiernes Overholdelse, Justitien og Politien skal Omkostningerne, Rettens Betjenteres Salarium og til det stemplede Papir, tages af de konfiskerede Vahrer og Bøderne. Det øvrige Fornødne lignes paa Borgerskabet. Naar Magistraten rejser om for at inqvirere, om Privilegierne efterleves, da gjøre de saadanne Rejser enten pro officio uden Friskyts, eller tage Bekostningerne af de konfiskable Vahrer, de maatte antræffe. —

L. Skibsbyggerie

Skibsfart

L Priv: 30 Apr: 1643: Borgerne maa bygge Skibe store og smaa; men de maa ikke sælge dem til fremmede, førend de ere brugte i Riget i 12 Aar. Skibe over 120 Læster, skulle fare frie for Told, og regnes lige ved andre Kompagnieskibe i Norge, og maa ej afhændes til Fremmede, førend de ere 15 Aar gamle uforhudede. —

Ingen, fød under Byens Privilegier eller boede der, maa begive sig ud af Landet og tjene paa fremmede Steders Skibe, saa-

længe de kunne faae Hyre hos Borgerne. cf: Forord: dat: Kbhavn 1618. Man klagede over Mangel paa Søefolk. —

P: 30 Juli 1662 For at konservere Egeskoven maa ingen uden Csands Borgere i hele Districtet bygge Skibe, og de byggede maa ej sælges til Fremmede førend de ere 15 Aar gamle. —

M. Handelens Fordeling

M. Priv: 30 Juli 1662: Kun Borgere og særdeles privilegerede, som residere i Byen maa handle med Tjære, Bjergværksvahrer, Sølv Guld eller andre Mineralier. Paa det den Fattige saavel som den rige kan nyde Næring, saa skal enhver have sin Handel, og den som bruger een Handel, blive for sig, nemlig Last- og Tjærehandel for sig, Fede- og Fiskevahres Handel item Korn og Bryggerhandel tilhobe, roug- og grov-Handel for sig, Kræmmerhandel for sig, Dogger- og Bacheskuders Fiskerie for sig. Priv: 29 Jan: 1672 Alle Monopolier i Districtet til Prejudice for Byens Privilegier ophæves, og skal enhver Borger i Byen være tilladt sin Næring at søge, som han bedst kan. —

Forordn: 14 Jan: 1688. De som handle med Kornvahre og Meel maa og handle med Humle og Tobak, men ej med andet. De, som handle med Bjelker, store og smaa, samt Saug- og rundt Tømmer, skal ej befatte sig med det smaa Tømmer. De, som handle med 10 og 12 Alen og andenslags smaa Trælast, kan og handle med Brændeved, dog at de den rigtig haver efter det Maal Magistraten anordner indretter opsætter paa Bryggerne for Byen førend den til Skibene maa sælges. — Klædekræmmerne maa ogsaa handle med Lærreder. — Silkekræmmerne maa og handle med Nattrøjer, Kammerdug, Kniplinger, Garniturer, fine Strømper, Vanter, Hatte, Handsker og deslige gjort Arbejde. Isenkræmmerne maa og handle med Speile, Spanskrør, Spiger, kan holde Urtebod, sælge Specerier, Confecturer, Farver, Olie, Papir, Penne, Lak, Blæk Oblater og Sejl garn. — Høe, Hamp, Stry, Salt, Jern, Beeg, Tjære, Tør- og saltet Fisk, Talg, Huder, Skind, Tran og deslige skal være een Handel. — Viin- og Brændeviinshandlere maa og handle med Aquaviter og fremmed Øl. Holde Her-

berge, at Fremmede og Rejsende altid hos dem for deres Penge kan blive akkomoderede. cf: infra N. — Denne Handels Udstykning hævet.

N. Dette er da en nøjagtig Extract af Christiansands gamle Privilegier hvad Handel og Negotie angaaer. Man seer Handelsbaandet ved den var tilsnøret paa det strængeste. Stedse bleve ogsaa disse Privilegier fornyede, og, som det hedte, forbedrede, da de aldrig ret vilde eller kunde sættes i Gang — stedse nye Forslag. Resk: 30 Nov: 1700 paabød endnu de da expirerede Privilegier indtil videre fremdeles at efterleves, og stricte at holdes Resk: 16 Mars 1708. I Aarene 1731 og 32 indkom særskildte Ansøgninger fra Magistraten og Borgerskabet, og forskellige Forslag fra begge til nye og forbedrede Privilegier for Byen; da de ikke engang vare fornøjede med de gamle. Efter at disse Forslag 1732 og 33 havde været til Statholderens Erklæring og, nogle Gange gaaet igjennem Cancelliet blev 1735 af det Kongl: Geheimraad resolveret, at de skulde gaae til General-Land-Oekonomie og Commerce-Kollegii Erklæring, hvis Forestilling af 28 Febr: 1737, blev Cancelliet 26 Apr: kommuniceret, hvorpaa da Privilegierne af 31 Jan: 1738 udkom, hvori de gamle Privilegier forsaavidt de ej ved Forordninger eller nye maatte være forandrede konfirmeres, og forresten er af den Indhold som paa sine Steder er anført. Men heller ikke disse bleve efterlevede. Alle Privilegier forglemtes indtil Toldforpagtningen indførtes, da opstod der Kiv og Spid i Anledning af dem med alle Steder rundt omkring. — Endelig Aar 1751 ble anordnet en Commission bestaaende af Stiftamtmand Adler,¹ Amtmand Stoud,² Præsident Femmer,³ Commmerceraad Høyer,⁴ og Sorenskriver Brønstorph,⁵ hvortil

¹ Frederik Adeler, stiftamtmand i Kristiansand 1751—1766. Friis: Stiftamtmenn s. 58 ff; Leewy I s. 43. Nedenfor s. 423.

² Jens Stoud, amtmann i Lister og Mandal 1745—1768. Leewy II s. 46.

³ Hans Femmer, som just da var konstitueret stiftamtmand. Steen I s. 325, der denne kommissionen omtales. HF var rådmann 1740—1748, president og borgermester 1748—1764. Om ham og hans slekt, se Steen I s. 375; Leewy II s. 95.

⁴ Svernich Andersen Høyer. Noe om slekten, se Leewy II s. 64.

⁵ Peter Brønstorph, sorenskriver i Nedenes 1742—1762. Olafsen s. 134 f.

siden kom Justiceraad Brinch,¹ Captin Østerbye,² og Raadmand Mørck,³ og siden endnu Laugmand Weinwich⁴ og Fogden Thorstrup,⁵ til at forfatte Forslag til nye Privilegier, til at afgjøre de mellem Byen og Indvaanerne i Mandal, Flekkefjord og paa andre Udhavne, saavel som mellem Arendals Bye og dens Udenbyes Borgere mødende Tvistigheder. Aar 1757 indkom denne Kommission med sine Forslag /: See Stampedes Erklæringer 3 Deel 1760 :/ tilligemed Vice-Statsolder Benzons Erklæring, der for det meste er imod Forslaget. Anledningen til Commissionen var indkomne Besværinger af Flekkefjords og Mandals Indvaanere, de Enrolleerede og Almuen i Districtet, over at Csands gamle Privilegier, som af Magistraten og Borgerne vare forglemt og forsømt, nu paa nogle Aar begyndte at paastaaes nøjagtigen efterlevede til ubodelig Skade for Landmanden. —

Det er ynkeligt at læse, hvorledes denne Kommission og dens Forslag nedstampes. Generalp: Stampe udlader sig om samme paa følgende Maade: Forslage til Privilegier for en Bye fra sammes Borgere eller Fornemste har altid været ham mistænkelige men aldrig har han seet et Forslag, hvor den Mening, at alt skal bevirkes ved Tvang, Monopolier, Forbud og Indskrænkelse, kjendeligere har yttret sig, og hvor man har viist mindre Agt for det, som virkelig tjener til at befordre det almindelige Bedste. — Der er brugt Forsigtighed nok til at hindre, at der ej skulde blive for mange Borgere, men ikke den allermindste for at der ikke skal blive for faa. Disse Grundsætninger og Forslag kunne med Rette kaldes nedbrydende, de sigte til at hindre Folkemængden og dens Tiltagelse, taler stedse om at nedbryde Huse og Gaarde og intet om at opbygge og er heel modsigende. Det er dem kun om at gjøre

¹ Om Brinch-slekten, se foran s. 100 n. 1 og s. 165 n. 1. Justisråd Søren Andersen B., se Leewy II s. 62 f, og slekten forøvrig, Leewy III s. 36 f.

² Johan Georg Østerbye, foran s. 163 n. 1.

³ Ole Mørch, viserådmand 1749, virkelig rådmann 1764. Steen I s. 545; Leewy III s. 59.

⁴ Jacob Weinwich, lagmann, se s. 419.

⁵ Andreas Tostrup, fogd i Lister.

at Indvaanerne i Mandal, Flekkefjord og Udhavnene maa komme bort fra de Steder, hvor de nu ere, men de skjøtte vitterlig ikke om at faae dem ind i Byen, naar de kunne hindre det. Kort Hensigten er at skaffe endnu mere slaviske Privilegier end de gamle vare o:s:v: Kommissionen vilde, at Bonden, Danske og fremmede Skippere, tvertimod Forordn: 3 Aug: 1756 skulde sælge deres Vahrer for hvad Priis de vilde give dem. Hvoraf Følgen vilde være at baade Søe- og Landmanden, velfortjent, snart vilde lade Csand sulte ud, Næringsvejene vilde den have udtrævlet i saa smaae Portioner som mueligt, og tvertimod Commerce-Forordningens 4de Artikel skulde Haandværkerne tage de raae Materialier hos Kjøbmanden. Fabrikørerne, imod samme Forordn: 17 Art: skulde sælge deres Fabrikater i store Partier til Kjøbmanden, og ej udføre dem, uden naar disse ej vilde have dem. Saaledes skulde alting være slavisk underkastet Kjøbmanden og alting tendere til hans Berigelse, og saaledes forlangtes Privilegier til Byens Opkomst, der endnu vare mere ødelæggende for samme end de gamle. Men Stampe lavede det viseligen saa, at de fik noget ganske andet, nemlig følgende af 14 Oct: 1768: 1) Det skal være Bonden i Csands Distrikt som overalt i Norge frit at sælge sine Victualier og Fedevahrer til hvem han vil, samt at bringe sine øvrige Vahrer, Trælast, saltet Fisk o:s:v: til hvad Kjøbstæd og Toldsted han vil, og der at forsyne sig med hvad han behøver. Det bliver Kjøbmandens Sag at trække Bonden til sig. Men Saugtømmer maa ikke føres ud af det Skov-District, hvor det er hugget. 2) Det skal være enhver der har taget Borgerskab frit for at ernære sig paa hvad lovlig Maade han bedst veed og kan, af hvilken Handel Næring eller Profession han maatte finde for godt, saalænge der intet sluttet approberet og med Laugs-Artikler forsynet Laug, eller visse Privilegier er. 3) Kongen vilde efter Omstændighederne dømme i Tvistighederne med de udenbyes Borgere. —

Disse Artikler, siger Stampe, ville ikke klinge ret vel i Csands Magistrats og Borgerskabs eller rettere Kjøbmænds og Kræmmeres Ører, men ligesom de ere højst billige i Henseende til Land-

manden, og højstnødvendige for ham, saa vil jeg og haabe, at de i Tidens Længde skulle bidrage langt mere til Ksands Velstand og Opkomst, end de Monopolier og Tvangsmidler, som de hidtil have haft, og endnu i større Antal ønsket og forlanget.

De gamle Baand løstes saaledes, og derved blev det indtil vore Dage, da i Aarene 1811 og 1812 en Deel af Borgerskabet begyndte højliggen at regrettere de gamle Privilegier, da Negotien tyktes dem at blive altfor tøjleløs og udsvævende. Over dette Savn taltes saalænge indtil Representanterne i Aaret 1812 paa Borgerskabets /: Handelsstandens Vegne :/ for nogle tusinde Rigsdalers Kjendelse formaaede Hr: Raadmand Dahm¹ en lovkyndig og med Byens Sager velfortrolig Mand til at forfatte Forslag til nye Privilegier for Byen. I Aar 1813 har han virkelig udført Værket; hvad deraf vil udkomme vil Tiden lære. —²

¹ Jens Dahm, foran s. 107 n. 2.

² Se videre: Tillegg s. 399 ff.

Handels-Gjenstande. Vahrer, hvormed trafiqueres

§ 1.

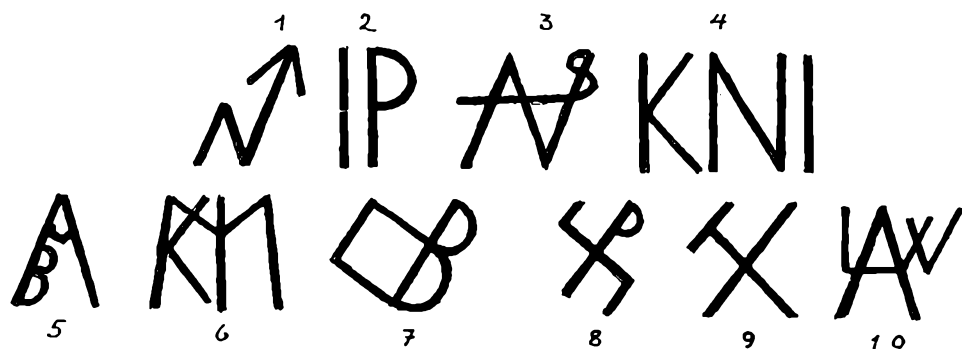
Hjemmehørende Handels-Artikler, som udføres.

Byens hjemmehørende Handels-Artikler, som føres udenrigs, er *Trælast* og noget lidet af *Bark*, *Skind* og *Fisk*.

1. *Trælasten* har før og efter *Byens* Stiftelse været Stedets fornemste om ikke eneste, Udførsel, da Oplandet deels intet andet ejede, deels Borgerne enten ikke kunde eller ikke vilde give sig af med hvad andre Artikler *Byens* forud saa vidtløftige District producerede. *Furre* og *Eeg* er de fornemste Træsorter *Csands* handler med. Dens Opland og Omegn har fast ingen Gran, men lutter *Furreskove* —

a.) *Furretræerne*, som flaades ned ad Elvene i *Torridal* og *Topdal* udføres i *Spirer*, *Bjelker*, *Bræder* og *Jufferter*, *Paaler* eller korte *Bjelker*, som *Hollænderne* især modtage, samt *Smaastæderne* i *Skotland* og *Irland*. Den største Deel af *Tømmeret* lader *Lastehandleren* paa sin *Lasteplads* ved *Byens Strand* hugge firkantet. Den største Deel af *Almuen* ernære sig ved dette *Huggerie*. De betales efter *Tylt* og beholde desuden alt hvad som afhugges, hvilket de sælge til dem, som ere i *Trang* for *Brænde*, meget fordeelagtig, under Navn af *Strandeveed*. Denne *Skik*, som ej har *Sted* i *Arendal*, kan maaskee noget skade *Lastens Storhed*. *Udførselen* af disse saaledes tilhugne *Bjelker* og *Planker* er det, hvortil *Csands Handlende* meest anvende deres *Fartøjer*. *Csands*

¹ Se også Tillegg, s. 402 ff.

Last, skjøndt noget større og bedre end den Mandalske, kan ikke maale sig med den østlandske i Størrelse, men vel i Veddens Godhed. Bjelkerne er i Almindelighed Fod lang Fod tyk, Paalerne Fod lange Fod tykke. Den største Last der Aar 1734 udskibedes, var Bjelker 18 à 19 Fod lange, og een Fod tykke, hvorfor betaltes i Tiende for en Tylt 20 Skilling. Af to Tylter slige Bjelker kunde skjæres over 100 Maalsbord til 8 à 9 rd. Værdie /: hvoraf skulde betales efter den Tids Toldrulle 72 Skill /: foruden Vrag og Undermaals.

Spirer til Ræer i større og Maste i mindre Fartøjer har Byen kun i liden Qvantitet. Ligesaa kan den vanskelig forsyne Hollænderne med Jufferter, som derfor meest søges i Arendal og andre østlige Havne. — Af Bræder udføres nu herfra nesten intet. Det lidet Districtet skjærer, er nesten ikke mere end hvad Districtet og Byen selv forbruger. Stiftamtmand Whitt skrev 1737 at ligesom Csands Stifts Trælast ingenlunde kunde komme op imod Aggershuuses Trælast i Godhed og Priis, saa havde mangan privat Mand østerpaa større Saugbrug end det hele Csands Stift. Raadmand Arendrup,¹ som skrev noget om Csand i Aarene 81 og 82, siger, at de Bord som skjæres i det Kstiansandske Tolderie, som strækker sig fra vester Hellesund til Brækkestøe, eller et lidet

Øverst er gjengitt, fra art. av Hans Krag i Heraldisk Tidsskrift nr. 2, 1960, en del tømmermerker fra 1702, de fleste tilhørende byens borgere.

¹ Lars Arendrup var viserådmann 1765—1770. Skipsreder.

Bjerg kaldet Huden, strax østen for Brækkestøe, hvor Arendals Tolddistrict igjen begynder, ikke beløber sig til over 100,000 a 110,000 Bord, hvoraf svares omtrent en halv Rigsd: til Kongen for hvert hundrede, og af disse ere ikke den tredie Deel Kjøbmands Bord, som dog ofte øster udgjør en eneste Skibsladning; at Aarsagen hvorfor Saugene henstaae for saa ringe Qvanta er Tømmerets Rarhed og Vedens Ringhed; Vel er det sandt, siger han, at en Saug, som har 1000 Bords Qvantum, skjære vel 6 à 8 gange saameget; men deriblandt er neppe hvert sjette eller ottende Kjøbmandsbord eller fiirskaaren, og disse ere sjelden over otte Tommer brede. Videre siger han: Dersom der ikke var en Mængde Bygdesauger hvor Bønderne snege sig til at skjære en stor Deel dobbelte Bord, og dersom ej en god Deel saadanne bleve skaarne med Haandsauge, saa vilde det være slet bestilt med vor engelske Handel; der ikke kan drives med Bjelker allene, saasom de formedelst deres paa Førlighed og Vedens Ringhed, det oplandske undtagen, og formedelst det tagende store Rum ikke vel kan svare Fragten, og Englænderne saavel som Skotterne forlange sorterede Ladninger. Det besværligste er, tilføjer han, at siden Tienden betales af Saugenes Qvanta, og disse beregnede til enkelte eller $1\frac{1}{4}$ Tommes 11 à 12 Fods Furre og $1\frac{1}{2}$ Tommes Granebord, beløber kun til lidet imod hvad der udskibes, især da det som de Danske udføre deraf, noget nær maa angives, om der ikke skal komme Fortræd af ved Udlosningen, nødes man, isteden for Bord, at angive et større Antal Bjelker end man virkelig udskiber, saa at den der af Toldbøgerne vilde gjøre sig et Begreb om den udførende Trælastes Sorter og Mængde i Csands Stift, kom til at tage mærkelig Fejl. Imidlertid var det at ønske, at Bordtienden her, ligesaavel som i det Stavangerske, ophørte at paalægges Saugene, og at derimod enhver her, ligesom der, kunde skjære hvad de vilde, imod ved Udskibningen at betale Kongens Tiende efter Bordenes eller rettere Træets billige Værd, da det synes at Tjende ej burde betales af de rede Penge, Kjøbmanden nødes at udlægge til at skjære udføre, landsætte, sortere og udklampe Bordene, der

løber til langt mere end Træet i sig selv er værdt. Man troer, at ved at indskrænke Saugskjærselen, skulde Skovene spares; men enhver som er kjendt her i Egnen og vil bruge sine Sandser, kan let erfare at saadant intet gjør dertil. Enhver hugger hvad han vil, og skjærer, hvad han behager, naar han affinder Vedkommende. Var det ikke Synd at nægte Bønderne at betjene sig af de Skove, der ligge saa afsides at Tømmeret dog ej kan føres til nogen privilegeret Saug? Bedre er det jo, naar Bonden skjærer paa en liden Bygdesaug det ellers unyttige Tømmer til store eller smaae Planker, beholdende Vragene selv til Huusbrug, om Vinteren paa Sneføret drive disse Planker i Nærheden af Kjøbstæderne, ja for en Deel lige ind i Byerne, og deraf løser en rede Skilling til at betale Kongens Skat og sine andre Udgifter med.»

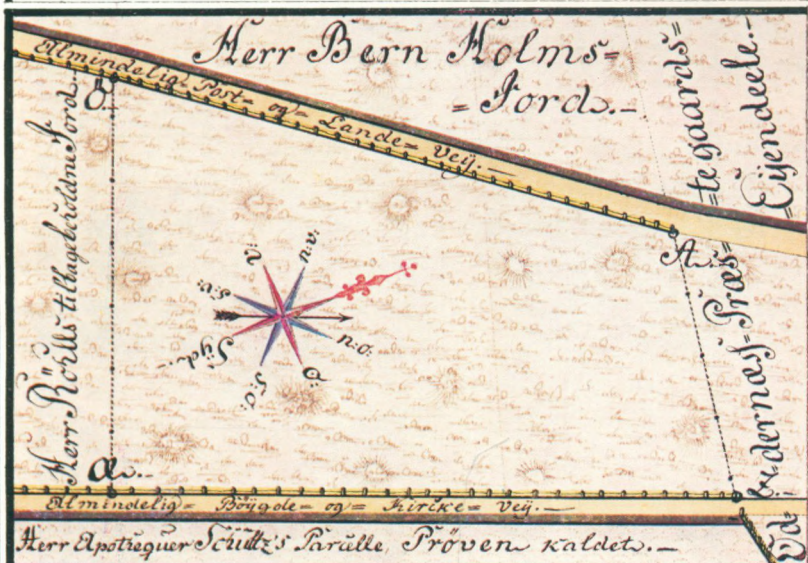
b) Eeg har Ksands District, ligesom Arendals, i større Mængde end man troer; men nu er den liden; og det Qvantum, Skovene ydede af dette Slags Træe, har Csand i den senere Tid for det meeste selv forbrugt til sine Værfter, især da det Kongl: Skibsværft ble anlagt her. Udførselen af denne Last var forud snart tilladt, snart forbuden. Men blev dog stedse i Mængde uds muglet, fornemmelig til Holland under Navn af Maallast og Barkoner. Den første, Maallasten, er 14 hollandske Fod lang og fra 4 til 6 Tommer tyk. Bønder, der fredede deres Skove, huggede den allene af fortørrede Træer, som ej vilde trives eller tjene til andet, eller af Grene, og naar dette stedse var Tilfældet, kunde ikke allene Hugsten men og Udførselen taales; dog huggede ogsaa mange de unge Træer, især Bondehandlerne, der købte Skove til Udhugst og paa Vilkaar, at de til en vis Tid skulde have Jorden ryddig; hvorfor de og huggede for Fode, ofte hundrede Tylter af Gangen. — De mindre Træer paa 12, 10 og 6 Fod kaldes Barkoner. Iøvrigt bestaaer den Kristiansandske Egelast i smaat Skibs-Bygnings-Tømmer, Haandspager, og Egeplanker, hvoraf Oplandsbonden driver en Deel. Egeskovene ere dog nu for det meste udhugne, og da Skibsbyggeriet i de senere Aar er meget tiltaget, saa bliver Ege-

CARTE.

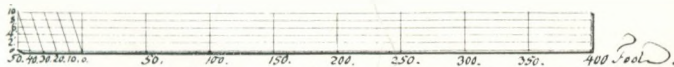
Over et Stjckke Jord som Hr. Apotheker Schultze af Christianssand, har kjøbt af Hr. J. F. Rörle, fra hans Ejdendoms Jord, Ljngmoenen eller Kjempegravene kaldet, beliggende under Solder-nag Kongsgaard og Præstegaard, i Eddernæs Sogn og Mandalens Amt, af Areal indhold = 122,462 i Danske Svadnat Toel, eller 2 Solder 1⁷³/₃ Skipp-pe Land Geometrisk Maal. - Efter den Befaring og Udvissning som forstjæftede Opmaalingss Forretning fiold Stændig forklarar, Geometrisk Opmaalt efter Kieberens begiær, den 22de August, og udstædes herved udi Carte og Forretning til hãm, i Christianssand den 15de Octbr 1808. af:

Michael Rosings
Stadens og Omegnens Cönductor.

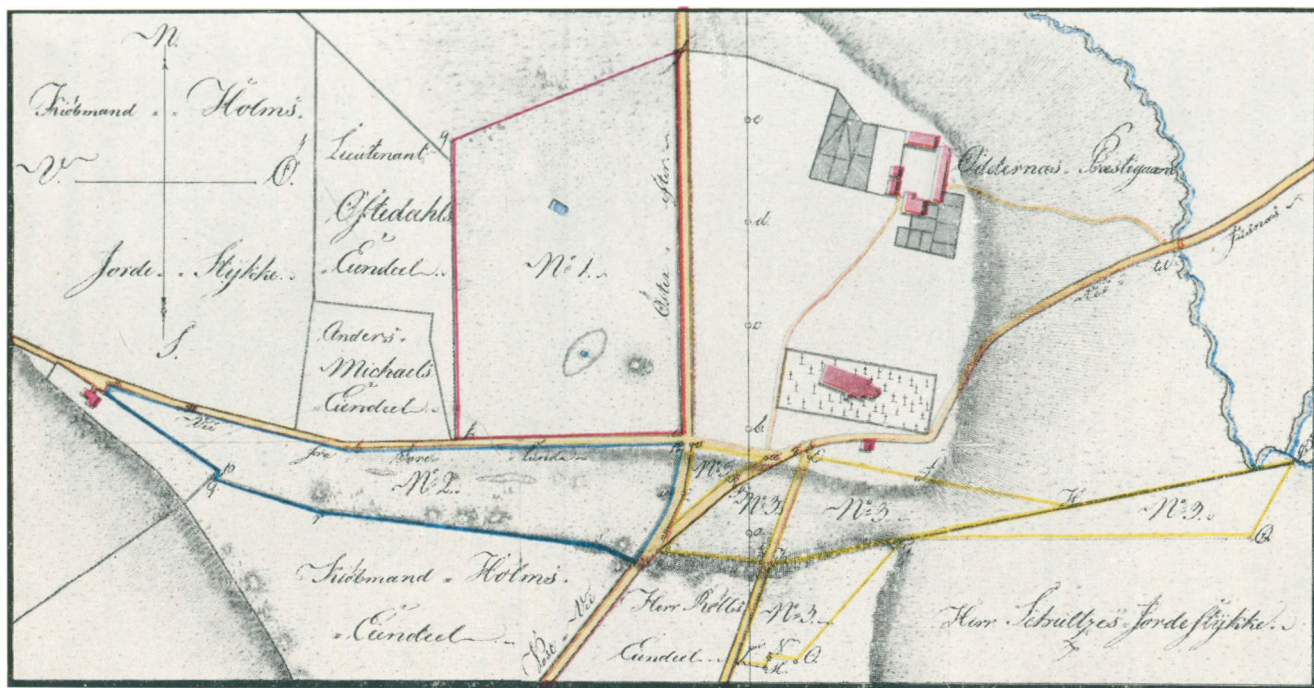
Nota! Naalen paa Compasjet viiser det Sande Nord, vind Rosen derimod den 21de Graders Vestlige Misvisning, hvorefter, dette Carte er anlagt, og derafter bør Confonteres. -

Maalestock paa Danske Fods.

Kart over Kjempegravene 1808. Eksempel på stifts- og stadskonduktor Michael Rosings ferdighed

Kart over området ved Oddernes kirke. Opptatt 1807 av W. Fangen.

last til Skibsbygning mere og mere sjelden. Veedhugningen og Barksamlingen bidrager og til at formindske den.

Af andre Træsorter udfører Ksand ubetydeligt Møbeltræ, samt noget Birkelast til Axeltræ, Haandspager, Harvestokke o:s:v:

2.) Birke- og i Særdeleshed Egebarkens Udførsel har fra Aar til Aar stedse tiltaget, og er bleven en betydelig og mange berigende Handels-Artikel. Uagtet at en stor Deel forbruges af Csands egne Garverier, udskibes dog en Mængde til England og Danmark. Kjøbmændene i Mandal og Csand have deres Kommissionærer i Høllen og andre fraliggende Pladser, som paa deres Vegne indkjøbe af Oplandsbønderne. De betale den i Aar /: 1815 :/ med 60 Norske Rigsbankdaler per pd., og faae i Kjøbenhavn igjen henved 200 Danske Rigsbankdaler. Det har været forbuden at udføre den uden speciel Tilladelse, paa det at Egeskoven ikke skulde lide for meget derved; men Udskibningen foregik dog med eller uden bevilgning.

3.) Skind i Særdeleshed Bukkeskind, uberedte, samt des foruden ogsaa Ræve- Ulve- og Bjørneskind, er den Tredie Artikel, Byen udfører. Det er ligeledes først i den senere Tid man er bleven mere opmærksom paa denne Handels Fordelagtighed. Det er en gammel Vedtægt, at Bonden beholdt Huden eller Skindet af ethvert Slagteqvæg, han solgte. Alle Bukkeskind gik da tilbage og over Hardanger til Bergen, som drev og driver en stor Handel dermed. Fra Csand selv udskibedes kun ubetydelige Partier. Nu begynder derimod Csandenserne, som sagt, at lægge sig efter denne Handel. De indkjøbe Skindene i smaae Partier Tid efter anden af Bønderne, og lægge hen indtil de have samlet et vist Parti, som de da udskibe med god Fordeel, medens hyppigen lide Tab paa Trælasten.

4.) Csands Handel med Fisk er saare uanseelig. Den bestaaer i smaae Partier af Lax, Hummer og Revs-Torsk, som af og til sendes udenrigs. Laxene, som fanges i Torridal og Topdal, samt ved

Flekkerøe, fortæres meest af Byens egne Indvaanere, ligesaa Hummerne. Mandal og de andre Steder i Stiftet have meest Laxe- og Hummer-Handelen; det lidet Christiansandenserne nu fiske paa Revet, bliver ligeledes ført til Byen. Fordum afgik enkelte Ladninger til Holland. /: See Fiskerie :/ [s 407 ff.]

Endog da Byens District strakte sig lige til Flekkefjord forsømte Borgerne Fiskehandelen, saavel som Handelen med Fedevahre, saa at Indvaanerne paa de vestlige Kyster vare forlegne med deres Vahrer, da de vare holdte til at sælge dem til Ksandenserne, og disse ikke modtog dem. Derfor siger Stampe: Disse Borgere vide ikke selv, hvormeget der kunde være for de Handlende paa den Kant af Norge at bestille; de faae det ej heller at vide, saalænge det beroer paa dem selv, at indskrænke de Handlendes Antal, og enhver kun vedbliver den samme Maade at handle paa som han er vandt til. De troe, at saasnart der kommer flere, og vilde give sig af med at handle, saa bliver der intet tilovers for en Deel af dem. Men jeg tænker, at ligesom de Handlendes Antal efterhaanden formeres og den Conkours giver Anledning til at udfinde nye Handelsgrene, saa ville de og finde, at de end ikke ere nok, og at der endnu kunde være meget for andre at bestille.»

Andre norske Vahrer udføres ikke fra Districtet, men indføres fra andre norske Stæder.

[§] 2.

Fremmede Handels-Artikler

Tidlig nød Csand den Fordeel at blive et Oplagstæd, der aabnede en lettere Vej for Farten paa Frankrig, Spanien og Storbritannien. Viin, Brændeviin, Salt og Tobak oplagdes og blev derefter med Fordeel ved Lejlighed ført ud igjen. Saltet førtes om til de norske Grændser, undertiden med god Profit til Østersøen. Men især blev Oplagsfriheden brugt til en desto mageligere Snighandel. Af Oplags-Tobaken gik meget ud igjen med de smuglende Skotter, der og toge anseelige Portioner af Viine og Brændevine

med sig; men, siger Arendrup, siden Opsigten i Storbritannien blev meget stor, og Smuglerne i Skotland, hvor Snighandelen havde sit Hovedsæde, bleve straffede med store Bøder og Landsforviisning, har Afsætningen med denne Deel af Oplagsvarene ikke haft meget at betyde da vore egne ikke uden altfor stor Fare kan føre noget; og at drive dermed nogen aaben Handel uden rigs er for-gjeves at vente, da alle Nationer forsyne sig fra første Haand. Ikke heller er Handelen hvad Vine og Brændevine angaae syn-derlig at drive her i Landet, formedelst de derpaa satte høje Af-gifter, der foraarsage, at disse Vahrer maa for det meste indsniges.» Dette var ogsaa Tilfældet; thi en stor Deel af det oplagte Brænde-viin og Viin blev igjen angiven til Udførsel i smaa Partier med udgaaende Trælastskibe, og vare neppe kommen udenfor Havnen, førend de smaae Dunker igjen bragtes i Land, til at fortæres i Byen.

Csand blev ogsaa formedelst sin bekvemme Beliggenhed i Aaret 1766 gjort til et Oplagssted for Vestindiske Producter, som dog efter en 10 Aars Forløb igjen ophørte, da Alting førtes til Kjøbenhavn og Altona. — Det er en blot Indbildning, siger forb: Arendrup, at Csand kunde komme til større Velstand, om det blev en Frihavn eller et almindeligt Oplagssted. Er vel Marstrand bleven et Emporium eller almindeligt Marked ved denne Frihed? Ingen-lunde. Havde Norge andre Lande paa Ryggen af sig, der selv ingen Søfart havde og hvorved Oplagsvarene kunde føres, saa var Sagen anderledes; men saa som Norge paa denne Kant er Grændsen af det faste Land, saa maa Frihavnene anlægges og søges fra Elben og ind i Strædet, hvor det store Tydskland Sveitser-land og Italien er i Stand til at modtage fra Oplandet og afgive til Frihavnene, hvad Transithandelen udkræver.¹ — Csands Han-del vil derfor saalænge Verden staaer, blot beroe paa Afsætningen af Landets egne Producter, og paa den Fragt- eller Speculations-handel, Indbyggerne kan have, eller faae, Lykke, Formue og For-

¹ Sl. foran s. 134 n. 1, og s. 306.

stand til at udfinde, for at holde deres mange Skibe i Brug; men da dette sidste ligesaagodt kan skee af en Strandsidder, naar han ejer Skib, og har Lykke, Forstand og Rigdom, som af Ksands Kjøbmand, saa lover Stedet heri intet at gjøre.»

Byens Borgere indføre alle Slags Vahre, som Byen og Landet behøve, eller hvad de efter Omstændighederne igjen kunne afsætte til andre norske Stæder eller udenrigske Pladse; og beroer Byens Handelsfloer og Spekulationer paa Conjuncturerne. Saaledes blev den i sidste Krig ved de mange amerikanske og engelske Prisers Indbringelse et Magazin af Kolonial-Vahrer, hvoraf der blev udført herfra store Qvantiteter til norske og danske Steder.

Af udenlandske Producter, som igjen udskibes herfra i en forædlet Tilstand, veed jeg ikke at anføre andet end det Læder, som af udenlandske Huder her barkes paa Hr: Majors Fabrik. /: See [s. 305]

[§ 3: Tabeller, se Tillegg s. 413]

Handels-Forhold. Hvor og med hvem Christianssand driver sin Handel

§ 1.

Handels-Forhold med Bønderne i Districtet.

Indholden af første Kapitel oplyser noksom, med hvor slaviske Baand Districtets Bønder ved Privilegierne bleve bundne til Csands Borgere, og hvorledes de bleve overladte til disses vilkaarlige Behandling. Tilsidst var det hele Stift saaledes under Csands Herredømme. Til denne Byes Borgere maatte alting sælges, og af dem alting kjøbes, omendskjøndt de hverken var talrige eller formuende nok til at drive denne vidtløftige Handel, hverken i Stand til at afkjøbe dem alle deres Vahrer, eller fuldkommen at forsyne dem med Fornødenhederne, og de dog lagde alle Hindringer i Vejen at Borgernes Tal ej skulde formeres. Bonden blev stedse den tabende i Handelen; og Borgeren havde lavet det saa, at da Privilegiernes Monopoliske Baand lidt efter lidt opløstes, Bonden dog forblev fængslet ved Skyldbøgerne.

Professor Kalm fortæller, at 1748 dreve Borgerne saa stort Snyderie med Bønderne, at naar de selv kjøbte en Tønde Korn for een Rigsdaler, solgte de den for to Rigsd: til Bonden, hvorved Landet blev forarmet og Handelen aftog. De Bønder, som lagde sig efter Skovhugsten og forsømte Agerdyrkningen, hvilket er den største Mængde i Stiftet, vare ogsaa de fattigste; deels fordi Bonden kun fik en Slik for sin Trælast, som han solgte Kjøbmanden, der desuden, som sagt, vidste at opskrue de Kornvahre han igjen betaler med, af hvilket halve Delen tabtes ved den lange Transport,

16 à 20 norske Mile op i Landet om Vinteren; hvorved Bonden stedse kom i Gjeld til Kjøbmanden, hvilken Gjeld Søn efter Fader ligesom arvede og bestandig hæftede paa Gaarden.» —

Saaledes forblev det i mange Aar. Arendrup gjør i sin Tid følgende Betragtninger over Handels-Forholdene med Bonden: «Om ellers Trælasthandelen kan blive af nogen Bestandighed, i Betragtning af de store Hugster, der i de foregaaende Aar er skeet, og endnu her og der gaaer for sig, er et Spørgsmaal, som besvares paa ulige Maader. De der mene, at Skovene engang maa udtømmes, giver disse Aarsager dertil: 1. At Bønderne som have nogen Formue, stræbe efter at tilkjøbe sig de skovrigste Gaarde, hvis fattige Beboere ej selv formaae at drive dem, og saasnart de have faaet en saadan Gaard, hugge de Skoven om for Fode, for dermed at betale Gaarden, af hvis Iord de dog siden haver saameget Leje, som Renterne af Kjøbesummen. 2. Naar en Bonde kommer i Armod enten formedelst Uheld eller egen Brøde, sælger han Skoven halvt eller alt, for at rede sig ud deraf, uagtet han dog siden geraader i Armod igjen. 3. Kjøbmændene ere i deres Handel med Bonden ustadige og vaklende, snart kjøbe de, snart ikke. Bonden, især oppe i Landet, maa stedse hugge, skal han leve; kommende til sin Kjøbmand, faaer han ofte det Svar: i Aar vil jeg ikke kjøbe last;» men i Aar maa dog Bonden leve. Han maa da see sig om andre Udveje, og da søger han Bondehandlerne op. Disse bestaae meest i unge Dreng, der kan have arvet eller fortjent noget. Disse forstrække ham da og tage hans Last, men for langt ringere end Kjøbmændene, forføre ham og ved den Lejlighed og under et Glas Brændeviin til at lægge sig mere paa Skoven end han burde, og sandelig det er utroligt, hvilken Huus disse Mellemandlere holder med Bonden, som ej allene maa berige dem, men endog Kjøbmændene, der igjen vide at tage deres Fordeel af Bondehandlerne for at bruge deres Mærke. 4. Endelig gjør og de dyre Aar, som jevnlig trykker den norske Bonde meget til Skovenes Afgang; thi naar *en Tønde Byg koster ham 5 à 6 rd.*, saa kan enhver slutte sig til at *en Oplands-Bonde, der behøver en halv Snees Tønder, og faaer kuns 4 rd. for*

en *Tylt Bjelker*, maa fælde mange Træer, før han, Arbejdet og Driften tilberegnet, betaler Oppebørselen, end sige noget paa sin Gjeld. Med alt dette kan man heller ikke nægte, at jo Landet endnu har Overflødighed av Skov, og da Fyrreskoven spares nu mere end før omkring Byerne, hvor Bonden har andre og mindre besværlige Næringsveje, saa er det ikke troligt, Skovens aarlige Tilvext betragtet, at der vil blive Mangel paa Trælaster til Handelsens Fortsættelse, især naar tillige enten alle eller nogle af næstbemeldte Aftagelses-Aarsager ophørte, og Kjøbmændene ved en paafølgende Fred ikke vilde befatte sig med altfor umaadelige Udskibninger paa egen Fare. Imidlertid kommer der en utrolig Mængde Trælaster aarlig til Csand, ikke allene fra Elvene, som ligge begge østenfor Byen, men og en Deel vestenfra, især fra Høllen. Men som der paa den vestre Kant ingen Elve findes, undtagen den liden Søgnedals eller Lunde-Elv, som løber i Søen ved bemeldte Høllen og der er to og en halv Miil at føre Lasten forbi den aabne Kyst, saa er det meest Planker og Bord, som derfra kan føres.»

Om den Indretning, at Csands Borgere efter Privilegierne skulde i Districtet have Udliggere eller Handelsfuldmægtige, udlader samme Mand sig paa følgende Maade: «Hvis Udliggere skal holdes af særskildte Kjøbmænd, bliver maaskee Vanskeligheden for Land og By lige stor; thi hvorledes skulde Landet kunne bygge paa at blive forsynet med Korn og andre Vahrer, eller at finde Afsætning af dets egne, naar Udliggeres Holdelse er vilkaarlig, og ingen er vis paa, om nogen Csands Kjøbmand fandt sin Regning ved at holde dem eller ikke? Det er og meget at tvivle paa, at en fornuftig Kjøbmand, der allerede har nok at gjøre med hvad han selv kan oversee, skulde ville forlade sig paa en saadan Udligger, saa mange Mile borte, betroer ham fort af sin Velfærd, der med bedste Lykke og Oprigtighed paa Udliggernes Side, vilde dog blive udsat for den Fare og Ulejlighed det fører med sig at handle med og borge saamange vidt fraliggende Bønder. Man har, saavidt man veed, kuns haft en eneste saadan omgribende Kjøbmand her,

nemlig Raadmand Jørgen Moe, der tillige holdt en Slags Udligger i Mandal, i Lyngdal og længere vester; men et anseeligt Tab lærte ham snart at mærke sin Vildfarelse. Dette har og Csands Kjøbmænd meget vel indseet, hvorfor der og, isteden for Udliggere, hvilke Staden aldrig ordentlig har holdt, blev foreslaaet, at Borgerne maatte udvælge nogle blandt dem selv, der kunde boe paa Ladestæderne for at handle med Bønderne. Dette var paa anden Dansk at tilstaae disse Stæder Borgerret; thi hvad enten de, som allerede boede der, eller andre som fra Byen flyttede derhen, fik Frihed at handle som Borgere, blev Sagen den samme. Men skjøndt dette Forslag skedte saa seent som 1738, blev det dog negtet; men derimod paabudet, at Borgerne, som før sagt, skulde holde Udliggere, ligesom om Landet havde større Ære og Nytte af Kjøbmands Tjener /: der hvis de skulle bringe deres Huusbonder nogen Fordeel, maatte leve ugifte, til Leje hos andre, og sætte lidet til :/ end af hvirkelig Kjøbmænd, der eje Huse og Gaarde, Sauger Jordebrug, Skove og Skibe, hvis Børn og Efterkommere kunde tjene i, og udbrede deres Forfædres Handel, hvorved Ladestæderne med Tiden kunde blive stærkbeboede og de Kongl: Indkomster forbedrede; saa at det synes, at den Magistrat, der har overseet Indflyttelsen, og, Privilegierne uagtet, givet en og anden Borgerret paa Ladestederne, skjøndt Bevæggrunden paa bemeldte Magistrats Side kan have været Egennyttighed, har gjort Landet en mærkelig Tjeneste, da adskillige af disse saa at sige ulovlige borgerlige Familier leve i Velstand og Overflødighed, og det er troligt, dersom disse underlige Fordomme engang ophører, og man tillod saamange Borgere at nedsætte sig paa Ladestederne som mene der at finde Handel og Næring, imod at tage Borgerskab i og skatte til og staae under Øvrigheden i Csand, hvorved Byen aldeles ikke blev fornærmet, men saae desmere Lettelse i sine Udgifter, at bemeldte Ladesteder vilde tage mærkelig til, endog med de smaa Friheder dem er eller maatte blive bevilget; hvis derimod Borgerskab, ligesom de nuværende Borgere uddøe ikke længer skal være til paa disse Ladestæder, vil det blive vanskeligt at sige, hvo der skal købe

og udskibe Trælasten, eller nyde godt af den Flekkefjord bevilgede Ret til at fortolde visse Bondevahrer, samt hvorfor der skal være Kongl: Toldbod, hvor ingen Borgerret maa have Sted. — Med de øvrige udenbyes Borgere paa Udhavnene her og der har det en ganske anden Beskaffenhed. Csand har haft megen Ret i at paa-staae deres Indflyttelse, og ingen at antages i deres Sted, efterdi enhver maa tilstaae, at saadanne Havneborgere have stor Lejlighed baade at snige Vahrer ind, og derved undersælge Kjøbmændene i Csand, saa og at være disse hinderlige i deres lovlige Handel i Districtet, da disse udenbyes Borgere lade deres Skibe og Fartøjer overvintre, hvor de boe, og lade dem om Foraaret gaae ud igjen, udenat komme enten Csand eller Ladestæderne nær, saa at, uagtet de give en Slags Skat til Byen, have de dog ulige mindre Byrder og større Fordele. Af saadanne Havneborgere findes nogle i Helle-sund, Spind, Farsund. Samme bestaaer af Borgere, der ej fare til Søes, og Borgere der føre Skibe.» /: See 1 Kap: 2 § litt: C. [s. 286]

Der er et Manuskript, forfattet 1789, som man troer af daværen-de Sognepræst i Arendal, Hans Thestrup.¹ Forfatteren siger at An-ledningen til samme var en Samtale med Kan: og Stiftamt: Moltke, der underhaanden spurgte ham om hans Tanker om de formeente Aarsager til det bekjendte Lofthuusiske Opløb 1786. Da dette lidet Skrift indeholder en Fremstilling af Forholdet mellem Bønderne i Arendals District og dette Steds Handlende, som ganske passer til det, der paa samme Tid have Sted mellem Csands Borgere og deres Handelsbønder, saa vil jeg her afskrive i Udtog det vigtigste og Sagen mest oplysende.

— — — — — Kommercen drives saaledes med stor Fordel for disse *Bæver-Familier* /: de ældste og fornemste Trælasthandlere :/ med *Odderne* /: Bønderne :/ oppe i Fjeldegnene; og naar nogen Fremmed speculerede paa, at ville trænge ind i denne Handel, søgte disse *Bæver-Familier*, som tilegnede sig Monopoliet,

¹ Hans Christian Thestrup, prost til Arendal 1782—93. Se Finne-Grønn: Arendals Geistlighed, s. 53 f., med henvisninger.

at knække Lysten paa disse Fremmede ved følgende Listige Fremgangsmaade. Alle *Oddernes* Produkter maatte flaades ned af et Elvedrag af 20 til 30 Miles Strækning. *Bæverne*, som allerede havde store Forraader ude af Elven ved Kysterne for den udenlandske Handel, magede det saa, at deres andre Forraader som endnu vare hist og her i Elvedraget, bleve holdte tilbage, og da dette var i overmaade stor Mængde, bleve Begyndernes smaa Forraader, som løb herimellem, stoppede og kunde ikke komme ud, hvorved de intet havde at handle med, medens Stedets saakaldede *Adel* havde nok; hvorved hine bleve tvungne til at give denne Handel op, og lade de mere vigtige beholde den allene. — De gamle *Commerceraade Bævere* fik nu denne Handel allene, og det var ingen Under de kunde føre den med Fordeel, da de taabelige *Oddere* stode i den Indbildning, at de trængte til *Bæverne* og *Bæverne* ikke til dem. Dersom de taabelige *Oddere* kun havde søgt Livets Nødvendigheder, vare de ikke komne saa let i Dekadence, men de søgte ligesaameget om ikke mere. Overdaadigheds-Vahrer. Derved kom *Odderne* i stor Gjæld til *Bæverne*, og altsom deres Gjæld voxte, formindskedes Prisen paa deres egne Vahrer, men *Bævernes* steg. En græsselig Underballance følte nu i *Oddernes* Handel, der nu som Skyldnere maatte lade sig behandle af *Bæverne* efter Behag. — End videre, de ældste *Bæveres* Afkom, der ved deres Fædres florerende Handel vare blevne vant til Vellevnet og Magelighed, gad nu ikke, som deres Fædre, paatage sig de besværlige Rejser, for at mærke *Oddernes* Vahre-Leverancer. De betroede denne Commission til andre. Dette gav *Odderne*, som efterhaanden begyndte at føle, hvormeget *Bæverne* i Handelen havde forud for dem, Lejlighed til at speculere paa Kneb. *Bæverne* udsendte *Eeghornene* til at mærke *Oddernes* Vahrer. *Odderne* blev det nu om at gjøre at komme i god Forstaaelse med disse. Man gjorde overalt meget af dem, saa at naar der kom et *Eeghorn* til Fjelds, var det som der kom et stort og ædelt Dyr. Man tracterede dem med Nødder og andet godt efter deres Smag; og gav dem desuden Foræringer. Noget for Noget, blev Ordsproget. De

erkjendtlige *Eeghorn* gave Mærkesedler ud paa Vahrer, der endnu laae i Skovene, ja vel stod og groede, og følgelig ikke kunde bringes til Beregning af Udførsel i Elvedraget, som var det *Eeghornene* egentlig havde at iagttage. *Bæverne*, som sadde hjemme, kunde ikke strax mærke dette Underslæb, fordi de til den udenrigske kommerce havde Forraad nok af den Overflødighed, som de havde arvet af deres Fædre i tusinde Tal. Og nu og da kom ud af Elvene noget, som fandtes mærket for 16 til 20 Aar og derover. De fattige *Oddere* maatte nu i Betragtning af disse Overflødigheder, som *Bæverne* ejede, ansee det for en Naade, naar de for nye Vahrer, som de mægtige *Bævere* ej trængte til, og ikke kunde faae ud, før nogle Aar efter, maatte gives Forskudder og Kredit paa andre Vahrer, som *Odderne* behøvede til Livets Nødvendigheder med videre. Thi da *Oddernes* Gjeld nu blev saa stor, saaes aldrig Penge, men *Odderne* maatte tage til takke med, hvad andre Vahrer, *Bæverne* vilde unde dem, som ofte var noget langt andet end det de begjærede, ja vel endogsaa bedærv — — /: overslaaet med Søevand :/ — *Odderne* som vare komne saa ganske i dekadence, bekymrede sig ikke heller om hvad der blev skrevet i Skyldbøgerne, naar de kun kunde faae noget, F: Ex: Korn, som de behøvede til Føde, Brændeviin, Tobak, Slibestene etc: som de maatte borttuske paa andre Steder, alt til Tab og Skade for *Odderne*. Deres Gjeld voxer, de selv forarmes og lider Nød, da *Bæverne* nu kun med megen Vanskelighed vilde Kreditere dem noget. De stevnes og falde under Advokater og Dommere, alt til Tab og Skade, skjøndt det dog endnu altsammen kunde synes at have Lovenes Medhold. *Bæverne* vare og udsatte for meget Tab og Skade, da de af 100 neppe faae 30 proCo ned til Forhandling. Det øvrige er reent Tab, som grunder sig dels i *Eeghornenes* Forstaaelse med *Odderne*, dels i alt det som stjeles, eller paa andre Maader forkommer i den lange Pas, som det har at gjøre gjennem Elvene, da nogle 100 ligger stoppede hist og her, ligesaamange ligge hist og her nedsjunkne bestemte til Forraadnelse. Hvilket alt er grundet i den fra Fædrenes Tider frivillige Stagning. Dette store

Tab og den lange Kredit, *Bæverne* maa give paa de nye Vahrer, som overlades til *Odterne*, da Betalings Vahren ofte ikke komme ud fra Elvene, før mange Aar efter, naar det som ligger først og beqvemst for Flaaden først er kommet ud, søge *Bæverne* efter Kjøbmands-Skik at faae erstattet ved de høje Priser, som sættes paa de Vahrer der overlades *Odterne*. Altsaa til Tab for begge. En saadan fordærvet og falsk Procedüre har ligesom tvunget begge Dyre-Arter at gjøre nogle Spring ud over de rette Redeligheds Grændser, inden for hvilke al sund og sand Commerce bør drives.» Stiftamt. Moltke foranstaltede en Commission nedsat til disse forfaldne Handelssagers Gjenoprettelse, og Resultatet blev at Arendals Borgere oprettede en skjøn Convention mellem sig indbyrdes, som Kongen konfirmerede 27 Nov: 1789, og er at læse i Fogtmans Reskripter.

I Csand derimod forblev Sagerne in statu quo, indtil andre og store Begivenheder fuldkommen jevnede dem til Landalmuens Fordeel. Den sidste Krig /: fra 1807 til 1814 :/ har gjort Bonden lykkelig fri og velhavende, saa at han nu ikke mere er afhængig af Kjøbmanden. Det gik til paa følgende Maade:

a) Pengenes Værdi blev mindre og mindre, og derved blev Bondens gamle Gjæld til Kjøbmanden, der lød paa dansk Courant, forringet og lettere at Klare. Anledning til at klare den gaves i Aarene 1809 og 10, da Trælastfarten igjen pludselig aabnedes, og Bonden huggede i Mængde.

b.) Den Stopning i Trælastfarten som før og efter Aarene 1809 og 10 havde Sted, samt Mangelen paa Korn og Brændeviin, gjorde at Bonden ædruelig gav sig af med at dyrke sine Jorder bedre, hvoraf følgen var at han stedse mindre og mindre trængte til Kjøbmanden. Og er det virkelig paafallende, hvor lidet Korn der nu fra Oplandet søges i Byen. c.) Derimod er Byens Trang til Landet bleven end større end forud. Byens forøgede Folkemængde og Luxus, tilligemed Tids-Omstændighederne har foraarsaget, at Bonden faaer Priser for sine Vahrer, Brænde, Smør, Talg, Høe, Kjød,

Kreature, som ikke staaer i noget Forhold til hvad han maa give for Kornet, Brændevinen, Saltet, Tobakken m: m: —

Ligesom derfor i fordums Dage Bonden havde visse bestemte Kjøbmænd at handle med, saa er derimod nu, da han har Klaret sin Gjeld, Frihed hans løsen, og, uden at binde sig til nogen, at sælge til hvem der betaler bedst. Derved stiger ogsaa hans Vahrer. Derfor maa Kjøbmanden hver Foraars stundom og om Høsten enten selv op eller sende Folk op at Kjøbe og mærke Last. I Torredals-Elven, som er Byen nærmest kan denne Last fra Sætersdalen komme frem samme Aar, men i Topdals-Elven først efter nogle Aars Forløb. Aarsagen er, a) at Lasten i Topdal hugges længere borte fra Elvebredden, og maa kjøres længere over Enge og Myrer for at komme til Elvedraget end i Torredal. b) Topdals-Elven er mere fuld af Fosser, den er mindre i sig selv og kan ikke uden Flom drive Lasten frem. Derfor har Kjøbmanden det saaledes: I Topdal har han en Huusbond /: en Bondekarl :/ ved hver Fos eller hver Knibe, hvor Lasten stabler sig sammen. Naar da Vaar eller Høst-flommen kommer, føre disse Lasten fra den ene Station til den anden, indtil den efter nogle Aar er kommen til Byen. En Flaade gaaer saaledes ved første Flom fra første Hugst eller Huusbonds Haand til næste Stopning og Huusbond o: s: v: Men i Torredal har enhver Kjøbmand sin Huusbond, der følger Lasten heel ned af Elven samme Aar, og ved Fosse-karene befordre den frem. Deraf følger, at der tabes mere af den Last, som kjøbes i Topdal end af den i Torredal. Det er endnu, troer jeg, aldrig faldet nogen ind, at forbedre Norges Elve; og dog vilde Fordelen for Bonden og Kjøbmanden være anseelig ved en Forbedring af Topdals-Elven, som kunde skee med liden Bekostning. Fra Venneslands-Bommen i Torredal-Elven 2 Mile fra Byen, og Strays-Bommen en kort Mil fra Byen, føres Lasten let, beqvemt og uden Fare til Byen. Høst og Vaar stiger Flommen i denne Elv temmelig højt. Om Vaaren springer ofte en af undertiden begge Bommene. Naar de vare for-svarligere, saa indtraf det sjeldnere. Naar begge Bommene springe,

som Tilfældet var 1812¹, er Tabet for Kjøbmanden betydeligt. Al den Last de indeholde, komme paa Drift, noget landes paa Strandsiden og Øerne, hvoraft det igjen med stor Bekostning maa samles og hentes — andet flyder til Søes, den største Deel samles i Mossa ved Broen over til Lahelle, og her beskadiger det Broen, ja truer med at rive den bort; og her maa enten Broe-Ejerne eller Laste-Ejerne, lade det med Møje, Fare og Bekostning løsrive; en Deel driver da til Søes, og er som oftest tabt, og den Deel som opsamles er bleven saa dyrt betalt, at det havde maaskee været fordeelagtigere at ikke have reddet den. Da Bommene sprang 1812, drev den meste Last over til jydsk Kysten, hvor den blev solgt for Ejerne. I Topdals-Elven er slige Ulykker sjeldnere. I Enden af Flaksvandet $2\frac{3}{4}$ Mil fra Byen, hvor Bom er samles en uhyre Mængde, hvoraft Aar for Aar meget raadner og nedsynker. Ved Boens Foss betales Stødnings-Penge af Lasten de Maaneder naar Laxen fanges, som er de første Sommermaaneder. Sætersdals-Lasten i Torredal er ogsaa af en finere Gehalt end Topdalslasten, der des uden af foranførte Aarsager kommer mere sønderstødt frem end hiin. I Torredal handler alle Crethi og Plethi; I Topdal derimod har altid været een saa godt som eneherkende Kjøbmand. Før var saaledes Consul Moe,² den eneste der havde Topdals Handelen; men Bønderne udløste sig lidt efter lidt fra dette Handelshuus, og Consul Peder Isaachsen³ har efterhaanden faaet Overmagten. Konsulen har desuden efterhaanden tilkjøbt sig en Mængde Gaarde og Skove i denne Dal.

Overalt lader man sig nu ikke, som i gamle Dage, nøje med at købe den hugne Last af Bonden, men man kjøber de groende Træer, hele Skove, som man selv besørger fældet, og Gaarde. Bonden fik i Krigens Tid 70 rd. for en Tylt overmaals Bjelker; og ligesaa

¹ Se foran s. 35 f.

² Niels Moe, se s. 231 n. 2.

³ Peder Isachsen var sønn av Daniel I., se foran s. 275 n. 1. Sistnevnte kjøpte Boen i 1805, se Steen I s. 410.

meget for at hugge og mærke Lasten, som han tilforn fik for det hele.

Om Vinteren paa Føret kom Bønderne par aventure kjørende med Planker og Maallast. Ved Drikkepenge søgte da enhver Kjøbmand at trække dem til sig. Nu er det for det meste ophørt; thi det som der var af skikkeligt Tømmer nærmest omkring Byen, er nedhugget.

«Prinds Christian Frederik i slag med engelske i Storebælt 1808.

«Molly», reder P. Mørch. 1837.

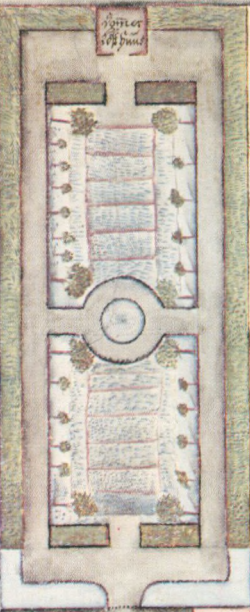
Rongens

Gade

Grundskizze
des Palais
National
des Arts
et des Sciences
à Paris
le 1789

Grande Loge
des Arts et des Sciences

Grande Loge
des Arts et des Sciences

Grande Loge

Grande Loge

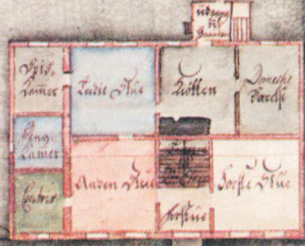
Grande Loge des Arts et des Sciences

Grande Loge
des Arts et des Sciences

Grande Loge des Arts et des Sciences

Grande Loge des Arts et des Sciences

Grande Loge des Arts et des Sciences

Grande Loge des Arts et des Sciences

Grande Loge des Arts et des Sciences

Grande Loge des Arts et des Sciences

Grande Loge des Arts et des Sciences

Grande Loge des Arts et des Sciences

Grande Loge des Arts et des Sciences

Grande Loge des Arts et des Sciences

Grande Loge des Arts et des Sciences

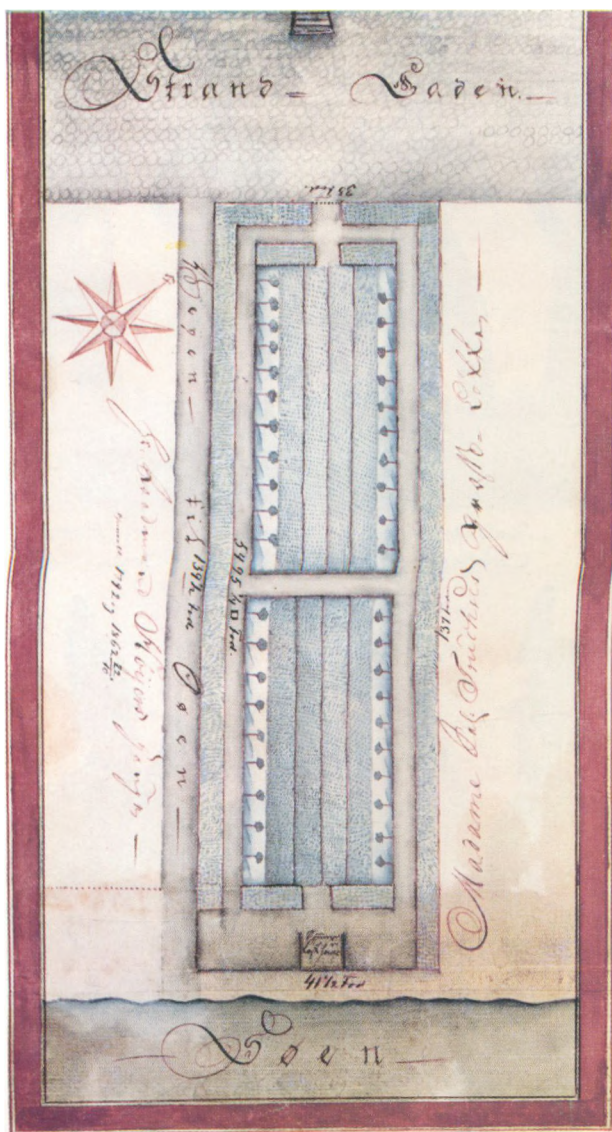
Grande Loge des Arts et des Sciences

Grande Loge des Arts et des Sciences

Grande Loge des Arts et des Sciences

Grande Loge des Arts et des Sciences

Grande Loge des Arts et des Sciences

Grunntegning (her delt i to) av matr. nr. 376, senere nr. 413, nå Kongens gt. 14 ned til Ø. Strandgt. (t. v.), videre Ø. Strandgt. til sjøen (over), opptatt 1779 av Knoff. Tilhører J. Brun Moc.

Officier Stadshauptmand Underofficier Menig
Christiansands borgerlige Infanterie-Corps.

Officier Overjæger Jæger
Christiansands borgerlige Jæger-Corps.

Femte Bog

CSANDS-CIVIL-MILITÆRE BESKRIVELSE

Stedets Land-Militære Publike Besk:

§ 1

Frederichsholms Commandanter og Besætning.¹

Paa Flekkerø-Fæstning har følgende Kommandanter været: Først alle Lehnsherrerne. Næmlig fra 1635—1647 Palle Rosenkrantz² til Neslegaard og Ørup. Fra 1648—1650 Jørgen Seefeldt³, og saa fremdeles alle Lehnsherrerne indtil Hans Juul⁴ inclusive /: see [s. 420 f.]⁵ :/ derefter, nemlig Aar 1664 blev Obrister Frid: Hartvig

1) von Nostiz⁶ beskikket til denne Fæstnings Kommandant. Han saavelsom de 4 Eftermænd boede i den underste Deel af Fæstningens Taarn. Han og hans Frue har Foræret Fæstningen en liden Kalk og Patelle af Sølv, formodentlig til deres eget Brug, da han i Krig havde mistet det ene Been, og han kun med Besværlighed kunde gaae. Paa Kalken var denne Inskrift: Gud allene til Ære. Fæstningen Frederichsholm til et evindeligt

¹ Sl. Fredriksholm Fæstning, s. 41 ff.

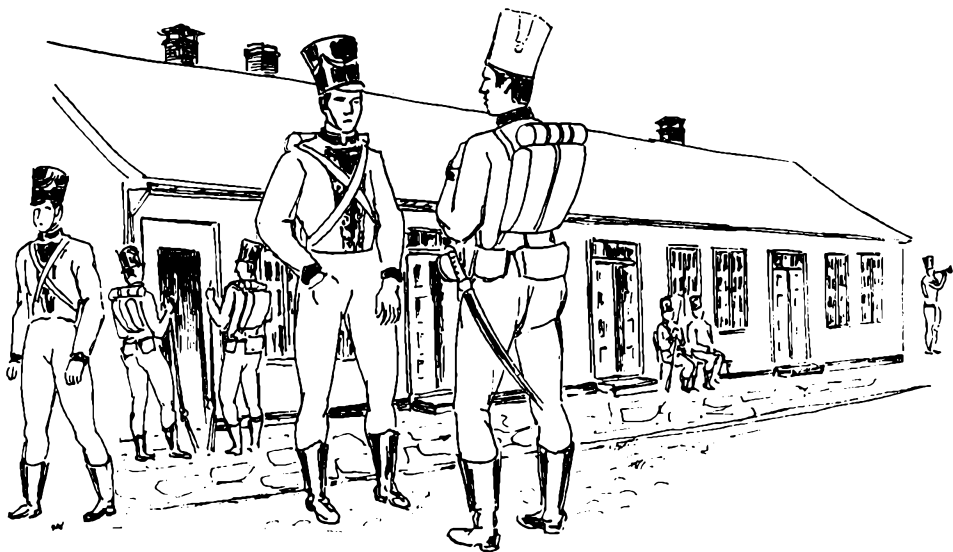
² P. B. Rosenkrantz var lensherre 1631—1648, se foran s. 67 n. 1; nedenfor s. 420.

³ Jørgen Seefeldt, lensherre, se s. 420.

⁴ Hans Juul, lensherre, se s. 421.

⁵ De første kommandanterne på Fredriksholm var: Hans Jacob Lüneberg 1657—1658, Ole Jacobsen van Linden 1658—1659, Anders Jensen Grove 1659—1665. Alle disse sto under lensherren Hans Juel, som lige til 1664 sto som øverstbefalende i lenet. Peter Brun 1665—1675, Friederich Geriecke 1676—1679, Niels Clausen 1679—1681; disse var underlagt kommandanten i Kristiansand.

⁶ F. H. v. Nostitz ble utnevnt til major og kommandant på Fredriksholm 1. januar 1688 og i 1691 tillike kommandant i Kristiansand.

Inventarium haver jeg ladet bekoste. Fred: Hart: von Nostiz, og hans kjære Frue Sophia Juliana v: Nostiz af Ellebracht, Aar 1691 paa Langfredag. Nu er den et Inventarium, der følger Kommandantskabet.¹

- 2.) Major von Hauch² [1718—1721]
- 3.) Kapitain von Hegerman. [1709—1718]
- 4.) Captain Bernt Christ: von Edel [1721—1740], havde været Premier-Løjtnant ved Grenadeer-Korpset i Kjøbenhavn, og fik Kaptains Caracteer, da han blev Kommandant. En Datter af ham Sophia Dorothea blev gift med den Tids Ober-Konductør, siden Oberst og Commandant over de Csandske Fæstninger Johann Nicolai von Eckleff. Deres Børn var afdøde Oberstløjtn: og Ingeniør-Kaptein Hend: Chr: v: Ecklef og endnu levende Oberst-løjtnant ved det Vesterlehnske national Regiment Johan v: Eckleff. Oberinde Ecclef fød Edel døde 1804, 90 Aar gam-

¹ Kalken ble i 1877 foræret av Forsvarsdepartementet til Kristiansand Domkirke.

² Dieterich Hinrich Haucken fulgte etter Diderich Hegermann.

mel. I hans Tid laae en Fyrværker paa Fæstningen, hvis Bolig var øverst i Taarnet oven over Kommandantens Værelser.

- 5) Ritmester Georg Frid: v: Buch [1740—1751], blev forflyttet til Munkholms Fæstning, hvor han døde.

[Carl Henrich Stack 1751—1764]

- 6) Major Christian von der Osten.¹ I hans Tid blev en Trævaaning bygget til Kommandant-Bolig. Efterat han, ved Fæstningernes Reduction Aar 1764, havde faaet Dimission tilligemed Over-Kommandanten og øvrige Fæstningsbetjente i Csand, døde han i Sjælland med General-Majors Karacteer.

Siden hans Tid er denne Kommandant-Post bleven forrettet ved en Officeer af de i Ksand garnisonerede Grenadeer-Kompagnier, af hvilke Kaptain Diderich Omeyer² var den sidste.

Førend Fæstningen blev sløjft bestod dens Besætning af en Officeer med 18 Mand, og en Underofficeer, samt Artillerister af Csands Garnison.

§ 2.

Christiansholms Commandanter og Besætning.³

Paa denne Fæstning har været følgende Kommandanter:

1. Oberst v: Juul [? sl. nedenfor 1682]
2. Oberst [Mogens] v: Kragh [1671—1674]
3. Oberst [Peter] v: Bruhn [1674—1679]
4. Oberst [Mathias] v: Rohde [Roodt. 1680—1682]
5. Oberst [Svend] v: Schoug [1680]
[Oberstløjtnant Frants Juel 1682]
6. Oberst [Morten Jørgen] v: Rochling [1683—1691]
7. Oberst Frid: Hart: v: Nostiz [1691—1707]

¹ Christian Ulrich von der Osten, kommandant på Fredriksholm 1756, if. Ovenstad II s. 239.

² Diderich Schaft Omeyer havde længe underkommandoen på Fredriksholm (under Kristiansands kommandant), i 1786 med fenriks grad, steg til kaptein og var med på fortets nedleggelse i 1804.

³ Sl. Fredriksholm Festning s. 41 ff. De enkelte officerer, se Ovenstad I-II.

8. Oberst Pjerre de Ferry. [1707—1725] Hos ham sad den svenske Brigadeer, Baron Løwen, fangen paa Nordrehoug-Præstegaard, arresteret. Ferry var en Descendent af de under Carl den 9de 1572 fordrevne Huguenotter.
9. Oberst *de Place* [1725—1734] var her 1733, da C6 var i Csand. Han blev siden Chef for et National-Regiment i Aggerhuus.
10. General-Major Hans Joachim v: Wartenberg [1734—] [Georg Friderich Buch 1742—1751]
11. Oberst Carl Hend: v: Stack 1751 [—1764], først Overanfører ved Drabant-Korpset, derefter Kommandant i Frederichsværn. Hans Kommandantskab faldt ind i Grev Germains Tid. Hidtil havde der paa Fæstningen været en Vagt bestaaende af,

samt til Fæstnings-Arbejde fordømte Misdædere. Men da der i Aaret 1764 skede en Reduction med Fæstningerne og deres Betjente, saa fik ogsaa Christiansholms Betjente deres Afskeed og Slaverne bleve afsendte til Aggershuus. Siden har ingen Slaver været paa de Csandske Fæstninger.

12. Aar 1776 kom her igjen en Kommandant til Fortet; nemlig Oberst: J: N: v: Eccleff. [1774—1778] ved hvis Død, 1779 [23.12. 1778], Kommandantchargen blev bestyret af den Tids Chef for det første Vesterlehnske Regiment.
13. General-Major Frid: v: Dietrichson [1779—1791].
14. Efter hans Død blev Kommandantskabet igjen besat med Kammerherre og Oberst Andreas v: Undall, før Kommandant paa Bornholm. [1791—1795].
15. Oberst Adam Reuss v: Rick dimitteredes 1799 med Vartpenge. [1795—1799].

Ved hans Afgang blev Kommandantskabet atter overdraget Chefen for det Vesterlehnske National-Regiment, den Tid

16. Endnu levende General-Major Peter v: Tobiesen, [1799, 1801—1811], Kommandør af Dannebrog [1809]. Som efter

Aaret 18[06] at have overgivet Regimentet til Oberst v: Arenfeldt [1811—1833],¹ vedblev at være Commandant over Fæstningerne; men Aar 18[11] fik han formedelst Alderdom sin Afskeed i Naade; og da blev beskikket til Kommandant over Fæstningerne Chefen for forbemeldte Regiment.

17.

§ 3.

Den Militære Styrke i Csand.²

a.) I Fredstid laae her i Garnisonen 2 Kompagnier Gevorbne af det vesterlehnske Regiment, samt 30 artillerister af det . . . Kompagnie af den norske Artillerie-Brigade, med 2 Officerer, en Tøjhuus-Løjtnant, 3 Under-Officerer og en Fyrværker. Saa laae her ogsaa en Ingeniør-Officeer, Regiments- og Battaillons-Chirurgerne. «I Officeer-Inspections-Vagten trak daglig op 10 Gemene, 1 Under-Officeer, foruden Trommeslager, Piber og Konstabel.»

«Paa Odderø var Vagt af 1 Gefrieder og 3 Mænd, samt 1 Artillerist. —

b.) I nærværende Krigstid blev indkaldet det hele Vesterlehnske Regiment, bestaaende af omtrent 2000 Mand foruden dets 6 Stabs-Officerer, 14 Kaptainer, 27 Løjtnanter, 100 Under-Officerer, 3 Chirurger, en Auditør og Regimentsquarttermester, en Bøssesmed. Aar 1811 fik det første forbemeldte Gevorbne Kompagnie Navn af Regiments-Chefens eller Liv-Kompagniet, og det andet blev kaldet det tjenstgjørende Jæger-Kompagnie. Alle bleve under 1 Oct: 1808 satte paa Kantonneringsfod, saalænge Krigen og den overordentlige Troppeforsamling varer. 6 Kompagnier af dette Regiment ere, formedelst de Mange Batteriers og Fæstningsværkers Tary, bleven oplærte til at betjene Kanonerne; thi

2) af forbemeldte Artillerie-Brigade er her kun 50 Mand.

3.) Fremdeles befindes her et stærkt Kompagnie Frivillige Jægere. Det blev oprettet 1808. Efter Bemyndigelse af Prinds

¹ Se Leewy III s. 97.

² Sl. Holte: Christiansholm, s. 35 ff.

Christian opfordrede Stiftamt: Thygesen 16 Mars s: A: enhver af Csands Stifts unge Mandskab uden Undtagelse fra 18 til 36 Aar, til at melde sig hos Oberstløjtnant v: Arenfeldt eller Hr: Kaptain v: Stabel for der at danne et frivilligt Jæger-Corps, hvis Bestemmelse var at værne om Konge og Fædreneland med egne Vaaben. Tjeneste-Tiden bestemtes til 3 Maaneder efterat Freden er offentlig kundgjort. Enhver modtage sin egen Riffel og Kugelform; og skulde nogen af Corpset, der maatte henhøre til Land- eller Sø-Etaten, i sin Tid være udskrevne ved Sessionerne, da skal hans Tjeneste i Jæger-Korpset beregnes ham til Gode. — Hvert Kompagnie af det vesterlenske Regiment afgav et vist Antal til dette Korps. Det unge Mandskab blev adspurgt, hvo af dem der vilde gaae over i det nye Jæger-Kompagnie, og deres Nummere, som gik over, bleve igjen rekruterede. Det bestod endnu i Aaret 1811 kun af en 100 Mand; men er bestemt at rekruterer indtil 160 Mand.

4.) Siden Krigen og indtil 1812 har her og til forskjellige Tider været adskillige Batailloner af det bergenusiske og oplandske Regiment. Aar 1811 var her tre Kompagnier Skarpskyttere af det bergenusiske Regiment.

Den hele land-Militære Styrke i Csand i Aaret 1811 var altsaa følgende: Det christiansandske Artillerie-Detachment bestaaer af 1 Kompagnie-Chef, en characteriseret Kaptain en Tøjhuusløjtnant, en Fyrværker, 4 Under-Officerer og 50 Mand:

Altsaa: Artilleriet	3	Officerer	—	51	Mand
Det Vesterlehnske Regiment . .	56	«		1990	«
Jæger-Kompagniet	3	«		137	«
Den bergenusiske Bataillon . .	14	«		274	«

Tilsammen 76 Offic: 2452 Mand

§ 4.

Troppernes Detaschering, Fordeling og Anvendelse.

a) Af Regimentet er til Arendal detascheret et heelt Kompagnie, til Farsund 50 Mand, til Flekkerøe et heelt Kompagnie, foruden

de 50 Mand Kron-Arbejdere, som arbejde paa Batterierne sammesteds. Paa Lund ligger et heelt Kompagnie.

§ 5.

Indquarteringen.

Krøniken siger, at i Juni Maaned 1648 fik Byen sin første Indquartering.

Privilegiet af 29 Januar 1672 bestemte under Art: 2: Csands Bye skal *herefter* ikke udi nogen Maade besværges med Garnisonens Tractement, men derfor, saa som andre Kjøbstæder i Norge være forskaanet.» og Art: 20, at enhver, som driver borgerlig Næring i Ksands District, skal bære Byens Tyngder med Borgerskabet, være sig Inquartering, Vagt etc:

Reskriptet til Stadtholderen af samme Dato bevilgede at udi Ksands Regnskaber maatte decourteres udi Smør- og Byskatten, som Borgerne endnu resterede med, hvis derfor Kongen allernaadigst med Rette kunde tilkomme for Garnisonens Underholdning og Tractemente sammesteds. Og skulde Smørskatten som var lagt for høj paa Borgerne, lignes og sættes paa dem proportionaliteter efter deres Evne.

I Aaret 1675 Havde Byen Inquartering af extraordinære Troppeforsamlinger — I hvilken Anledning Stadtholderen Uld: Frid: Gyldenlewe reskriberede Byen, at ingen, hverken Magistrat eller Kongl: Betjente maatte undslaae sig for Inquartering, thi da alle ere deelagtige udi Landets Gode i Fredstider, maa de og med fælles Hjelp drage Byrden udi Fejde-Tid.

Moderationen af 15 Apr: 1690 bestemte, at Byens virkelige Borgere skulde baade i Freds- og Fejdes-Tider være frie for al Skat og Konsumtion, derimod skulde de, til Garnisonens Underholdning, som der ved Fæstningerne ere, aarlig give 1000 rd., som skulde lignes paa dem og qvartaliter betales til Land-Kommissarien.

I Aaret 1696 havde Byen atter en overordentlig Indquartering, da forbemeldte Statholder atter udgav et Reskr: dateret Laurvigen 23 Juni 1696 saa lydende:

«Underofficererne med det inqvarterede Kompagnie bør der /: Csand :/ saavel som her /: Laurvig :/ og udi andre Garnisoner nyde fri Standqvarter, som bestaaer allene udi blot saa kaldet Tag og Fag, som Borgerskabet efter enhvers Lejlighed kan afsted komme, og eftersom H: Majestæts Tjeneste udfordrer, at endnu et Kompagnie under Kapitain Raben, som med første herfra til Csand marscherer, der inqvarteret vorder, saa vil der til Anstalt gøres, og er billigt, at de udenbyes Borgere, efter de Kongl: Privilegier svarer til den halve Part af denne saavel som andre Byens Byrder, hvorudi de med rette sig ikke kan vægre.» — Henved Aar 1790 tænkte Byen, til Lettelse i Indqvarteringen at opføre sig Barakker. Naar disse bleve færdige til 300 Mand, som Bestemmelsen var, meente Holm, at Byen derved aarlig vilde vinde en 736 rd. Men heri var en mærkelig Fejltagelse. Aar 1790 kom Barakebygningen saa vidt i Stand, at 80 Mand af Garnisonen der kunde inqvarteres. Men 1795, da man undersøgte, hvorvidt Byen derved havde vundet eller tabt, blev Regningen denne:

Til Barakehuset med Requisiter var medgaaet	1768 rd.	60 s.
Til sammes Vedligeholdelse med Veed, Tran, Halm etc: fra 15 Febr: 1790 til 15 Febr: 1795. Samt Renter af det af Skole- og Kanalkassen tagne Laan, medgaaet	2452 rd.	30 s.

	Tilsammen	4220.	90 s.
Barakehuset med Inventarium værd		900.	«

Resterer en medgaaet Udgift	3320.	90.
Havde nu disse 80 Mand, ligesom den øvrige Deel af Garnisonen været indqvarteret hos Indbyggerne, beregnet à 5 rd. 29 s. per Mand, som var den Penge, hvormed Inqvarteringen før per Mand blev betalt, saa havde de 80 Mand i fem Aar ej kostet mere end	2120.	80 s.

Altsaa forvoldte Barake-Bygningen Byen
et Tab af 1200 rd.

I Følge heraf blev denne Indretning samme Aar hævet.

Stedets Land-Militære-Civile Beskrivelse

Borger-Væbningen

§ 1.

*A*ar 1652 /: fortæller Krøniken :/ den 26 April, blev det første Borgerskabs Kompagnie her oprettet, og skulde Kaptainen Jacob Rasmusen¹ nyde 30 rd. for at øve dem i deres Exercitie. Han selv skulde ogsaa forskaffe en Trommeslager. I de samme Dage var ikke stort over 50 Huse i Byen. — Siden finder jeg Borgerskabet viste sig i Gevæhr, da Cstian V, 1685 var i Byen; og 1733, ved Cstian VI's Nærværelse, marscherede *tvende* Borger-Kompagnier med klingende Spil og flyvende Fendler, og holdte Vagt for deres *Majestæters Gemak*. /: see [s. 367]

Aar 1771 bestod Borger-Væbningen ligeledes af *tvende* Kompagnier eet for Vester- og et for Østerbyen. Ved hvert stod en Kaptain to Løjtnanter og en Fændrik. Vist nok kan Borgerskabet, som Musketerer, ej nytte i Nødsfald uden til at besætte Vagterne i Byen i de Militæres Sted; naar det kom saa vidt, at denne lille Flok af Huusfædre, med Geværet paa Skulderen, hvilket de dog aldrig lære ret at haandtere, skulle en linie gaae ud mod Fjenden, saa var det ligesaagodt at overgive den hele Bye. Imidlertid øve de sig dog nogle Dage om Sommeren i Exercitien, hvorpaa Stads-hauptmanden mønstrer dem for Stiftsbefalingsmanden. Men deres Hovedbestemmelse er nu, og det meget hensigtsmæssigen, at betjene et par Batterier paa Sø-Siden, nemlig Bielefelds Borger-

¹ Se: Steen I s. 97; Borgerrullen s. 28.

batterie og Tangens Borgerbatterie. Denne Forandring foregik Aar 1801, efter Prinds Cstians Foranstaltning. Samme Aar, i Anledning af Brudet med England oprettedes ogsaa det borgerlige Jæger-Korps af unge Mænd; men det var kun saare svagt i Antal; thi indtil 1807 havde det aldrig bestaaet af mere end 20 til 25 Mand, hvorudover Magistraten vilde have det inkorporeret i de andre Borgerkompagnier; men det har holdt sig vedlige hidindtil.

Aar 1803 blev af det Kstiansandske Arsenal udleveret til Brug ved Borgervæbningen 100 Stykker Infanterie-Gevæhrer med Bajonetter, for hvilke Byen forskjød Betalingen à 4 rd. Stykket; og endnu 1810 havde ikke alle Borgerne betalt dem. 52 Stykker betales, paa 7 blev betalt 3 rd., paa 6 blev betalt 2 rd. — paa 4 blev betalt 1 rd., 5 Udlaantes til Uformuende, som intet kunde betale, 7 af de Gevæhrer noget var betalt paa, leveredes tilbage, disse og 26 resterende var i Forvaring hos Stads-Kaptainerne. Hvor arme ere dog ei mange af Byens bevæbnede Borgere! —

§ 2.

Den hele nuværende Borgerbevæbning i Ksand bestaaer af følgende

a) 1ste eller Østerbyens Borgerlige Artillerie-Compagnie, som bestaaer af 1 Kaptain, 1 Premier-Løjtnant, 1 Second-Løjtnant, 1 Fændrik, 1 Kommandeer-Sergiant, 2 Under-Officerer og 70 Borger-Artillerister.

b.) 2det eller Vesterbyens Borgerlige Artillerie-Compagnie, som bestaaer af samme Antal Over- og Underofficerer, men kun 32 Borger-Artillerister.

Den for disse Kompagnier reglementerede Uniform, som er blaae med sorte Rabatter, Guld-Epauletter og blaa Fjær, bæres af Over- og Underofficererne, men ej af det øvrige Mandskab. Armaturen er Gevæhr med Bajonet og Patrontaske.

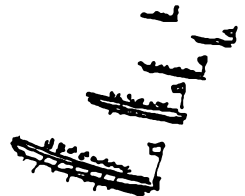
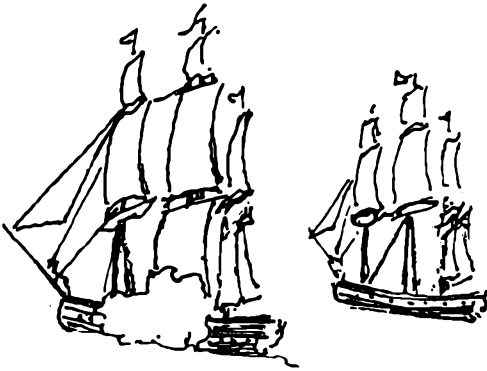
c) Det borgerlige Jæger-Corps bestaaer af en Kaptain, en Premierløjtnant, og en Sekondløjtnant, 4 Over-Jægere og 47 Under-

Jægere. Reglementeret grøn kort Jæger-Uniform bæres af det hele Korps, som er armeret med Rifler og Sabler. Mandskabet er unge Borgere, Kontor-Betjente og andre unge Mennesker. De udføre deres Exercitie overmaade godt. Borger-Compagniernes Vaaben-øvelser paa Marken er ikke heldige. Derimod behandle de Kanonerne saare vel; og Prinds Christian gav dem megen Roes for deres fortreffelige Kanonskud. Byen har anskaffet 2 Silkefaner, en til hvert Kompagnie, som forvares hos de respective Kaptainer. Ligesaa Mundering og Trommer til de tvende Byens Tamburer, hvilke ikke allene tromme Bekjendtgjørelser og Ildebrand; men hvert Nytaar slaaer et Par Hvirvler for hver Huusdør, og derfor modtager en lille Ducør. Over den hele Borgervæbning er en Stads-hauptmand med Kaptains Rang.

Stedets Sø-Militære Beskrivelse

§ 1.

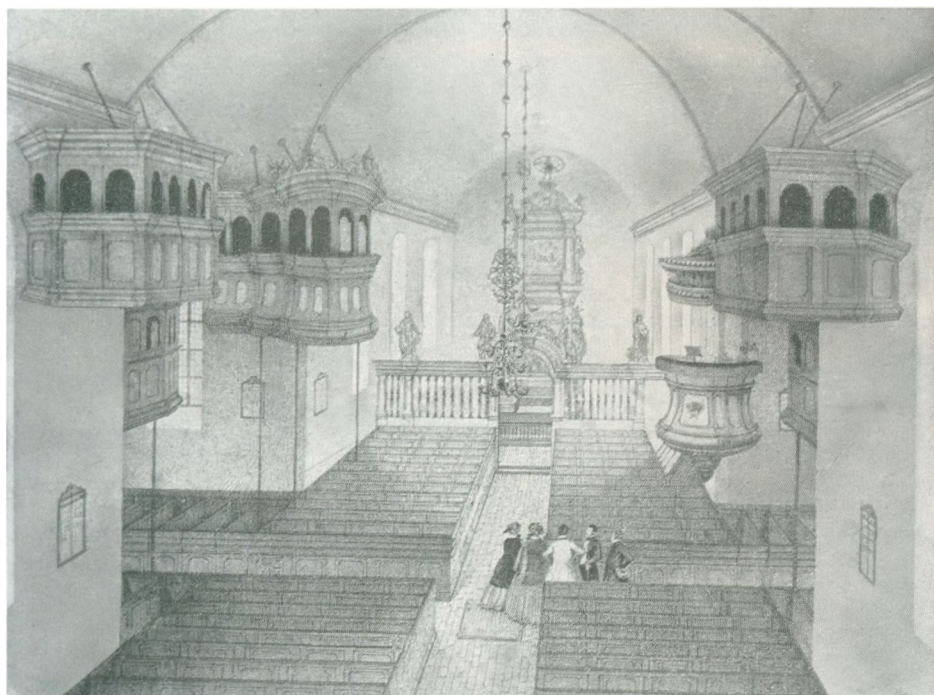
Det Antal af Sælimiter, Matroser, som ere under Hværvingen som betjene Kanonbaadene og Flaadebatterierne i Ksand og Districtet beløbe sig til omtreent 2200 Mand. De passere gennem Csand og maa indquarteres der, indtil de fordeles i Udhavnene og andre til Districtet hørende Steder. I Csand selv var 1811 ind-quarteret 600 Mand.

Tredje del

Tillegg:

Uredigerte opptegnelser.

Domkirken

Christianssand

Christiansandensernes Caracteer, Legemsbygning

Sæder og Sædvaner

At beskrive en liden Byes Caracteer er ligesaa farligt som vanskeligt. Farligt fordi man kan intet sige om de fleste uden Enkelte troer sig at være meent, er vanskeligt eftersom —

§ 1 [Utseende]

Christiansandenserne er i Almindelighed velskabte og vakkre Folk. De ere alle blonde, og den største Mængde i en høj Grad. Man vil her see en overordentlig Mængde Børn med hvidt og guult Haar, der dog siden bliver mørkere. Christiansandenserne have bløde behagelige Liniamenter. Der er ikke en Bye, der i Forhold til sin Folkemængde har flere vakkre Fruentimmer end denne Bye. Ja den tæller blandt sine Skjønne en heel Deel virkelig smukke kvinde blandt den højere Stand og blandt Almuen. Melkehvide Tænder, rosenfarvede Kinder, yndige Ansigtstræk, skøn Taille udmærker Christiansandenserinderne.

I det jeg nu nærmer mig Csandenserinderne bliver jeg forlegen. Man siger Damerne vil flatteres, jeg tager skjelvende Penselen i Haanden frygtende for enten at blive Sandheden eller Skjønheden utro.

Csandenserindene er huuslige og forstaar godt hvad der hører til Husholdningen og dens Bestyrelse. De er flittige og arbejdsomme Fruentimmer-Arbejde Madlavning er ogsaa de Fornemmeres Sag. hos Mange, som før have været Kokkepiger, er det da ej saa underligt. Men det finere Slags, som Brodering og Blomstermagerie forstaae de ikke. Almuen derimod har mange som ikke kunne strikke deres egne Strømper. Mandkjønnet er af middels Højde, men

raske, smidige og velvoxne, med Kjerlighed til Søen paa hvilket Element de forholde sig kjække og trives bedst. Byen har en stor Mængde smukke Børn.

§ 2. [Dannelse]

De udmærke sig hverken ved Vid eller Dumhed. Da den høiere Klasse for det meste bestaaer af Uindfødte og ey ere dannede paa Csands Terrain og da denne høiere Klasse bestaaer af saa faa, desuden saa kan det egentlig intet betydeligt gjøre til Csands Karakteristik, kan man ingen egentlig almindelig Karakteristik levere over den i det hele, uden man vilde beskrive hver enkelt. Saameget er vist, at der er faa Indfødte, der i Dannelse kunne sættes i Ligning med de Uindfødte, og at man sporer en mærkelig Forskjel mellem dem baade i det første og andet Kjøen. Den største Deel af de indfødte have kun liden Kultur, Smag og Dannelse, og hvis man kommer nedenfor den snevre Cirkel, som enten i deres Ungdom har reyst eller ved Omgang med enkelte andre har slebet sig, saa ophører den ganske, omendskjøndt der gives Glands nok, dog er herfra Undtagelser. Fruentimmerne ere godmodige, aldeles ikke knibske eller overdreven Kokette (ikke knibske, ikke koqvette, ikke tause, ikke snaksomme, ikke noget)¹ men tilbageholdne mere flegmatiske end muntre, og lidet underholdende; Deres Kundskaber bestaaer i at slaae en engelsk Dans paa et Klaveer og i nogle franske Ord, en Mode som dog ikke har existeret i Csand længere end en 10 à 20 Aar. Anderledes kunde det heller ikke være i en liden By, der mangler alle Anstalter til Borgerbørns Dannelse af den bedre Klasse, og hvor Omgangen er saa indskrænket og saa mange Mand-folke-Gilder gives.

§ 3. [Karakter]

Csandenserne mangle ikke den Nordboen egne Godgjørenhed mod Trængende. Derpaa have de givet flere Beviser end maaskee

¹ Parentesen er et margnotat i ms.

bekjendt er, og, naar de anmodes, fyldes enhver Subskription. Til denne Sætnings Oplysning tjener det at da Stiftet 1809 lod circulere en Subskription til Statens Tjeneste, subskriberede de 75 Lod Sølv og 3453, foruden adskilligt Skibsbygnings-Tømmer.

Man behøver ingen Diogene's Lygte for at finde velgjørende Mennesker i Csand thi allerede i Vesterstrandgaden finder man 2.

Moralske Modsigelser, Grovhed og Tjenstagtighed, Velgjørenhed og Bedragerie treffes her saavel som andre Steder i een og samme Person. De ere ogsaa i Almindelighed gjennemtrængte af den største Patriotisme, naar denne ikke kommer i Kollision med deres eget Velbefindende.

Vel er det sandt, at den Kongl: interim's Regjerings-Kommission i Aaret 1810 lod spørge Magistraten, om der gaves i Byen et Selskab til at opmuntre National-Industrie, at der da blev svaret Ney; heller ikke gives her noget Selskab for Agerdyrkningen, for Omegnen, for Byen, for Søndagsskoler, som Cstiania kan rose sig af; men at Byen derfor ikke er mindre selskabelig end andre, vil noksom sees af efterfølgende Paragraf, ligesom Cstiania heller ikke som Csand har et stort Klub-Selskab at fremvise. Har andre Byer offret mere til Fædrenelandsk Brug, saa har igjen Csand opbragt flere fjendtlige Skibe til Fædrenelandet. Har andre Byer været mere patriotisk-sindede saa har de heller ikke haft saameget andet at tænke paa som Csand, saamange Spekulationer og Anledninger til Erhverv. Har andre Byer givet meget saa har Csand vundet meget. Vel gives der mange blandt dem, som blæser ad det norske Universitet, men det kommer deraf, at de dels ikke tænke at benytte det, dels ikke vide hvad det skal nytte til. —

Men Damerne have intet Begreb derom og ere i det hele slet ikke politiske. Vel er det sandt, man seer ikke her hverken i Klæde-dragt eller i Mad og Drikke den Tarvelighed som er andre Norges Stæder til saamegen Ære; men det kommer deraf at de have ved Krigen erhvervet sig saa store Midler, og at saamange af Bankens Sedler har samlet sig paa dette Sted, som man ellers ikke vilde kunne anvende. Tyld, Kniplinger, Netteldug, Silke, Baand, Guld-ringe o:s:v: pruker nu selv Kokkepigerne med, ligesaavel som Damerne af første Fif. Hvo som gaaer simplere betragtes med Medliden-

hed og en hjemmegjort Klædning vilde udlees. Man seer paa Bordene ligesaa mange Retter og Vine, og i Møblementet ligesaa-megen ja mere Pragt end før Krigen. Beviis paa Luxens Tiltagelse er at 1805 var der i Byen kuns Karether, nu 1811 er der derimod Moderne Voiturer foruden Kjærrer og Chaiser, og at nu kan man ikke nesten være et skikkeligt Menneske uden man holder 1—2 à 3 Heste, uagtet Man betalte 16 rd. for et Skip-pund Høe. Rigmændene ere Voxne og som Svampe.

§ [4. Fornøjelser].

Naar jeg vil tale om deres Fornøjelser, saa maa jeg nævne: Gilderne, Spil, Klubbens Baller Komedier og Kanefarter:

a) Gilderne er Sjelen i Fornøjelserne. Store Mandfolkegilder ere de meest yndede. Damerne ere sjelden med. Csandenseren elsker mere det engelske end franske Kjøkken. I Almindelighed giver man et halvt Dusin suffisante Retter, og har Malene Kok, en Kone der assisterer ved alle Gjestebude, været med, saa veed man forud omtrent hvilke og i hvad Orden. Her tragteres da før Bordet med Sild, Lax, Makrel, Anchioser o:s:v: Brændeviin, Maderaviin, Rum, er det om Aftenen ogsaa med Thee, Punsch og Bisp, hvorhos man da spiller Kort alle Mand som spille kan, i *det høyeste 24 B*: Boston, og Polskpas à 4 rd. og 8 rd. Derpaa gaaer man til Bords til kun sex Retter og i Almindelighed kun 3 Slags Viin, Rødviin, Madera og Portviin. Under Retterne valerer alle slags Syltetøyer og til Desert gives i store Gilder Iis, Gelee, Asparges, Frugter, med stund-om en finere Slags Viin. Mange have den Uskik at nøde Gjesterne til at spise og drikke, og ere ey fornøyeede med den Overtalelses-gave Retterne selv have. Saa spiser og drikker man tilbords om Middagen fra 2½ til 4½. Hvilket er den til Forretninger bestemte Tid. Har man været til Middag, saa indbydes man om Aftenen fra 10½ til 12. Omendskjøndt Csandenserne som oftest har gode Drikkevare ere de dog ikke mere hvad deres Fædre vare i Drik,

men man vige for Norges andre Steder i Svirelyst. Ved disse Gilder gaaer det ikke videre end til en maadelig Ruus, som opmuntrer det ellers flegmatiske Selskab. Strax efter at denne Sammenkomstens Hovedformaal er forbi, forføyer man sig bort. Og for det dette Gilde maa Gjesten takke tre Gange, først naar han er staaet op fra Bordet, for det andet naar han gaaer og for det tredie naar han seer Verten igjen. Skaaledrikning er meget i Mode, paa somme Steder iagttager man nøye Rangforordningen i at drikke Sundheder. Kommer der en Mand af Stand eller Anseelse til Byen, saa gaaer disse Gilder i Ring hos alle Byens Store eller som regner sig derfor hver Dag er der da sligt et Gilde, somme Dage 2, Kommer en Fremmed til Byen, som agter at forblive der saa maa han, om han tør og der er det mindste ved ham, det er, ikke ganske hører til Pøbelen, gaae omkring og hilse eller lade sig presentere, om han forresten ikke kjender en eneste, ellers ansees det som om han ikke vilde have noget med dem at bestille og han kommer aldrig indenfor deres Dør. Forretter han derimod dette, saa kommer han ved Lejlighed med i et Gilde. Til slige Gilder indbydes da for det meste anseelige Ugifte og af Gifte dem som har Evne til Vederlag. Der gives dem som regne ud at naar de indbyde de eller de 20 saa faae de 20 Gilder igjen og kan desuden leve af Levningerne et par Dage efter; og derfor knibe paa Kostbarheden i den daglige Fortæring for at kunne have saadant et Lav. Deraf kommer ogsaa Mandfolke Selskaberne; thi skulde den samme Mand bede Mand og Kone, saa kunde han kun faae 10 Gilder igjen. Hvo som vilde indbyde et Selskab til Aftens og paa sin Kjøbenhavnske tractere dem med Smørrebrød og Punsch, vilde kommet net deran. Den samme Overdaad har og Sted blandt Middelstanden. Iøvrigt er der liden Omgang i Familierne og endnu mindre mellem Familierne. Der hersker en stiv flegmatisk sørgelig Tilbageholdenhed. Den ene Familie er ikke fornøyet med den anden. Der var en Tid da der herskede en langt elskværdigere Fortrolighed og Tone en mere jovialsk Frihed i Christiansand. Da var Christiansand ikke saa riig; men der var

større Jevnhed i Indkomster. Jeg hører derfor hyppige Klager nu af Fremmede som kommer hertil, at de savne den Gjestfrihed og Frihed, som hersker andre steder, og de kjede sig til døde her. —

§ [5. Klubben.]

Dernæst maa jeg nævne Csands saakaldede store Klub stiftet i Aaret 1801¹. Den bestaaer for nærværende Tid faste Medlemmer, og desuden have de Militære Adgang til samme, saavel som andre Rejsende, naar de meldes for en af Directionerne i 8te Dage. Hvis de opholde sig her længere end en Maaned maa de for hver Maaned betale noget vist. Her kan man efter endt Arbejde, fra 3 til 11 eller i det seneste 11½ om Aftenen hver Dag gaae hen og more sig ved Læsning i Aviser og periodiske Skrifter, eller ved en Afvexlende Underholdning saavel i Politikken og Dagens Nyheder som i andre Materier, eller ved Kortspil eller Skakspil Billardspil, og leverer Verten Drikke- og Spisevarer. Vinteren er der hver anden Søndag Bal, hver anden Søndag skulde der være Concert og Assembler hvortil enhver Medlems Huusdamer havde Adgang; men da de private herværende Dilettanter i Musikken, skjøndt Medlemmer af Klubben, heller vilde spille for dem selv end for Selskabet, saa ere de Koncerter ophørte i Klubben og dermed tillige Assemblerne. Ligesaa ere heller ikke Søndags-ballerne meget muntre, fordi de koste ikke stort, og fordi de ikke maa vare længere end til Kl: 11½, hvorfor adskillige holde sig fra dem, for heller at tage Deel i de kostbarere overordentlige Baller, som efter Lovene gives naar 12 faste Medlemmer forlange og proponere samme. Forleden Vinter var her paa Klubben Baller foruden Søndagsballerne; regner man nu hertil 6 à 7 private Baller saa faaer man en Ide om Dandselysten i Csand. Man seer heraf at Klubben er en herlig Sag eller kunde være en herlig Sag til nogenlunde at oplive denne ellers saa kjedsomme Bye. Hertil kommer at den har et saa herligt Lokale,

¹ Om Storklubben, se Steen I s. 505 og særlig: Klubselskabet «Foreningen»s Historie s. 6 ff. («Foreningen», som fremdeles eksisterer, ble stiftet i 1824).

foruden andre Konversations- og Spiseværelser en skjøn Koncert- og Dandsesal, fra hvilken man kan gaae ind i Komediehuset. Kun mangler den Sommerværelser paa Landet. Den er derfor ligesom død om Sommeren.

§ [6. Dramatiske Selskap.]

Det nye dramatiske Selskab¹ /: thi der har været et ældre :/ er stiftet 1805, det er et fra Klubben særskildt Selskab skjøndt dets fleste Medlemmer ogsaa ere Klubbens. Det maatte først spille paa Koncertsalen, men fik sig ved Action sammenskudt en Sum til et lille net Theaters Opførelse tet ved Konsertsalen. Det rummer 400 Tilskuere og dog er Skuepladsen selv rummelig med tilhørende Forsamlings- og Paaklædnings Værelser. Det tæller nu 200 faste Medlemmer, der betale Mandsp. 10 Rd Fruent: 7 Rd, hvorfor de 7 Directører skulle foranstalte et ubestemt Antal i Almindelighed 8 Stykker opførte om Vinteren. Da her nu findes blandt Medlemmerne fornemmelig Mandkjønnet en Deel meget gode Spillere, saa foraarsager dette Selskab en ædel Forlystelse i Byen; og det saameget mere, da Selskabet i et Par Aar har haft den heldige Ideen, at spille hvert Stykke 2 Gange, først for Selskabet, dernæst offentlig for Penge til de Trængende og ædelt Brug, hvorved det skaffer Almuen en ædel og den eneste offentlige Fornøjelse her gives, gavner og fornøyer og saaledes spiller *ey blot til Lyst*. Sidste Vinter indbragtes rd. til Huusarme. Byens Fattigvæsen Brandlidte i Mandal og Kongsberg. Skade at Iveren og Lysten i dette Selskab taber sig, som endog sees deraf at Csands Thalia tier længe før alle andre i Norge.

Kongens Fødselsdag er den største Galladag i Klubben. Da betjener man sig af Komediehuset til Spiisning for en halvanden hundrede Mennesker. Hele Theathret dekoreres paa det smukkeste under Musik, Skud og Sang tømmer man de til Dagen hørende Skaaler; og Selskabet er saa smuk som det kan være.

¹ Om dramatiske selskaper, se Steen I s. 506 ff. NW var selv medlem av selskapet, ib. s. 512.

Kanefarterne, ved hvilke et udvalgt Selskab gjør en Fart i Kaner en Miils Vey fra Byen, hvor der spises og undertiden dandses og derpaa til Byen igjen, hvor der atter spises og undertiden dandses. Disse ere Csands Forlystelser om Vinteren. Sommerforlystelser gives her ingen af. Her ikke et Sted udenfor Byen hvor honette Familier om Sommeren kunne tage ind og bevertes med de simpleste Ting. For Almuen gives her derimod nogle Vertshuse udenfor Byen. Spadsering elske ikke Byens Damer meget. De Fornemme, som have Eqvipager kjøre heller. De ere ogsaa at undskylde; thi her er ingen Skyggefulde Spasergange eller Tilflugtssteder ikke en Allee ikke en Lund om endskjøndt en stor Strækning af Byens Omegn fører Navn deraf.

§ [7. Moralitet.]

Moraliteten har, saavidt den af det udvortes kan bedømmes, undergaaet her forskellige Forandringer, som er Tilfældet med enhver liden Bye. Der var en Tid da Almuen i Csand overgik den bedre Klasse i Sædelighed. Nu er det i det mindste hvad de grovere Laster angaaer ganske omvendt. Omendskjøndt Krigen vel heller ikke har forbedret den fornemmere Deel af Indvaanerne, men den ved den opvakte Vindesygge har endnu mere almindeliggjort og nedsat til lettilgivelige Konstgreb der hører til Savoir-trafiquer Mesurer, der ingenlunde bestaae for Moralens Domstol, saa er dog den bedre Klasse især af det smukke Kjønn, langt over Almuen i Sædelighed. Men hvad Almuen fornemmelig angaaer, da er Csand et Exempel paa, hvor sandt det er at nogle Aars Krig sætter Men-

Hele Haandværkstanden lever af Rov ja fra den laveste til den højeste gaaer al Speculation ud paa Snyderier, Tyverier og Bedragerier og Skamløshed.

Der er den Satan med en Toskilling i Haanden kan lokke ind i Helvede andre ærlige.

Allerede 1680 lignede en Anonym digter Csand ved et Ninive, og prækede Omvendelse for samme, han taler om blottede Bryste franske Noder, at man kun gik i Kirke for at vise sin Dragt med mere, klager især over Lauri /: Laugmandens :/ Døttre og Frue, og overalt har der den Tid været frisk Leben her. Siden har her været forskellige Afvexlinger i Sæderne.

§

Tallotteriet kjender Almuen Gudskee Lov ikke til.

neskeslægten længere tilbage i Forældring end 50 Aars Fred kan tvinge den Fremad. Man tænker sig en saadan Mængde Militære og Matroser i en liden Bye uden Kaserne, man tænke sig at denne reene Ungdom med eet ved Kaperier eller andre Maader faaer en saadan Mængde Penge mellem Hænderne som de aldrig før maaskee deres Liv har haft; Man tænke sig andre igjen som det ikke vil lykkes for paa den Maade at blive riig, som dog enten *ønsker at føre et saa lystigt Liv som sin Naboe eller som Nøden i* saadanne Tider trykker, og man kan slet slutte sig til at Drik Hoer og Tyverie maatte tiltage. Søndag og Hverdag seer man Almuen skokkeviis rave omkring paa Gaderne, og det selv da Brændevinet var dyrest. At erholde en troe ærlig og skikkelig Tjenestepige er rart. Hvor tyveagtig Almuen er beviser og de betydelige Tyverier som ere begaaede siden Krigen. De forskjellige opdagede Tyvebander der har foranlediget ekstraordinære Kommissioner, vidtløftige Forhør og Undersøgelser, og kastet Borgere selv paa Tugthuset en efter anden. Hvor meget Gods er samles Rotter og Utøj. De raisonerer saa, hvad som er priistaget er ranet, det er altsaa

ingen Synd at rane igjen. De liderlige Huses Mængde har tiltaget. Det er Mænd som bortleje deres Koner for 10 rd. Gangen med Konernes Samtykke. Saavidt har Tørst efter Penge bragt det her. Venerisk Syge har udbredt sig i Almuen. Ægteskaber indgaaes her hver Dag, men neste Dag slaaes de. Man gifter sig her med alle Slags Nationer. Franske, Amerikanere, Portugisere etc: om Bruden ikke forstaaer et Ord af Brudgommens eller Brudgommen af Brudens Tale, det siger intet. Saa letsindig sluttes Ægteskaberne.

Csand er de store Steder liig i Irreligiøsitet. Daglige Religions-Øvelser findes kun blandt gamle Kjerlinge og nogle Familier af Almuen. Det er ikke nok med at religiøse og moralske Materier aldrig bringes eller tør bringes paa Bane i Samtalerne, men Vantro og Foragt for Religionen synes endog i den Grad at høre til den gode Tone, at mange Fædre paa en skammelig Maade endog indgive deres Børn den samme Ringeagt for samme.

En Datter kom hjem af Kirken efter at have staaet til Confirmationen, aldrig saasnart var hun kommet ind af Døren, førend Faderen rev hende Bogen af Haanden og sagde kast nu Bogen Fanden i Vold.

Almuen derimod dens Religiøsitet er egentlig intet andet end en Rest af Forkjærlighed for de religiøse Skikke. Vor værdige Biskops Veltalenhed til Hjertet og Forstanden er det som hindrer, at ikke denne Irreligiøsitet gaaer over alle Grændser, og at ikke Kirken er tom. Saaledes er Religiøsitetens Tilstand i Christianssand og dog er her ikke stort over halvannet hundrede Aar siden man brændte Hexer i samme By. 1650 blev tvende Fruentimmer, der selv tilstode at være Trolldqvinder dømte til at brændes og virkeligen brændte, og 1672 blev atter ikke mindre end 7 Trolldkvinder virkelig levende brændte paa Natvig Tangen udenfor Byen. Begge Processer findes beskrevet i et Haandskrift, saavidt gaaer Mennesker fra Overtroe til Vantro.

Til dette Kapitels Oplysning tjener følgende Tabel over Criminal-Fangerne i Csand i de sidste 10 Aar.

Forbryderne	1801	1802	1803	1804	1805	1806	1807	1808	1809	1810	Tilsammen	
											1811	1812
Tyve						6	14	8	2	14		
Hælere						«	«	«	«	1		
Bedragere						1	«	1	2	1		
Løsgjænger						1	«	1	«	hvor		
Hoerkarle						«	«	1	«	af		
Bigamle						1	«	«	«	4		
										vare		
										Udlæn-		
Uægte Børn	12	18	11	19	8	14	16	10	22	dinge	32	24
Aar 1779 uægte	3											
1780	«	10										
1781	«	8										
1782	«	11										
1783	«	5										
1784	«	5										
1785	«	4										
1786	«	8										
1787	«	9										
1788	«	8										
1789	«	13										
1790	«	5										
1791	«	8										
1792	«	8										
93	«	6										
94	«	8										
95	«	4										
96	«	7										
97	«	9										
98	«	10										
99	«	12										
1800	«	10										
Skildte Ægtefolk												
Communikanter												
Tilsammen												

§ [Prise-auksjoner]

De mange hertil indbragte Priser, de deraf opstaaende store Auctioner har gjort Csand bekjendt, sat Liv i Handelen og gjort Csand til Hovedstaden i Norge i Handels Henseende. Det er morsomt at see paa disse Auctioner hvorledes de hige og stræber, hvorledes Hidsigheden og Ambitionen stiger, hvorledes, naar Opraaberen lige som i Thors sted med sin Hammer truer at slaae til, de begynde at skrige allesammen. Og ved hver Auction stiger Artiklerne saa at i steden for at nedsætte, forhøye de Priserne, og dog blier baade sælger og Kjøber riig derved. Men den sidste Kjøber, den som skal realisere Øyemeed, hvorfor det er vandret gjennem Naturen Konstens Kjøbmandens, Skipperen etc: Hænder han blier fattig.

Christiansandensernes Fødemidler

Hvad skal man tænke om en Bye, som hverken har Brygger, Bager eller Slagter vækker det ikke Gysen.

Saa usselt et Levested det er, har det dog sine Delikatesser for Lækkermunde, og det til hver Aarstid. Om Foraaret strømmer *Laxen* ind til Byens Elve, og med sit vel smagende Kjød vedbliver den hele Sommer at tilfredsstille den kræsne Gane tillavet paa flere Maader, om Høsten *Hummeren* og *Taskekrabben*. Længere frem paa Vinteren risler fulde og fede *Østers* paa Tallerkenerne og den fine krusede *Torsk* der i Velsmag kappes med de paa Bordene rygende Stege af *Aarfuglen*, *Tjuren*, *Jerpen* og de pikante *Ryper*; og harer; naar Csandseren har spiist sig træt og kjed af disse Retter, saa spadserer *Laxen* atter ind til Stranden og lader sig fange til Sommer Provision. Hestekjød veed jeg ikke man har spiist her, /1810 lod Mag: efter Cancelliets Skrivelse 3 Gange i Aviserne indkalde hvem der vilde modtage Privilegium paa et Hesteslagterie, men ingen meldte sig./ men en *Bjørneskinke* foragtes ikke, tvertimod sælges det nesten ligesaa dyrt som Oxekjødet. Men uagtet dette Kapitel begynder saa prægtigt er det dog usselt bevendt med Byens Fødemidler. Det er ikke allene Overflødheds-Varer, men endog Livets første Nødvendigheder Byen maa have tilført udenrigsfra.

Kalm 1748 siger: Stedet er et godt Madsted /: Mat-Ort :/ thi fra hele Søekanten føres daglig til Staden en Mængde alle Slags skjøn og fersk Fisk, Søefugl, Melk etc: og fra Oplandet en rig Velsignelse af Spanmaal, Skovfugle, Smør, Ost etc: hvilket alt her saaledes kan faaes for temmelig billig Priis.» Hvor da ikke Csand forandret sig siden den Tid!

Det er saa langt fra at Landet kan forsyne Byen med Kornvarer, at tvertimod denne maa ofte forsyne hiint dermed; og ophørte Tilførselen fra Jylland vilde der snart være Hungersnød baade i Byen og paa Landet. Byens uforglemmelige Thygesens Fortjenester i 1807 og 8 har den at takke at den ey da maatte erfare Sandheden heraf. 1807 forpligtede samtlige Byens Kornhandlere sig til, efter Thyg: Foranstaltning, ved Subskription, til at anskaffe Kornvare til Byen, da Stiftet derpaa 1808 fordrede at vide hvormeget de havde i Forraad, saa havde de intet, saa at hvis ey Thyg: privat havde sørget for at forsyne Stiftet med denne væsentlige Artikkel, havde det seet galt ud. *Oxekjød* fører Bonden noget ind eller Prangere, som opkjøbe Creaturene op i Landet, men hverken er det synderlig godt, ey heller tilføres det i den Mængde, at enhver til alle Tider kan blive forsynet dermed, ey heller for saa taalelig Priis, at andre end Rigmændene kan have det til Hverdagsføde, ey heller sælges det i saa smaae Partier, at Almuen kan faae deraf. Om Sommeren er det nesten slet ikke at faae. Om Høsten kommer her nogle Drifter til Byen, hvoraf nogle Familier lade slagte og nedsalte til Vinteren. Egennytten bringer Bonden til at føre til Byen *Kalve*, som knap ere otte Dage gamle og nesten ikke bestaaer af andet end Skin, og Lam der gjerne kunne tjene til Lygter, og saa vide de ikke selv hvormeget de skulle begjære derfor. for et Lam som vejede 9 Marker forlangte En 8 Rdl: Er der lidt fedt paa en Kalv, saa heder den Gjødekalv, og da er den kun bestemt for Kapører og Kapergaster thi Pundet koster da 16 à 20 rd., og saaledes har Bonden faaet en Tønde Rug for et Pund Kalvekjød. En Bonde laaner 300 rd. og kjøber en middels Gaard før Krigen han sælger saamange smaae Creature aarligen at han kan betale Renterne. Nu i Krigens Tid sælger han 3 Creature og betaler den hele Kapital, og saaledes fik han en heel Gaard for 3 Kreaturer. *Bukkekjød* sælges ofte under Navn af Faarekjød, og er nok det eneste Almuen kan faae noget af, hvis det er godt er det ligesaa dyrt som Faarekjød. Om Sommeren, da der nesten ingen Slags Kjød er at faae, og knap saameget de Rige kunne fortjene

koster sort Bukkekjød 9 rd. Pundet. Røget eller saltet, i al fald svinsk behandlet, og tørret Bukke- og Faare-kjød indføres fra Stavanger og Bergens District, som Almuen køber. *Sviin* og *Griiser* kan Landet slet og aldeles ikke skaffe Byen. Jyderne bragte forud levende *Sviin* og *Grise* til Byen hvoraf selv Bønderne købte. 2 à 3 af Byens Indvaanere som eye Gaarde ved Byen, lægge sig efter *Sviinavl* have undertiden nogle *Griser* tilovers fra egne Fornødenhed, som de sælge nyfødte for 16 à 20 rd. Det øvrige Flesk og *Svinekjød* maa indføres røget og saltet fra Jylland.

Allerede 1646 gav C:4 udi Arendal 29 Juli den Anordning at der i Csand skulde holdes tvende Torvedage nemlig Onsdag og Lørdag, hvor Bønderne da deres Varer skulde bringe til Kjøbs. Men denne Anordning var frugtesløs, først fordi ogsaa da havde Bønderne intet at faldbyde, men hvad disse endog behøvede, maatte tilføres udenrigs fra, for det andet var der den Tid endnu intet Torv. Nu har Byen et Prægtigt Torv, men aldrig har det været brugt til andet end til de Militæres Forsamlingsplads. Melk og Have-Urter føres her slet ikke til. Hvosom vil have Melk maa holde Ko og give 150 rd for en Ko og 16 Sk: for høet. Nogle af Almuen har en Geed som de lader gaae omkring Husene og ernære sig selv og blandt Byens Kreaturer om Sommeren. Den som hverken har Ko eller Geed maa tigge de andre og betale Potten i dyre domme; denne Trang er yderst følelig for en Bye, der er saa frugtbar paa Børn. Den Kjøbenhavnske Forfalskning af Melken bruges ikke uden, men sjelden, med Vand. Med Have-Urter maa Byen ogsaa forsyne sig selv. Nesten ethver Huus har større eller mindre Urtehaber ved sig; og hvad Familierne behøve mere end disse kunde yde, maa forskrives østenfra. Følelsen af denne Mangel har bevæget den herværende Green af det Kongel: Selskab for Norges Vel til at udsætte Præmie for Haveurters Indførsel til Byen /: see Budst[ikken]:/ Ost og Smør indføres fra Landet saa godt som intet af. Bønderne i Omegnen forstaae ikke at lave andet end Knøst en elendig Spise, som Almuen spiser, naar de kan faae den. Ogsaa disse Artikler maa Jyden forsyne os med, og Nord-

lændingen d:e: fra Bergens Stift og fra Jedderen og Stavanger en Deel. *Bondesmørret*, som fra Raabygdelaug et i smaae Partier om Vinteren indføres er stundom ret godt. Smørrets Dyrhed har ogsaa foraarsaget Mangel paa Melk; da de om Byen som have Gaarde lægge sig efter at kjerne. Csandenserindernes Ødselhed med Smør i Sauser og Stegning maa ogsaa anmærkes. Ligesom denne Ødselhed med Smør i vore nordlige Lande er Almindelig og hos de ringere Stænder. *Frugter* ere ikke at tænke paa i Csand; ingen By i Verden er uslere forsynet dermed. Bønderne i Omegnen lægge sig slet ikke derefter. Ogsaa denne Avling har Selskabet for Norges Vel stræbt at opmuntre /: see Budst::/ Hvad Byen selv angaaer, da er dens Klimat særdeles gunstig for Frugter; men en fordærvelig Slags Orme har i de senere Aaringer ganske fortæret Frugttræernes Blade og Blomster. Naar det ikke var, vilde dog Haverne nogenledes forsyne Familierne med Æbler, Pærer, Blommer, og Kissebær om Høsten; — Ved denne Lejlighed maa jeg anmærke at Hr: Gen: Olrog, een af Byens bedste Gartnere har gjort i Aar den Opdagelse, at man ved at behænge Frugttræerne med Nelder, som bærer hvide Blomster ganske kan forjage disse Orme; thi naar disse Nelder tørres og giver Lugt fra sig, saa kyser denne Lugt dem ganske. Han erfoer, at de Træer, Ormene endnu ej havde angrebet, blev gandske fri for dem efter at Nelder kom paa dem, da som alt vare besatte af det Utøy, blev strax befriet for dem, og hvad de ey havde fortæret, reddet. Hvo som vilde have Frugter paa sit Bord, maa forskrive dem. Hvo som har en skikkelig Have, maa ogsaa have sin Misbænk med *Meloner*. De lykkes gandske godt. Man seer dem altid paa de Riges Borde om Sommeren; ja stundom averteres de endog til Salg. Byens Apotheker, der holder en Gartner og har anlagt et Drivhuus, har undertiden i den nogen tilovers. Ellers indføres fra nordlandet nogle elendige Æbler, Pærer, som Almuen spiser, og Nødder om Høsten. De eneste Frugter Landet forsyner med er *Tyttebær* og *Multebær* som føres i smaae dunker eller Fjerdinger fra Raabygdelaug et i temmelig Mængde. Jordbær dyrkes ogsaa meget i Haverne, og spises af de fornemme

med Fløde eller Rum eller Madera. Ogsaa Blaabærsuppe og Blaabær med fløde elskes. Æblegrød og Stikkelsbærgrød maa de rige spise med Fløde; thi Faaremelk gives ikke. Ellers kjøber Familierne om Høsten af alle Slags Bær, sylter dem suurt og sødt, for at have det i Huusholdningen til Høsten igjen.

*Potetes** er den eneste Frugt som dyrkes i nogen Mængde omkring Byen, dog behøver den Tilførsel norden fra. forresten have vore Haver det Haver have i Almindelighed. *Potetes* elsker Cсандenseren. Næsten intet Maaltid hverken hos Rige eller Fattige uden Kartofler. Man forstaaer her at lave Budding og Kage og Brød af dem og det saare velmagende. *Naar er den indført? Kyllinger* og Høns sees kun paa de riges Bord, *Ænder* sjeldnere, *Gaasesteeg* endnu sjeldnere. Fjærkreature er ingenlunde almeen Spise; men Rariteter; 2 eller 3 i Byen har en Gaaseflok, som ofte gaaer omkring paa Gaderne ligesaavel som *Ænder* og Høns. Byen har adskillige ferske Søer omkring sig, hvor der er *Gjedder* og *Karudser*, men ingen fisker dem, ogsaa derfor er udsat Præmie /: see Budst.:/ Oreter og Bleger falbydes i ubetydelig Mængde. Saltvandsfiskeriet er usselt. Flekkerøboerne ere Byens egentlige Fiskere, om Sommeren føre de til Stranden, Villinger, Bleger, Sey, Kodt, Sild, Makrel, Flyndrer. Imidlertid gives der hele Dage der ikke gives et Fiskebeen ved Stranden. Fisken og Silden gaaer i Mængde omkring Byen og Udhavnene; men der er ikke Folk nok der giver sig af med det, da de synes at kunne fortjene mere paa andre Maader. Om Vinteren seer man Hellefisk, Torsk, Flyndrer Langer for det meste og Aal.** og Lax, som spises fersk, røget, og speget. Fisken sælges her saa dyrt, at man ey skulde troe det var i en norsk Sæstad.

Reger er her mange af om Byen, men man kerer sig ikke om dem. Silden og Hvillinger røger og tørrer Familierne selv /: Herpaa ogsaa Præmie.

* Dog er her ikke halvhundre Aar siden den Frugt var ubekjendt blandt Bonden i Stiftet.

** men ey i nogen Mængde.

Men naar Kulden er stræng, eller Veyret svært, og Isene ligge, saa seer man i hele Fjorten Dage intet ved Stranden. De Rige have da deres Hyttefade, hvoraf de forsyne sig, og naar da engang en Slump levende Torsk kommer kjøbe de den op for at kunne rekrutere deres Hyttefade, hvoraf nesten hver Rigmand har sit. Men naar saa Isene ligge, saa kommer Bonden med Fugl. Fisken spiser man enten afkogt eller stegt, eller man lave Budding eller Fiskekager af samme, en Konst som Csandenserinderne ret godt forstaae, eller man koger Suppe på den med Fisken lavet til Boller i. Laske-Aalesuppen er meest velsmagende, der næst paa Sej. Derimod pleye de ikke at koge Suppe paa Silden, som dog er nesten ligesaa velsmagende, som Aalesuppen.

Man maatte spørge: hvoraf lever da Csandseren, drikker han Luft og spiser han Penge? Af Ovenstaaende vil man vel have seet, at de Fornemmere leve nok saa prægtig. Men Almuen? Jeg kan derpaa allerrettest svare: Mandkjønnet af Brændeviin og Brød, Hunkjønnet af *Kaffe* og Brød. Brændeviinsglassene klirre, og Kaffe-møllerne snurre i alle Hytter, og det endog da begge Artikler nesten ikke vare at faae; Da nogle patriotisk-oekonomiske Mennesker indskrænkede sin Kaffedrikken til 2 Gange om Dagen saa drak Almuen den 2 Gange om Dagen; og hvo vil fortænke dem i det, som ellers føre et saa kummerfuldt Liv. Jeg vil endnu føje til Grød, Potetes, Knøst, Fisk, røget Bukkekjød, nesten intet fersk Kjød, og naar Fisk heller ikke er at faae, Tørfisk fra Bergen. *Ludefisk* tillaver man selv, ogsaa Spekehøkerne sælge den. Den foragtes heller ikke af de rige.

De Brødsorter som bruges i Csand ere følgende: *Grovt Rugbrød*, sigtet Rugbrød med Gjær, som kaldes *Rugkage*, sigtet Rugbrød med Suurdej som kaldes *fiint Brød*, *fransk Brød*, *hvede Cager* eller Boller af samme Slags Deyg, som Fastelavens-Boller. Rug-hvede- og Sukkertvebakker, og Fladbrød. Csandenserne spise ikke meget Brød; mange bruge til visse Retter Potetes istedenfor Brød. Almuen derimod har sin meste Spise i Brødet. Fladbrødet elsker den ogsaa meget, de Fornemmere spise det ikke, men lade det bage

for Tjenestefolkenes Skyld. Da der til ethvert skikkeligt Huus ogsaa er Bagerovn, saa bage de fleste Familier deres Brød selv, forresten gives der enkelte af Han- og Hunkjønnen som bager for Folk. Nogle Fruentimmeres Næringsgreen er det, at bage Rugkager og Hvedeboller samt *Bakkels*, som de lade smaaepiger gaae omkring med og faldbyde. Brødet er i Csand ret godt. Konditorsager gives her ikke. Honningkager komme østenfra. Grød er meget almindelig af *Meel*, Bygmeel, Rugmeel, Riis, Hvedemeel Byggryn; *Boghvede* bruges nesten ikke. De sædvanlige Supper bruges; men her har jeg spiist en velsmagende Suppe af Øl, Melk, Æg, Hvedemeel og Citronskal, revet Øl og Brød bruges ikke. Til Fødemidlerne kunne jeg endog regne *Tobakken*, der paa alle 3 Maader er meget almindelig blandt Hankjønnen. Almuen skraaer mere end røger, den bedre Klasse røger og snuser, Kjellingerne norsk Snus. Drikkevarene ere her Vand, Viin, Brændeviin, Kaffe, The, Øl; Punsch, Bisp;

Øllet brygger man deels selv thi til et skikkeligt Huus er der ogsaa Bryggerkjedel og Bryggerhuus, dels er der forholder det sig som med Bagningen, at nemlig enkelte Borgere brygger, som vil være over det. Øllet er tyndt og som oftest slet. Al Malt maa indføres, ingen i Byen forstaaer at gjøre Malt. Porter indføres fra England. /: See Thygesens Foranstaltning Bellona 1808 No. 4 :/ *Vinene* har man i Csand i Almindelighed meget gode. Man sætter meget Priis paa fine Vine. Man drikker Viin og Vand. Af de indenlandske Druer forstaaer man ikke at lave Vine. Om *Brændeviinsdrikken* har jeg talt, Brændeviin og Vand eller Grog bruges af den bedre Klasse. Alt Brændeviin indføres. Finkel og Pøbelens Nectar. *Punsch* og *Bisp* er her som andensteds i Brug. Af Mangel paa Citroner bruger man Berberidssaft, Ribssaft, Myrebærsaft og Tyttebærsaft. Af Brændeviin bruges nu og da. Thee og Kaffe er her ligesaa almindelig som andensteds. Med *Thevand* opvartes i Vertshusene, Kaffe ikke. *Chokolade* og *Limonade* er nesten blot indskrænket til Gilder.

*Liste over de forskjellige Naturproducter som i Csand
meer eller mindre hyppig bruges til Næring, efter Callisen*

Pattedyr, Mammalia

Rovdyr, Feræ

Den brune Bjørn, *Ursus arctos*

Gnavere, Glires

Den almindelige Hare, *Lepus timidus*

Tykhudede, Pachydermala

Huussvinet, *Sus hiropa*

Grise

engelske Sviin

Drøvtyggende, Ruminantia

Tyren, *Bos taurus*

Korn, Melk, Fløde, Smør, Ost

Qvien, Kalven, Oxen

Hjort — *Cervus Elaphus*

Raadyr — *Cervus Capreolus*

Daadyr, *Cervus Platyceros*

Ælsdyr.

[Matvarepriser:]

1784 satte Magistraten Taxt for Spekhøkerne at de skulde sælge
bedste Smør for 8 s: Marken og bedste Talg — 8 s: M, under
2 rd. Mulkt.

Grovt Brød $2\frac{1}{2}$ s: p: Pund, o:s:v:

Fortegnelse paa Fødevarernes Priis.

	1795	1796	1799	1800	1801
Rug Tønden	5 à 6	4 - 2	5½	11½	10 à 11
Gryn do	9 rd.	8 à 9			
Havre do	2 rd.	2 rd.	2¼		3
Smør do	36 à 40				
Byg do	3. 3 ort	3 à 4	3½ à 4	5 à 5¼	5 à 6
Malt do	3. 3 ort	3 à 4	4½		
Flæsk Skipp:	34 rd.				
Erter Tønd	5. 2 ort	3 à 5	5		
Hvede Tøn			5 rd.		13 rd.

Cap: om Fødemidlerne Pengebeløbet ved Consumtionen

Aar	Landværts indførte Varer		Slagteqvæg	Formalning	
	Ved Indgangene	Med Jagter, Baade		Til Brændevin	Til Brød og Øl
1792	623 rd 38 s:	200 rd 38 s	374 rd	194 rd 94 s	1998 rd 28 s:
1793	605 - 43	151 - 49	438 -	274 rd 44	1842 « 5 s
1794	618 - 86	112 - 28	459 -	320 « 70 «	2028 « 22 s
1795	708 - 40	142 - 47	542 - 48	46 « 68	2044 « 55
1796	690 - 20	104 - 79	506 - 48	50 « 84	1976 « 33
1797	539 - 44	111 - 5	477 - 48	76 « 12	2028 « 29
1798	560 - 62	177 - 25	442. 11	63 « 36	2157 « 56
1799	643 - 27	146 - 51	456. 48	31 « 12	2221 « 20
1800	628 - 76	117 - 5	554 «	1 « 48	2038 « 68
1801	683 - 30	118 - 55	638 - 48	0 - 0 -	2074 « 81
1802	654 - 35	125 - 29	540 - 48	913 - 63 -	1945 « 40
1803	625 - 40	81 - 3	596 - 48	« - 36 -	1943. «
1804	664 - 4	64 - 75	487 - 48	47 - 24 -	1930 - 34
1805	555 - 69	88 - 91	624 - 48	21 - 71 -	2057 - 68 s
1806	452 - 49	170 - 16	604 - «	0 - 0	1953 - 74 s
1807	560 - 7	124 - 46	774 «	0 - 0	1658 - 58
1808	885 - 48	106 - 61	1045 «	0 - 0	1556 - 76.
1809	1080 - 43	229 - 75	1145 - 48	0 - 0	1818 - 53
1810	885 - 14	231 - 89	1131 - «	0 - 0	2924 - 1

I aaret 1792 blev 392 indkomne og 370 udgaaende Skibe klarerede fra Toldboden.

Fortegnelse paa

	1781	1784	1785	1786	1790	1791	1792
Byg	2-3-»		3 à 3,48	3 à 3,48	3-24 s	2 à 2½	1 rd. 3 ort
Malt	2-3-»		3 à 4	3½	3-24 s	2 à 2½	1-3 «
Rug	3 à 4		4-48 s	4½ - 5	4 à 5	3 rd.	3
Byggryn							5 à 6 rd. Tønd
Havre			2-48 s	2½	1 à 2 rd.	1 rd 3 s.	
Erter	4		6 rd.		4 à 4½	3 rd.	3 rd. 1 ort
Furreveed Birkeveed span: Salt Liverpolsk Salt Smør	2 rd. p:				28 à 30 Tønd	24 à 28 à 32	8 rd. Fjerd:
Øxekjød det bedste		72 s: Bis.p.					
Bedste Kalvekjød		1 rd. 24 s. B p:					
Bedste Bukke og Faare Kjød Hele Gryn		72 s:	10 rd.		8 rd.	6 à 7 rd.	
Halve Gryn Flæsk			9 rd. 32 à 36 Skip-p:		7 rd. 24 à 26 saltet 26 à 30 røget	22 à 28	20 à 22
Ost			13 à 15 Skip:p:		10 à 12	10 à 12	
bedste Æddik			12 s: pott:				
Hvede rød Viin			5 rd 24 s: Flask				
Potetes			1-24 s Tønd				

Fødevarernes Priis.

1793	1794	1805	1806	1807	1808	1809	1810	1811
2 à 3	3	5 rd 48 s:			8	10		
2 à 3	3	5-48						
4 à 5	3 à 4	9-ε			12 rd	14		24
6 à 6½					16 à 18			40
2 rd.	2 rd.				6			
4 rd.					14			
					2			
					2-48 s			
		4 rd.			17 à 20			24 rd.
		4 rd.			14 à 16			320 Tøn
24 à 34 Tønd:	36 à 40							80 Fjerd:
24	30 rd.							

*Om Kongernes og berømte Mænds Nærværelse i
Christiansand.*

§ [1. Christian IV og Frederik III.]

Man finder ikke at Stifteren har været her offtere end den Tid Byen blev decreteret. Dog har man et Mindesmærke, hvoraf man slutter at han og har været her siden; thi ved Siden af den store Foss ved Boens Gaard paa Pynten af Bjerget findes Kongernes C4des og F3dies Ciffre udgraven i Bjerget, og under deres Navne staaer Ove v: Offe Schades og en Sehesteds Navne indhugne. Da nu den første i 1651 og 52 var Lehnsherre, saa har C4 sandsynligen i eet af bemeldte Aar været i Csand, saa har han ikke i den Qualitet været med Kongen¹, men maaske som Hofkavalleer.

Ligesaa veed man vidst, at F3 har været her, men ikke bestemt i hvad Aar, men af forb: Gravure er det slutteligt, at han var her enten 1651 eller 52, og at Offe Schade, som da var Lehnsherre, har paa engang ladet indhugge C4 og F3 Ciffre. Hvo Sehested var vides ikke, maaskee Statholder. Paa den Pynt skal bemeldte Konger have siddet og seet paa Laxefiskeriet. Ligesom man og har et Saga om at F3 skal have været der 2 Gange een Gang som Kronprinds, anden Gang som Konge.

§ [2. Christian V. 1685.]²

1685. 11 August kom C5 paa sin Rejse fra Bergen til Csand. Et tysk Manuscript in folio med Titel: Journal von Ihro Königl Majest: C5 Reise in Norwegen fortæller det saaledes: Han var samme Dag Reyst fra Fahrsund, hvor han logerede hos Sorenskriver Johan Einersen /: Johan Einertz Normand :/ over Spangereid og paa Vejen havde beseet Fæstningen Friderichsholm. Han blev modtaget af Magistraten paa Fæstningsbroen og hilset med 27 Skud. Ved Enden af Broen, hvor Borgerskabet stod i Gevæhr,

¹ Christian IV døde i 1648.

² Sl. Steen I s. 155 f.; Holte: Christiansholm, s. 40 ff.

var opsat en af Løv ziirlig forfærdiget Æreport paa hvis Front og Bund stod med forgyldte Bogstaver, under Kongens Navn i dobbelt Chiffer:

Salve Auguste, Optime!
Deus Te servet!
Pietate et Justitia
Æternum vivas!
Nobis Posteritati
Jllustrat et Auget Corroborando

Paa den Side som vendte mod Byen stod ligeledes under Kongens Navn i Chiffer:

O Dilecte Deo
Pietate et Justitia
Vivat Rex! Vivat Patriæ Pater!
Vivat! Viveat! floreat!
Timete Deum, Reverimini Hegem!

Hvorefter Kongen blev ledsaget til Stiftamt: Høegs Huus. Samme Aften besaae han Fæstningen og lod Garnisons-Kompagniet exercere. Søndag den 12te stille. Den 13 forlod han Csand igjen efter at have spiist hos Laugmand Undall, og reyste til Vands til Grønstad $4\frac{1}{2}$ Mil og derfra til Lands $1\frac{1}{4}$ Mil til Nedenæs Kongsgaard, hvor han spiiste til Aftens og overnattede hos Amtmanden. Over denne Konges Nærværelse i Csand skal Fru Blix være i Besiddelse af et stort Malerie. —

§ [3. Frederik IV. 1704.]

Om F4s Nærværelse i Csand kan jeg ikke gjøre bedre end exerpere General-Admiral Gyldenløves Dagregister over Kongens Rejse i Norge i Aaret 1704 udgivet af Løytn: Engelstrup og trykt i Cstiania 1770 8vo.

«1704 den 24 Juni traf Kongen Vice-Statholder Gabels Jagt ved Knarestad, i hvilken han reyste $1\frac{1}{2}$ Miil til Csand, hvor han drog gjennem en Æreport, ligesom han havde gjort i Cstiania.

25 do: Efterat have spiiist til Middag, reed han ud for at beseer Byen som er meget regelmæssig anlagt; men alle Huse bygte paa norsk, d: er af Træe. Han besaae i ligemaade Galleerne, hvoraf den halve Deel vare opraadnede. Omsider gik han i Fæstningen anlagt paa et Sted, hvor den ikke kan gjøre stor Tjeneste.

26 do gik Kongen ikke ud. 27 do blev han ved Middags-Taflelet opvartet med en Koncert-Musik, som bestod af Violiner, hvis Strenges man paa et ubarmhjertig Maade strøg, et Positiv og en elendig Aria, som Byens Cantor /: Hans Winding :/ sang, der blev geleidet af nogle Stemmer, som Øll og Brændeviin havde bragt til den allersidste Yderlighed. Denne Musik erindrede mig om den skyttiske Konges Smag, der heller vilde høre en Hest vrinske end den allersødeste Musik. Jeg vilde have pardonneret ham, om han havde talt om en saadan, som denne var. Efter denne deilige Musik mynstrede Kongen det 1ste vesterlehnske Regiment med dets Reserve og 2 Kompagnier af Cicignons Regiment. 28 do Tog Kongen hen at beseer en Fæstning lige overfor Cstiansholm paa Odderøen. Midt paa denne Øe er en Klippe, paa hvis Spids man har bygget et lidet Taarn hvorfra man kan see meget langt ud i Havet. De Fæstninger rundt om Csand ere, efter mit Skjøn, gandske ikke til nogen Nytte. 29. Vare vi Kirken, som var af Steen, hvor Bispen prækede. Om Eftermiddagen var jeg tilligemed Feldmarskallen /: Grev Wedel-Jarlsberg :/ og en Deel andre i en Kommission angaaende Matrosernes Indretning i Norge, men da vi manglede de fornødne Oplysninger, for at komme til nogen Beslutning, blev intet af Betydenhed gjort.

30te holdtes et Forhør over nogle Klageposter, som en Deel Matroser havde indgivet til Kongen over deres Esqvadre-Chef (: Schout by Nacht Wibe / og som samme faldt ud til hans Nachdeel, befalede Hans Maj: mig at sige ham, at han skulde afsættes, indtil hans Sag af Retten var afgjort. (: Wibe fik siden sin Dimission. Han var Chef for Gallejværftet.)

Julii 1ste reyste Kongen fra Csand Kl: 9 f: M: Han besaae

½ Mil derfra Fæstn: Frid.holm i Flekkerøe, og spiste til Middag i Hellesund, hvor der kun var 1 Huus tilhørende en Langefeldt /: nu 1802 er der 20 Huse :/ Kongen fortsatte Rejsen til Mandal.

§ [4. Christian VI. 1733.]

1733 kom C6 med Dronning Sophia Magdalena og hendes Moder Marggrevinden af Calmbach vesten fra til Cstisand. Med det høye Herskab var i Sviten, af Hof-Etaten Hof-Marskal Gram, Kammerjunker Bülow, Rejse-Kasserer Muhle, en Hof-Fourér, Livkarlen, Kammerlakeien, Hofskriverens Fuldmægtig, 2 Kammerpiiger 2 Lakæier, 6 af Sølvkammeret, 5 af Viinkjelderen, 4 af Kjøkkenskriveriet, 8 Kokke, 2 Heidukker, 2 af Bageriet, 1 Slagter, 2 Løbere, 1 Jæger, en Barbeersvend, en Arbejdskarl, 3 Dreng, et Bud = 48 Personer. Af Ministerne, fra Kollegierne og Norge følgende: Geheimr: Rosenkrantz Secretær i Danske Kancellie. Fra Norge følgende: Statholder Grev Rantzau, General-Løytnant Rømmeling, General-Krigskommissær Sverdfæier, Oberst Sundt og en Conductør Oberst Phorten. og en Adjudant. Fremdeles General-løyt: Løvenørn, Over-Secret: i Krigs-Kancelliet, Admiral Rosenpalm, Over Sekretær von Hahnen, General-Adjudant N: N: Krigsraad Gertsen, Kancellieforvalter Helt. Secretærerne Geilev og Eggers, Kancellisterne Graae, Willumsen og von Einen Kopiisterne Schouboe og Munch, 2 do: Præsten Nimb, 5 herskabelige Kammertjenere, 6 do. Tjenere og Løbere = 66. i alt 114 Personer. Over denne Konges Rejse i Norge haves en Beskrivelse af Jonas Kjerrulf in folio, i hvilken sees Æreporten stukken i Kobber¹. Da alle Indskriftene paa Æreporten vare af d: T: Stiftamt: Whitt, saa var vel og Inventionen af ham. Æreporten, der i den trykte Beskrivelse kaldes magnifique og net var opreyst paa Fæstningsbroen 16½ Alen høy 16 bred 14 dyb. Ovenover en Piramide med en forgyldt Krone paa Toppen, og paa Piramiden hængte Kongens Portræt med Opskrift:

¹ Avbildet hos Steen I s. 295.

No 1 Han sit Riges Bedste søger. Derunder: Velkommen være du, som vores Gud paa Jorden, No 2

Stormægtig Christian den sjette udi Norden
Gud signe saa hvert Fjed, i hvor du gaaer og staaer
at du al Konge-slægt i Lykke overgaar.

Ved hver Side en Piramide med Kongens Chifre paa Toppen, paa den ene en Standart: No Naar Kongen vil byde. Mellem Piramiderne den norske Løve: No 4 Jeg Blodet vil yde. Paa den anden Piramide et Sværd med en Laurbærkrands paa Spidsen No 5 For Krandsen at nyde.

Ovenfor Porten paa hver Side følgende Inskriptioner:

No 6

Kronen og Scepteret:
Scepteret føres her i Naade

No 7

Æblet og Sværdet
Hvad som straffes skeer
med Maade.

No 7

Bagen for de 15 Fod høye Pillarer en Fæstning:
For ingen jeg ripper,
Før Klipperne glipper.

No 9

En hvilende Krigs-Armatur:
Gud Takken bør være
vi hviler med Ære.

No 10

Kong Harald i fuld Positur, holder en Primstav i Haanden, og vender Ansigtet op imod Kongens Skilderie:
Kong Harald første Konge var
Som hele Norges Krone bar.

No 11

Kong Ole i fuld Positur med en Bibel hosliggende:
Kong Ole først i Norge var
som Christendommen plantet
har.

Endnu 5 naturelle røde marmorerede Pillarer paa hver Side af Æreporten. Paa hvilke Pillarer alle de kongelige Vaaben i Bildhugger-Arbejde vare hængende.

Paa den Side som vendte til Byen: No 1 Dronningens Skilderie
hængende paa en Piramide med en forgyldt Krone paa Toppen:

Rigets Glæde hun forøger.

No 2 Vor dyreste Juveel blandt prægtigst Ædesteene
To Rigers Dronning, vor Sophia Magdalena,
med Kongen leve, og sin mageløse Søn,
saa viss hver ærlig Sjæl herom til Gud gjør Bøn.

No 4

Ene Piramide. Et Skib for fuld Vind — anden Piramide
Civium Spes

No 3

Byens Vaaben et Fyrretræ
skreven om Toppen

Mens Christian i Nord er til
skal ingen Ting mig fattes.

under Roden

Arbor erat remanet vestigia:
quæque vocatur Regia numc
Pinus, rustica prinus erat.

Ovid: Fast: 2: 10

No 5

Byens Vaaben igjen, om Top-
pen

Saa jeg ved dette Konge Navn
Lyksalig bør at skattes.

under Roden

Medens denne Soel er oppe
vil jeg skyde mine Toppe.

No 6

En Viinranke med Druer, med
en Soel ovenover:

Modne Druer ej kan ventis
uden Kraft fra Solen hentis

No 7

Et Pomerans-Træ med Frug-
ter og en Soel over:

Du skal liflig Frugter bære
Dig til Gavn og mig til Ære.

8

Et Skib uden Vind, med flag-
rende Sejl.

Søen jeg forgjæves pløyer
Naar mig ikke Vinden føyer.

No 9

Et Skib færdigt at forgaae.
Naar Stormvinde raade
er Skibet i Vaade.

Kongens Chiffre og Krone ud-
arbeidet af Barlin. Byens Vaa-
ben under. —

Dronningens Chiff: og Krone,
af samme Mester og Fortunas
Billede under

Endnu 5 naturlige hvide marmorerede Pillarer, med de Kongl: Vaabener. No 12 Byens Vaaben som et Fyrretræ. Paa Stammen et dobbelt C med Krone. I Grenene C4 Chiffre med Omskrift Sylvo-sam ædificavit. dernæst F3dies. Tredie Frederichs naadig Øye, saae paa Byens Opkomst nøye. Derpaa C5tes ædificatam auxit. Saa F4des Fjerde Frederich ikke glemmis, førend vi i Støvet gjemmis. C6 i Toppen Prolapsam ædificabit Marmoream.

Paa Siderne inden i Porten: Gud signe den kongl: Stamme paa Jorden hvis Scepter og Krone os fryder i Norden.

Ligeledes inden i i fiirkantede forgyldte Rammer mellem 2 hvide Marmor: Pillarer:

Guds Forsyn viser klart, man tør ey ved at gjette
hvi vor Monarches Navn, blev Christian den sjette
alt tre fuldkommen er, to gange tre end meer,
paa sjette Christian, som heele Verden seer.

og: At Kongen giver sig til Gud og sine Lande
Kan om Hans Guds frygt og Hans naadig Forsyn sande
Gud til sin Salvende har givet sig igjen,
men Folkets Tak og Priis ey tegnes kan med Pen.

Opgangen fra Æreporten til Karethen var nybrolagt, belagt med rødt Klæde. Al denne Stads kostede Byen 900 rd. og brændte op med den første Raadstue Aaret derefter. Om det høye Indtoget fortæller et Øyen Vidne: «Da Csand med megen Længsel havde forventet Ankomsten, kom endelig Tiden, som dog var saa ufor-modentlig at ingen vidste af deres Ankomst paa den Dag, som var sidstleden Fredag 21 Aug: Kl: 3½, førend Flekkerøes Kanoner blev hørte, saasom Deres Mæjestæter samme Dag med en føyelig Vind uden at opholde sig enten efter Skyds eller Middagstaffel havde aflagt 11 Mil. Da nu deres Majesteter med Svite kom her

til Csand bleve de ved den paa Byens Bekostning nye oprettede Brygge modtagne af de nylig forhen ankomne Ministrer samt Stedets Oberst og Kommandant de Place, og strax blev af Æreporten hørt Pauker og Trompeter, samt Valdhornet Hoboer og Dolcianer. Ved Æreportens høyre Side havde sig posteret Stiftsbefalingsmanden, alle Rangs-Personer, Magistraten og andre Kongelige Betjente. Paa den anden Side stod Byens Geistlige og ni fra Landet indkomne Præster, som aflagde deres allerund: og trohjertige Lyskønskninger til begge deres Maj: og Markgreviden. Ved Indgangen til Æreporten var anordnet 8 Friskytsere, munderede udi violet-koulørede Klæder med lysegule udstukne Patron-Tasker og Remmer over Axlerne, hvide Silkestrømper og galonnerede Hatter med hvide Plumager, som fulgte D: Maj: til deres Carosser og videre paa begge Sider til det Kongl: Qvarteer, som var deres Maj: egen Gaard og Kommandant-Residensen her paa Stedet /: uagtet Stiftamtmand Whitt havde belavet sig paa at modtage dem :/ Strax efter fulgte de høye Ministre og andre ankomne høye Officerer saavel som Stiftatm: og Magistrat for /: paa nye at aflægge deres allerunderdanigste Gratulation. De tvende Borger-skabs Kompagnier marscherede med klingende Spil og flyvende fendler, posterede sig for det Kongl: Gemaks Vinduer og eet af Garnisonens gevorbne Kompagnie uden for Dørren i Kongens Gade. Alle Stadens Klokker gave ved Kimen deres Lyd, og var D: Maj: ey saa hastig udi deres høye Qvarteer indkomne, der jo af C.holms og Odderøens Fæstninger blev fyret tvende Gange 27 Skud, strax derefter gave de 2 Borger-Kompagnier med deres Musketterie tvende Gange ni Salver, og mellem hver niende Salve blev der fyret ni Skud af Byens Batteries Kanoner. Hvorefter det blev Borgerskabet bevilget at holde Vagt for Deres Maj: Qvarteer og at afløse det militære. De 8 Friskytsere fik Post udenfor Gemakkerne. Om Aftenen blev der holdet aabent Taffel, og enhver allernaadigst Tilladt at anskue det høykongelige Herskab, og indfandt sig saa mange baade af Stadens Indvaanere og Fremmede

for at tage Deel udi denne glædelige Fornøjelse, at ikke Forgemakket kunde rumme $\frac{1}{8}$ Part. Om Morgen Kl: 8 kjørte hans Maj: op til Mynsterpladsen og tog i Øyesyn Oberst Diedrichsons Regimente, de 2 Garnisons og Artillerie-Kompagnier af de 2 General-Løytn: Rømeling og Løvenørn. Og som Vinden var føyelig og Solen skinnede besluttedes Rejsen til om Eftermiddagen. Efter at have holdet aabent Taffel igjen, reyste D: Maj: Kl: $3\frac{1}{2}$ den 21 Aug: igjen fra Csand. Rejsen blev fortsat østerefter paa den samme Kongelige Jagt som D: Maj: vare komne med. De bleve roede af 12 af Byens Skippere til Grømsstad. Jagten blev styret af Kapitain Gabriel Christiansen, den første Over-Lods medhavende 1 Oldermænd fra hvert Skydsskifte, under Kommando af Admiral Rosenpalm, som stod hos dem.

§ [5]

Frid: den femte kom ikke længer end til Cstiania. Imidlertid havde Csand bekostet en Æreport til den forventede Ankomst, der ikke kostede mindre end hiin. Da den blev nedtagen blev en Deel af Malerierne anvendte til Betræk i Magistratens Forsamlingsstue paa Raadhuset, hvor de endnu ere at see. Dens dekorationer og Inskrifter forfattede af Rector Femmer, ere følgende.

§ [6]

1788 5 Aug: kom vor nu regjerende Konge, da Kronprinds fra Arendal til Vands og kom om Eftermid: Kl: 6 til Csand, hvor han tog ind til Stiftamt: Moltke. Ved Ankomsten blev saluteret med Kanoner saavel fra Kyst-Fregatten og Fregatten Møen, som fra forskjellige af Byens Skibe. De Kongl: Betjente modtog ham paa en med rødt Klæde betrukken Trappe ved Broen nedenfor hans Logis og ledsagede ham gennem en Æreport, hvor han blev saluteret af Stadens Borger-Kompagnier og om Aftenen var hele Byen illumineret.

d: 6 blev han beværtet efter Borgerskabets Invitation i Bye- og Raadstueskriver Thaulows Huus, hvor desuden var anrettet et aparte Marschals Taffel.

Om Eftermidd: besaae han Kirken, Fattighuset, Hospitalet Magazinerne, samt promanerede til Hest.

d: 7. Besaae han Fæstningerne og de militære paa Oddernæs Moen. Om Eft: Kl: 6 om end Vinden ikke var god gik han ombord paa Lyst-Fregatten under Kanonernes Torden og Indvaanernes Frydeskrig. En Time derefter blev Vinden følgelig, og han ankom til Helsingør fra Csand efter 2½ Dags Sejlads. Om hans Reise i Norge er udkommen en kort Beskrivelse in 8vo hos Holm i Kjøbenhavn.

§ [7. Andre berømte menn].

Joh: Got: Heinzelman var i Aarene 1721—23 Hofmester hos Stiftamt: Lillienpalm, og gik siden til Rusland, hvor han blev kejserlig Historiographus og Assessor i den asiatiske Orenburgske Expedition. Ved at føre en lærd Brevvexling med bemeldte Heinzelman, sendte Stiftsprovst Spidberg ham sin Tractat om Nordlyset, som den første Oversatte paa tydsk: Historische Demonstration und Anmerk: über die Eigenschaft des Nord-lichts mitgetheilt von Joh: G: Heinzelman. Halle 1728. 8vo.

Aar og Dag	Barometer engelsk Maal	Reaumeers Thermometer	Vind Weyr
1795			
April 5	30—"	Varme 6½	Ø Smaaregn
6	29—9	« 5	O Skyet
7	29—9	« 4	O Smaaregn
8	30—"	« 8	SO Soelskin
9	30—1	« 8	O1N do
10	30—1½	« 9	O do
11	30—1		3 Dage SV
12	29—9		3 Dag S, 1 Ost
13	30—"		
14	30—1		
15	30—"		
16	29—7		
17	29—6		
Maj 5	i 3 à 4 Uger mellem	« — 13	
14	29 og 30.	5 Juni 16	14 Maj
Aug: 14	30—3		Snee
29	30—4		
Sep 2	30—7		
Nov: 19	28—8		
1796	Jan: 24. — 28.8. Febr: 26 — 30.3. 8 Mars — 30.4 29 Aug. — 29. 28 Oct: 30.4	16 Jan: Varm 1 Grad 10 Febr: Kulde 7 « 1 Juli Varm 18 26 Dec: Kulde 13	
1797	3 Jan: 30.4 20 Jan: 30.9 29—2	7 Jun: 15 G: Varm: 17 Juli 24 G: Varm: 12 Dec: 11 G: Kulde	
1798	Jan: 31— «Hele næ- sten Aaret 30—» Sept: 29—2 Nov: 29—1	Jan: 11 G: Kulde 13 Apr: 20 G: Varm 17 Maj 23 « « 22 Aug: 24 « « 29 Dec: 12 « Kulde en Dag	
1799	Jan: 30—5 Jan: 22—4 Des: 30—9	Jan: 9 G: Kulde Feb: 15 « « 16 Jun: 24 G: Varm	
1800	Fransk Maal 28.4 Dec: 28.6.	Jan: 11 G: Kulde Febr: 14 « « Jun: 20 G: Varm Juli 20 « «	
1801	Fransk Maal Jan. 26—11 Aug: 29.	Jan: 11 G: Kulde Juli 25 G: Varm	

Byens physisk-medicinske Beskriv

[§ 1]

Om Stiftsfysici eller, som de i deres Bestallinger, Provincial-Medici.

Kancellieraad og Dr: Med: Frid: von See¹ var den første som blev beskikket. Han kom her 1744 i Anledning af den i Stiftets vestlige Deel grasserende Radesyge, hvilken han kaldte Scabies Scontutica in summo gradu. Han var fød 31 Oct 1702 i Belejringen for Mantua da de Danske Tropper vare i Italien, ved hvilke hans Fader var Kapitain. Efterat have lagt sig efter Chirurgien og øvet den i Khavn — efter Reisers jammerlige Beskrivelse om den furchterlige Ildebrand, tog han Doctor Graden i Medicinen i Harderwyck i Holland 1739 og udgav sammesteds sin Disputats *De Hydrope in Genere*. 4to. Han døde i Embedet 1781. Et Exempel paa hans Khur-Methode er: En Mand kom til ham og beklagede sig over Vattersot. von See tier seende ham alvorlig og stivt i Øynene. Endelig udbryder han følgende frygtelige Orakel: Du skal døe! du skal schumwahrhaftig døe i denne Nat. Patienten spørger blegnende, om der da intet Redningsmiddel gaves, og da Doctoren vedblev sit frygtelige, du skal døe, løber han i Angstens Sved til Apothekeren, som sit sidste Haab. Her kommer von See efter ham, og raaber, saasnart han seer ham: du skal leve! Nu skal du schumwahrhaftig leve. Nu har du svedet godt det var intet andet jeg ønskede.

Denne von See klagede over at Fogderne ey inddrev hvad Stæderne og Fogderierne i Følge Reskr: af 10 Ap: 1744 skulde udrede til hans Løn, men da Almuen ey var saa aldeles vel fornøyet med ham, saa reskriberedes Stiftet, 16 Febr: 1748, at tilholde ham, efter Pligt at vise Nidkjærhed og Tjenstfærdighed

¹ Om ham, se: Steen I s. 485 f.; Leewy I s. 63.

mod alle, i Særdeleshed imod de Fattige, uden Belønning, og mod andre, efter Billighed, og at han især paa de yderste Steder i Stiftet, i paakommende Svagheds Tilfælde, altid skal holde der en duelig Vicarium med fornødne Medikamenter forsynet.

Ved Resk: 4 Jan 1799 blev foruden Stiftsfysikus ansat 3 Landfysici meest for Radesygen.

Resk: 2 Mart 1753. De 2 Garnisons Feltskjærere, som tillige ere beskikkede til Stads-Chirurgi i Fhald og Csand, skal staae under den civile Jurisdiction, undtagen i de Sager, som [con]cernerer Tjenesten ved de militære Forretninger, og Skifterne efter dem forrettes af Civile. —

2) Doct: Med: Adam Cron han havde Expectance fra 1769, men opholdt sig kun en Tid i Forventning af von Sees Død døde han selv som Berg-Medicus paa Kongsberg.

3) Doct: Med: Joh: Nielsen,¹ fra Haderslev blev Doct: Med: i Khavn 1778. Hans Disputaz de præstantissima Methoda illustrandi Materiam medicam practicam. Havde Expectance paa Fysikatet fra 1779 og tiltraadde det 1781 og døde 1789.

4) Nærværende Stifts-Fysikus Claus Petersen² succederede Nielsen.

§ [2]

Et Lazareth for Radesyge³

var her i nogle faa Aar, og havde følgende 2 Læger

1) Doct: Med: Johannes Philippus Lesser,⁴ før Practicus i Slagelse døde i Csand 1763. See Worms Lexikon 1 Deel S. 600.

¹ Johannes Nielsen overtog von Sees plikter fra 1. juli 1779 og hans lønn fra januar 1781, da von See døde. Steen I s. 486.

² Claus Peter Petersen (1762—1823), provinsial- (eller stifts-) fysikus i Kristiansand 1789, fra 1812 til sin død stadsfysikus i byen. Steen I s. 478 f.; Leewy II s. 69.

³ Se herom hos Steen I s. 486.

⁴ Johan Philip Lesser var første fungerende lege ved radesykehuset, tiltrådte tidligst i mars 1763 og døde høsten samme år. Steen I s. 486.

efter ham kom Doct: Christian Elovius Mangor,¹ stod ved Lazarettet til 1765 da det ophørte. See Worms Lexikon 2 Deel S. 10 og 3 Deel S: 504.

Resk: 1781, 12 Sept. Om Kongens Foranstaltninger til Radesygens Standsning see Reskribterne af 5 Jan: 1788 og 27 Sept: 1788. og af 4 Jan: 1799, og Cancel: Skriv: af 5 Jan: 1799 og Reskr: 13 Sept: 1799

§ [3]

Stads-Chirurgus 1781 H: M: Schnell.²

Tillegg til s. 53.

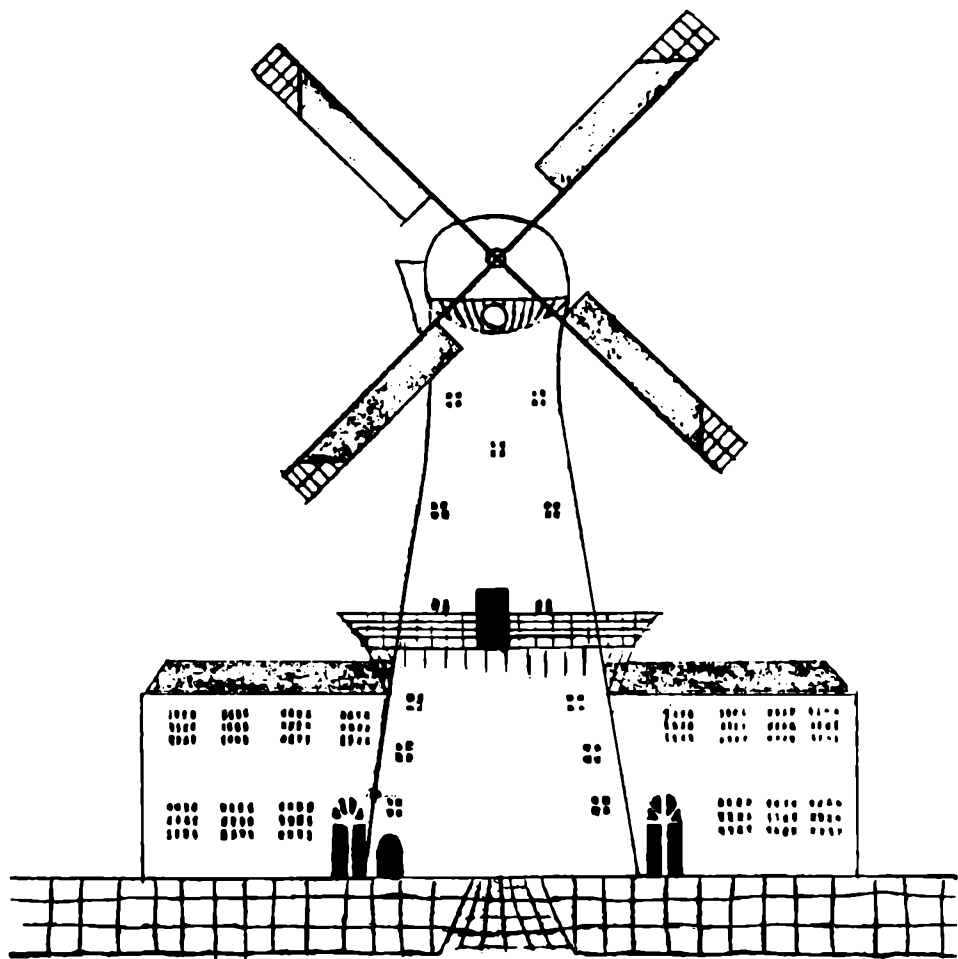
Oeconomiske Beskrivelse

I Aarene 1782*—86 var her et Selskab der kaldte sig *Det Kristiansandske oekonomiske Selskab*, og der udsatte Præmier for øde Jords Optagelse, for fysisk-oekonomiske Beskrivelser over Dele af Stiftet. for Industrie i Vævning Spinden og Binding, for Trævahrers Forfærdigelse, for Have-Væxters tilførsel og for Fiskerie. for Potetes-Avl. Det bekjendte gjorde sine Belønninger ved Plakater; og uddeelte aarlig mange men smaa Præmier, indtil det 1790, 30 Jan: gandske ophævedes, og dets Financer og mange Restancer hos Medlemmerne skjænkedes Csand Tugt- og Manufacturhuus

¹ Stud. med. Christian Elovius Mangor, lege til sykehuset ble beordret stengt i desember 1765.

² Stadskirurgen var en «håndverkslege» underordnet stiftsfysikus. Henrik Martinus Schnell, stadskirurg i Kristiansand 1774—1782, se Carøe II, s. 60.

* oprettet 1782 i en Fest paa Kongens Fødselsdag.

Tillegg til s. 79.

Vindmøllen

Paa Torvet laae en Klippe kaldet Kagfjeldet fordi Byens Kag stod forðum ved Siden af samme, den kjøbte en Guldsmed, lod sætte et Steengjerde om den og lod den opfylde med Jord, hvorpaa avledes en god Deel Høe. Herpaa staaer Heyerdahls Vindmole Haabet.¹ Uagtet den er virkelig prægtig kan jeg dog ikke lide den midt inde i Byen vis à vis af Kirken. Man har paa Torvet saaledes de vigtigste Bygninger til Sjelens og Legemets Føde.

¹ Se Leewy II s. 16.

Fattigvæsenet

Den Kongl: allern: approberede Plan for Csands Fattigvæsen af 14 Sept: 1802

§

1743 var der ingen visse Donationer for fattige og Huusarme. Efter Privil: af 29 Januar 1672 og 31 Jan: 1738 opholdtes de under Magistratens og Fattigforstanderens Opsyn af de Tavlepenge, som aarlig samledes i Byens og Agdesidens Kirker, samt af Blokkepenge og hvad der indkom i de 3 Toldboders, Csands Mandals og Flekkefjords Fattigbøsser. Af disse Blokpenge Fattigbøsse-Penge i hele Districtet er i 40 Aar ikke en Daler bleven de Fattige beregnet til Indtægt, hvor for C6 befal Stiftamt at undersøge, hvo der saa skammelig havde besveget de Fattige. See Priv: 31 Jan 1738, og de smaa Bøder og Konfiskationer til de Fattige, der tildømtes paa Thingene. Forordning af 25 Jan: 1656. Fjerdeparten af alle Konfiskations-Bøder som kunne falde i Csand bevilges til fattige Skolebørns og andre Nødtørftiges Underholdning, nemlig $\frac{1}{2}$ Parten til fattige Skolebørn og $\frac{1}{2}$ Parten til Byens Fattige. —

Priv: 30 Juli 1662. Af de Bøder, som faldt for ulovlig Handel skulde Kongen have $\frac{1}{3}$, Byen $\frac{1}{3}$ og de Fattige $\frac{1}{3}$. —

Forord: 30 Juli 1662 siger: at F2s Forordning om Staaddere og Betlere 1588 skal indtil videre holdes. — Fra 1672 til 1740 havde Tavlepengenes Indtægt for Fattigkassen været lukket, først da Jens Scythe¹ blev Fattigforstander 1741, og savnede blandt

¹ Far til fogden og samlere Niels Scythe, foran s. 14 med n. 2 Sl. Leewy III s. 46.

Fattigvæsenets Indtægter bemeldte Tavlepenge udvirkede han Kongl: Befaling til Stiftet at sætte forbemeldte Privilegium i Kraft. Resk: 7 Jan: 1741.

De Fattiges Efterladenskaber hjemfalde til Fattigkassen. Merk: 4 Apr: 1772.

Til de Fattige betaler Mag: 4 pCo af Accisen Resk: 5 Feb: 1784.

1781 havde Fattigvæsenet i Csand endnu ikke nogen fast Indretning. Ved Aaret Begyndelse 1782 foretog Stiftamt: Adeler¹ og Biskop Hagerup² at ville afhjælpe denne Mangel, og lod derfor for det første, efter Overlæg med Magistraten og Byens Deputerede Borgere en dertil authoriseret Kollectbog ombæres, een i hver Deel af Byen, i hvilke Bøger enhver skulde tegne sig hvad de for det Aar vilde give, at udbetales i 4 Terminer.

1786, 5te Maj udkom den Kongelige Anordning om Fattigvæsenet i Csand Kjøbstæd og Stift, see Fogtmans Reskripter.

Resk: 4 Apr: 1788 Oberkommissionen for Fattigvæs: maa ligne enhver fra 10 til 50 rd. paa Grund af at de Fattiges Antal var bleven saa stort og de Riges saa lidet, og at de Formuende havde taget til Regel, ej at give mere til de Fattige end 10 rd., om deres Formue er noksaa stor, hvortil de skal have taget Anledning af den 1786 approberede Plan for Fattigvæsenet i Stiftet der ikkun bestemmer Ansættelsen til 10 rd. aarlig. —

Byens Hospital

Een Tilsynsmand og 23 gamle Enker og Piger

1709 i Stiftamt: Povischs³ og Biskop Bircherods⁴ Tid forærede Kjøbmand Christen Thomæsøn⁵ i Arendal til Hospitalets første Oprettelse 700 rd, dog uden skriftlig Fundaz, Gavebrev eller authentisk Dokument. Af denne Kapital, saavel som af proCo-

¹ Frederik Georg Adeler, nedenf. s. 424

² Eiler Hagerup (1718—1789), biskop i Ribe 1760, i Bergen 1774, i Kristiansand fra 1778 til sin død. Leewy II s. 114, og særlig sammes.: Kristiansands mest interessante eiendom, s. 5.

³ C. F. Powisch, foran s. 102 med n. 1, sl. Leewy I s. 41.

⁴ Jens Bircherod, foran s. 102 n. 2, sl. Leewy I s. 58.

⁵ Christen Thomasen, foran s. 102 n. 3.

Penge, Blokpenge, samt Mulcter og Gaver Tid efter anden er indsamlede er Hospitalet bygget. Dog blev ingen Lemmer der i indlagt før i Aaret 1723, da 6 Lemmer bleve indlagte og underholdte der indtil 1734. Da udkom den Kongl: Fundaz for denne Stiftelse under 22 Maj 1734, og fra den Tid har Lemmernes Antal været mellem 17 og 24 Personer. Af Arendals Kontingent aarlig 100 rd., Renter, Blokpenge Procento-Penge, Mulcter, frivillige Gaver var dets Kapital 1743 voxet til 6200 rd., som ere udsatte paa Jordegods, Huse- Guld- og Sølvrenter. —

1783 var dens Kapital voxet til 7724 rd.

Indkomsterne i det Aar var	684 rd.
Udgifterne	490
der gjorde et Overskud	194 rd.

§

Lemmerne nyde hver ugentlig 40 s: og Tilsynsmanden det dobbelte. Forstanderen eller Regnskabsføreren har ingen Løn, men er i de 3 Aar han i det mindste skal betjene Ombudet, eller saalænge han vil betjene det, fri for borgerlige Onera, og faaer 10 rd. til Skrivematerialer. Stiftamt: Bisk: og President: er efter Fundazen Stiftelsens Directører.

§

Hospitalet er en eenetages Træbygning. Paa høyre Side af Gadedørren ere 2 Værelser til Gaden, og ved Siden af Kjøkkenet 1 do til Gaarden. Paa vestre Side er den saakaldte Kirkestue med Vinduer til Gaden og Gaarden. Her er et lille Stykke indviet og med Jern-Rækværk indhegnet til Chor; et lille Alter med 2 Messinglysestager, en Prækestol 2 Trin fra Gulvet, under Loftet 1 liden Messing Lysekrone og 1 Skib. Midt i Værelset Kakkellovn. Her i Kirkestuen er 10 Lemmer indlagte, 5 paa hver Side, hvis Senge staae langs med Vinduerne, hvis Omhæng Lemmerne selv bekoste. I Gaarden er 1 Træbygning med 3 Værelser til Opsynsmanden. Stiftelsen har Kjelder Have og et stort Gaardsrum, hvor der efter Reskr. 24 Febr: 1786 er Indrettet 2 Værelser til Vanvittige; og

for hver Vanvittig skal Hospitalet have 2 rd. af Vedkommende, og 72 s: i Forflegning ugentlig udenfor Døren staaer en Fattigblok. Ved Siden ligger Hospitalskirke-Gaarden.

§

I Priv: 30 Juli 1662 heder det «Vi ere og naadigst tilfreds at der i Byen maa indrettes et Hospital og Værkhuus.»

§

Offentlige Stiftelser

Det havde været Brug i Csand at Presidenten med Stiftet var Meddirectør for Domkirken og Hospitalet tvertimod Forordn: 6 Febr 1694 og 23 Febr 1748. I Anledning af Stiftets Forestilling blev det derfor ved Resk: 3 Mars 1784 indrettet paa samme Fod som i de andre Stifter. Resk: 7 Oct: 1791 beskikker en Stifts-Revisor for Stiftets offentlige Midler, med 150 rd. af overskuddet. Hvilke Midler i Aaret 1789 beløb sig til 93975 rd. aarlig Indtægt 15316 rd Udgift 9642 rd.

D. Isaachsens Stiftelse

for gamle Koner og Piger, deri er 7 Slige Lemmer. Dens Titel er Alderdommens Hvile og Ungdommens¹

Tillegg til s. 216.

Litteratur og Underviisnings

Væsenet

[§ 1]

Det Leegaardske Legat

Det er kun offentlige Velgjørere, hvis Liv og Levnet offentlig bør fortælles. — Den Leegaardske Familie er oprindelige

¹ «Ungdommens Undervisning og Alderdommens Hvile». Leewy I s. 72.

jysk, og stammer fra Bønderfolk som i midten af 16de Aarhundreder beboede Gaarden Leegaard. I de følgende Aarhundreder bar mange udmærkede Mænd dette Navn. Blandt dem var og Jacob Mogensen Leegaard, der efter en af ham selv forfattet Biografie. fødtes i Kjøbenhavn den 17 Jan: 1708 af Magister Mogens Madsen Leegaard øverste Kapellan ved Holmens Kirke og Margrethe Jensdatter Stud, en Datter af Hr: Jens Richardsen Stud, forrige øverste Kappel: ved samme Kirke. Efter sin Moders Død 1711 kom han i Huset hos sin Moders Mormoder afg: Borgemester i Helsenør, Heilands Enke, hvor han var $\frac{1}{2}$ Aar da hun med Huusfolk døde af Pesten, eller den der grasserende smitsomme Syge. Derfra kom han til Raadmand Riegels i Helsingør, indtil hans Fader ogsaa døde af Pesten 19 Aug 1711, da hans Onkel Justiceraad Christian Leegaard 12 Jul 1712 tog ham til sig i Kjøbenhavn, som hans Formynd. Her nød han privat Information, og blev 1727 privat dimitteret, og tog næste Aar 1728 philosophicum; samme Aar kom han i sin Curator daværende Provst ved Holmens Kirke Mag: Jacob Kærup.¹ Nu lagde han sig efter det theologiske, og var 1731 oppe til Attestatz under Profess: Steenbuch og Lintrups Examination, og fik Laud: Han fortæller at han blev examineret i 2 Dage, fordi den halve Deel af Fruetaarn den første Dags Eftermiddag skulde sprænges i Grunden med Krudt, eftersom den anden halvdeel noget tilforn var nedfalden og havde dræbt nogle Arbejdsfolk. Efter overstaaet Examen theol: lagde han sig efter det hebraiske Sprog og til den Ende frekventerede Prof: Wöldikes Collegium lingvæ hebrææ, og øvede sig i at prædike 1733 prækede han til Demis. med Karakteren Laud. og fik et berømmelig testimonium publicum. Samme Aar fulgte han med Biskop Kærup til Csand og blev hans Amanuensis. Paa en Visitatz vester efter i Stiftet blev han bekjendt med Schoutbynacht og Amtmand Wilhelm Resens² ældste Datter Thale Margrethe Resen, med hvilken han 1735 med Faderens Sam-

¹ Den senere biskop i Kristiansand, flere ganger nevnt i denne bok, sl. registret.

² Wilhelm Resen, amtmann i Lister og Mandals amt fra 1718. Litt om ham hos Steen I s. 308 f; Topsøe-Jensen II s. 371 f.

tykke og i hans Overværelse blev forlovet. Næste Aar forlod han derfor Famulatet og reyste til Kjøbenhavn for at søge en Empløj, ja prædikede endog 1737 for een af sine Paarørende som havde jus vocandi for et Præstekald som han forud vidste var bestemt for en anden. Men da han altid havde anseet og ansaa sine Skuldre altfor svage til at bære et Præste-Embedes Byrde, naar det retskaffent skulde forestaaes, saa antog han i Dec: 1739 Regiments-quartermester- og Auditor Tjenesten ved det andet vesterlehnske Infanterie Regiment i Norge, og holdt Bryllup med sin Kjæreste, med hvem han avlede en Søn som døde. 1749 benaadede F5 ham med virkelig Krigsraads Bestalling, og i Foraaret 1762 blev han med den største i Norge tilbageværende Deel af Regimentet, kommanderet til Kjøbenhavn, hvor han forblev til Michelsdagstider /: Aar 1763 blev det ham bevilget at afstaae sin Charge og fratraadte den; men have indtil 1769 nok at bestille med at bringe gamle Afregninger til endelig Rigtighed. Derefter Beskjeftigede han sig med Læsning og i Samfund med sin Ægtefælle at beskikke sit Huus. Til hvilken Ende, de, paa Grund af det dem allern: under 22 Sept: 1762 forundte Facultas testandi, ordinerede hvad hver af deres Familie af deres Midler efter deres Død skulde nyde og, saa legerede følgende:

1) Til Land-Militær-Etatens Pensionskasse, som siden blev indlemmet i den almindelige Enkekasse, med Kongl: Tilladelse af 22 Apr: 1769 1200 rd. til en fast staaende Kapital, hvorefter deres Død skulde gives en perpetuerlig 40 rds aarlig Pension til et fattigt Regimentsquartermester eller Officeer-Pigebarn af andet vesterlehnske Regiment.

2) Et Legat konfirmeret allern: 4 Nov: 1773, paa 5200 rd. foruden hvad efter deres Død samme Stiftelse maatte kunne tilfalde /: til en faststaaende Kapital, af hvis Renter deels tvende, og med Tiden flere af de fattigste og skikkeligste Officeer- og Regimentsquartermestersønner af det andet vesterlehnske National-Infanterie-Regiment skulde nyde hver et Stipendium af 60 rd. aarlig, imedens de enten ved den allern: oprettede mathematiske Skole

eller paa anden Maade holdes til Information i de til Kongens og Landets Tjeneste fornødne og nyttige Videnskaber; deels og et ligesaadant forældreløst Pigebarn af samme Regiment kunde nyde en 40 rds Pension aarlig, saalænge hun uforsørget monne blive.» De nøyere Bestemmelser ved dette Legat vil Læseren finde i den kongl: Konfirmation, som staaer i General-Auditør Rosenstand Goiskes Samling af Reskripter, Resolutioner og Kollegialbreve den Danske Krigsmagt til Lands angaaende Kjøbh: 1804 3 Deels 2det Bind. Stiftelsens første Regnskabs-Aar, efter Legatets 3die Artikel under Bestyrelse af Regimentsschefen og Regimentsqvarteerme-steren tilligemed 3 af de i Regimentet længst værende redligste og vittigste Kompagnie-chefs, var 1792 og da var Kapitalen ved Aarets Slutning 11,943 rd 13 s

Ifølge Regnskabet for 1810 var

den ved Aarets Slutning 14,296 « 79 s

Foruden det Fruentimmer, som aarlig har nydt 40 rd. af Stiftelsen, har 8 Studerende og 11 Kadetter nydt flere Aars Stipendia af Stiftelsen, de 11 Kadetter ere nu Officerer, og blandt de studerende Stipendiarii har og været nuværende Embedsmænd Over-auditør Hjelm¹ og Sorenskriver Hagerup².

3) Videre har Leegaard legeret den mathematiske Skole i Christiania til en fast staaende Kapital noget over 3000 rd, hvis Renter skal anvendes enten til en dygtigere Informators Løn eller til hvad andet specielt Brug Kongen selv allern: maatte eragte nødvendigst og nyttigst til Skolens og dens Disiplers Bedste.

4) og til Aae-Sogns Fattigskole 500 rd., af hvis Renter nogle Fattigbørn skulde underholdes mens de gik i Skole og dem hver gives en Pontoppidans Catechismus og en Psalmebog.

Uden Ansøgning og Bekostning, dog efter Oberst Rappes Forestilling blev han 1777 gratis benaadet med General-Krigs-Kommissærs Bestalling. Han boede i den senere Tid i Lyngdal.

¹ Børge Jonassen Hielm, kvartermester ved 1. vesterlenske regiment i 1769, auditørs rang i 1806, en ære han fraba seg. Død 1810. Far til Jonas Anton Hielm, Leewy II s. 74.

² Caspar Peter Hagerup, sorenskriver i Flekkefjord 1809—1819. Olafsen I s. 143, II s. 209 f.

Efter 45 Aars Ægteskab døde hans Kone 73 Aar gammel 1786 og han selv 1789 gammel 81 Aar, og ligger begravet [ved] Lyngdals Hovedkirke Aae kaldet. Hans eget Liv og hans Forfædres og Slægtninges Liv og Levnet skrevet af ham selv fandtes blandt Scythes Papirer og eyes nu af Thygesen. —

§ [2]

Csands Garnisons-Bibliotek er formodentlig det eneste i sit Slags i begge Rigerne. Oberkrigskommissær Sørensen¹, Regiments-quartiermester og Auditør ved det Vesterlehnske Infanterie-Regiment tilkommer Æren for den heldige Idee ved at anlægge en Bogsamling af Almuesbøger af erkjendt godhed for Stedets Garnison at udbrede nyttige Kundskaber blandt de Almuesmænd og Landboere, som udgjør den, og tillige indbringe en ædlere Beskjæftigelse i Vagtstuerne. Den 28 Jan: 1811 indgav han sit Forslag desangaaende, og tilbød 95 udsøgte Værker med nogle Kaarter og Kobbere, hvorefter for nærværende Bogsamlingen bestaaer, tilligemed et laasfærdigt Skab; og under 5 April 1811 kom hans Maj: allern: Konfirmation paa Planen, med Tilkjendegivende af allerhøjest Velbehag. De sanctionerede Bestemmelser ere følgende: /: See [nedenfor].

For Inkassationen ved det leegaardske Legat havde afdøde Regem: Hjelm ansøgt og faaet 60 rd; nærværende Reg: Hr: Ober-Krigs: Sørensen har erholdt den samme Løn, men skjenket den til det herbemeldte Biblioteks Bedste.

I den Tanke, at det vilde biedrage til nyttige Kundskabers Udbredelse blandt de Almuesmænd og Landboere, der som Krigere, udgjør dette Steds Garnison, om dem gaves Adgang til nogle erkjendte gode Bøgers Læsning, fattede jeg det Forsæt, at tillade mig at tilbyde, den i vedlagte Fortegnelse anførte liden Samling af Almues Bøger, hvilken Samling — mere med Hensyn paa dens

¹ Ole Emerentius Sørensen, foran s. 272 til n. 1.

Formaal, og den Tilvæxt den mueligen tør haabe, end paa dens egentlige Værd — jeg ønsker maatte gives Navn af «Christiansands Garnisons Bibliothek, og for øvrigt — underkastes følgende Bestemmelser, om de findes værdige til allerhøyeste Sanction:

1. Bogsamlingen opbevares udi det samme følgende Bogskab, i det saa kaldede Retskammer, paa Christiansands Hovedvagt. —
2. Den undergives en Bestyrelse, bestaaende af det vesterlehnske infanterie Regiments Høystkommanderende, een af denne udnævnt Stabsofficier og Regiments Auditeur. — Er Commandantskabet og den øverste Commando ved det vesterlehnske Infanterie Regiment adskildt, og Commandanten vil deeltage i Bestyrelsen, da bortfalder den ommeldte Stabsofficers Udnævnelse dertil.
3. Den forundes derhos en Bibliotekar, som vælges af de subhalterne Officerer, der ere academici. Bibliotekaren afløses hvert halve Aar, med mindre han vælges paa nye, og dertil er villig. I den Tid han forestaaer denne denne Forretning, nyder han — om mueligt — forholdsmæssig Skaansel i Tjenesten. —
4. Bestyrelsen paaseer at Bogsamlingens Formaal fremmes, og især at Bibliotekaren opfylder de ham paaliggende Pligter. — Den fatter de Beslutninger, som Bogsamlingens Tarv maatte udkræve. — For den fremføres enhver Anke imod Bibliotekaren og ved dens Dicision afgjøres den og enhver Dispute med Laantagerne, samt ethvert Regnskabs Anliggende — endeligen Til vis bestemt Tid, i det mindste toe Gange aarlig, ved Omskifte af Bibliotekarere, samt forøvrigt saa ofte den finder for godt, undersøger den Bogsamlingen og Regnskabsvæsenets Forfatning og Orden. —

Skulde da befindes nogen Uorden eller Forsømmelse hos Bibliotekaren, da paaseer Bestyrelsen, at han uopholdelig afsættes og erstatter den foraarsagede Skade. —

5. Bibliotekaren forestaar Regnskabsvæsenet, Udlaanet af Bøger og Bogsamlingens daglige Forvaltning. — Hvad Forslag han i saa Henseende maatte gjøre blive uafvigelige Bestemmel-

ser, naar de Sanctioneres af Bestyrelsen. — Som saadanne Bestemmelser gjelder imidlertid:

- a at Bibliotekaren en Gang daglig, til en vis kundgjordt og beqvem Tid, er tilstede, og besørger Udlaanet og journaler hvad passerer. — Journalen — ført af en Officer — er altid fuldt Bevis om Udlaanet. — Den underskrives derfor af ham dagligen, og er authoriseret af Bestyrelsen. For øvrigt er den indrettet saaledes at hver Bog og haver sit særskildt Folium. —
- b at enhver Krigsmand af Garnisonen er berettiget til at erholde Laan af Samlingen, naar han med sin Compagnie Chefs Attest, har godtgjort, at han er ordentlig og skikkelig; hvilken Attest — en gang givet — gjelder indtil den tilbagekaldes. —
- c At naar Vagtmandskabet eller nogen af samme anmoder om Boglaan daa maa saadant tilstaaes fortrinligen, ligesom det og bør bemærkes i Journalen, om nogen i særdeleshed paa Vagterne eller ved andre passende Leiligheder søger at underholde sine Underordnede eller Ka

Fortegnelse

over de Almues Bøger, m:v: som Undertegnede tilbyder
til en Bogsamling for Christiansands Garnison.

★

★

- 1 Visdoms og Lyksaligheds Lære af Bastholm. —
- 2 Praktisk Religions Undervisning af P. O. Bojsen. —
- 3 Udvalgte Stykker af det gamle Testamente med Anmærkninger af Bastholm. —
- 4 Feddersens christelige Sædelære for Borgere og Landmanden oversat af von Haven. —
- 5 Menneskets Forhold til Gud af Villaumme. —
- 6 Visdomsbog for den christelige Landmand af Staal. —
- 7 Bojsens Veiledning til Huuslig Lyksalighed. —

- 8 L. Smith om Pligter imod Dyrene med Tillæg af Rahbech
- 9 Forsøg om samme af R. F. Rønne. —
- 10 Soldaten eller nyttige Lærdomme for Krigsstanden. —
- 11 } Historisk Efterretning om Mennesket i dets vilde og
- 12 } og raa Tilstand af Bastholm. —
- 13 og 14 }
- 15 Menneskets Historie ved Willoumme
- 16 Helte og berømelige Mænds Historie, af Holberg. —
- 17
- 18 Berømelige og gode Handlinger ved O. Malling. —
- 19 De vigtigste indenlandske Tildragelser og de mærkværdigste
Personers levnets Beskrivelse fra de ældre Tider til vore Dage,
af Munthe. —

★

★

- 20 Om Forfædres Tapperhed og Trofasthed i Land og Søkrige,
af Graah. —
- 21 Skildringer af navnkundige Mænd, ved Mangelstorp.
- 22 Kong Olufs Historie af Hagerup
- 23 Tordenskjolds Levnet af Carstens
- 24 Luthers Levnet, Bedrivter og Meninger af
oversat af
- 25 } Wertheims Familie en Anvisning til Børneopdragelse,
- 26 og 27 }
- 28 Peder Jensen eller Anvisning til en fornuftig Børneopdragelse
ved Guldberg. —
- 29 Kort Anvisning til Legemsøvelser et Udtog af Gusmuths Gym-
nastik ved Hjordt med et Kobber
- 30 Lærebog i Svømmekunsten af Gusmuth oversat ved Rejstrup.
- 31 Fædrelandets Geografie ved Munthe. —
- 32 Beskrivelse over Norge ved Bing
- 33 Svensens Regnebog. —
- 34 Werfels Anvisning til at regne i Hovedet
- 35 Veivisning for Bonden til selv at maale sin Jord af Aabye

- 36 } Mekanik til Nytte og Fornøjelse i det daglige Liv ved Lindrup.
 37 }
- 38 Helmut's Naturlære for Menig-Mand med Tillæg af Borch. —
- 39 Philosophie for Ulærde af Bastholm. —
- 40 Inledning til Almindelig Naturkyndighed for Dyrslæger af Abilgaard og Wiborg.
- 41 Udførlig Forskrivter til Lynilds Afledning paa alle Slags Bygninger af Reimarus. —
- 42 }
 43 } Funkes Naturhistorie med Kobbere og et Anhang. —
 44 }
- 45 Rafns Dyrenes Naturhistorie for hver Mand. —
- 46 Mærkværdige og Lærerige Anekdoter om Dyrene oversat af Kjelsen.
- 47 Den norske Bondes Pligter og Rettigheder ved Hagerup. —
- 48 Olufsens oekonomiske Analer. —
- 49 Fedrelandske Ideer af Aal. —
- 50 Om Hampens Dyrkning og Tilberedning af Aarflot. —
- 51 Om de tjenstligste Gjødnings Midler af
- 52 Om norske Træefrugtskoler, af Fjellmann. —
- 53 Anvisning til at behandle Hesters Qværke m.v: af Wiborg. —
- 54 Veiledning til en forbedret Faareavl af Abildgaard og Wiborg.
- 55 } Almindelig oekonomisk chymisk technologisk Huus og Kunst-
 56 } bog, af J. F. Bergsøe. —
- 57 Pettersen om Koekopperne. 3 Oplag.
- 58 Om de bedste Rednings midler for Skindøde, af Mangor. —
- 59 Historisk Udsigt over Redningsanstalter for Drukne; og Underretning om de bedste Midler, ved hvilke de igjen kunne bringes til Live, udgivet af Herholt og Ravn. —
- 60 } Erfaringsskole for dem der elsker Livets Helbreden og deres
 61 } Tilfredshed. —
 62 }
- 63 Becher. Nød og Hjælpbog for Bondestanden eller Beskrivelse

- over Landsbyen Egerup i dens Lykke og Ulykke. Omarbejdet
og udgivet af C. G. Rafn.
- 64 Hjælpemidler til Overtroens Udryddelse og Forstandens Op-
lysning i Samtale og Fortællinger udgiven af Hallager
- 65 Snels Exempelbog for Borger og Landalmuen til Sædernes
Forbedring og en behagelig Tidsfordriv, oversadt af Hallager
- 66 Historiebog moerende og underholdende for den hæderlige
Bondestand. 2 Oplag 1802. —
- 67 L. Hasse — Almues Vennen. 2 Oplag med 25 Almues Sange.
- 68} Hasse Almueslærer, 2 Bind med 1 Anhang om Bondens Frihed
69} ianledning af Forordningen af 20 Juni 1788. —
- 70 Hasses Landsbyeselskabet. —
- 71 Helsingørs Budet, eller nyttige og morende Samtaler af Saltz-
mann. —
- 72 Bondephilosophi, indeholdende en Samling af Tildragelser,
som formedelst Landalmuens Uvidenhed har havt de skade-
ligste Følger, oversat af Wessel. —
- 73 Vade Micum for tænkende Læsere af O. Wolf
- 74} Saltzmans Constants curiøse Levnet og besynderlige Fatali-
75} teter, oversat af Haste. —
76}
- 77 David Claus en Sædelære for gode Mennesker i alle
Stænder. —
- 78} Heremanden Brahe og Bønderne i Ørbye af Pestaloxxi, over-
79} sat af Nyrop. 2 Dele. —
- 80 Jesper Hansens Historie, hvorledes han ved Tidens gode
Anvendelse blev af en Betlerdreng til en agtbar og velholden
Bonde, udgivet af Storm.
- 81 Overmod gjør sjelden god, oversat af F. H. Guldberg. —
- 82 Christen Faaestad eller en udførlig meget lystelig og lærerig
Historie om en fattig Bondekarl der blev til en Friherre. — efter
Saltzmann af A. K. Holm. —
- 83 Engels. Lorentz Stork, oversat af Rahbek. —

- 84 Peder Syvs kjernefulde Ordsprog udgivne af Nyrop. —
 85 Storms Fabler og Fortellinger.
 86 Holbergs Comedier.
 87 Niels Ebbesen af Lander
 88 Sognefogden. —
 89 Skottekrigen af Rahbech. —
 90 } Samsøes Skrifter. —
 91 }
 92 to Hundrede Kjæmpeviser om danske Konger og andre. —
 93 Frimanns Almues Sanger
 94 Den norske Budstikke af Falsen. —
 95 Brorsons Moral for Krigen —
 Justs — geografiske Land Kartter med tilføjede Beskrivelse over
 Dannemark, Norge, Europa og Jordkloden —

Kobber.

Kong Frid. 6. stukket af Clement

Prins Christian August —

Et laasfærdigt Bogskab

Penge —

Rd —

§ [3. Aviser.]

1769 fik en Kontrollør Dreyer¹ i Arendal, i Kjøbenhavn bekendt under Navn af Luft-Sekretær, K: Tilladelse til at oprette et Adresse Kontor i Arendal. Han udgav derfor ugentlig et Blad paa et halvt Ark skreven, under Titel af Kongelig privilegerede Adresse-Kontors-Efterretninger udi Cstiansands-Stift. Men da strax derefter blev forflyttet, udkom kun 6 Nummere. Et Par Aar derefter fik en Bogtrykkersvend fra Trohjem Andreas Svane²

¹ Hans Dreyer, kontrollør og tollbetjent i Kristiansand, fikk sin tillatelse i 1768. Steen I s. 362. Dreyer kjøpte hus i Kristiansand i 1765, Østre Strandgt. nr. 1. Avisen var til å begynne med håndskrevet. Leewy II s. 23, 29 f.

² Andreas Swane. Det første nr. av hans avis kom 5. januar 1780. Steen I s. 362; Leewy I s. 19, 131 f.

Kongl: Privil: paa at nedsætte sig som Bogtrykker i Csand. 1780*) begyndte han at udgive et Ugentlig Blad under Navn af Csandske Ugeblade, der i mange Aar vare meget interessante for Byens Indvaanere, men siden lidt efter lidt dog antog en blot Avises skikkelse. Men 1788 maatte han formedelst usle Omstændigheder forlade Trykkeriet, og var der da et heelt Aar intet Trykkerie i Staden og Stiftet.

Raadmand Gluckstad¹ og Kjøbm: D: Isaachsen kjøbte de overblevne Bogstaver søgte om og erholdt Privil: under 18 Dec: 1789 paa at anlægge et Adresse Kontor og Bogtrykkerie, som stedse skal følge hinanden, hvorpaa dette Kontors Efterretninger tog sin Begynd: 1790. og blev ved Kanc: Prom af 15 Dec: 1792 befalet at indføre i Bladene uden Betaling, de Kongl: og Øvrighedens Befalinger og Foranstaltn: som forlanges indrykkede.

§ [4.]

1790 oprettedes et Læseselskab, der aarligen indkjøbte for en bestemt Sum de bedste og nyeste udkomne Skrifter. 5 rd. Indskud, 3 rd. aarlig. Og naar Selskabet een Gang skulde ophøre, da skulde den hele Bogsamling tilhøre Csands By, som Begyndelse til et offentlig Bibliotek.

Tillegg til s. 248 I.

Retterne

Mandag holdes Raadstue-Ret til Sagers Afhandling, og om *Torsdag* til Deliberation mellem Magistraten om Stadens Affærer, Resolutioner paa Ansøgninger etc: *Tirsdag* efter Reskr: 8 Juni 1759 holdes Bythinget, *Onsdag* Politiretten. Laugthingsretten, nu Stifts-overretten, holdes *Onsdag* og *Fredag*. Alle paa Raadstuen.

I Aaret 1797 i Forligelses-Kommissionen foretagen 149 Sager,

*) Kong: Priv: som Bogtrykker og Boghandler i Csands Stift.

¹ Michael Glückstad, viserrådmand 1785, virkelig rådmand 1810.

forligte 80. Til Retten henviste 69 og der indstævnte 18. Politie Sager foretagen 3 forligte 1 paadømte 2.

1799 foretagne 183 forligte 125, udsatte 1, til Retten henviiste 57, der indstevnte 8. Politie-Sager 16 forligte 10. paadømte 6.

Priv: 29 Jan: 1672 Laugrettesmænd skal Magistraten tage i Eed, førend de betjene Retten. Siden Forordn: 11 Aug: 1797 tages de i Eed af Byfogden

CAP:

om Brandvæsenet

§ [1]

Gadernes Oplysning

1801 blev anskaffet Gadelygter efter Indbyggernes eenstemmige Ønske*) og sanctioneret ved Resk: af 11 Sept: 1801. Der blev 71 Lygter anskaffede. Indretningen kostede Byen circa 8 à 900 rd. og siden i aarlig Vedligeholdelse 3 à 400 rd. Imidlertid blev Indbyggerne snart kjed af Indretningen, da de for disse mange Penge havde saa liden Nytte; thi 1) var de anskaffede Løgters Antal for lidet til Byens Strækning, stode for langt fra hinanden og kunde kun gjøre liden Nytte, 2) var deres lysning paa den Plet de stode, for liden, thi formedelst Gadernes Bredde og Lighed og de lave Huse og Plankværker, og den deraf følgende store Træk, samt Mangel paa Opsyn af Vægterne brændte de svagt og sluktes snart. 3) Var tilsynet med dem slet, man brugte dramen til noget andet end Løgterne, som og vare slette. Ikke desto mindre kunde Indretningen ey hæves uden af Kongen, og om den blev det, vilde Byen dog derfor ikke vorde lettet for Udgifter; thi til den offentlige Sikkerhed maatte da en Brandvagt, som tilforn, indføres. Saadan Brandvagt maatte i det mindste hver Nat bestaae af 10 à 12 Mand, for vexelviis at patrouillere om i Gaderne; naar nu ingen Mand lod sig leje til dette Brug ringere end 24 s: hver Nat, saa vilde Brandvagts-Gjenoprettelse ongefær koste Byen dobbelt saameget som Lygte Indretningen. Og Spørgsmaal om Nyttens af denne Vagt var større. Den kunde i det mindste ikke forhindre at En vandrende sær beskjenket Mand gik lige ned i Søen, heller ikke at man render med Hovedet mod et Hjørne eller mod Brandvagten selv.

*) Saa eenstemmigen var det da heller ikke; thi ogsaa imod dette var der et Parti, som sagde: «hvorfor kan vi ikke gjøre som vore Forfædre. De gik med deres egen Lygte i deres Haand og trængte ikke til fremmed Oplysning.»

1805 var man i Forlegenhed for Olje — ingen vilde have Leveransen. Man maatte bie paa et Skibs Hjemkomst fra Holland. Da det kom levertes styrkende Olje. Brand Inspectøren skulde udlevere den til Vægterne, men gjorde det ikke. Endelig maatte Politimesteren tvinge dertil. Der var da en svær Korresponce mellem Borgerne, Mag: og Stiftet derom. Borgerne vare yderst modvillige.

1806 gik det ligesaa ingen vilde gjøre Bud ved Licitationen til Trans Anskaffelse, og Representanterne maatte tvinges til at anskaffe det fornødne. Man begyndte i Aar fra Stiftets Side at tænke paa at forhøje deres Antal fra 71 til 150. Alle muelige Hindringer, som Intrigen kan udklække blev lagt i Vejen for Indretningens rigtig Udførelse, hvilket gik saavidt, at Byens Representanter paa egen Haand pønsede paa at lade Indretningen falde bort af sig selv, ved ikke at lade anskaffe af Byens Kasse de udfordrende Materialier dertil; Da dette ikke saa ligefrem kunde lade sig gjøre, indgav de Ansøgning om at Indretningen maatte hæves, paa Grund af at den, med Hensyn til de faa anskaffede Løgter, var uhensigtsmessig; men isteden for at Ansøgningen blev bevilget, fandt det Kong: D: Cancelli i Skriv: til Stiftet af 16 Dec: 1806, det nødvendigt, at Lygternes Antal skulde forhøjes til 150. Atter 1807 Ansøgte en Deel af Indvaanerne om Løgt: Afskaffelse. Mag: erklærede sig stedse derimod. 12 à 16 Mand Brandvagt à 24 s: Natten var aarlig 1100 à 1450 rd. Udgift for Byen, da derimod 150 Løgt: ey vilde koste mere end 7 à 800 rd. Endnu 1811 haves kuns 71 Gadelygter, hvoraf een er ubrugelig, dertil 10 Haandstiger, 10 Tranflasker, 10 halvpælemaal, 10 Haandlykter, en Tragte, et Halvpottemaal, et Pælemaal, alt i Brandinspectørens Forvaring. Nu er her ingen Oplysning. —

§ [2]

Besyderligt nok, at de rige ikke engang have en Lygte for deres Dør her som andre Steder. Man har to Lygter paa sine Karether og ikke een ved sin Gadedør. Det er nu ikke Moden kan jeg tænke.

[§ 3] Brandvæsenet

Den nye Pres: Berthelsen¹ fra Laurvig, der førte store Midler med sig til Byen, foranstaltede at Byen fik et Brand-Kompagnie. Brandvagten er Natte-Patrouillen blev indrettet 1782 og hævet 1801. Reskr: af 3die Julii 1782 befaler Brandvagten og indeholder alle Bestemmelser ved samme. 1689 og 91 fik Byen sit første Brandkompagnie.

Brand Insp: Paskens Indberetning om Brandkorpsets Organisation og Rettigheder 1805 samt Ober brandmester Lie i Tronhjem hans Forslag om en forbedret Forandring ved Brandkorpset sammesteds. /: hos Stiftet :/ som Magistraten ey fandt passende til Csand, formedelst Indbyggernes Uformuenhed, da Gadelysning kostede nok, og det bedste var at skaffe gode Brandredskaber, som da manglede.

Her har aldrig været ansat nogen Skorsteensfejer Inspector, men en Skorsteensfejermester med 20 rd. aarlig Løn af Byen, hans visse og uvisse Indkomster, Folkeløn fradraget, er 200 à 250* Han har altid og anden Næring, som Professionist eller Høker.

Brandstyr for 1804 for Csand Bye 921 rd. 51 s.

Indtil 1806 havde Byen benyttet en Consul Isaachsen tilhørende Sprøyte, som da opsagdes.²

I Slutningen af 1807 begyndte igjen Brandvagte som ophørte 1809 i Foraaret.

I Brand Retten sidder Magist: Byfogden begge Stads-Kaptainerne og Brand-Inspectøren.

¹ Claus Bertelsen, president 1690—1704.

* 350.

² Om Daniel Isachsens brannkorps og sprøyte (sammen med Peder Mørch), se Steen I s. 485.

§ [4]

I Aaret 1771 bestod Brandkompagniet af 120 Mand en Brand-inspectør, en Brandassistent og 3 Brandmestere.

§ [5]

Her er 10 *Vægtere*, en for hver af de 10 Gader som overskjære Byens i Længden, og 2 *Taarnvægtere*; *Vægterne* begynde at raabe om Sommeren Kl: 11 og om Vinteren Kl: 9. De faae og benytte sig af alle Aarets Fæster til at sætte Indbyggernes Taknemmelighed for deres Aarvaagenhed paa Prøve. Byen holder dem,* og naar deres Mundering er udslidt faae de en nye. reglementeret hvert 3die Aar. De ere og forsynede med hver sin Pibe og Stjerne, som gaaer ned før Morgenstjernen. Hver andet Aar faae ikke allene Gadevægterne, men og *Taarnvægterne* /! et nyt Par *Vægterstøvler*.

Pr: 10 Mars 1787 Byens 9 *Vægtere* skulle blive 1 Time længere paa Gaden om Vinteren, hvorfor de fra Aaret 1784 skulle nyde 1 rd. maanedlig i Tillæg.

Tillegg til s. 261 (n. 1)

§

Regjeringen om et Losseted for danske Fartøjer med Kornvahrer ved *Ageffest* [Agnest] i Aae Sogn mellem Mandal og Flekkefjord, hvor Almuen er fattig, og som ligger saa ubelejligh langt fra begge Toldsteder, at Rejsen og Transporten koster ham mere end det Korn han henter derfra, fandt ogsaa højst billigt.

§

At Almuen befriedes fra den Tvang at melde sig paa de Toldsteder de passerede og Tage Passersedler, og især at den befriedes

* De fik 1 rd. om Ugen, nu 2½ rd.

fra den saa kaldte Mellem- eller indenrigstold af deres Producter, viser han ligeledes at være højst billigt og nyttigt. —

Denne Erklæring af Stampe avlede de derefter udkomne Reskripter og Forordninger om Flekkefjord Mandal, Udenbyesborgere, Skippere m: m: Nemlig af 15 og 21 Febr: 1771.

Tillegg til s. 282.

Skibe

1761 havde Byen 31 meest store Skibe drægtige tilsammen 2088 $\frac{1}{2}$ ¹ Trælastlæster, hvilket udgjør 1606 $\frac{1}{2}$ ² Kommercelæster da 10 Trælastlæster gjør 13 Kommercelæster, af disse vare de fleste byggede i Norge, nogle i England, Holland og Holsteen et i Frankrig

1673 havde den 81, og 1704, da Byen var i sin største Flor 174 store og smaa Skibe, og Arendal i samme Aar 75, Risør 27, og Mandal og Flekkefjord 29 Skibe.

See Holm. 124

1673 fandtes i Csands District kun 81 Skibe og deriblandt kun 3 over 100 Læster drægtige. —

1761	Navne	Læster Trælast.	1771	Navne	Læster
Fregatter	1 Maria Christina	103 $\frac{1}{2}$	Skibe	1 Landvig	174 $\frac{1}{2}$
	2 Ma Bella	86 $\frac{1}{2}$		2 Friderich Adeler	173
	3 Sara	84		3 Emanuel	157 $\frac{1}{2}$
Skibe	4 Hibernia	181	—	4 Patriæ gratia	129 $\frac{1}{2}$
	5 Haabet	142 $\frac{3}{4}$		5 Haabet	142 $\frac{3}{4}$
	6 De 4 Søstre	137 $\frac{1}{2}$		6 Den elskv: Jomfru	106 $\frac{1}{2}$
	7 Corroborat	134 $\frac{3}{4}$		7 Samuel & Catharina	110
	8 Emanuel	119 $\frac{1}{2}$		8 Laurentius & Elizabeth	72 $\frac{1}{2}$
	9 De 7 Søstre	106 $\frac{1}{2}$		9 De 6 Søstre	106 $\frac{1}{2}$
	10 De 2 Brødre	102		10 De 2 Brødre	102
	11 Johanne Christine	70 $\frac{1}{4}$	Brigantin	Den flyvende Engel	88
	12 Christina	70		12 De 2 Brødre	38 $\frac{1}{2}$
	13 St: Anna	61		13 Anna Blata	53

^{1 2} Regnestykket blir riktig når tallene byttes om.

1761	Navne	Læster Trælast.	1771	Navne	Læster
	14 Palmetræet	202	Brig	14 Constantia	66
	15 Elizabeth Bolette	80	—	15 Else Bolette	81
	16 Ambrosia	61	—	16 Getske Margrethe	48
	17 Ebenezer	67½	Snov	17 Michael & Christina	79
Brig	18 Edvard	42	—	18 St: Hans	82½
Brigantin	19 De 3 Venner	46	—	19 Inger Helena	47
Snauer	20 Apollona	83¼	—	20 Appollona	83¼
	21 Emanuel	78	—	21 Emanuel	78
	22 The Sea Flourth	61	Galliot	De 6 Sødskende	80
	23 Providentia	58½	Snov	23 Providentia	58
	24 Fortuna	58½	Galliot	De geresolverte Fortuna	36
	25 Providentia	47	Snov	25 Providentia	51¾
3 Mastet			Galliot	26 Fortuna	48¼
Galliot	26 Fortuna	48¼	Galliaser	Cain	42½
Galliaser	27 Elizabeth Chatrina	16	—	28 Anna Christina	13½
	28 Anne Christina	20	—	29 Haabet	46
Slupper	29 Chatrina	34	—	30 Strandmaagen	44
Koffen	30 De 9 Søkende	32	—	31 Hazard	41
Hummer-			—	32 Waldborg	20¼
hukkert	31 Sandflye	25½	—	33 Susanna Maria	13½
	32: St: Peter	31½	—	34 Haabets Anker	11
Jagten	33 Emanuel	8	—	35 Patientia	10½
			Hukkert	Severina Dorothea	45
			—	37 De 3 Venner	37
			Slupper	Haabet	34
			—	39 Jæger'en	12
			Hummer-		
			hukkert	St: Peter	28
			—	41 Sandflye	27
			Skonnert	42 Steenberg	21½

Tilsammen

Desuden 12 à 16 Jagter af 2—3 Læsters Drægtighed, som fare i og uden Told-districtet.

Af ovenanførte Skibe foer 4 paa Vestindien, de øvrige paa England Skotland, Frankrig, Østersøen og Danmark. —

I Aaret 1790	Skibenes Antal	Kom:Læst	Drenge	Matroser	Skippere og Styrm:	Summa
hvoraf 38 bygget i Christiansand	52	3336	70	301	115	486

Aar	Skibe			Brigger			Koffer Galleaser Smakker og Hukkerter			Slupper			Jagter og Kuttere			Skonnerter og Luggere			Baade			Tilsammen			Bemanding, Skippere, Styrmænd og Folket
	Antal	Com- merce Læster	hvoraf bygget i Csand	Antal	Commer Læst:	hvoraf Bygget i Csand	Ant:	Com Læst	hvoraf bygget i Csand	Antal	Comm: Læst:	hvoraf bygget i Christi- ans:	Antal	Com: Læst:	hvoraf bygg i Csand	Antal	Com- Læst:	hvoraf Byg- i Csand	Antal	Com: Læst:	hvoraf Byg i Csand	Fartøy -er	Com- merce Læster	hvoraf bygget i Csand	
1800 Desuden Hjemme- hørende i Districtet	10	1137	5	48	2406½	20	28	681½	"	8	103	6	3	22½	2	3	72	1	5	15	"	105	4437	34	618
	1	72	"	1	46	"	2	30½	"	1	17	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	5	165	"	27
Summa	11 ¹	1209	5	49 ¹	2452½	20	30	712	"	8	120	6	3	22½	2	3	72	1	5	15	"	110	4602	34	645
1802 District:	12	1071	6	52	2563	18	24	553	"	5	61	4	4	19½	3	3	72	1	8	23½	7	108	4363	39	537
	1	72	"	"	"	"	2	24½	"	1	17	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	4	116½	"	20
Summa	13	1143	6	52	2563	18	26	577½	"	6	78	4	4	19½	3	3	72	1	8	23½	7	112	4479½	39	557
1804 Dictrict	15	1112	7	41	2190	19	28	710	1	6	95	3	8	45½	4	2	44½	1	9	27	8	109	4224	43	547
	1	72	"	"	"	"	2	24½	"	"	"	"	"	"	"	1	20	"	"	"	"	4	116½	"	19
Sum:	16	1184	7	41	2190	19	30	734½	1	6	95	3	8	45½	4	3	64½	1	9	27	8	113 ^a	4340½	43	566
1805 Distr:	13	963	6	44	2106	17	25	627½	1	7	97½	5	8	45½	5	3	75	3	8	23½	7	108	3937	44	573
	1	72	"	"	"	"	2	31½	"	1	8	"	1	2	"	1	20	"	"	"	"	6	133½	"	23
Summa	14	1035	6	44	2106	17	27	659	1	8	105½	5	9	47½	5	4	95	3	8	23½	7	114 ^a	4070½	44	596
1806 Districtet	11	868½	6	48	2316	18	27	579½	2	8	114	6	8	45½	6	5	126½	4	9	27½	8	116	4077½	50	608
	1	72	"	"	"	"	6	111	1	1	8	"	2	6	"	1	20	"	"	"	"	11	217	1	30
Summa	12	940½	6	48	2316	18	33	690½	3	9	122	6	10	51½	6	6	146½	4	9	27½	8	127	4294½	51	638
1808 Districtet	7	632	4	50	2244	16	32	775½	1	18	283	10	11	73½	9	8	121	6	15	43	8	141	4152	54	
	1	72	"	"	"	"	5	86½	"	2	29½	"	2	9½	"	1	20	"	"	"	"	11	197½	"	
Summa	8	704	4	50	2244	16	37	862	1	20	312½	10	13	83	9	9	141	6	15	43	8	152	4349½	54	^b
Af disse har Fjenden taget ⁴	"	"	"	4	"	"	6	"	"	6	"	"	2	"	"	1	"	"	2	"	"	21	"	"	
Tilsammen tabt og forlirst.....																					12	33	De øvrige Fartøyer laae nesten alle hjemme uden Fart		
1810 Distr:	22	2381	3	68	3369½	18	61	1583½	8	57	594½	39	25	173½	9	12	234½	10	21	59	20				
	1	72	"	"	"	"	4	58½	"	"	"	"	"	"	"	1	20	"	"	"	"				
1810 Distr:	21	2281	3	67	3312	18	58	1502½	8	57	594½	39	24	169½	9	12	234½	10	21	59	20	260	8272½	107	795
	1	72	"	"	"	"	4	58½	"	"	"	"	"	"	"	1	20	"	"	"	"	6	150½	"	27
Summa	22	2353	3	67	3312	18	62	1561	8	57	594½	39	24	169½	9	13	354½	10	21 ^b	59	20	266	8423	107	822
Tagne af Fjenden Bortblevne og forliste Solgte til andre steder	1	42	"	9	362	"	13	308	11	11	116½	"	3	15½	"	2	48	"	6	17	"	45	908½	"	
			"	5	200½	"	8	162½	"	1	13	"	"	"	"	1	12½	"	1	2	"	16	390	"	
			"	6	338½	"	5	139½	"	4	79	"	"	"	"	1	34	"	"	"	"	16	591	"	
Tilsammen	1	42	"	20	901	"	26	610	"	15	208½	Læst	3	15½	"	4	94½	"	7	19	"	77	1889½	"	
I Behold værende	21	2311		47	2411		36	951		42	386		21	154		9	160		14	40		190	6533½		

1) Skibene og Briggerne for det meste svære. Det største paa 174 Læster.

2) Desuden nogle Baade under 2 Læst. Om 7 Fartøyer har man i nogle Aar ey haft Efterretning om.

3) Desuden 4 a 6 Baade under 2 Læster.

4) Om en Galleas, 6 Hukkerter, en Slup og en Brig har man i adskillige Aar ingen Efterretning haft. En Baad 2 Slupper og en Brig forliste. Til Kapere

vare udrustede en Baad, to Jagte, en Luggere, en Skonnert. —

Foruden anførte Fartøyer gaves der 16 Baade umaalte under 2 Kom: Læster, som brugtes i Farten deels i Fjordene deels langs kysten til andre Kjøbstæder, nogle gik og til Danmark, og bleve da tagne af Fjenden. —

5) Om Bemandingen kunde ey faaes sikker Kundskab da den stedse forandres og mange ere uden Bemanding.

6) Desuden var der Aar 1810 i Csand 7 Baade under 2 Læster. Af svære Skibe var det største Kronprints Friderik 240 Kom: Læster. Ved at tilkjøbe sig en Deel af de opbragte Skibe har Indvaanerne forøget sit Antal Fartøyer.

NB: i denne Liste er ey indbefattet de Fartøyer, som her ere byggede for Provi-derings-Commissionen.

§
Skibe

See Holm 124

Ved Udgangen af 1799 i Csands Tolddistrict:

Skibe	7	Kommerce	Skibenes
Brigger	48	Læste-	Be
Galeaser	11	Drægtig	mand
Hukkerter	9	hed	ning
Slupper	8	til sam	paa
Smakker	3	men	samme
1 Snov, 1 Tjelk, 1 Kof, 1 Skøyte	7		Tid
Jagter og Baade maalede	7		tilsammen
Tilsammen	98	4080 $\frac{3}{4}$	658 Pers

Af disse eyede 2 Kjøbmænd i Csand hver 16 Skibe

2 Brigger var 52 Aar gamle. —

Af Brigger indtil nogle og halvfjerds Kommercelæster bestaaer den største Deel af Byens Fartøyer, som de der ere mest passende for Bjelkelasten, Byens Handels-Artikler, og til den Smaalast-handel med Smaastederne i Skotland og England, hvor deels de svære Skibe, der stikker dyb ikke vilde kunne løbe ind, deels en saa stor Ladning Trælast ikke vilde behøves og være afsættelig. Byen har havt indtil over 20 store Skibe, hvoraf nogle over 200 Kommercelæster, men disse brugtes til Farten paa Indien og Middelhavet, deels til at tage Fragt paa Østlandet med Planker og Bord til London.

Til Kapere blev i Aaret 1810 følgende Skibe brugte

- 1 Baad
- 2 Jagte
- 3 Slupper
- 3 Kuttere
- 2 Skonnerter

I alt 11 Fartøyer til Kaperie.

Galleaser er ikke efter Csands, og alle dem Byen har, ere andensteds byggede, og tilkjøbte. Om Havne-Commissionen.

Brændeviins-Brænderie

I Anledning af Forord: 4 Juli 1689, maa ingen i Csands Bye og District uden virkelig Borger brænde Brændeviin; undtagen Gjestgivere Pro.... Fogder Proprietære og andre Betjente paa La.... som maa brænde til Huusbehov. Resk: 2 Sept.... bekræftet. —

1697 forbød Magistraten at formedelst Vinterens Hindring i Kornvares Indførsel i Norge og Aarets ringe Avl, maatte Brændeviin i Byen og Districtet ikke brændes, førend 1 Tønde Rug kunde faaes for 2 rd 1 ort og Malt eller Byg for 1 rd, og lod forsegle og optegne Kjedlerne, hvilket Kongen approberede.

I Følge Forord: af 22 Juni 1792 var der adskillige som etablerede Brændeviinsbrænderier i deres Huse, hvortil nogle af den arbejdende Klasse da bleve meddeelte Borgerskab. De bleve ved et Par Aar men siden tabte det sig bestandig indtil de ganske ophørte 1801. Aarsagen til at hverken private eller interesseredes Brænderier kunde staae sig var, at de ey kunde holde Prisen med Flensborgerne, der indførte og indfører saa store Qvantiteter, at baade Byen og Landet kan forsynes derved. «Han har slaaes med en Flensborger», sagde man om en Fuld.

Det første Anlæg skeede Aaret 1799. Den som samlede Subskribenter dertil var Kjøb: Sanne. Først inddeelt i 40 Actier, man fik kun 39 Subsk.; fra 1 til 3 Actier per Mand. Sønnen I: Sanne lod sin Fader M: Sanne komme fra Strømstad i Sverrig, som bragte med sig svenske Tømmermænd, der opførte Bygningen af Bindingsværk og ved den Lejlighed lærte vore Tømmermænd at bygge Bindingsværk; hvilket var den eneste Nytte Brænderie-Projectet har gjort. Ved Udgangen af 1801, da alt var i Stand havde det Hele med Inventarium og alt kostet circa 18000 rd. 1802 skulde det store første Forsøg gaae for sig. Om endskjøndt Kornvahrenes det Aar vare billige og Inderessentskabet fik købt et Parti havareret Kornvahre for meget billig Priis faldt det dog saaledes ud, at det var øjensynligt, at det ey kunde lønne sig, hvortil end

ydermere kan tjene til Beviis, at selv den bedste østersøiske Rug, som Apothekeren selv forestod Brændingen af, og som havde kostet 80 rd. bragtes kun ud til 30 r; dog blev der endnu en liden Fordeel formedelst de forbem: slette Vahrer, som de fik for saa godt Kjøb. Interessentskabets Mod faldt, og det end mere, da deres Ansøgning om Konsumtionens Nedsættelse, og om Fritagelse for en ved Fattigvæsens-Planen paabudne 1 Skil: Afgift per Potte Brænde, ikke blev bevilget, saa at Værket i 1803 hvilede. Hidtil havde Værket haft en Brændemester fra Danmark, som ikke var af de bedste eller redeligste. Men i Aarene 1804 og 5 blev 2 Mestere fra Sverrig forskrevne, ved hvilke der da blev anstillet nye Prøver i samme Aar, der faldt ud saaledes at Pengeløbet af Producenterne forholdt sig til Indkjøbs-Udgifterne til Materialierne som 5 til 11, uagtet de nye Mestere havde gjort nogle smaae Forandringer ved Indretningerne. Da det saaledes ej i Fredens Tid kunde lønne sig saa kunde det langt mindre i Krigens, hvorfor Interessenterne, hvis Kapitaler store frugtesløse i dette kostbare Værk, bestemte sig til at afhænde det som skede ved off: Auction i Beg: af 1811, solgt for 16000 rd omtrent.

Tillegg til s. 300.

*Lovgivninger om
Csands Indbyggeres Næringsveje*

[§ 1]

Vognmænd. 1789 oprettedes et Vognmandslaug, hvis Laugs-artikler forfattede af Mag: konfirmeredes under 16 Oct:

Resk: 27 Maj 1803, skulle skydse Rejsende og Extraposter for den det nu ophævede Vognmands Laug forhen tilstaaede Betaling 72 s per Miil. Skydsskafferen 6 s:

[§ 2]

Ordentlige *Favnesættere* bleve først 1799 beskikkede.

[§ 3]

Apothekeren. Reskripterne af 19 Nov: 1773 og 16 Dec: 1774. Hiint giver Csands Apoteker samme Inquisitions-Frihed som Apot: i Khavn og Christiania, og dette at Politierette skal kortelig afgjøre de Sager, Apot: maatte anlægge mod dem der præjudicere ham i hans Apoteker Næring og dømme dem i Mulct fra 10—40 rd. og Medikam: konfiskere, efter Resk: for Bergen 1 Dec: 1774.

§ [4]

Cancellie-Ordre af 18 Maj 1782 befaler Haandværkerne i Csand at forsyne sig med Læredrenge af Byens indfødte Børn.

§ [5]

Den Kong Resolution af 30 Dec: 1785 bevilger *Guldsmedene* i Cstiansand, som da vare 4, et Laug efter deres Ansøgning, hvor-med de i alle Maader skal rette sig efter de Guldsmedene i Chiania under 6 Maj 1718 forundte Laugs-Artikler, og maa de allene for-færdige Guld Arbejde af Dukat Guld til 23 Carat, og Kronguld til 21 Carat, samt Sølvarbejde ey af ringere Gehalt end 13½ lødigt. I Lauget skal indskrives alle andre Stiftets Guldsmede, og ingen Mester eller Svend maa nedsætte sig i nogen Stad eller Plads i Stiftet, førend de have gjort Mesterstykke for Oldermænden i Csand o:s:v: —

§ [6]

Resk: af 15 Feb: 1799 extenderer Reskript af 1ste Dec: 1786 for Christiania om Bagernes Forraad af Korn med videre til Csand.

§ [7]

Priv: 30 Apr: 1643, at Søfolkene i Districte maatte ej begive sig udenlands og tjene paa fremmede Skibe, saalænge de kunde faae hyre hos Borgerne.

Priv: 29 Jan: 1672. Skippere og Styr mænd udi Districtet skulle tage Borgerskab i Byen, og naar Seiladsen tiltager skal den tillades at oprette et Skipperlaug. Resk: 12 Juni 1697 at et Skipperlaug maa indrettes, og at Vedkommende skulle rette sig efter de Skipperlauget i Kjøbenhavn givne Artikler af 16 Maj 1685. «Alle inden- og udenbyes Skippere skulle tage Borgerskab og boe i Byen, aarlig tage deres Søepas af Magistraten til Beviis at de have overvintret i Byen, uden hvilket Tolderen ey skal forsyne dem med Toldseddel. Tolder og Magistrat, som forseer sig herimod skal have Embede forbrudt og bøde 500 rd. Moderation af 15 Apr: 1690. —

Resk: 21 Aug: 1750 at ingen maa fare som Skipper uden Borgerskab etc: suspenderet indtil Kommissionen kommer i Stand ved Resk 23.[4]. 1751. —

Det vilde efter Stampes Mening gjøre Fragterne lettere, naar det tillodes Skipperborgerne at boe udenfor Byen, hvor de vilde. Om deres Handel see Bogen om Handelen See Arendrup.

§ [8]

Sammesteds[?]: «Magistraten skal beskikke de fornødne *Bart-skjærere*.

§ [9]

Forordn: 14 Jan: 1688 Art: 12. Saamange Bagere, Bryggere, og Slagtere, som fornøden gjøres skal af Magistraten forordnes og beskikkes, og de beskikkede skulle *allene* have Frihed at sælge Brød, Øll og færsK Kjød til Fremmede og Byens Indbyggere. Og Bryggere maa skjenke af deres eget bryggede Øll i deres Huse.

§ [10]

Ved Reskript 1708, 20 Jan: blev det tilladt de enrollerede Søefolk at bage Huusbager brød og sælge, men ej Simle og Hvedebrød som det Aaret før oprettede Bagerlaug egentlig tilkom.

[§ 11]

Haandværksfolk, der angive sig for Mester, skulle anvise Magistraten deres Geburts- og Lærebrev, saa og for hvad Laugs Skjønsomhed er før beviist at være dygtige Mestere, item hvad Svenne og andre Folk de holde hos hvem de have lært, om de ere saa dygtige at Folk kan være holden med deres Arbejde. —

Alle slags fremmede Haandværksfolk, som nedsætte sig i Csand skal deres Livstid være frie for Formynderskaber, og i de 6 første Aar for Byens Tyngde Bestillinger og Paalæg. —

§ [12]

Resk: 2 Sept: 1735 Af Øvrigheden og de 12 Mænd skal udnævnes et vist Antal af de fattiges Borgere og Borger-Enker, eller andre som maatte anmelde sig til den Handel, til at ernære sig ved Brændeviins Brænden, men de maa ey nedsætte sig i de reale Gader. bekræftet ved Priv: 31 Jan: 1738 /see samme/

§ [13]

Resk: 26 Febr: 1785 og gifte Svenner, som ville vente at blive Mestere, skulle erlægge 4 s: maanedlig til Svendeladen.

§ [14]

1784 tænkte Magistraten paa at oprette et ordentlig Slagterlaug.

Tillegg til s. 301 (n. 1).

Indbyggernes Næringsveje.

[§ 1: Borgerstatistikk]

Er meget enkelt og nesten indskrænket til een Gjenstand, nemlig de Fyrrestokke hvormed Byen handler, een Deel er beskjæftiget

med at hugge dem til, en anden med at købe og indskibe dem en tredje med at Udføre dem. Jeg inddeler dem derfor i 1. *Handelsmænd* af enhver Orden lige fra Grossereren indtil den der sælge for een Skilling Smør. Hertil hører og Skibsværfterne. 2) Skippere og Sømænd. 3) Tømmermænd og Lastehuggere. 4) Haandværksfolk. 5) Embedsmændene. De ere arrangerede efter Talrigheden.

General-Tabel
over
Csands Indbyggere efter deres Næringsveje

Aar	1771	1785	1791	1801 1810	1811
Kjøbmænd og Handlende	32	28	31	45	97
Spekhøkere og Vertshusholdere	3	4	18	48	57
Skibsbygmestere	2		2		5, en tillige Kjøbmand
Skippere	13	19	24	64	96, 20 tillige Kjøbmænd eller Høkere.
Styrmænd				1810: 31	
Sømænd				1810: 115	
Tømmermænd	10			1810 184	
Daglønnerere og Huggere				1810 46	
Sælgekoner antagne					7
Tjenestepiger				Aaret 1810 461 à 500	vist 500
Tjenere og Gaardskarle				1810 35	
Krambodkarle og Kontorbetjente				1810 33	
Blikkenslagere					1
Bagere	2				2
Barberer					1
Blytækkere					

Mag: indberettede 1810 paa den Kong: interim Regj: Kommissions Forespørgsel at der intet Selskab gaves i Byen til at opmuntre national Industrie.

Den vigtigste Næringsvej er Snyderiet see Kapt: om Moraliteten. [s. 344 f.]

Aar	1771	1785	1791	1801 1810	1811
Bogtrykker					1 tillige Kjøbmand
Bogbindere	1				2 tillige Spekhøkere
Brændevinsbrændere	50	priviligerede			
Brøndbygger					1
Bryggere					
Bundtmagere	2				1
Bøtkere	2				4 En tillige Høker
Dreyere	1				3
Dugmagere					
Dyrlæge				1810 1	tillige Skarpretter
Feltberedere	1				
Fiskere				1810 8	
Færgemænd				1810 2	
Frage- og Jagtemænd				1810 9	
Garvere	1			2	
Gjørtlere					1 tillige Klokkest: og Kobbers:
Gartnere				1810 4	
Glarmestere	2				1
Grov og Kleinsmed	7	Laug			11 En Høker
Guldsmede	4			2	3 En Slagter saalænge Krigen varer
Hægler				1810 2	
Hattemagere	1			2	2
Hjulmænd	1				
Klokkestøbere	1	Klokkestøber			
Kardemagere				1810 1	1 Høker
Knapmagere	1				1
Kobbersmede	1	1		1	1
Carduanberedere					1 Huusnæring
Enker				1810=160	
Lodser				1810 6	
Malere	2				1 tillige Glarmester
Muurmestere, Gibsere og Steenhuggere	2				4
Møllebyggere				1810 2	
Møllere	2				
Naalemagere					
Pottemag:	1				
Posementmagere					
Pram- og Steenførere, —					
Rebslagere	1				

Aar	1771	1785	1791	1801 1810	1811
Sadelmagere	1				2
Sejl- Flag- og Kompasmagere	2				5
Skomagere	8	Laug			29
Skoflikkere				1810	3
Skorsteensfejere					
Skrædere	8	Laug			9
Skjærsliber				1810	1
Slagtere	5				3
Snedkere	8	Laug			17 En Høker
Stolemagere	1				2
Sverdfegere					
Tobakspindere	3				1 Tillige Handlende
Tindstøber	1				1
Tøjmagere					
Uhrmagere	1				4 En Høker
Vognmænd	10				8, tre Høkere
Vævere	3			1810	1
Haandværkssvende					
Haandværksdreng					
Kirkebetjente					
Lærerstanden					
Landofficerer					
Militære					
Sø officerer					60
Toldbetjente					
Mæglere					
Magistrat					
Stiftøvrighed og Ret					
Læger og Apotheker					
Politiet					
Byskriver, Fogd					
Tjener, Veyer,					
Maaler, Vrag					
Priisret.					
Andre kongelige Betjente.					
Ved Værftet.					
Bedemænd					1
Uden bestemt Næringsvej					
Almisselemmer.					
Børn					
Parukmagere	4	Laug		1	1
Skibsredere og Skippere som bor uden- for Byen, men derfra have deres					
Næring	4	8	11	52	94

Adskillige, som boe i Byen og med speciel Tilladelse handle uden Borgerskab

<i>Bagerske og Høkere</i>		1 i Følge Lovens 2-13-9.
Krambodhandlerske		1
Tilladt at slagte og sælge Kjød saalænge Krigen varer ..	1 Guldsmed 1 Matroskone 1 Grenader	3
Slagter indtil videre		2
Grovtrødbagerske og Smør og Ostehandlerske	1	} 5 saalænge Krigen varer
« « og Vertinde for Bønder	1	
Grovtrødbagerske	3	1
Bryggerske og Bagerske — saalænge Krigen		1
Vertshuusholdere og grovtrødbagere	3	} 4
Grovtrødbager 1 Skomager	1	
Vert for fremmede Søefolk <i>Saalænge Krigen</i>		1
Smaahandlersker saalænge Krigen varer		2
Vertshuusholderske og Smaahandlerske saalænge etc:		1
Vertshuusholder for Bønder og Søefa: saalænge etc:		4, hvoraf 1 Skorsteens- fejer
Billiardholdere — 1 Mægler, 1 Battaillons-Chirurg		2
Kjørere		3
Glarimester saalænge Krigen varer		1
Borgerlig næring tilladt		1
Høkere		3
Høkerske		1
Tilsammen		35
Guldsmeden, Grenaderen, Skomageren, Mægler: og Chicurg og Skorsteensfeyeren fraregnede		29

Borgere henhørende under Mandals Tolddistrict

Kjøbmænd og Handlende som erlægge den ved Rescript: af 9 Nov: 1785 paabudne Consumption

Kjøbmænd og Handlende — 35, to tillige Skipper

Professionister — 9, Skipperborgere 63

Handlersker uden Borgerskab 2, men med Kongl: Tilladelse

		<i>Flekkefjords District</i>
Kjøbmænd og Handlende	—	33
Høkere og Smaahandlere	—	5
Professionister	—	6
Skipperborgere	—	160
Handlende uden Borgerskab		2, men med Kongl: Tilladelse

§ [2]

Fiskerierne

Aarsag til Fiskeriernes slette Udfald er Folkenes Uduelighed saasnart de kom fra Land gjorde de ikke andet end drak.

1805. Til den aabne Søe C: Moe¹ udsendte 3 Fiskerfartøyer paa Fangst i Nordsøen, men, formedelst indtræffende Stormvejr, lidte Tab. Forresten omkring Byen knap til Byens Brug. Mandal derimod samme Aar fisket i aaben Søe, og udskibet til fremmede Steder 310 Tønder Torsk og 21500 Stykker Hummer, og Flekkefjord Torsk og Sild for 500 rd. samt 5000 Hummer til London.

Farsund fisket Sild 447 Tønder

Torsk 1747 $\frac{1}{4}$ «

2194 $\frac{1}{4}$ Tønde Fiskevarer

Foruden et Skib under Island fangst og til Klipfisk virket en stor Deel, som gik directe til Middelhavet.

1806 do do 3 Fartøyer 155 Tønder Torsk til Holland.

Mandal 175 T: Torsk } udskibet
24500 Hummer }

Flekkefjord 598 T: Sild og Torsk, udskibet

Fahrsund 1050 T: Sild } udskibet
1442 T: Torsk }

2492 T

¹ C: for consul (Niels) Moe.

1807 af Konsul Moe 2 Fiskerfart: det ene fisket saltet og tilvirket
15 T: Kablian det andet intet.

I og omkring Byen som sædvanlig.

Mandal 14000 Hummer. Laxefiskeriet maadeligt.

Flekkefjord 372 Torsk, udført deraf 70 Tønder, formedelst
Krigen oplagt 302 Tønder. Fremdeles fisket 82 Tønder
Brisling, 24 Voger Sey og 11½ Vog Klipfisk.

Fahrsund — 75 Tønder Sild, 1363¼ Tønde Torsk og andre Sorter.

1808 Ingen Fiskerier i aaben Sø formedelst Krigen.

Ligesaa i 1810 og 1811.

Laxefiskerierne formindskes formedelst Elvenes tilstopning.

§

Priv: 15 Nov: 1665 Indhold:

1

Kongen ønsker der maa indrettes et *Dogger- og Backe-Fiskerie* i Csand til Byens Tiltagelse og Fordeel; men det synes ikke uden sære Privilegier at kunne bestaae og trives. Derfor gives enhver i Byen boende følgende.

1

De Folk, som behøves til Bacheskuderne skulle være frie for Udskrivelse, og Magistraten skal holde rigtige Ruller over dem.

2.

Bemeldte Folk med Skipper og Styrmand skulle være fri for Skat, dog skal Magistraten svare de allerede paabudne Skatter, eller og dem herefter lige ved andre efter billig Proportion kan tilkomme.

3

Fartøyerne være frie for al Paalæg naar de bygges og bruges, og naar de inden 3 Aars Forløb er 300 Korn Tønder drægtige.

4.

Fisken skal ey andensteds forhandles end i Csand, under sammes fortabelse til K: B og F:, og der af lægge den 20de Fisk til Kongen. Presidenten skal have Indseende dermed, og gjøre Rigtighed derfor.

5.

Bønder, som ey kan ernære sig af deres Jorder uden Søfart og Handel med deres Skuder skulle, under dissers Fortabelse flytte til Byen og tage Borgerskab der.

6

De, som have Part i udenlandske Skibe, som handle paa Norge, skulle anvende Parterne til Fiskeskuder, under Parternes Fortabelse.

7.

Tillades at antrette et Salt-Syderie ved Csand, og ey andensteds søndenfelds til at gjøre Salt von Salt. Salt-Kompagniets Directører skal nyde al Bistand, ved i rette Tid at levere Salt for tilbørlig Priis, 1 Tønde spansk Salt for 2 rd. 1 Tønde fransk do for $1\frac{1}{2}$ rd. Men Saltet skal kun bruges til de med Skuderne fangne Fisk, under 100 rd. Straf, eller Bremerholm. —

Priv: 29 Jan: 1672

For 6 Aars Skattefrihed skal Byen være forpligtet til at holde 16 Doggerskuder.

Priv: 15 Juni 1686. Det skal være Csands Borgere tilladt overalt at holde Doggerskuder.

Moderation 15 Apr: 1690

De 4000 rd. Arendaliterne havde fortjent at bøde for deres Opsætsighed i at flytte til Byen, skal være dem tilgivet, paa det Vilkaar, at de for 8000 rd. participere med Csands Indbyggere i

Grønlands Handel, Dogger- og Silde-Fiskerie, hvilke Csands Ind-
vaanere under Privilegiernes Fortabelse skulle være pligtige at
fortsætte. De paa de andre 3 Toldsteder skulle ogsaa efter deres
Middel participere deri.

Handelen

§ [3 Sagbruk]

I kortere Tid end 30 Aar, nemlig mellem 1767 og 1791 have
fire af Csands Handlende gjort Opbud, og 26 spillet Fallit, hvilket
er mere end een hvert Aar. Af disse er 3 bortreyste, næsten halv-
parten lever endnu.

Den største Last der 1734 udskibedes var Bjelker

Stiftamt: Whitt skrev 1737, at mangelen privat Mand øster-
paa havde større Saugbrug end det hele Csands Stift. At Csands
Stifts Trælast ingenlunde kunde komme op mod Aggerhuuses
Trælast i godhed og Priis. At dette Stifts Borgere maatte derfor
søge Irland, Skotland, Watterford og andre smaae Pladser i Nord-
England

Saugene

1734 var der i Elven her kun Flom-Sauger, hvorpaa ikke kunde
skjæres uden naar overflødig Regn faldt. Skjæringen var desuden
indskrænket ved Plakat af 8 Dec: 1733.

den stor

[§4] *Værfterne*

Paa Vester-Siden er 3 privilegerede Kraner tilhørende C: Moe,
C: Isaachsen og Skibsbygmester Rolfsen.

Moes Værft er det i Fortiden egentlig saakaldede Værft, an-
lagt i Krigens Tid til Galley-Flotillen, men solgtes siden til Kjøbm:
Edvard Smyth i Csand for 400 rd. 1798 løb Fregatten Ceres af
Stabelen, som var det 30te Skibe Moe havde ladet bygge.

1782 blev i Csand bygget 18 Skibe

1783 « « « 12 « i Udhavne 2 = 14

Løbet af Stabelen 1784 Skibe 3.

1785 « 5, hvoraf 1 Fregat 22 Kanoner

1786 1

1787 0

1788 0

Værfterne i deres Orden er følgende langs Elven: 1) Benestad. 2) Riewers. 3) P: Mørck. 4) B: Holm.

Paa Østersia: 5) Holterman Paa Vestersia: 6) P: Isaachsen, 7) Cons: D: Isaachsen, 8) Rolfsen, 9) Moe

§

I den amerikanske Krig denne for Norge, og Csand især, saa gunstige Tidspunkt, var der 20 fartøyer paa Stabelen paa een Gang.

Det kongelige Værft

§

Konsul Isaachsens Værft er anlagt af President Numsen lige for Gadeløbet paa Byens Grund. Med Kran og Privilegium.

§

3) Rolfsens Værft med Kran

§

4) Holtermans Værft har bygget i alt en 50 Skibe fra 18 til 150 Kommercelæster.

§

5) Benestads Værft

§

6) P: Mørcks Værft

§

7) Riewers Værft.

8) B: Holms Værft

9) P: Isaachsens Værft

Fortegnelse over de i Csand Tolddistrict byggede Fartøyer.

Aar	Skibe	Brigger	Galliaser	Slopper	Jagter	Tilsammen
1806	<i>Mads</i> 98 Kom:Læst Holtermans W: <i>Niels et Bella</i> Kons: Moes Værft	<i>Anna Rebeca</i> 45 K: L: Rolfsens V: <i>Hanna</i> 71½ Læst: K: Rolfsens V: <i>Farvel 73</i> Kom.Læst Cons: Isaachsens	<i>Enigheden</i> 10 Læster Kom: Nedeneslehn <i>De 3 Søstre</i> 24½ Kom:Læst Nedenes-Lehn <i>Enigheden</i> 31 Kom:Læst sammesteds	<i>Mariage</i> 24 K:Læst Kons: Moes V		9 Fartøyer Kom:Læs- ter drægtige
1805	<i>Nordstjernen</i> 79½ Læst bygget i Districtet	<i>Fornøjelsen</i> 42½ Læst, Moes Værft <i>Johanna Elisabeth</i> 46 Læst, Rolfsens <i>Susanna 52 L:</i> Rolfsens. <i>Lovise 32½</i> Consul Isaachs:	Skonnert <i>Originalen</i> 21 Læst Moes Værft	<i>Fama</i> 27 Læst: Rolfsens Skonnert <i>An- drea Marga- retha 20½</i> L: Holter-- mans <i>Løven 9½</i> Moes Værft <i>Piscosus 8 Læst</i> i Districtet	<i>De 2 Sød- skende 2</i> Læst. Di- strict Baaden <i>Resolver- et 3½</i> i Csand	11 Fartøyer
1804	Barkskib <i>De 3 Brødre</i> 74 Læst: i Distr: <i>Susanna Margaretha</i> 145 Læst Konsul Isaachsens Værft Barkskib <i>den</i> <i>Frugtbare 42 L:</i> Moes Værft.	<i>Najaden</i> 49 Læst: Rolfsens <i>Echo 65½ Læst</i> Cons: Isaachsens	Skonnerten <i>Ceres 46 Læst</i> Rolfsens Værft Skonnert: <i>Prøven 11 Læst:</i> Moes Værft		<i>Lykken,</i> 5 Læst i Di- strictet	9 Fartøyer

Tillegg til s. 308

Tabel over ind- og udgaaende Skibe i Csand

Indgaaede i alt 727 Fartøj

Udgaaede = 16806 Kom:Læst

	Fra norske Steder		Fra Jylland og Kjøbenh:		Fra Hertug Dømmene		Fra udenrigs 6 Fiskere		Til norske Steder		Til Jylland, Holsteen og etc.		Til fremmede Steder		Til sammen	udgaaende Quantalne	
År	lad de	bal last	lad de	bal last	lad de	bal last	lad de	bal last	Med Ladning	Bal lastede	Med Lad	Bal last	Med Lad	Bal last	Udgaaede	Skibe	Til sammen
1806	268	21	102	7	16	4	112	191	201	31	128	4	292	7	663	11	674

1810

Af de fra udenrigs 1806 indkomne Skibe var 84 engelske Fartøyer for at hente Trælast hvoraf 74 var ballastede. De øvrige som ballastede anførte, vare, faa undtagen, Byens egne kommen fra England med en ubetydelig Quantitet Hør, Meel og s: v:

Anm: 2 Blandt de ladte 1806 indkomne var 7 eller 8 Havarister, 3 Baadsladninger fra Strömstad, 4 à 5 Ladninger Stykgods fra Amsterdam 2 à 3 Ladninger fra Bourdeaux, Rugladninger fra Riga, Memel etc: Fra Kjøbenhavn en 12 Ladn:

Læstedrægtigheden af de udgaaende Fartøyer

1801 11496½ K: L:
 1802 15637 « «
 1803 15742½ « «
 1804 14961 K:Læst
 1805 22202½ « «
 1806 16806½ « «
 1807
 1808
 1809
 1810

[Fortegnelse uten tittel]

1806
 Bly 132 Lp: 8 Pd:
 Slibe- og Qværnstene 21 Stykker
 Glas 8 Kister. Glasskaar 3 Tønd
 Potetes 101 Tønde
 Mjød 1398 Potter
 Fjær 260 Pd:
 Steenkul 410 Tønder
 Farver 158 Pd: og 2 Fustager
 Olje 128 Potter, Tran 200 Pot
 Smak 66 Pd: Brissel 254 Pd:
 Sandel 20 Pd: 2 Tønder Østers, 6 Tønd Nakker
 1806, 1 Kasse Syltetøy
 Uident Gods 520 Alen og 2205½ Pd:

Katuner og Sirtser 3561 Al. og 1942 Pd:
 Klæde og Kassemir 186½ Al: og 59 Pd:
 Silkevarer 134 Pd:
 Netteld: og Musselin 53 Pd:
 Manufacturvarer 230 Pd:
 Spiger 48000 Styk: og 26 Kasser
 Jern 10 Stænger
 gammelt Jern 163 Lpd: 11 Pd:
 Kobber og Messing 175 Pd:
 1806
 Hatte 55 Dusin
 Træuhrer 65 Stykker
 Talg og Lys 122 Bism:Pund
 Sirup 1352 Pd:
 Indigo 120 Pd:
 Stivelse 90 Pd:
 Bleghvidt 210 Pd:
 Bomulds- og Lærreds-Tørklæder 155 Dus: 8 Stykker

T a b e l

Over de fra Csand udførte Fremmede og indenlandske Vahrer
/: Kommerce Varene til fremmede Steder og Hertugdømmene und-
tagen :/ Aarene 1806, det sidste før Krigen, og 1810, a) *Til frem-
mede Steder*

1806	Kobberplader 2 Lpd: 13 Pd:	1810
Spiritus	12785	Potter
Fr: Brændeviin	34316	Potter
Genever	9802	Potter
Kornbrændeviin	1540	Potter
Vine	14757	Potter
Steenkul	5956	Tønder
Slibestene	295	Stykker og
	13	Chalder
Seildug	179	Stykker
Ravnsdug	49	Stykker
Lærreder	1170½	Pund
Tougværk	18696	Pund
Hamp og Hør	42013	Pund
Tjære og Beeg	657½	Tønder
Jern	9007	Pund
Ankere	18	Skpd: 10 Lpd:
Spiger	303	Pund
Østersøiske Trælast	27½	Kom:Læst
Hvede	4847	Tønder
Rug og Byg	2445	Tønder
Smør	967	Pund
Ost	3394	Pund
Talg og Lys	2563	Pund
Sukker	198,525	Pund
Caffe	53444	Pund
The	750	Pund
Peber	62850	Pund
Citroner	141200	Stykker
Sapantræ	107	Skpd: 14 Lpd: —»
Tobak	8114	Pund
Salt	607	Tønd /: 95 til Fiskeri
Syltede Frugter	400	Pund
Linbrø 208	Fustager	Specerier 67 Fustager
Sirup 44	Pibestaver	480

2 Kurver Steentøy. Ædik 32 Potter, Salt Kjød 23 Tønder. Bomuldstøy 28 Pd.
Nankin 300 Stykker. 1000 Pennenfjær. 5 Riis Papir

Om hvad der blev ud- og indført fra 1780—87 see Bing.

b) Til danske Steder

1806

Røget Lax	3047 Pund
Saltet og syltet Lax	4 krukker
	1 Fjerding
Tytte- og Multebær	13 Dunker og Ankere
Fuglevildt	118 Stykker
Harer	3 «
Ost	601 Pund
Salt Sild	72 Tønder
Østers	3 Fjerdinger
Huder	500 Stykker
Læder	830 Pd:
Fjær	128 Pd:
Bukkeskind	16½ Deger
Lammeskind	5¾ Deger
Tran	30 Tønder
Brænde	15 Favne
Tagsteen	3500
Tørfisk	79 Skpd: 10 Lpd: 12 Pd:
Kakkelovne	26 Stykker
Spiger	4500 Stykker
Bord	36¾ Tylft
Lys og Talg	2 Lpd: 4 Pd:
Tobak	451 Pd:
Brændevine	8300 Potter
Vine	2192 Potter
Salt	42 Tønder
Slibestene	11 Chalder
Lærredsvarer	1006 Alen og 29 Stykker
Steenstø	31 Dusin
	1 Fustage
	og 552 Pd:
Bomuldsvarer	105 Alen og 380 Pd:

De faa andre Artikler ere endnu i ubetydeligere Qvantitet og fortjener ey at anføres. —

c) Til norske Steder.

Flekkefjord, Mandal Arendal Egersund Farsund, Øster-risør etc:

1806

Brændevine	38533	Potter
Vine	11378	Potter
Ædike	376	Potter
Tobak Andre sorter — 5822	= 14926 Pd:	
Her spunden — 9104		
Sukker	6288	Pd: og 8 Kasser
Kaffe	6678	Pd:
The	2421	Pd: og 5 Kasser
Kornvahrer	3459½	Tønde
Brød	4982	Pd: og 4 Fustager
Gryn	141½	Tønde
Sago- og Risengryn	831	Pd:
Hvedemeel	3086	Pd:
Smør	249	Fjerding og 256 Pd:
Ost	1387½	Pd:
Saltet Kjød og Flæsk	98	Tønder og 260 Lpd:, 50 Grise
Saltet Sild	103	Fjerd
Salt Fisk	8	Tønder
Røget Lax	2430	Pd:
Hønningkager	2776	Pd:
Humle	5200	Pd:
Citroner	8100	Stykker
Citronsaft	300	Flasker
Svedsker	3460	Pd: og 8 Kasser
Valnødder, Æbler		
Vindruer, Rosiner		
Specier	122½	Pund
Salt	401	Tønde
Urtekram	633	Pd:
Hør og Hamp	68	Skpd: 4 Lpd: 15 Pd: og 68½ Mot
Tougværk	1	Skpd: 4 Lpd: —«
Sejldug	16	Ruller
Tjære og Beeg	614	Tønder 6 Koste.
Ege-Skibsbygnings Tømmer	88½	Trælastlæst
Bark	12	Trælastlæst og 50 Skpd:
Bord	3056	Stykker
Huder	1116	Stykker
Bukkeskind	1674	Stykker
Læder	3240	Pd:
Tag- og Muursteen	32320	Stykker
Lærretsvarer	11207	Alen, 12 Styk og 1261 Pd:
Sæbe	59	Fjerdinger
Steenmoes	1020	Lpd: 2 Pd:
Ræveskind 29		
Hareskind 18		
Kalvesk: 3		

Register over *udførte indenlandske Varer* ved Csands Toldsted fra 1801

Aar	Trælast og Tømmer	Tøndebaand	Jern i Stænger	Jern i Støbegods	Saltet Fisk	Hæste	Levende Hummer	Saltet Sild	Steenmoes	Klipfisk	Tørfisk	Bukkeskind
1801	Til fremmede Steder 8796 Trælastlæst Til Hertugdømmene 200 ½ Kom:Læst	250 styk:	15 Skp. 6 Lp. 4 pd.	15 Skp. 14 Lp. 15 pd.	50 Tøn — — 1	— — 1	24500 Stykker	1 ½ Tønd.	50264 pd.			
1802	Til F: St: 15011 ½ Til:Læst	125 Kubik Favne Graasteen		Tjære 11 Tønd Beeg 14 "	"	"	17000 "	"	"	"	"	"
	Til Hert 275 Kom: Læst	" "	8 Skp. 8 Lp. 15 pd.	" "	"	"	"	24 Tønd	"	"	"	"
1803	T: F: 16179 ¾ T:L:L T: H: 187 ½ K:L:	Graasteen 10 Kubik Favne		"	"	"	15000 "	"	4240 pd.			
1804	T: frem: 13274 ½ Træl:L: Til Hert: 259 Kom:Læst	" "	" "	" "	66 ½ T:	" "	16000 "	" "	247 Lp.			
1805	T. Frem: 13571 Trællæst T. Hert: 238 Kom:Læst	" "	10 Skp. 5 Lp.	" "	109 T	" "	19000 "	" "	355 Lp.	59 Skp. 1 Lp.	26 Skp. 5 Lp.	7 Lp.
1806	T. Frem: 15116 Trælastlæst T. Hert: 205 ½ Kom:Læst	Tran 6 Tønder			324 T.	Oxehorn Til Hert: 210	19000 "	En liden Quantitet Egebark.	67 Lp. 8 pd.	92 Skp.		
1807	Til F: 9234 Træl:læst Til Hert 163 ½ Kom:Læst	150 do " "	" "	" "	16 " " "	" " " "	8000 " 3000 "	" "	4946 pd. " "	49 Skp. " "	10 Skp. " "	50 Bundter Fyndrer " "
1808	" " " " T: Hert: 19 ½ Kom:Læst	Tran 158 ½ Tøn	" "	" "	Glas " 4 Kister	Beeg " 5 Skp. 7 Lp.	Alt til Hertug døm: undtagen Moesen. —	Salt 30 Tønder	1365 Lp. til fremmede	Talg 16 Lp. 8 pd.	4 Skp. Stokfisk	640 pd.

Summarisk ekstrakt af de Udgaende Told-Intrader ved Christiansands Toldsted fra 1801 til 1810

Aar qvaran tæne Ind- tægt	Udførsels Told af Va- rer i Almindelighed.		Trælast Told	Trælast- Tiende	Lastepenge	Sportler	Extra- ordinær Afgift.	Lindesnæs Fyr penge	Summa	Økonomiske Afgifter			10 rds Afgif- ten	16 Skil- lings Afgif- ten	Fragt Af- gift	Kre- dite ret Fragt Af- gift ind kom- men	Tillægs Afgift
	Tel frem- ede Ste- der	Til Her- tug døm- mene								Mudder penge	Kanal penge	Ringe penge					
1801	620. 30	1 - »	10947. 92	4807- 75	1231. 5½	432- 15½	33 - 85	156 - 92	17798. 61½	112. 77½	119. 72½	42 - «	"	"	"		"
1802	567. 88	10. 57	18864. 7	7894. 27½	2246. 48½	620. 86½	14rd 12	250 - 68½	29848. 20½	180. 7	162. 85	74. 16	"	"	"	"	"
1803	277. 30	1. 29	20295. 44½	8467. 26	2168. 52	626. 55½	63. 27	757. 12½	35465. 34½	194. 35½	163. 94½	78. 80	620. 74	2694 82½	"	"	119. 41
1804	169- 2	3 - 9	17587- 16½	7607- 47	1984. 23	572- 87½	15 - 59½	714 - 47½	35118. 50	175. 70	156. 85	61. 32	538. 48	2445 7½	"	335. 80	2850. 62
1805 633 rd	1831- 73½	6 - 91	17818- 13½	7696. 17	2179- 1	674- 26½	42 - 15	1580. 29½	38716. 50½	179. 26	231. 26½	66. «	585. "	2550. 60	1160. 1	265. 21	2915. "
1806 777 rd	1417- 77	« - 23	19130- 9	8017- 14½	2343- 70½	672. 37	38 - 69½	801 - 53½	42455. 39	181. 9	175. 6½	73. 64	" "	2786 83	1982. 38	386. 76	4617. 80
1807 755. 36	836. 78	« «	12121. 85½	5339. 83½	2428. 14½	521. 30	53 - 1	698. 27	30080. 38½	151. 28½	147. 7	51. -	776. 78	1554. 22	1081. 29	" "	4383. 7
1808 17 rd. 72	396. 72½	94. 16	7. 21½	509. 16½	343. 34	136. 20	62. 31½	83. 42½	2653. 7½	12. 65	53. 85	- 32	595.	182. 31	107. 82	" "	253. 68

Posthuset

- 1) Gert Schlingwater
- 2) Christen Wiborg. 3) Uldr: Frid: Undall. 4) Kancell: og Tolder Michael Riis. 5) Tolder Morten Knudsen. 6) Christopher Mölmarck. 7) Brand Major Gabriel Sigvard Akeleye. 8) David Faye tillige Byfogd. 9) Eschild Toldorph. 10) Christian Carstensen. 11) Andreas Heyerdahl fra 1790.^{1/12}

Fortegnelse over Laugmændene over Csands Laugdømme eller Agdesiden Begyndelsen af 16 Aarh: da det blev separeret fra Stavangers Laugdømme.¹³

Den første man ved af er

- 1) *Bendt Henningsen* kaldet Hensken fra 1521—1525 [—1532] som erfares af et Pergamentes-Brev, ved hvilket Holmegaard blev af F.I givet ham og Eftermænd til Residence, som varede til 1797.
[Nils Klausson 1532. Mats Størson 1533—1540]
- 2) John Simonson, som roses meget af Peder Clausen i Norges Beskrivelse, fra 1546 til 1575.
- 3) Mogens Baarsen v: Børgesen fra 1576—1578 [—1582]

¹ Gjert Slingwater, rådstueskriver (foran s. 242), tillike sorenskriver i Oddernes og Høllen tingsteder 1658—1670. Olafsen s. 139.

² Christen Olufsen Wiborg, rådmann 1692—1695. Leewy II s. 85.

³ Ulrich Frideric Undal, handelsmann, notert som borger i 1699. Borgerrullen s. 86. Postmester 16..—1710.

⁴ Michael Riis, drev handel og skipsrederi, postmester 1710—1738, tolder 1719. Steen I s. 241.f.

⁵ Om Morten Knudsen, som også ble tolder, se Steen I s. 359, sl. borgerrullen s. 144; Odernes kirke s. 57. Postmester 1738—1742.

⁶ Nevnt foran s. 165. Mølmarck var stesønn av Michael Riis. Postmester 1743—1753.

⁷ 1754—1757.

⁸ Foran s. 240. Faye [† 1762] var svigersønn av Akeleye.

⁹ Eskild Toldorph var postmester 1763—1780, skjönt i navnet fram til 1788.

¹⁰ 1780—1789.

¹¹ Foran s. 87 med n. 4. Han sto som postmester 1790—1832.

¹² Kristiansands postverks historie 1647—1947 er skrevet av Arnulf Johnsen og utgitt Kr.sand 1946. Se også: O. Jæger: Norges Postmestere 1647—1814, s. 56 ff.

¹³ Se: O. Kvernvoll: Lagmenn på Agder, i Bidrag til Agders historie XXI s. 3—33. Listen der omfatter lagmennene fram til L. A. Undal.

- 4) Peder Christensen eller Christiensen [1582—] 1585—1597.
- 5) Niels Lauritzen 1599 [1600—] —1604
- 6) Bendix Olufsen 1604—1617
- 7) Tage Erichsen 1618—1620 [1622]
- 8) Hans Erichsen 1622—1625
- 9) Michel Hansen 1626—1632
- 10) Augustinus Olsen med Tilnavn Uroe fra 1632 til 1655 da han blev succederet af sin Svigersøn
- 11) Kommerceraad Lauritz Andersen Undall fra 1655 til 1703, maatte efter Kong: Befaling flytte til Csand hvor han døde. Blev ved Bestalling af 31 Dec: 1686 Kommerceraad, og paa-lagt at foreslaae Forbedringer i Skove, Handel og Manu-facturer. Han var i den norske Lovkommission og blev for-lovet derfra 1685.
Hans Resen Vice-Laugm: 1687—1696
- 12) Christian Braumann blev Vice-Laugmand 1696. Var tillige Assessor i Overhofretten, og boede i Christiania, men opholdt sig fra Budolphi til Korsmisse Laugthing, hvilke han selv for-rettede paa sin Gaard Boen i Tved Sogn.

Anm: 1673 var Hartvig Nielson Oxenløve Vicelavmand. Han var
og Griffenfelds Fuldmægtig, maaaskee over Godset Tønsberg.
See Det Kongl: Danske Selskabs Begyndelse i de tre første
Aar Khavn 1748. 8vo S: 280 .

- 13) Justiceraad Morten Rolf Balle [1729—36]. Paa sin Søns Daabsdag da han vilde modtage Fadderne der kom tilbage fra Interims-Kirken, sled hans lænkebundne Porthund sig løs og angreb ham med saa fast et Bid i den ene Læg, at man ikke kunde Skille ham derfra, førend en i Nærværelsen boende Smed, sendte en af sine Svende med et gloende Jern som han stak Hunden i Struben. Da ingen den Tid kjendte Følgerne af gale Hundes Bid eller havde hørt tale om Hydrophobie, bekym-rede Justiceraaden sig ikke heller videre om den bekomne Skade, men brugte kun det gamle Huusraad, at lægge Haar af Hunden

paa Saaret. Strax derefter reyste han til Arendal til en Aasteds-Forretning — Allerede paa Veyen til sin Telte-baad mærkede han Angreb af Vandskræk, kom med stor Besværlighed til Arendal og døde Dagen derefter under de pinefuldeste Smerter og i Fortvivlelse 1737.

- 14) Peder Sønderburg, 1700 Foged over Raabygdelaug, 1704 Sorenskriver, 1731 virkelig og sidst Borgermester. 1737 [1736] Laugmand, døde paa Holmegaard 1742 [1743]. See Magistraten.
- 15) Jacob Weinwich fra Bergen havde som Candidat Expectance paa det Embede han fik 1743 og døde på Holmegaard 1763.
- 16) Lorents Fisker, en Søn af Byfogd Justiceraad Fisker i Kjøbenhavn, var Byfogd i Csand¹ da han fik Embedet 1764, en Broder til Vice-Admiralen, General-Post-Directøren, samt Regiments-quarteermesteren.
- 17) Etatsraad Torkel Fjeldsted fra Island, før 1767 Høyesterets Advokat, Amtmand paa Bornholm 1779 og siden over Nordland 1772 blev han Laugmand her 1780, og 1786 Stifamt: over Tronhjems Stift, og 1796 Directeur i Gen: Postamtet, døde samme Aar.¹ Hans Skrifter ere bekjendte. Et Manuskript af ham — Beskriv: over en Rejse til og fra Vardøhuus, i Anledning af 1 russisk Skibs Havarie og Forliis; som nok efter Scythe blev kjøbt af Holm.
- 18) Justicer: Hans Knoph fra Aggershuus. først Auditør siden Laugm: over Stavanger, derfra 1786 over Augdesiden, og efter 11 Aars Forløb afgik han med Pension ved Stifts-Overrettens Oprettelse i Norge 1797, og døde paa Holmegaard som den sidste af Laugmændene 1797. Samme Aar 1ste Novem: blev Stiftsoverretten aabenet paa Csands Raadstue.

¹ Om lagmann Fisker som konst. stiftamtman, se Friis: Stiftamtmenn s. 69 ff.

² Thorkel Jonsson Fjeldsteds karriere: f. 1741, student 1762, h.r.adv. 1767, amtmann i Finnmark 1777, do. til Bornholm 1778, lagmann i Kristiansand 1780, stiftamtman i Trondheim 1786. † 1796. Ehrencron-Müller III s. 44.

Laugthingene holdtes 4 Gange om Aaret. 1) Mandagen efter Hellig Trefoldigheds Søndag 2) den 8de September. 3) næste Søgday efter Michelsdag. 4) næste Søgnedag efter St: Hansdag paa Csands Raadstue. Privileg: 30 Apr: 1643 Art: 10. —

Prokuratores

Den første Prokurator i Byen var Hans Guldsmid. i Byens første og andet Aar. Proceduren var den Tid meget kort, inden 2 à 3 Dage blev der som oftest fældet Dom i Sagen. Den første Dom var at Odderøens Indvaanere skulde flytte ind. Man brugte slet Papir. Paa Odde Thing læstes Priv: og Documenterne.

Lehnsherrer og Stiftamtmand.*

Lehnsherrer over Augdesid.**

1641. [1637—1648] Palle Rosenkrantz til Vestergaard og Ørup, Befalingsmand over Agdesiden, Hovedsmand paa Cstiansø, siden Lehnsherre, skal ligge begravet i Oddernæs-Kirke.***
1648. Jørgen Sehfeldt, Herre til Visborg og Gouvernør over Agdesiden. — Et Beviis paa disse Lehnsherrers Magt er, at J. Sehfeldt 1. Nov. 1648 gav en Fange fri, som var dømt til Bremerholm, paa det Vilkaar, at han skulde rømme Augdesidens Lehn og ej mere indfinde sig der under Straf af sin Hals.
1651. Offe Schade — Døde. Herre til Kjerbygaard, samt Lehnsherre over Lister Mandal og Nedenæs. Ligger i Odd. Kirkes Chor, hvor en Jern-Tavle over Præstestolen er indsat i Muren hvis Indskrift er nu ulæselig.

* Lehnsherrerne boede paa Oddernæs Kongsgaard.

** Augdesiden 3: Listers, Mandals og Nedenæs Amter, og en Deel af Bratsberg. [Se Erslev: Len og Lensmænd.]

*** Befalingsmand over Mandals og Nedenæs Lehn og Inspector over Listers Lehn fra 1631—1648.

1653. Mogens Arenfeldt. Herre til Rougaard, samme Titel som Formanden.
1654. Jørgen Bjelke, Kammerjunker til Høvidsholm, do. do. 1657 blev han forlehnet med Bratsberg-Amt, samt General-Krigs-Kommissær nordenfjelds og Oberst over 1 Regim. og 1658 General-Løytn. 1660 blev han Rigens Raad med 5000 rd. aarlig Indtægt af Bradsberg Lehn; men mistede det 1662 og blev siden Amtmand over Callundborg etc. 1676 blev han Statholder i Kjøbenhavn men fordi han bad om Naade for Griffenfeldt blev han mistænkt for at være indviklet i hans Sager, hvorfor han faldt i Unaade og fik Afskeed.
1657. Hans Juel, til Starup Gaard, Lehnsherre til Mandal og Nedenæs. Tillige Gouvenør over Fæstning Frederichsholm.
1664. Mogens Friis til Boller og Farskov, første Amtmand over Lister og Mandal. Nu efter Souverainitets Indførelse blev Lehnene forandrede til Amtmandskaber.

Stiftamtmand.¹

1672. [1669] Ove Juul, Baron, Geheimr. Vice-Kansler og Amtmand over Mandahls Lehn. Blev 1672, 16. Juni beskikket til Stiftamtmand over Stavangers Stift og døde i Embedet 1679.
1680. Geheim. Ludvig Rosenkrants. Baron. Han var den sidste i Stavangers og første i C.sands Stift, da han tilligemed den Tids Biskop Doct. Jersin fik Kongl. Ordre 6. Maj 1682 at flytte til bem. nye Stiftsstad paa Grund af daværende Amtmands over Lister og Mandals Amt Niels Røyems Forslag i Febr. sc. at Stiftamtmanden og Biskopen skulle boe i Stifts-staden og den latinske Skole der anlægges.
1685. [—89] Iver Høeg. I hans Huus logerede C 5 ved Nærværelsen her 1685.

¹ Sl. Friis: Stiftamtmenn.

1690. [1689—1695] Chr. Stokfleth. Etatsraad. [Tiltrådte først 1692].
1693. [1695—1700] Mathias Tønsberg. Etats. Tilligemed Formanden forflyttet til Aggersh. Han og Frue Domkirkens Sølvkalk og Oblat-Æske foræret.
1700. [—1711] Christian Frederik Povisk. Etatsraad, før Amtmand over Stavanger.
1712. [1711—1718] Hendrik Adeler. Etatsr. Til Jomfruland. 1704 var han Membrum i Slotsloven; som da blev oprettet, og rejste sam. Aar med F4 fra Cstiania til Trondhjem. Han blev siden Kancellieraad, Assessor i Overhofretten og Amtmand over Bradsberg Amt, fra hvilket Embede, hvori han succederede Faderen /: der var Broder til General-Admiral Cordt Adeler :/ 1692 — han kom her til Stiftet. Han døde i Embedet.
1718. Johan Sigismund Lilienpalm. Ved Depeche af 24 Nov: 1688 til Palle Kragh Oberst over et Gevorben Regiment i Norge blev han ansat som Regimentsqvart: ved samme, og hedde da Johan Sig: Hasseus, hvilket formodentlig har været hans første Embedstrin. Derefter af Directørene for det K: oc-trojerede danske Ostind: Kompagnie ved Konstitution af 19 Oct: 1703 antaget til dets Assistent og anden Stemme i det sekrete Raad i Kuppet Danborg i Tranquebar, fra hvilken Post han blev dets Gouvernør efter Schoutbynacht Bjørn, hvis Enke han ægtede. Efter Hjemkomsten blev han nobili-teret med Navn af Lillienpalm og fik Justiceraads Karacteer. Han døde som Stiftamt: her 1728.
1728. Alexander Møsting. Etatsr. Havde i yngre Aar været Militær, havde en Datter som blev gift med Geheimr. Grev Schalin. Blev herfra kaldet til Hofmester hos een af de K. Prindsesser.
1730. Joh. Albrecht With. Etatsr., en Søn af Mag: Albrecht With, Sognepræst til Trinit: Kirke i Kjøbenhavn, havde været Student og havde et Embede ved Øresunds Toldkammer, førend

han kom til Stiftet. Uden Ansøgning fik han — tilligemed Stadtholderen i Norge Grev Cstian Rantzou 1738 paa een Gang deres Afskeed: dog blev With efter en Tids Forløb igjen Stiftamt: over Wiborg Stift og Ridder af Dannebrog. Da den store Ildebrand i Csand indtraf i hans Tid, saa maa man tilskrive hans Iver og Virksomhed, i Forening med Biskop Kærup, den afbrændte Deels især Kirkens og Latinskolens Opbyggelse. Hans Frue var en Dat: af General Huusmand 3 Døttre ingen Sønner.

1738. Carl Juel. Kammerjunker. Knud Nielsen Juels og Elizab: v: Knuths 3die Søn fød 1706, før Kammerjunker hos Dronning Sophia Magdalena. 1724 blev han Hofmester hos Prinsesse Lovise paa hendes Konfirmationsdag. 1742 Ridder af Dannebrog 1743 Hofmester hos Kronprindsen, siden F5. 1754 succederede han Grev Reuss, som Over-Hovmester ved Sorøe Academie. Hans Frue, som havde været Hovmesterinde hos Kronprindsesse Lovise hed Christiane Hendriette Lovise von Schleinitz.
1742. Hendrick Reus den 6te Greve. Ridder og Kammerherre, blev forflyttet herfra til det nye oprettede Sorøe-Academie og dets 1ste Over-Hofmester.
1746. Barner. Obrister Johan [v: Joachim] Hartvig Johan v. Barner. Ved at bytte Embedet med sin svoger og Successor F. Adeler blev han i dennes Sted Amtmand over Draxholms Amt i Sjælland, og døde der.
1751. Frid. Adeler. Konferents. Ridder byttede med Svogeren Barner. fød 1700 af Geheim: og Stiftamt: over Sjælland Frid Chr: Adeler og Hendr: Marg: Leuthe. 1726 Kammerjunker hos Dron: Anna Sophia. 1727 paa sin Bryllupsdag med Hofdame hos hende Anna Beata Rosenkrantz — blev han Etatsr: og Amtmand over Draxholm, Callundborg, Sæbyegaard og Holbecks Amt. 1740 Konferentsr: og til Jubelfesten 1749 Ridder af Dannebrog samt til Jubelfesten 1760 Geheimr: fik 1763 Ordenen L'union parfaite. I næsten

39 aarigt Ægteskab 6 Sønner og 6 Døttre. Døde 1766. 67 Aar gammel, ligger i Families fædrene Begravelse i Kapellet i Frue Kirke i Kjøbenhavn.

1767. Hans Hagerup fød 1717 i Callundborg af D: T: Sognepræst men siden Biskop over Trondhjems Stift Hr: Eiler Hagerup og Anna Catharina Barlow. Blev Student 1731 og efter Curs: Acad: kaldet af Faderen i sit 18de Aar til Conrector Scholæ i Trondhjem 1735 samt fik Magister Graden. 1743 fik Expectance paa Amtmandskabet over Nordland. 1752 Etatsraads Karacteer 1761 General-Krigskommissær i Søe-Etaten, derefter Stiftamt: Kort før sin Død nobiliteret ved Navn af Gyldenpalm, hvilket Navn den yngste af hans 2 Sønner, Justicer: og Lavmand over Skeens Lavdømme førte, da den ældste, Justicer: og Sorenskriver i Søndre Guldbrandsdalen, døde ugift. —
1781. Friederich Georg Adeler. Ridder og Kammerh. Herre til Gjemsøe Kloster og Søn af Præ-Antesessor, kom hertil fra Bratsbergs Amtmandskab og resignerede i Anledning af den saakaldede Lofthuus-Feide, som indtraf i hans Tid. Døde paa bemeldte Kloster 1810. 74 Aar gammel.
1788. Friderich Moltke. kom ligesaa fra Bratsbergs Amtmandskab, efter 2 Aars Forløb Stiftamt: over Aggerhuus, derefter President i General-Toldkam: derefter President i det Danske Kancellie samt ridder af Dannebrog og Geheimraad, derefter igjen President i Gen. Toldkammeret.
1790. Hans Christoph. Diderich Victor von Levetzow. Kammerherre. Før Stiftamt. i Island. Herfra Amtmand over Husum m. m. i det Slesvigske.
1800. Otto Joachim Greve af Moltke. Kammerherre. Succederede først sin Fætter Friderich Moltke først som Atmmand over Bratsberg, siden som Stiftamtmand, blev forflyttet herfra til directør i Rentekammeret.
1804. Nicolai Eman. Thygeson. Først Vice-Landsdommer i Sjælland, siden Amtmand over Hedemarken. Derpaa Stiftamt.

1809 Kommandør af Dannebrog, i hvilket Aar han resig-
nerede.

1810. [1809—1812] Hans Wilhelm Cederfeldt de Simonsen. Før
Amtmand over Lister og Mandal efter at have som Kammer-
junker været Auscultant i Rentekammeret. Nu Ridder og
Kammerherre.

Af *Stiftamts-Skrivere*, Embeder, som endnu existere i de 2
nordenfjeldske Stifter findes følgende to at have levet i Csand,
nemlig 1) Johan With og 2) Jacob Preuss, blev formodentlig 1ste
Skibsmaaler i Csands Stift 1683 blev han Stiftamtsskriver. See
Csands Adresse Efterr: 1802.

Historieskriveren Thormodus Torfæus var Stiftamtsskriver i
Csand 1665 /see Suhms Skrifter 15 Deel p: 313. —

I Biskop Bircherods Tid skal, efter Arups Fortælling, være
leveret Torfæus de gamle originale Pergaments Breve, de bene-
ficerede Godse vedkommende, til Oversættelse, siden har man ej
seet dem, maaskee er de i det Magnæanske Legat.

§

Tolden

Før Byens Stiftelse var Toldboden i et Ladested i Flekkerøe,
som blev forflyttet til Csand, strax Byen havde faaet sine første
Privilegier, og blev der beskikket Toldere, Controllører og Visitører.

Følgende Toldere:

Disse Vitæ læses i Csands Adress Efterretninger 1795 No. 5.

1) Ole Mechlenborg. 2. Jens Kjerulf. 3. Anders Resen [be-
staltet 1662]. 4) Johan Cramer [1666]. 5) Jonas Suhm [1684]
6) Johannes [b: Gotthard] Melis [1713]. 7) Michael Riis [1716].
8) Morten Knudsen [1738]. 9) Nicolai Bernhard Fuchs [1740].
10) Emanuel Jonge Charisius [1753]. 11) Hans Nendrich Chari-

sus [1758]. 12) Friderich Rottwitt [død 1786]. 13) Friderik Hansen. Ved hans Død 1791 skedte nuværende Indretning, at Navnet Tolder blev forandret til Told-Kasserer og en Inspector blev sat over det hele Personale, og isteden for Kontrollører kom Over- og Underbetjente. Kontrollør blev en Titel. Efter at Kongen 1780 havde ophævet Consumptions Forpagtningen blev Simon Engelhardt beskikket til K: Konsumptions-Inspectør, med en Over-Konsumptions-Betjent. Efter ham kom 1783 Spärck indtil 1791. Fra den Tid var:

I Told- og Konsumptions
Inspectører.

- 1) Edvard Munch 1791—1793
- 2) Løyt: Frans Christof: v:
Bulow til 1799.
- 3) Kammerraad Hans Kragen-
hjelms Sunde

II. Told- og Konsumptions-
Kasserere.

- 1) Carl Wilhelm Spärck
1791—1797
- 2) Diderich Lose 1797—1798
- 3) Kancellie-Sek: Frid: Peter
Busch.

Desforuden gives for nærværende 3 Overbetjente med Titel Kontrollører.

De Kongl: Betjente ved Toldboden ere en Told- og Konsumptions-Inspectør en Told- og Konsumptions Kasserer, 2 Told- og Konsumptions-Overbetjente 3 Kongl: Told og Kons: Betjente, 9 Told- og Kons: Underbetjente 1 Vejer og Maaler 4 Røjerter, 1 Fyrinspectør ved Lindesnæs og en General-Skibsmaaler for Stiftet, samt Kragerø og Langesunds Toldsteder.

Kildelister

I. Nicolai Wergelands kilder:

A. Utrykte kilder:

Kristiansands bispearkiv.

Kristiansands by- og rådstueskrivers arkiv.

Kristiansands Katedralskoles arkiv.

Kristiansands kirkebøker, domprostens arkiv.

Kristiansands magistratsarkiv.

«Stiftskisten», Kristiansands stiftamtmannsarkiv.

Michael Tyrholm/Niels Scythe: Forrige Stavangers nu Christiansands Stifts Bispe-Krønike, eller, som Tyrholm kalte den: «Diptycha Episcoporum Stavangriensium et Christiansandensium supra VI Secula ante & post Reformationem ad Annum MDCCXXXII à Mag. Michaelæ Tyrholm, Præposit: Lister: et Pastor: Vandsoens», Scythes avskrift med tilføyelser finnes i Statsarkivet i Kristiansand, bispearkivet A V, 4, 1.

N. W.'s privatarkiv, hvori bl. a. en del kjøpt på auksjonen i Scythes dødsbo, se liste i UBO Ms fol. 684.

B. Trykte kilder:

NW har, foruten selvsgt til sitt privatbibliotek, hatt adgang til Kristiansands Katedralskoles boksamling (samtidig håndskrevet katalog i skolens arkiv),

Garnisonsbiblioteket (se denne bok s. 382 ff.), og vel også til private boksamlinger i byen.

Av Kristiansandsmanuskriptet går det fram at han bl. a. har brukt:

Arbo, Nic.: Afhandling om Radesygen, Kbhavn 1792.

Bing, Lars Hess: «Beskrivelse over Kongeriget Norge, Øerne Island og Færøerne samt Grønland», utg. 1796.

von Buch, Leopold: Reise durch Norwegen und Lappland I-II, Berlin 1810.

Budstikken 1808, utg. av etatsråd Falsen.

Budstikken, et offisielt Blad, udg. af d. Kongl. Selskab for Norges Vel, ved L. Stoud Platou, Anden Deel, Chria 1811, Tredie Deel, Chria 1812, Fjerde Deel, Chria 1812.

Callisen, Henrich: Fysisk-medicinske Betragtninger over Kjøbenhavn I-II, 1807—09.

Christiansandske Uge-Blade, kanskje alle årganger 1780 ff.

Debes, Lucas: Færøernis og Færøiske Indbyggeris Beskrivelse. Kbh. 1673.

Det Kongl. Danske Selskabs Begyndelse i de tre første Aar. Kbh. 1748.

Engelstoft, Laurits: Universitets- og Skole-Annaler. Kbh. 1806—13.

- Fallesen, L. N.: Theologisk Maanedsskrift I-XII. Kbh. 1803—1808 (og vel andre av denne forf.s magasiner).
- Fogtman, Laurids: Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve 1660—1800, I-XVII, Kbh. 1786—1806.
- (Friis), Peder Clausen: Norges oc omliggende Øers sandfærdige Beskrivelse. Kbh. 1727.
- Fundatz for det i Christianssand oprettede Tugt- og Manufactur-Huus, dateret Friderichsberg den 24de Julii 1789.
- Gjessing, Chr: Nye Samling af Danske, Norske og Islandske Jubel-Lærere, I-III. Kbh. 1779—1786.
- Goiske, P. Rosenstand: Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve, 1670—1800, I-IV. Kbh. 1803—1805.
- Gyldenløve, Ulrich Christian: Dag-Register over Friderich den Fierdes Reyse i Norge 1704, oversettelse Kria 1770.
- Hatting, Albert: Forsøg til en Præste-Historie eller Nogenlunde Efterretning om Biskopperne og Præsterne i Bergens Bye og Stift fra Reformationen til værende Tid. 1. Deel, indelet udi tvende Bind. Kbh. 1775.
- Holberg, Ludvig: Danmarks Riges Historie, Kbh. 1732—35.
- Holm, Peder: Forsøg til en Beskrivelse over Lister og Mandals Amter, trykt i Topographisk Journal h. 8-13.
- Huitfeldt, Arild: Danmarchis Rigis Krønike. I-II. Kbh. 1652.
- «— : Den geistlige Historie offuer alt Danmarckis Rige. Kbh. 1604.
- Jensen, Erdman: Christiansands Krønike, trykt hos Holm.
- Juul, Svend Brunn: Geografisk Haand-Lexikon I-III, Kbh. 1803—05.
- Kalm, P: En resa til Norra America I, Stholm 1753.
- Kierulf, Jonas: Journal og Beskrivelse over Christian VI og Dronning Sophia Magdalena Reise til Kongeriget Norge Aar 1733, Kbh. 1746.
- Kristiansands Adresse-Kontors Efterretninger 1790 ff.
- Langebek, J.: Dansk historisk Almanak, udg. af d. kgl. Videnskabers Societet 1760/1776.
- Lind, Laurids: Det Danske Bibliotek som Frk. Karen Brahe haver foræret Kbh. 1725.
- Linné, Carl von: Fauna Svecica 1764, 1761.
- «— : Wästgöta-Resa, Förrettad år 1746. Sth. 1747.
- Love for Læse Sælskabet udi Christianssand. Chrsand 1792.
- Miltzow, G. H.: Presbyterologia Norwegica-Wos-Hardangriana. Kbh. 1679.
- Ovid: Metamorphoses.
- Pontanus, Joh. I.: Rerum Danicarum historia. Amst. 1631.
- Pontoppidan, Erich: Det første Forsøg paa Norges Naturlige Historie I-II, Kbh. 1752—53.
- «— : Annales ecclesiæ Danicæ diplomatici I-IV, Kbh. 1741—52.
- Ramus, Jonas: Norriges Beskrivelse, 1715, 1735.
- Terpæger, Peder: Ripæ Cimbricæ, Flensburg 1736.
- Topographisk Journal for Norge I-X, Kria 1792—1808.
- Wiel, Ivar: Beskrivelse over Ringerige og Hallingdals Fogderi dat. 31. desbr. 1743.
- Top. J. h. 30 et seqv.
- Winding, Rasmus P.: Regia academia Hauniensis Kbh. 1665.
- Worm, Jens: Forsøg til et Lexikon over danske, norske og islandske lærde Mænd. 1771, 1773, 1784.

II. Utgiverens kilder:

A. Utrykte:

De samme som Nicolai Wergelands.
N. W. ms i UBO. Ms. fol. 217, 684.
Folketelling 1801 for Kristiansand.
Kartoteker og arkivkataloger i SAK.

B. Trykte:

Agder Historielags skrifter (Bidrag til Agders historie, Årsskrift for A. H.), 1914—
Ager-Hanssen, A.: Boen Bruk. Årsskr. f. A. H. 1951 s. 144—172.
Bang, A. Chr.: Den Norske Kirkes Geistlighed i Reformationsaarhundredet, Kria 1897.
Berg, Fr. Aug. Wessel: Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge
1660—1813, I-IV, Kria 1841—47.
Bilag til Indstilling VI, Prestelønningskommissionen av 4. okt. 1890.
Bolling, Reidar: Kyrkjeliv i Christianssands Stift i attande hundreåret, Oslo 1947.
—«— : Michael Tyrholm. Presten og granskaren, i Tidsskrift for Teologi og
Kirke 1939, h. 3—4; også utg. som særtrykk.
—«— : m. fl.: Oddernes Kirke gjennom 900 år. Krsand 1948.
Borgerrulle for Kristiansand 1641—1820, ved J. Friis, A. Kiil og Kj. Helland-Hansen.
Krsand 1952.
Bricka, C. F.: Dansk Biografisk Lexikon. Kbh. 1887—1905.
Carøe, Kristian: Den danske Lægestand, I-II. Kbh. 1909/1906.
Danielsen, Daniel: Geologi, i Torridal sorenskriveri. Et fellesbind, s. 9—46. Krsand 1957.
Domkirken i Kristiansand 1885—18. mars—1935. Ved menighetsrådet. Krsand 1935.
Daae, L: Bidrag til Christianssands Historie. Nogle Brudstykker af et efterladt Skrift
af N. Wergeland. Kria 1881.
Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon I-IX, Kbh. 1924—1932.
Eleveprotokoll for Kristiansands Katedralskole 1756—1860, ved Kj. Helland-Hansen.
Krsand 1952.
Elgvin, Johannes: En by i kamp. Stavanger bys historie 1536—1814. Stvgr. 1856.
Erslev, Kr.: Danmark—Norges Len og Lensmænd 1596—1660. Kbh. 1885.
Erslew, T. H.: Almindeligt Forfatter-lexikon, I-II, Kbh. 1962.
Faye, Andreas: Christiansands Stifts Bispe- og Stiftshistorie. Chria 1867.
Finne-Grønn, S. H.: Norges Prokuratorer, Sakførere og Advokater 1600—1905. I-
Oslo 1932.
—«— : Arendals Geistlighed. Chria 1897.
—«— : Rentekammerets norske bestallinger 1660—1814. Oslo 1932.
Fiskaa, H.: Papiret og Papirhandelen i Norge i eldre tid. Oslo 1940.
Foss, Frithjof: Arendals Byes Historie. Arendal 1893.
Friis, Jakob: Kristiansand gjennom 300 år. Krsand 1941.
—«— : Stiftamtmenn i Kristiansand før 1814. Krsand 1941.
Halvorsen, J. B.: Norsk Forfatter-Lexikon 1814—1880. I-VI. Kria 1885—1908.
Harbitz, G. P.: Gammeløens befæstninger, i Norsk Artilleri-Tidsskrift 1923.
Hauglid, Roar: Domkirken i Kristiansand, i Årsberetn. 1938, Foreningen til n. fort.min.
bevarelse, s. 137 ff.
Helland, Amund: Lister og Mandals amt I. Kria 1903.

- Helland-Hansen, Kj.: Administrative inndelinger, i Torridal. Et fellesbind, s. 275—283. Krsand 1957.
- «— : *Forarbeid* til Hunsfos Fabrikkers historie. Ms. i SAK, dep. nr. 375 1956.
- «— : Fredriksholm Festning. Krsand 1957.
- «— : Niels Jensen Scythe, i NBL XIII s. 128 ff.
- Heraldisk Tidsskrift, Kbh. 1960—.
- Holberg's, Ludvig: Samlede Skrifter VII: Danmarks Riges Historie. Kbh. 1926.
- Holte, Leiv: Christiansholm og Retranchementet. Kr.sand u.å.
- Indstilling fra Frihavnskomitéen i Christianssand. Krsand 1896.
- Indstilling fra Kristiansands Frihavnskomité av 1915. Krsand 1918.
- Jacobsen, Karl: Broen «Thygesons Minde»s historie, i Bidrag til Agders historie II s. 69—73.
- Johnsen, Arnulf: Kristiansands Postverk gjennom 300 år. Krsand 1946.
- Johnsen, O. A.: Munk, Christiern (Christen), i NBL IX s. 471 ff.
- Jæger, Olaf: Norges Postmestere 1647—1814. Bergen 1950.
- Kiær, F.: Norges Læger 1800—1871. Chria 1873.
- Kjær, Synnøve: Elefantapoteket i Kristiansand gjennom 300 år. Krsand 1951.
- Klubselskabet «Foreningens» Historie. Chrsand 1899.
- Koht, Halvdan: Palle Børgessøn Rosenkrantz, i NBL XI, s. 568 f.
- Kraft, Jens: Christiansand, i Historisk-topographisk Haandbog over Kongeriget Norge 1845—1848, s. 372 ff.
- Krag, Hans: Tømmermerker og bomerker i Heraldisk Tidsskrift nr. 2, 1960.
- Kvernvoll, Olav: Tingskipnad og lagmenn på Agder. Bidrag til Agder Historie XXI. Krsand 1938.
- Lampe, J. F. og D. Thrap: Bergens Stifts Biskoper og Præster efter Reformationen, I-II. Kria. 1895—96.
- Lassen, P. B.: Beretning om Stiftsstaden Christiansand. Krsand 1883.
- Leewy, Karl: Kristiansands bebyggelse og befolkning i eldre tider, I-V. Krsand 1956—
- «— : Kristiansands mest interessante eiendom. Krsand 1932.
- Love for Klubselskabet «Foreningen», Kr.sand 1932.
- Mauland, T: Prestarne paa Lye, Stvgr. u.å.
- Nicolaysen, N: Norske Stiftelser III. Chria 1858.
- NBL: Norsk biografisk leksikon.
- NRR: Norske Rigs-Registranter.
- Nygaard, Knut: Nordmenns syn på Danmark og danskene i 1814 og de første selvstendighetsår. Oslo 1960.
- Olafsen, Arnet: Våre sorenskrivere I. Oslo, 1940.
- Olrik, Viljam: Ludvig Holbergs unge dage. Kria og Kbh 1912.
- Osterman, H.: Examinatis Juris 1736—1841. Oslo 1938.
- Ovenstad, : Militærbiografier I-II, Oslo 1948—49.
- Plan til en almindelig Indretning ved Fattig-Væsenet over alt i Christiansands stift, dat. 5te majl 1786. Krsand 1801.
- Ringard, Morten: Flekkefjords historie. Oslo 1942.
- Salmonsens Leksikon, div. bind.
- Shakespeare, W.: Timon of Athens.

- Skjelderup, Arthur: Familien Mørch (fra Christianssand). Chria. 1918.
- Skjevrak*, Mikkjel: Kring Otra-namnet, i Bidrag til Agders historie XI s. 22—26.
- SAK: Statsarkivet i Kristiansand.
- Steen, Sverre: Kristiansands historie I. 1640—1814. Oslo 1941.
- Svensk Uppslagsbok, div. bind.
- Sørensen, E. Heide: Musikklivet i Kristiansand i gamle dager. Artikkelsamling Fædrelandsvennen 1955—1956.
- Thrap, D.: Christiansands Stifts Prester i det syttende Aarhundrede. Forh.Vid.Selsk., Kria 1899, nr. 4.
- Topsoe-Jensen, T. A., og Emil Marquard: Officerer i den dansk-norske Sæetat 1660—1814, II. Kbhavn 1935.
- Tønnessen, Joh. N.: Kaperfart og skipsfart 1807—1814. Oslo 1955.
- «— : Kristiansand 1810—1830. Oslo 1935.
- Aal Bygdesoge I. 1952.
- Aas, Einar: Kristiansands Katedralskoles historie. Oslo 1932.

Register

- Abel, Hans 200
— , Mathias 240
— , Ole 199
Abildgaard, Søren 198
Abilgaard 386
Absalon, biskop 168
Achton, Jørgen 199
Adeler, Cordt 422
— , Frederik 423
— , — Christian 423
— , — Georg 297, 376, 424
— , Hendrik 422
Addison 38
Adolphus, biskop 172
Agder, Agdesiden 67, 125, 165, 186ff., 192,
209, 220, 286, 295, 375, 417, 419f.
Ager-Hanssen, A. 53, 429
Agricola, Elia 180
Agnefest 394
akcise 232
Akeleye, Gabr. Sigv. 417
Akershus amt, stift, slott 71, 108, 144, 147,
170, 182f., 197, 204f., 242, 254, 302, 326,
410, 419, 422, 424
Alba, Nicolaus 167
Alf, biskop 172
Algerie 64
Alsløv, Jens Andersen 148
Alpheus, biskop 172
Altona 307
Amager 143, 177
Amberg, Herman 182, 194, 208
Amerika og amerikanere 17, 23, 282, 346
Amphitrite 33
Amsterdam 25, 198, 413
Amundr, biskop 168
Anastasius, pave 167f.
Andersdtr., Cathrina 145
Andersen, Andreas 207
— , Anthon 207
— , Jens 186, 193, sl. Alsløv
— , Morten 193
— , Tønnes 161
Andøen 28, 32
Anna Sophia, dronning 423
anordninger, se lovgivning
Anvord Jonsson, biskop 171
Apolti, Elias 203
Appel, Meindert Arjens 159
arbeidsskolen 214
Arbo, Nic. 427
Arendal og arendalitter 25, 100, 102, 107,
127ff., 148, 166, 183, 199, 201, 203f., 226,
235, 242f., 252ff., 261f., 266, 280, 283ff.,
287, 291f., 298, 302ff., 313, 316, 328, 351,
368, 376f., 388, 395, 409, 416, 419
Arendrup, Lars 236, 302, 307, 310, 401
Arenfeldt, oberstløytn. 327f.
— , Mogens 421
Arf, Lorentz 240
arkiv 10, 12, 15, 16, 103, 167, 190, 236
Arne, biskop 169
Arnoldus, biskop 169
arrestlokale 103f., 246
Arup 425
— , Jens Lauritz 208
— , Terchild 204
Asorene 26
Athen 38
Audnedalen, se Undal
Audun, biskop 171, 178
Avaldsnes 202
aviser 388f.

- Bagger, Ole Hansen 146, 149, 154
 Balle, Emanuel 204
 — , Morten Rolf 418
 — , Peder Sørensen 253f.
 Bang, A. Chr. 424
 — , Rasmus 103
 Barlin 366
 Barlow, Anna Catharina 424
 v. Barner, J. H. J. 423
 Bastholm 384ff.
 Becher 386
 befaling, se lovgivning
 Bellona 110, 355
 Benestads verft 411
 Benkestok, Trond 173
 Bentzon, visestatholder 281, 298
 Berg 54
 — , Hans 103, 236
 — , H. K. 197
 — , Hans Nielsen 233
 — , Lyder 202
 — , Niels 197, 243
 — , Severin 240
 — , Fr. Aug. Wessel 17, 429
 Bergen by og stift 14, 25f., 67, 143ff., 149, 155, 167ff., 171ff., 180ff., 198, 200ff., 204f., 208, 220, 231, 237, 248, 287, 305, 351f., 354, 360, 376, 400, 419
 Bergens Katedralskole 183
 Bergsøe, J. F. 386
 Berlin 17
 Bernhard, biskop 146
 Bernhoft, Hans Lassenius 208
 Berthelsen, Anders 198
 — , Claus 235, 393
 bevilgning, se lovgivning
 Bielefeldt, Carl Frid. 116
 Bielefeldts batteri 116f., 331f.
 Bierman, Hans Jacobsen 240
 Biltzing, Niels 203
 Bing, Lars Hess 16, 27, 385, 414, 427
 Bircheland, Lars 206
 Bircherod, Elisabeth Bolette 160
 — , Jens 102, 143f., 160, 163, 194, 376, 425
 bispearkivet 167, 427
 blisperesidens 145, 234
 Bjelke, Jørgen 421
 Bjelland 152, 191, 202
 Bjørn, schoutbynacht 422
 — , Andreas 150, 154, 200
 Bjørndalen 91
 Blegørø 33
 Blix, fru 361
 Bloch, Christian Severin 203
 — , Jacob 203
 — , Jens 144, 167
 — , Søren 198
 Boen 53, 204, 318, 360, 418
 — fiskeri 165, 186, 267
 — foss 36, 318
 Bojsen, P. O. 384
 boksamling 382ff.
 Boller 421
 Bolling, Reidar 15, 17, 149, 157, 429
 Bolsøy 147
 Bonde, Elias Jacobsen 180
 Bonnevie, Andreas 207
 — , Emanuel 205
 Bonsach, Niels 201
 Borch 386
 Borgerbatteriet 19, 21, 116f., 332
 borgerbrev 260
 Borgerskolen 213
 Bornholm 115, 204, 419
 Botolf, biskop 169f., 178
 Bourdeaux 413
 Boye, rektor 148
 Bragde 28f.
 Bragdøundet 32
 Bragdøtangen 32
 Bragernes 155
 Brahe, Karen 175, 428
 — , Steen 179
 Brandt, Nicolaj 235
 brannvakt 103
 brannvesen 391ff.
 Bratsberg 165, 283, 420ff, 424
 Braunmann, Christian 418
 Bredahl, Erich 181
 Bredal, Ivar 201
 Bredalsholmen 32
 Brekkestø 284, 302f.
 Bremerholm 143f., 409, 420
 Brender, Citzele Jacobsdtr. 179f.
 brennevinsbrenneri 398, 402
 Bricka, C. F. 429
 Brinch, Ambrosia Sophia 100
 — , Anders Sørensen 160, 165
 — , Augustinus 201
 — , Christian 201
 — , Karen Lauritzdtr. 102
 — , Lars Pedersen 235
 — , Søren Andersen 100, 165, 196, 297
 Brochmann, Hans 130, 235

- Brockenhuus, Hendrick 175f.
 Brodersen, Christopher 198
 — , Samuel 201
 — , Sigward 199
 Brodkorb, Søren Friedlieb 206
 bropenger 105
 Brorson 388
 Brun, E. A. 155
 — , Johan Nordahl 101
 — , Peter 323, 325
 — , Sven 101
 Brøndorph, Peter 297
 v. Buch, Georg Frid. 325f.
 — , Leopold 17, 427
 Budstikken 351ff., 388, 427
 Bugge, Peter Olivarius 205
 Bull, Johan Laussen 231, 233, 237
 Bulow, Frans Christof. 426
 Busch, Frid. Peter 426
 bybrannen 1734 15ff., 51, 70ff., 82, 85, 93f.,
 97, 99, 104, 132, 144, 161, 163, 218, 269,
 282, 366, 423
 byfogd 124
 Bygland 154, 200
 — , Peder Christof. 197
 Bülche, Harder 240
 Bülow, Titus, kammerjunker 363
 byprivilegier, se lovgivning
 Byrgesøn, John 167
 bysvender 124
 Bærvann 27
 Bøcker, Jacob 202
 — , Johan Hendrik 200
 Bøegh, Jørgen Moe 205
 Bøgh, Ludvig 199
 Bøjesen, Jacob 238
 Børresen, Tellef 204
 Båhus 169
 Båhuslen 23
 Baarsen, Mogens 417

 Calais 25
 Callisen, Henrich 95, 148, 356, 427
 Callundborg, se Kalundborg
 Calmbach, markgrevinne av 363
 Cana (Kanaan) 161
 Carl kong 115
 Carl IX 326
 Carstens 385
 Carstensen, Christian 417
 Carøe, Kristian 373, 429
 Celsius 24

 Cervinus, P. 194
 Charisius, Emanuel Jonge 425
 — , Ferdinand August 201
 — , Hans Nendrich 425f.
 Christensen, Bjørn 181
 — , Christen 123, 234
 — , Friderich 180
 — , Lauritz 234
 — , Mads 234
 — , Peder 236, 418
 — , Søren 147, 272
 Christian II 172
 Christian IV 17, 64, 67f., 70f., 105, 108, 114,
 125, 163, 175, 177, 180, 217, 251, 267, 283,
 351, 360, 366
 Christian V 17, 70, 79, 82f., 92, 100, 118,
 126f., 131, 158, 186, 244, 331, 360f., 366,
 421
 Christian VI 18, 72, 326, 331, 363ff., 375
 Christian VII 18
 Christian, prins 328, 332f.
 Christiania 15, 25, 143, 181, 190, 232, 237,
 271, 339, 361, 368, 381, 400, 418, 422
 Christiania Katedralskole 192
 Christiania tugthus 147
 Christiansands Garnisons Bibliothek 382ff.
 Christiansands Krønike 16, 76, 85, 88, 94,
 103, 124, 129, 186, 220, 223, 234ff., 253,
 329, 331
 Christiansandske Uge-Blade 16, 64, 211, 389,
 427
 Christiansen, Gabriel 368
 Christianshavn 71
 Christiansholm 90f., 110, 113ff., 117, 325,
 360, 362, 367
 Christiansø 108, 420
 Christoffersen, Peder 153f.
 Christopher, kong 171
 Christopher av Holsten 169
 Chrstrup 203
 Chrystie, Jacobine 8, 38
 Cicignons regiment 362
 Clausen, Niels 323
 Clemens, pave 169
 Clement 388
 Clingson, Ansten 200
 Collett, Camilla 5, 7f.
 Consumtionsgaden, se Konsumtionsgt.
 Cortsen, Søren 191
 Cramer, Johan 425
 Curtz, Niels 203

- Dahl, Carl 200
 — , Jacob 155, 204
 — , Jonas Davidsen 207
 Dahm, Jens 107, 237, 300
 Dalene 91, 189, 229, 268
 Dalin, Olof von 24
 Danborg 422
 Danielsen, Daniel 21, 429
 Danmark 7, 108, 168f., 183, 198, 205, 207,
 239, 287, 294, 305, 396, 399
 «Danmarks politiske Forbrydelser» 7f.
 Debes, Lucas 174, 427
 — , Ole Gløersen 201
 Den forkeerte Baad 28
 De kanariske øyer 26
 Den latinske skole, se Latinskolen
 Det kgl. Verft 118
 Dietrichson, Frid. 326, 368
 Diogenes 339
 Diriks, Christian Adolph 247, 271
 dissenterne 158f.
 Dokkedal, Lars Chr. 206
 Domkirken, se kirken
 «Domkirken i Kristiansand» 133, 429
 Donop, Juliana Elenora 161
 Dorph, Hans 199
 Dover 25
 dramatiske selskaper 343
 Drammen 155, 199, 202, 208, 283
 Draxholm 423
 Dreyer, Hans 388
 drikkeskikker 341
 Drikkevarer 355
 Dronningens gt. 78, 84, 93
 Dublin 205
 Duehejen 277
 Dumetius, Ole 202
 — , Søren 190
 Dunkerque 25
 Dversø 29
 Dybingen 28, 32
 Dybingsholmen 60
 Dypvåg 208
 Dyrstad, Christen 200, 211, 215
 — , Johan 200
 Daae, Ludvig 8ff., 160, 429

 Ebbell, Clemens 208
 v. Ecklef, Hendr. Chr. 324
 — , Johan 324
 — , Joh. Nic. 324, 326
 Eckstorm, Andreas 205

 v. Edel, Bernt Chr. 324
 — , Sophia Dorothea 324
 Edinburg 25
 Eg 19, 21, 23, 27, 52, 65, 67, 70, 87, 142,
 227f., 230ff., 267f., 274f.
 Egersund 179, 205, 287, 416
 Eggers, sekretær 363
 Eidsvoll 7
 Ehrencron-Müller 146, 149, 180, 419, 429
 Eiker 9, 198, 207
 Eilif, biskop 172
 v. Einen, kansellist 363
 Eirik, biskop 168ff.
 v. Eitzen, Jens 203
 Ejelsen, Ole 87, 231f.
 Eivindsson, Auden 171
 Ekserserhuset 117
 Elben 307
 Elephus, biskop 172
 Elgvin, Johannes 142, 180, 187, 191, 252, 429
 Ellebracht, Sophia Juliana v. Nostitz af 324
 Elvegt. 70, 78, 84
 Engelhardt, Hans 148, 150, 152
 — , Nicolaj 201
 — , Simon Jacob 148, 202, 272, 426
 Engelstoft, Laurits 182, 190, 427
 Engelstrup, løytnant 361
 England og englendere 38, 47, 109, 130, 135,
 167, 286, 303, 305f., 332, 355, 395ff., 410
 413
 Englandshandel 303
 epidemier 47, 371
 Erdman, Hans Jacob 198, 236
 Erichsen, Hans 418
 — , Jens 203
 — , Jørgen 143, 174, 181
 — , Ole 196, 202
 — , Tage 418
 Erik av Pommern 171
 Erik Menved 169
 Erslev, Kr. 420, 429
 Erslew, T. H. 429
 Eskil, biskop 168
 Etne skipreide 189
 Eugenius, pave 168
 Evje 87, 153ff., 191
 Fabricius, Caroline Cathrine Hedevig 148
 Falenkam, Peder 203
 Falkenberg, Mathias 201
 Fallesen, L. N. 144, 159, 428
 Falsen, etatsråd 388, 427
 Falster 155

- Farskov 421
 Farsund 25, 107, 259f., 263, 276, 280, 313,
 328, 360, 407f., 416
 fattige 186, 210, 375f.
 fattigskolene 155, 187
 Faye, Andreas 83, 143, 167, 169, 429,
 — , David 240, 417
 Feddersen 384
 Femmer, Carl 202, 230f., 236f.
 — , Christopher 204
 — , Hans 203, 205, 236, 297
 — , Nicolaj 155, 194ff., 199f., 204, 209, 368
 Fennefoss 87
 Fergefjellet 274f.
 Fergested, se Øvre Fergested
 de Ferry, Pierre 326
 Festningen 28
 — , se også Christiansholm, Fredriksholm
 Festringsgt. 78f., 84
 Finne-Grønn, S. H. 16, 313, 429
 Finnmarken 205, 207
 Finnø, Finnø tiende 188, 207
 Fischer (Fisker), Lorents 240, 419
 — , Rasmus 102, 226, 235
 fiskerier 53, 407
 Fiskaa, H. 87, 429
 Fiskåtangen 33
 Fjeldmann 386
 Fjeldgt. 78
 Fjeldsted, Torkel 419
 Fladskjærene 29
 Flaksvann 318
 Flekkefjord 25, 100, 107, 127, 129f., 183,
 198, 204, 241, 243, 252, 255ff., 262ff.,
 276, 280, 285, 288, 290f., 298, 306, 313,
 375, 381, 394f., 406ff., 416
 Flekkerø 29, 32, 53, 60f., 67, 87, 108ff., 117,
 131, 306, 328, 353, 363, 366, 425
 — festning 108, 323
 — havn 31, 62, 109, 111ff.
 — skanse 63
 flensburgere 398
 flom 35f., 317f.
 Fog, C. 198
 — , Jens 198
 — , Johannes 199
 Fogtman, Laurids 185, 224, 229, 241, 316,
 376, 428
 folkemengde 131f.
 Folketidende 68
 foranstaltning, se lovgivning
 Fordahl, Anders 198
 — , Hendrik 199
 — , Søren 199
 forordninger, se lovgivning
 Forsvarsdepartementet 324
 Foss, Frithjof 100, 102, 429
 — , Johnas 200
 Framery, Pierre 111
 Frankrike og franskmenn 111, 174, 306, 346,
 395f.
 Frederik I 172, 417
 Frederik II 174, 375
 Frederik III 17, 70, 105, 108, 113, 125f., 181
 186, 290, 360, 366
 Frederik IV 18, 101, 115, 131, 185, 190,
 361ff., 366, 422, 428
 Frederik V 18, 100, 103, 368, 380, 423
 Frederik VI 368
 Fredrikshald 15, 372
 Fredriksholm 60, 108ff., 117, 323, 360, 363,
 421
 Fredriksvern 113, 132, 326
 Freyasdal 91
 Friderichsborg 147, 202
 Friderichsen, Jacob 207
 Friderichsfjord 255
 Friedlieb, Søren 147, 154f., 210
 Friesland 159
 frihavn 134, 306f.
 Friis, Jakob 16f., 93, 102, 161, 163, 297, 419,
 421, 429
 — , Mogens 421
 — , Peder Clausen, se Undal, P. C.
 — , Samuel 197
 — , Søren 149
 — , Tønne Magnus 190
 Frimann 388
 friskoler 214
 Frobusdalen 26, 91
 Frue kirke i København 424
 — — i Stavanger 180
 fruktavl 52, 352
 Fuchs, Georg Conrad 200
 — , Nic. Bernh. 425
 fundas, se lovgivning
 Funke 386
 Fyen 143
 von Fyhren, Hendrich 203
 Fyresdal 284
 Fædder, Johan 203
 Færøene 143, 169, 174

- Gabel, visestatholder 361
 Galgebergtangten 28, 33ff., 53, 60, 109, 117
 garverier 305
 gatebelysning 390
 Gausdal 204
 Gaute, biskop 169
 Geilev, sekretær 363
 Geriecke, Friedrich 323
 Germain, greve 326
 Gertsen, krigsråd 363
 Gilleleje 147
 Gill, John 202
 Gimso kloster 148, 424
 Gjerden 255, 283
 Gjertsen, assessor 114
 — , Friderich 201
 — , Niels Wisløff 204
 Gjessing, Chr. 146, 428
 Gladsaxe 143
 Glückstad (byen) 289
 — , Michael 237, 389
 Goiske, P. Rosenstand 381, 428
 Gorm Haraldsson 114
 Gothenborg, se Gøteborg
 Grach, Jørgen 201
 — , Peder Georg 16, 150, 194, 196, 198
 Gram, hofmarskalk 363
 Gravene 26, 70, 81, 83, 104, 106
 Greenwich 26
 Greppstøl 152, 191
 Griffenfeldt 418, 421
 Grim 19, 21, 23, 27, 52, 57, 65, 67, 70, 91,
 116, 142, 164, 227ff., 233, 247, 267f., 271,
 273f.
 Grimsbekken 50
 Grimsbroen 57
 Grimstad 25, 208, 361, 368
 Grimsåen 26, 57
 Grooss, Lars 203
 Grove, Anders Jensen 323
 Grundevann 27
 Grydevann 27
 Grøgaard, Johannes 202
 — , Niels 200
 Grønstad, se Grimstad
 Grønland 26, 167, 169, 203
 Grønlandsfart 253, 410
 Grønningen 29
 Graae, kansellist 363
 «Grågå» 178
 Graah 385
 Gråheiene 274
 Gudbrandsdal, søndre 424
 Guldberg, F. H. 385, 387
 Guldringsdalen 227, 229, 268
 Gunnar, biskop 171f.
 Gusmuth 385
 Guttorm, biskop 169f.
 Guttormsen, John 143, 172ff.
 Gyldenløve, Uldr. Chr. 361, 428
 — , Uldr. Fredr. 106, 113, 126, 130, 329
 Gyldenløvesgt. 78, 84, 97
 Gyldenpalm, se Hagerup, Hans
 Gyldenstjerne, Mogens 108
 Gøer, Salomon 194f., 206, 209
 Gøteborg 25
 Haderslev 174, 372
 Hagerup 385f.
 — , Caspar Peter 206, 381
 — , Eiler 144, 236, 376, 424
 — , Hans 236, 424
 — , Lars Smith 204
 v. Hahnen, oversekretær 363
 Hald, Josias 207
 «Haldor Smecks smaa Tildragelser» 8
 Hallager 387
 Halle 369
 Hallingdal 170f., 181
 Halse 201
 Halvorsen, J. B. 8, 15, 247, 271, 273, 429
 — , Johannes 206
 Hamar 167
 Hamburg 25, 289
 Hamerskalboen 32
 Hammer, Andreas 233, 237
 — , Christian 203
 — , Johan 237
 — , Peter Henning 206
 — , Ths. 203
 Hamre 174
 Hamrehejen 27
 Hananger gård 173
 Hanegalboen 32
 Hanevig 33
 Hanevigsbukten 32
 Hanning, Peder 149f., 201
 Hans, kong 172
 Hans guldsmed 420
 Hansen, Claus 187
 — , Daniel (legatar) 185, 188, 191
 — , Friderik 426
 — , Hans 206
 — , Henrik Fredrik 237

- Hansen, Jacob 207
 — , Jesper 234
 — , Michael 234f., 418
 — , Peder 123, 144, 148, 150, 167, 211, 215, 234
 — , Poul 102, 234
 Harald 114, 364
 Harald Gille 167
 Haraldsson, Gorm 114
 Harbitz, G. P. 113, 429
 Hardanger 305
 Harderwyck 371
 Harlingen 159
 Hartman, Michael 199
 Hasse, L. 387
 Hasseus, se Lillienpalm
 Hatting, Albert 146, 176, 428
 v. Hauch (Haucken), Dieterich Hinrich 324
 Hauge, Hans Nielsen 87, 159
 — , Ole Nielsen 159
 haugianere 159
 Hauglid, Roar 98, 429
 havfiske 54
 Havgaard 178
 Hedmark 202, 425
 — , søndre 233, 237
 v. Hegerman, Diderich 324
 Heiland, enkefru 379
 Heinzelman, Joh. Got. 369
 Hejberg, Gabriel 206
 hekser 234, 346
 Helland, Amund 54, 429
 Helland-Hansen, Kj. 5, 61, 87, 98, 113, 429f.
 Helleberg, Peder 201
 Hellesund 287, 302, 313, 363
 Helliggeistkirken 144
 Helmut 386
 Helsingør 188, 198, 369, 379
 Helt, kanselliforvalter 363
 Hemmingsen, Niels 176
 Henche, Mathias 54
 Hencke, Julianus 205
 Henningsen, Bendt 417
 Henrik, biskop 168
 Henrik Wergelandsgt. 78
 Herholt 386
 herredager 176, 220
 Hetting, Gabriel 206
 Heydrick, Hans Christ Jung 204
 Heyerdahl, Andreas 87, 106, 417
 — 's mølle 374
 Hidra 147, 198
 Hielm, Børge Jonassen 381f.
 — , Hans Abel 208
 — , Jonas Anton 207, 381
 Hierro Ferro 26
 Hitterø, se Hidra
 Hjardemaal 154
 Hjelm, se Hielm
 Hjelmeland 175
 Hjerdal 199, 203
 Hjordt 385
 Hjorth, Peder 194, 197
 Hjortland 191
 Hobro 200
 Hof kirke 171
 Holbeck 423
 — , Rasmus 198
 Holberg, Ludvig 68, 160, 175, 385, 388, 428, 430
 Holbergs gate 78
 Holfeldt, kaptein 205
 Holland og hollendere 135, 201, 243, 286, 301f., 304, 371, 391, 395, 407
 Holm 369, 419
 — , A. K. 387
 — , B. 411
 — , Peder 16f., 25, 115f., 132, 251, 330, 395, 397, 428
 Holmboe, Rasmus Palludan 205
 Holme, se Holum
 Holmegård 236, 417, 419
 Holmens kirke 379
 Holst, Lorents Angel 155
 Holsten og holstenere 47, 169, 291, 395, 413
 Holt 190, 199
 Holte, Leiv 115, 327, 360, 430
 Holtermann, Mathias 231
 Holtermans verft 411f.
 Holum 147, 189.
 Homme, Anders 199
 — , Torgius 200
 Hommedal 207
 Horn, Frid. And. 202
 Horsens, Anders Christ. 198
 Hoskold Hoskoldsen, biskop 172
 hospital 97, 102, 132, 149, 376ff.
 Hospitalsgt. 26, 78, 107
 Hospitalskirkegården 78, 102, 378
 Hount, Christ. Frid. 206
 — , Peter 206
 Huden 303
 Huggeskjærene 29
 Humble, Marcus Christensen 143, 181

- hummerhandel 306
- Husum 424
- Huus, Niels 202
- Huusmand, general 423
- Hvidesø 149, 203
- Hvitfeldt, Arild 167ff., 428
 - , Paul 176
 - , Peder 108
- Hægeland 141
- Høeg, Iver 361, 421
 - , Thommes Thommesen 234
- Højer-slekten 135
 - , Andreas 202
 - , sl. Høyer
- Høland 202
- Høllen 285, 294, 305, 311, 417
- Høvidsholm 421
- Høyer, Christian 236f.
 - , Ole 203
 - , Svernnich Andersen 297
 - , Svernnik 197
 - , Thyge Thommesen 135, 235
- Hå 203
- Håkon, biskop 169f.
 - , erkebisp 169
- Håkon Håkonsson 168
 - , Magnusson 169
- Håland 198, 236
- Haard, Bendt 198
 - , Ursula Bergitte 150
- India 397
- Indre Flekkerø, se Flekkerø
- Inga kongemor 168
- innkvartering 265, 329f.
- Innvik 202
- instruks, se lovgivning
- interimskirke 99, 234
- Isaachsen, Daniel 36, 87, 275, 318, 378, 389, 393, 410ff.
 - , Isaach 87
 - , Peder 318, 411
- Isaachsens stiftelse 214
- Irland og irlendere 162, 301, 410
- Island 167, 407, 419, 424
- Italia 307, 371
- Jacob av Skottland 171
- Jacobsen, Karl 36, 430
 - , Philip 240
 - , Rasmus 243
- Jansen, Tønnes 123, 234
- Jedderen, se Jæren
- Jelsa 198, 203
- Jensdatter, Anne 180
- Jensen, Anders 149
 - , Erdman 16, 236, 428
 - , Falch 181
 - , Nies, 234, 240
 - , Tobias 190, 194, 197
- Jersin, Alhed 146
 - , Jacob Jensen 142f., 146
 - , Jens Jacobsen 146
- Johannis, Chr. 179
- Johnsen, Arnulf 417, 430
 - , O. A. 430
- Jomfruland 422
- Jomsborg 64
- Jonas, profet 176
- Jonssøn, Anvord 171
- jordebøker 178, 271
- jordskjelv 43
- Jostedal 204
- Juel (Juell, Juul), Carl 236, 423
 - , Christian 204
 - , Frantz 325
 - , Hans 323, 421
 - , Knud Nielsen 423
 - , Ove 421
- Juliana Maria, dronning 195
- jus patronatus 225
- Just 388
- Justnesbukten 35
- Jutland, se Jylland
- Juul, Brun 73, 428
 - , se Juel
- Jylland og jyder 44, 62, 71, 126, 134f., 154, 174, 200, 205, 207, 350f., 379, 413
- Jæger, N. W. L. 87, 91
 - , O. 417, 430
- Jægersberg 87
- Jæren 54, 180f., 189, 236, 352
- jøder 158
- Jørgensen, Daniel 175
 - , Ingvard 155
- Kaddelands tinglag 220
- Kagfjellet 374
- Kaldestadbakken (i Etne skipreide) 189
- Kalm, P. 18, 23f., 49, 54, 73, 282f., 309, 349, 428
- Kalundborg 143, 146, 179, 205, 421, 423f.
- Kalvildfjorden 289
- Kamschatka 25

- kanalen 81, 85, 104ff., 276
 kanalpenger 106f.
 kanselliordre, -promemoria, -skrivelse, se
 lovgivning
 kaperi 243, 397
 karanteneinnretning 116, 274
 Karleby 155
 Karmsund 185
 Kartago 74
 Kastrup, Søren Michael 203
 Katedralskolen 7, 10, 15, 71, 152, 182ff.
 —, se også Latinskolen
 Kattegatt 30, 37, 43, 54, 62
 Keisen, Omund 235
 Kejser, Johan Michael 144, 167, 208
 —, Ove Hendrik 208
 Kemmer, Hans 114
 van Kervel, Joh. Hendr. 243
 Kielland, G. S. 191
 —, se også Kjelland
 Kiersgaard, Joachim Rasch 273
 Kierulf, Jonas 428
 —, se også Kjerulf
 Kiil, Alf 429
 Kildal, Søren 205
 Kinn 29
 kirken 10, 72, 76, 79, 81, 85, 93, 98, 128,
 141, 145, 160, 187, 234, 251, 275, 324,
 374, 378, 422f.
 Kirkegaten 78f., 84
 kirkegård 51, 78f., 85, 97, 101f., 164, 378
 kirkeinntekter 165
 kirkeordinans 177
 kirkesalget 156
 kirkesøkning 156, 159, 346
 kirketjeneste 156ff.
 kirketomt 271f.
 Kirtz, Karen 163
 Kiær, F. 47, 430
 Kjølgaard, Peder 200
 Kjelland i Søgne 191
 Kjelland, Morten Hend. 206
 Kjelsen 386
 Kjerbygaard 420
 Kjerulf, Anders 201, 236
 —, Anders Mortensen 106, 235
 —, Antonius 199
 —, Arent 236
 —, Hans 205
 —, Jens 425
 —, Jonas 363
 —, Ole Mortensen 235f.
- Kjerulf, Peder Larsen 235
 —, sl. Kierulf
 Kjetil, biskop 169f.
 Kjevig 35, 68
 Kjos 87, 198
 Kjobsebukten 32f.
 Kjær, S. 430
 Kjærrane 91, 274
 Kjærulf, se Kjerulf
 København 25f., 74, 95, 98, 111f., 129, 143f.,
 147, 149, 167, 171, 173ff., 180, 195, 197,
 211, 234, 236, 243, 256, 295, 305, 307, 324,
 369, 371f., 379ff., 388, 400f., 413, 418f.,
 421f., 424
 Københavns mål 293
 — Universitet 179
 — —, Matrikel 193
 Kjøge 143
 Kjøllen 91
 Kjørboe, Mathias Bille 208
 Klausson, Nils 417
 Klepp 203
 Kleven 292
 Klevenfeldt, konferenseråd 173
 Kloppene 88
 Klubselskabet «Foreningen» 342, 430
 Klæbo 147
 Knarestad 361
 Knoph, Hans 419
 Knud, kong 115
 Knudsen, Knud 237
 —, Morten 417, 425
 von Knuth, Elizabeth 423
 Knutzen, Marsilius 204
 —, Paul 180
 Kobbernaglen 32
 Koholmsbukten 117
 Koht, H. 430
 Kolding, Hans 235
 Kolmefjord 284
 Kolsdalen 274
 konfirmationer, se lovgivning
 kongebesøk 92, 115, 127, 326, 331, 360ff.
 kongehyldning 181
 Kongens gate 78f., 84, 93, 145, 275, 367
 Kongens Tvergate 78, 81, 84
 Kongsberg 148, 203, 343, 372
 Kongsgård 27, 52, 91, 103, 145
 Kongsgårdbukten 35, 58
 Kongshavn 32
 konserter 213, 342
 Konsumtionsgaten 78, 81

- Korshavn, Anders Haisen 201
 von Koss, Christ. Frid. 201
 kosthold 349ff.
 Kraft, Jens 430
 —, Jens Edvard 207
 —, Jonas 207
 Krag, Hans 302, 430
 Kragerø 237, 426
 Kragh, Mogens von 325
 —, Palle 422
 Krejdal, Peter Hansen 206
 krigen 1807—14 59, 73f., 94, 96, 109, 133,
 265f., 308, 316, 318, 327ff., 332, 339f.,
 344f., 350, 399, 406, 408, 410
 kriminalitet 346f.
 Kristian IVs gate 78
 Kristiania, se Christiania
 Kristiansand Museum 5
 Kristiansands Adresse-Kontors Efterretninger
 147, 150, 154, 156, 190, 194, 388, 424f.,
 428
 Kristiansands byvåpen 51
 Kristiansandsfurua 51
 Kristiansborg slott 240
 Krogevann 27
 Kronprinsens gate 78, 81, 84
 Krossen 57, 91
 Krøger, Jens 198
 Kvernvoll, O., 417, 430
 Kvinesdal 197, 199, 203
 —, øvre 154f.
 Kvislevann 27, 56
 Kviteseid, se Hvidesø
 Kvilleborg 191
 Kærup, Hans Jacob 243
 —, Jacob 97, 100, 143, 161, 163, 166, 190,
 379, 423
 Kaas, Jørgen 178

 Lagmannsbryggen 104
 Lagmannsholmen 28, 33, 60, 91, 115, 117
 Lahelle 318
 Lahn, Thomas 240
 laksefiske 36, 53f., 165
 Lampe, J. F. 175, 430
 Lander 388
 Landaases stykke 274
 Langberg, Malthe Sehested 271, 273
 Lange, Lorents 273
 Langebek, J. 176, 428
 Langefeldt 363
 Langesund 283, 426

 Lappland 18
 Larsen, Lars 238
 Larvik 154, 197, 235, 247, 329f., 393
 Lassen, Christian Brandt 208
 —, Jens 205, 240
 —, Niels 154, 199
 Lassen, P. B. 8, 145ff., 161, 430
 —, Rasmus 199
 Latinskolen 97, 132, 142, 155, 182, 421, 423
 —, se også Katedralskolen
 Laudal 147
 laugsartikler 400
 Lauritzen, Claus 178
 —, Ditlev 177f.
 —, Niels 418
 —, Rasmus 220
 Laurvig(en.) se Larvik
 Leegaard (i Jylland) 379
 Leegaard, Christian 379ff.
 —, Jacob Mogensen 379
 —, Mogens Madsen 379
 Leegaardske familie 378f.
 Leegaardske Legat 378
 Leewy, Karl 54, 103, 107, 111, 115, 118, 142,
 146f., 149, 159, 161, 163, 195, 214, 226,
 231, 233f., 272, 297f., 327, 371f., 374f.,
 381, 388, 417, 430.
 legater 165, 378
 Leieskow (i Jylland) 174
 Lenefjorden 68
 Lenth, Christian Ludv. 201
 leseselskap 389
 Lesser, Johan Philip 372
 Leuthe, Hendr. Marg. 423
 Leverentz, Jørgen Martin 47
 von Levetzow, H. C. D. V. 424
 Lie, overbrannmester 393
 —, Mathias 204
 —, Niels 204
 Lier 161
 ligning 265
 Lihme, Salve 202
 von der Liippe, Jacob 201
 Lillesand 25
 Lillienpalm, Johan Sigismund 369, 422
 Lind, Laur. 175, 428
 —, Mogens 190
 —, Peder Jensen 240
 Lindebakken 274
 van Linden, Ole Jacobsen 323
 Lindesnes 25, 54, 256, 426
 Lindland i Holum 189

- Lindrup 386
 Lindvald, Christlieb Benoni 203
 von Linné, Carl 23, 428
 Lintrup, professor 379
 v. d. Lippe, se Lilppe
 Lister (kall, prostl, amt etc.) 129, 142, 154f.,
 166, 173, 181, 190, 235, 256, 259, 297f.,
 420, 425

 Livorno 101
 Lofthusbevegelsen 313, 424
 London 25, 198, 203, 397, 407
 Longomontanus, C. 179
 Lose, Diderich 426
 Lovise, prinsesse 423
 Lovise Augusta, orlogsskip 113
 lovgivning, se etter A
 Lucian 195
 Ludvig XIII 26
 Lund (ved Kristiansand) 23, 27f., 52, 58,
 86f., 91, 130, 145, 329, 344
 Lund (ved Flekkefjord) 206
 Lund (i Skåne) 179
 Lund, Hans 205
 — , Lars 236
 — , Peder Ludvig 205
 — , Tønnes 203
 Lunde, Anders 202
 — , Jonas 201
 Lundeelva 311
 Lundegård 189f.
 Lundsbakken 51
 Lye 180
 Lüneborg, Hans Jacob 323
 Lyngdal 154, 189, 206, 312, 381f.
 Lyngdalselva 54
 Lyngø 131
 Løfting, Axel 200
 — , Paul Jacob 200
 Løvdal, Bjørn 201
 — , Aanon 202
 Løvenørn, generaløytnant 363, 368
 Løwen, baron 326

 Madsen, Carsten 235
 — , Christen 242f.
 — , Lars 235
 Magnus Håkonsson 169
 — Sigurdsson 167
 Majors garveri 308
 Malene kokke 340

 Malling, O. 385
 Malmøe, Anders Hansen 197
 — , Hans Nielsen 145, 234f.
 Maltha 31
 Malthé, Christopher 205
 Mandal (amt, by, etc.) 25, 27, 35, 43, 107,
 127, 129f., 147, 180, 183, 197, 201, 207f.,
 227, 235, 241, 243, 252, 255ff., 262ff., 276,
 280, 284f., 291f., 298, 305f., 312, 343, 363,
 375, 394f., 406ff., 416, 420f., 425
 Mandalselva 54
 Mangelstorp 385
 Mangor, Christian Elovius 373, 386
 Mantua 371
 Margrethe, dronning 170
 Markensgate 78f., 84, 91, 103
 Marquard, Emil 431
 Marstrand 307
 Mathsen, Paul 175
 Mauland, 180, 430
 Mechlenborg, Anna Cathrina 161
 — , Carsten 142, 235
 — , Ole 425
 Meidel, Gerhard 201
 Melanchton, Ole 204
 Meldal, Ole Tideman 205
 Melis, Gotthard 425
 Memel 413
 Mentzer, Johan Ovid 150
 Mester Ottos løkke 149
 Meyer, Jacob 203
 — , Ole 202
 Miceælius, Joh. 168
 Middelhavet 397, 407
 Miltzow, G. H. 175, 428
 Mjaaland, Knud 147
 «Mnemosyne» 8
 Moderation, se lovgivning
 Moe, Jørgen 236, 312
 — , Lars Brinch 204
 — , Niels 106, 231, 237, 318, 407f., 410ff.
 Moland, Vestre 150, 154, 199f., 202, 205,
 207, 240
 — , Østre 203
 Molde 146f., 240
 Møllerup, Niels 154
 Moltke, Friderich 313, 316, 368, 424
 — , Otto Joachim 424
 Momme, Lars 205
 Monrad, Peter 207
 — , Søren 147, 194f., 205
 Montagne, Thomas 193

- Mortensen, Anders 197
 — , Jacob 234
 — , Peder 234
 Moses 100
 Moss 206, 243
 Muhle, kasserer 363
 Muldrup (Mullerup,) Thomas 93, 163
 Munch, kopist 363
 — , Christen 108
 — , Edvard 201, 426
 — , Friderich 198
 — , Hans 143
 — , H. N. 99
 Munkholmen 325
 Munksgaard, Oddvar 5
 Munthe 385
 Møen 205
 Møglestue, Martha 148
 — , Rasmus 202
 Mølbach, Jacob 201
 Møllebekken 274
 Mølle vannet 87
 Møller, Lars 197
 — , Paul 203
 Mølmærck, Christopher 165, 417
 Mørch-slekten 135
 Mørck, Jørgen 200
 — , Ole 214, 236, 298
 — , Peder 36, 228ff., 267f., 271, 273, 393, 411
 Møsting, Alexander 422
 Møvig 108

 Natvig, Simon 207
 Natvig tangen 346
 nattmannens bolig 104
 Nattmannsbekken 26
 Nedenes (fogderi, len etc.) 35, 68, 129, 154f., 236, 294, 297, 412, 420f.
 Nedenes Kongsgård 361
 Nedre Lund, se Lund
 Neptun 22
 Neslegaard 323
 Niall, biskop 168
 Nicolai kirke 143
 Nicolaus, biskop 168
 Nicolaus Alba 167
 Nicolaysen, N. 185, 189, 430
 Nideros, Otto 230f., 236
 Nielsdatter, Martha 161
 Nielsen, Anders 145, 153
 — , Daniel 181

 Nielsen, Johannes 372
 — , Niels 197
 — , Ole 206
 — , Søren 123, 234
 Nieman, Mathias 198
 Niemand, Giert Hansen 235
 Nimb, pastor 363
 Ninive 344
 Nissedal 284
 Nissen, Emanuel 205
 Nordal, Peder Tønder 199
 Norderhov prestegård 326
 Nordhordland 175
 Nordland 419, 424
 Nordlandene 204
 nordlys 43
 Nordmør 237
 Nordnes 167
 Nordpolen 37
 Nordsjøen 30f., 37f., 43, 407
 Norge 23f., 43, 55, 89, 95, 108, 125, 159, 167ff., 171f., 175, 177, 182, 186, 190, 235, 254, 287, 289, 295, 306f., 317, 329, 339, 341, 348, 363, 369, 380, 395, 409, 411, 422f.
 Normand, Johan Einersen 360
 Nors 203
 Norsk Artilleri-Tidsskrift 113, 429
 Norsk Biografisk Leksikon 67, 108, 430
 Norske Rigs-Registranter 125, 430
 Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institut 220
 von Nostitz, Frid. Hartvig 323ff.
 — , Sophia Juliana 324
 Numsen, Corfitz 100, 162, 230f., 236, 411
 Nyborg 143
 Nygaard, Knut 7, 430
 Nykirken 146
 Nyrop 387f.
 — , Bendix 198
 — , Christopher 143f., 167, 194, 198
 — , Johannes 107
 — , Peder 198
 Næsset 256
 nødsårene 350
 — , sl. krigen 1807—14
 Nørgaard, Niels 207
 Odde ting og tinglag 69, 220, 420
 Odderelven (-åen) 19, 21f., 27, 34, 36, 57
 — , sl. Torridalselven
 Oddernes 25, 27, 52f., 86, 98, 130, 145f., 148, 150, 152, 155, 191, 198f., 205, 208, 227f., 417

- Oddernes kirke 91, 98, 141, 232, 420, 429
 — Kongsgård 67
 — — , sl. Kongsgård
 Oddernesmoen 369
 Odderøya 23f., 28, 32ff., 42, 58ff., 104ff.,
 109f., 112, 115, 117, 124, 227, 274, 327,
 362, 367, 420
 Odense 143f., 167
 Oftedahl, Lars Andreas 9, 207
 Olaf, biskop 170
 Olafsen, Arnet 16, 18, 297, 381, 417, 430
 Olav Haraldsson 364
 — Håkonsson 170
 Olrik, Viljam 149, 160, 430
 Olrog 352
 Olsen, Augustinus 220, 418
 — , Morten 235
 Oluf, biskop 169
 Olufsen 386
 — , Bendix 418
 — , Niels 179
 Omeyer, Diderich Schaft 325
 ordre, se lovgivning
 Orknøy 167, 171
 Ormsen, Eric 173
 Oslo 167, 182
 von der Osten, Chr. Ulr. 325
 Osterman, H. 17, 430
 Ostindia 201
 Otra, se Odderelven
 Otteråen, se Odderelven
 Ourøe 204
 Ovenstad 87, 116, 325, 430
 Ovid 13, 365, 428
 Oxen 29
 Oxenløve, Hartvig Nielsen 418

 Pajcken, Joachim 205
 Palludan, Frid. Holmsted 203
 — , Rasmus 143
 Paris 26
 Pasken, branninspektør 393
 patent, se lovgivning
 Paus, Hans 199
 Pavels, enkefru 233
 — , Claus 205
 — , Jacob 230f., 237
 Peder, biskop 169
 Pedersdatter, Elisabeth 175
 Pedersen, Christopher 153
 — , Ebbe Friderich 243
 — , Geble 173

 Pedersen, Jens 240
 — , Lars 238
 — , Niels 54, 104, 234, 274
 — , Svend 238
 — , Thommes 238
 perlefiske 54
 Pestalozzi 387
 Peter, biskop 168
 Petersen, Claus 372
 — , Hans Christian 208
 — , Morten Hend. 206
 — , Sigwardt Emil 208
 Pettersen 386
 Phorten, oberst 363
 Pico 26
 de Place, oberst 326, 367
 plakat, se lovgivning
 Platina 168
 politiinstruks 84
 Pommern 171
 Pontanus 177, 428
 Pontoppidan 44, 173f., 178, 194, 381, 428
 portugisere 346
 Poseidon 33
 postvesen 165, 417
 potetavl 353
 Powisch (Povisk), Chr. Fr. 102, 376, 422
 Practika 32
 Praem, Ole Bagger 154
 — , Thomas 154
 prestemøter 181
 Preus, Hans Hendrik 208
 Preuss, Jacob 197, 425
 Preussen 231
 pristakster 356ff.
 Prinds Christian Frederik, orlogsskip 109,
 111, 113
 privilegier 16f., 279ff.
 privilegier, se lovgivning
 promemoria, se lovgivning
 Prestø 58
 Paasche, Hans 243

 Quale, Andreas 200
 — , Christopher 205
 — , Edvard 205
 — , Filip 200
 — , Hans 201, 206
 Qvislevandet, se Kvislevann

 Raben, kaptein 330
 Rabke, Mathias 205

- Rafn 386
 — , C. G. 387
 — , sl. Ravn
 Rahbeck 385, 387
 Raklev 148
 Ramberg 147
 Ramus, Daniel 200
 — , Jonas 167ff, 428
 Randesund 29, 101
 Rantzau, statholder 363, 423
 Raphelengius 196
 Rappe, oberst 381
 Rasch, Jacob 193, 234
 — , Jens Jacobsen 130
 Rasmussen, Jacob 331
 — , Jon 181
 — , Søren 206
 Ravn 386
 — , Johan Ernst 190
 — , sl. Rafn
 Rechen, Paul 198
 Reetz, Peter 203
 Reimarus 386
 Reinald, biskop 167
 Reiser, Carl Fried. 371
 Rejstrup 385
 religionsfrihet 127, 158f.
 Rennesø 181, 207
 — tiende 152, 188, 191
 rentekammercircularø, se lovgivning
 Rentler, Jacob 163
 Repstad, Laurits 5
 Resen, Andreas 197, 425
 — , Hans 418
 — , Thale Margrethe 379
 — , Wilhelm 379
 Resenius, Paulus 180
 reskript, se lovgivning
 resolution, se lovgivning
 Restorph, Otto 161
 Retranchementet 50, 113f.
 Retranchementsgaden 113
 Reuss, greve 190, 423
 Revet 306
 Ribe 146, 174, 376
 Riber, Jens 143, 173f.
 v. Rick, Adam Reuss 326
 Riegels (rådmann i Helsingør) 379
 Riewers verft 411
 Riga 413
 Riis, Michael 417, 425
 Riksforsamlingen 7, 9
 Ringard, Morten 100, 430
 Ringerike 171
 ringepenger 113
 Ringsted 147, 155
 Risøene 29
 Risør 25, 107, 127ff., 166, 183, 200, 202ff.,
 252, 254, 261f., 266, 280, 285, 292, 395,
 416
 v. Rochling, Morten Jørgen 325
 Rodsted, Christen Christensen 240
 von Rohde, se Roodt
 Rolfsen, skipsbyggmester 410
 — , Abraham 101
 — , Jens 101
 — , Morten 123, 234
 Rolfsens verft 411f.
 Roll-Hansen, Diderik 38
 Rom 70
 Romsdal 240
 Roodt, Mathias 325
 Rosenkilde, Peder Valent. 206
 Rosenkrantz, kansellisekretær 363
 — , Anna Beata 423
 — , Ludvig 142, 251, 421
 — , Palle 65, 67ff., 123, 125, 323, 420
 Rosenpalm, admiral 363, 368
 Rosenvold, Elias 202
 Rosted, Jens 235
 Rotwitt, David Kamp 205
 — , Friderich 426
 Raugaard 421
 runeinnskrift 170
 Runnau, Cornelius Bie 204
 Russland og russere 33, 41, 369, 419
 Ryfylke 189, 191
 Rømeling, generaløyntant 363, 368
 Rønne, R. F. 385
 Røyem, Nils 142, 203, 421
 Røyer, Ole 197
 Råbyggjelag 16, 18, 27, 35, 134, 153, 236,
 352, 419
 rådhuset 71, 85, 102f., 128, 368
 Rådhusgaten 78, 103
 rådstue 81, 102, 128, 235
 rådstuarkivet 103, 236
 sagmøller 36
 Salmonsens leksikon 26, 430
 Saltzmann 387
 Salvesen, Salve 208
 Samsøe 388
 Sanden 25, 51, 68, 105, 123

- Sandgaten 78f., 84, 103
 Sandmark, Peder 199
 Sandmoen 274
 Sandrib, Jacob 204
 Sandvigen 28, 116, 267
 Sanne, I. 398
 — , M. 398
 — , Ole Michael 208
 Saxe, Jens 202
 — , Johannes Lindal 202
 Saxild, Christian 208
 Scavenius, bispinne 180
 — , Lauritz 143, 177
 — , Lisbet 178
 — , Nic. Laur. 177
 — , Peder 178
 Schade, Ove 125, 360, 420
 Schalin, grev 422
 Schare, Bendt 204
 Schavland, Ole 204
 Scheen, Anders 146, 194, 225, 240
 Schjelderup, Jens 175
 Schive, Søren 206
 — , Søren Danielsen 202
 — , Søren Sørensen 202
 — , Tharald 201
 Schjømte, Herman 201
 Schjelderup, Even Meldahl 141, 155
 Schjelven, Søren Bugge 208
 Schjæving, Bertel 234
 von Schleinitz, Christiane Hendriette
 Lovise 423
 Schlinge, Gustav Vilh. 197
 Schnell, H. M. 373
 Schnitler, Diderich Heg. 205
 Schonevig, Erich Eliæsen 178
 Schouboe, kopist 363
 v. Schoug, Svend 325
 Schousted, Niels Chr. 18, 204
 Schrøder, Mathias 236
 Schultz, Fecho 200
 Schweder, Mauritz Antonius 240
 Schaarups stykke 274
 Scythe, Anne Margrethe 54
 — , Jens 16, 375
 — , Niels Jensen 15f., 18, 114, 141, 144,
 153, 156, 166f., 171ff., 176, 179f., 186,
 190, 193, 200, 236, 375, 382, 419, 427
 von See, kaptein 371
 — , Friderich 371ff.
 Seefeldt, Jørgen 323, 420
 Sehested 360
 Sele laksefiskeri 152
 Selskabet for Norges Vel 88, 351f., 427
 selskapsliv 340ff.
 Setesdal 154f., 317
 Shakespeare, W., 38, 430
 Sigdal 147
 Sigurd, biskop 172
 Simonsen, Daniel 208
 de Simonsen, Hans Wilhelm Cederfeldt 12,
 425
 Simonsen, John 417
 — , Jørgen 197
 Sirevåg 252, 284
 Sireåen, se Aensire
 Sjølland 143, 147f., 153, 175, 177, 180, 203f.,
 325, 423, 425
 sjømannsskole 209
 sjørøvere 174
 Skabo, Lauriz Clausen 177
 Skade, se Schade
 Skagen 25
 Skanderborg 240
 skarpretter 248
 skattefrihet 329
 skatter 262ff., 303, 306
 Skibtvedt 200
 Skien 146, 148, 165, 176, 202, 236, 284, 424
 Skippergt. 78, 275
 skipslister 395f.
 skipsverft 118, 134, 274f., 304, 410f.
 Skjelderup, Arthur 135, 430
 Skjevraak, Mikkjel 27, 430
 Skogn 178
 skoleforordningen 1775 195
 skoleinntakster 165
 skolepremieelskap 194
 skolereform 183, 192, 209, 215
 skole, se også friskole
 Skonning, Søren Tomesen 125, 227, 234,
 238
 Skottland og skotter 130, 171, 301, 307, 396f.,
 410
 Skråstad 28
 Skule jarl 168
 Skåne 179
 Slagelse 372
 «Slaget ved Lyngør» 8
 slakteboder 275
 Slangerup 240
 Slesvig 424
 Slingwater, Gjert 242f., 417
 Slottsloven 254, 422

- Smith, sokneprest 155
 — , Axel Christian 203
 — , Hans 208
 — , L. 385
 — , Lars 202
 — , Morten 147
 Smolken, Benjamin 150
 smuglere 307
 Smyth, Edvard 162, 410
 — , Marichen 162
 Snel 387
 Soledal 201
 Soledals laksefiskeri 152
 Sollied, Henning 87
 Sommer, Niels 141
 Sommers stykke 274
 Sommerfelt, Terkild 240
 Sophia Magdalena, dronning 99, 363ff., 423
 Sophien . . . 91
 Sorø 179, 423
 Spangereid 68, 360
 Spania 306
 spaniafarere 289
 The Spectator 38
 Speilberg 144
 Spencer, linjeskip 109
 Spidberg, Anders 201
 — , Jens 15f., 23f., 44f., 52, 144, 146, 150,
 154, 201, 210, 236, 369
 Spind 313
 Spink, Hans 198
 Spærk, Johan Albert 207
 Spärck, Carl Wilhelm 426
 Stampe, Henrik 256ff., 279, 281, 287, 298f.,
 306, 395, 401
 standsforskjell 164
 Starupgaard 421
 statistikk 136
 Stavanger 25, 98, 127f., 142, 144, 147, 152,
 166f., 169ff., 175, 177ff., 183ff., 187f., 191,
 199, 202, 204, 206, 209, 251f., 284, 351f.,
 419
 Stavanger amt, len, stift, lagdømme 143, 169,
 173ff., 180, 185, 189, 193, 248, 251, 304,
 417, 421f.
 Stavanger skole 184f., 188
 staveskolen 214
 v. Stabel, kaptein 328
 Stack, Carl Henrich 325f.
 St. Clair, William 171
 Steen, Sverre 16f., 36, 64, 69, 87, 93, 100,
 102f., 110, 130, 142, 145, 161, 163, 193,
 211, 214, 233f., 238, 297f., 318, 331, 342f.,
 360, 363, 371f., 379, 388, 393, 417, 431
 Steenblock, Enevold 204
 — , Johan Coldevin 204
 Steenbuch, professor 379
 Steensen, Christian 204
 Stengt. 78, 84, 104
 Stensundet 32
 Stephanus, Joh. 179
 Stiesøn, Oluf 179
 Stiftsarkivet 16, 167
 Stifts-Bjergby 153
 Stiftskisten 15, 18, 185, 188, 190, 427
 Stjerne, Peder 197
 St. Knuds kirke (Odense) 143
 St. Michaels kirke, Bergen 167
 St. Nicolai kirke, Kjøbenhavn 180
 Stobæus, Niels Andersen 234
 Stockfleth, Chr. 422
 — , Henning 181
 — , Johan 207
 — , Niels 147, 155
 — , Niels Wibe 207
 Stockholm 26
 Stokke 208
 — , Jacob 207
 Stopford, Robert 109ff.
 Storbritannia 306f.
 Storck, Mathias 199
 — , Samuel 198
 Stord, se Starøen
 Store Kirkegrunn 33
 Storesanden 28, 68, 104, 123, 141, 227
 Stork, Lorentz 387
 Storklubben 342
 Storm 387f.
 Stoud, Jens 297
 — , Ludvig 143f., 149, 160, 194, 197, 235f.
 — , Otto 149
 — , Rasmus 197
 — , Sofie 160
 St. Petersburg 25
 Strand 178, 181, 204
 Strandefjord 35
 Strandgt. 83, 92f.
 Stray 88
 — , Olaus Olaides 204
 Straysbommen 317
 Strinda 204
 Struve, Claus 205
 — , Johan Andreas 150, 204
 — , Johan Martin 150, 154, 199

- Strøby 203
 Strømstad 398, 413
 Strømsø 148, 155
 Stub, Tellef 202
 Stud, Jens Richardsen 379
 — , Margrethe Jensdtr. 379
 Stær, Christen 154
 Støren, Hendr. Eiler 147, 150
 Størson, Mats 417
 Størøen 173
 Staal 384
 Suderøene 167
 Suhm, Jonas 425
 — , P. F. 425
 Suldal 181
 Sunde, Hans Knagenhjelm 426
 — , Niels Knagenhelm 208
 Sundet 130
 Sundt, oberst 363
 Sutreholmen 29
 Svaningius (Svaning, Hans Jensen) 167
 Sveits 307
 Svendsen, Thomas 206
 Svensen 385
 Svensk Uppslagsbok 24, 431
 Sverdfeler, generalkrigskommissær 363
 Sverige og svensker 41, 73, 135, 254, 326, 398f.
 Sverre, kong 168
 Swane, Andreas 388
 Swedenborg 24
 Sygneelv 54
 — , se også Søgneelvelv
 Sæbygaard 423
 Sælgaard, Arent 203
 Søborg 147
 Sødal 87
 Sødalsheien 27
 Søgne 191, 202, 207
 Søgneelvelven 311
 — , se også Sygneelv
 søndagsskolen 216
 Sønderburg, Peder 236, 419
 — , Peter 200
 — , Ulfr. Frid. 200
 Søren smeds stykke 274
 Sørensen, Christian 144, 147f., 205
 — , E. Heide 431
 — , Niels Berner 206
 — , Ole Emerentius 272, 382
 — , Rasmus 132, 240
 Sådland (i Lyngdal) 189
 Tange, Thor 198
 Tangen 19, 21, 26, 34, 70, 90, 231, 275
 Tangens batteri 332
 Tausan (Tausen), Christian 83, 143, 163
 — , Claus 83, 233
 — , Matz 187
 teater 343
 teglverk 230f.
 telegraf 115
 Telemark 27, 35, 149, 155, 181, 199, 202, 251, 284
 temperaturtabelle 39f.
 Terpager, Peder 174, 428
 Tharaldsen, Tønnes 207
 Thaulow, Alette Dorothea 8
 — , Hendrich Arnoldus 8, 243, 369
 Thestrup, Hans Christian 313
 Thisted 203
 Thomasen, Christen 102, 376
 Thomesdtr., Elline 179
 Thor (med hammeren) 348
 Thorn, Christen 203
 Thostrup, Andreas 298
 Thrane, Anna Christensdtr. 180
 — , Christen d.y. 180
 Thrap, D. 145f., 149, 175, 431
 Thura, Albert 174, 177, 179
 de Thygeson, Nicolai Emanuel 16, 36, 110, 144, 236, 328, 350, 355, 382, 425
 Thygesons Minde 36, 53
 Tideman, Ole 144, 195
 Timon 38
 Tinn 155, 202
 Tjos, se Kjos
 Tobiesen, Christen 18, 199
 — , Claudius 193
 — , Claus 150
 — , Kirstine Petronelle 150
 — , Otto Munthe 199
 — , Peter 112, 202, 326
 Toldorph, Eschild 417
 tollbod 104ff., 425
 Tollbodbryggen 106
 Tollbodgt. 78
 Tomesen, Søfren, se Skonning
 Tommerbye 154
 Topdal 53, 260, 285, 301, 305, 317f.
 — , Peder Clausen 24
 Topdalselv 34ff., 53f., 68, 165, 317f.
 Topdalsfjord 28, 34f., 53, 58, 61, 68
 Topsøe-Jensen, T. A. 379, 431
 Tordenskjoldsgt. 26, 78

- Torfæus, Thormod 425
 Torgild, biskop 169
 Torgriksen, Niels 206
 Torkil, biskop 171
 Torkildsen, Hans 123, 234
 Torridal 21, 28, 36, 53, 301, 305, 317f.
 Torridalselven 26f., 33ff., 50, 53f., 68, 275, 317
 Torpo 170
 Torvestad 180
 Torvet 26, 78f., 81, 84f., 91, 99, 104, 275, 290f., 351, 374
 Toten 171
 Tranquebar 150, 422
 Trassementet 113
 Trefoldighetskirke 98
 Trinitatis kirke (i København) 422
 Trondhjem by, stift etc. 25, 103, 147, 150, 167ff., 178, 180f., 199, 201, 204ff., 208, 233, 237, 287, 388, 393, 419, 422, 424
 Trælund Christen 201
 tukthus 96f.
 Tunold, Solveig 8
 Tveit 150, 154, 192, 199, 205, 418
 Tybring, Hans H. 144, 155, 167, 196
 — , Søren 155
 Tyrholm, Iver 243
 — , Michael 18, 166, 173, 177, 179, 181, 427
 — , Mogens 201
 Tyskland og tyskere 135, 179, 307
 tømmerfløtning 317f.
 Tønnesen, Anders 234
 — , And. Val. Opp. 206
 — , Søren 125
 Tønnessen, Joh. N. 62, 431
 Tønsberg 15, 418
 — , Mathias 161, 422
 Tørritzen, Anders Rasm. 202
 Tånes 289
 Taareveile 143
 Taarneby 143, 177
 Udgaarskjøn 27
 Undal 149, 155, 202
 — , Andreas 326
 — , Jonas 145, 146, 149, 193
 — , Lauritz 145f., 149, 361, 417
 — , Peder Clausen (Frits) 167ff., 174f., 178, 417, 428
 — , Uldr. Fridr. 417
 Undalselven 54
 Ungdommens Undervisning og Alderdommens Hvile 378
 universitet 339
 Universitetsbiblioteket i Oslo 8f., 427, 429
 Uppsala 73
 Uroe, Augustinus Olufsen 220, 418
 Utursa-Nøk 27, 33
 Valdres 181
 Valle 154f., 202, 206
 Valløene 47
 Vanse 18, 166, 200, 205
 Vardøhus 419
 Varodden 35, 58
 Vatnegård 173
 vektere 394
 Vennesla(nd) 141
 — bommen 317
 verft, se skipsverft
 Vesterbyen 78f., 89f., 94, 113, 331f.
 Vestergabet 29, 31f., 60
 Vestergaard 420
 Vesterhavet 108
 Vesterhavnen 32, 73, 105, 107, 110, 116
 Vestersia, -siden 40f., 61, 70, 73, 78, 81, 92f., 104ff., 109, 410
 Vestindia 197ff., 202, 206, 396
 vestindiavarer 307
 Vestlandene 286
 Vestlandet 61
 Vestre Moland, se Moland, vestre
 Vestre Strandgt. 78f., 84, 113, 339
 Viborg 144, 423
 Videnskabernes Societet 176
 Vige 35, 58, 131, 285
 Vigebukta 117
 Vigedahl, Ole 199
 Vigedal 178
 Vigeland 53
 Vigelandsfossen 36
 Vigen (Viken) 71
 Villaume 384f.
 Vinding, A. 177
 — , se også Winding
 vindmøllen 78f., 81, 275, 374
 Vinje 27, 204
 Visborg 420
 Vor Frelzers kirke 98f.
 Vor Frue kirke (i København) 179
 Vor Frue præbende (Bergen) 176

- Wahl, Jens 199
 v. Wartenberg, Hans Joachim 326
 Waterford 410
 Wedel-Jarlsberg, grev 362
 Wegner, Anna 181
 — , Anna Thrane 181
 — , Bertel 180f.
 — , Christen 181
 — , Citzel 181
 — , Cort 179
 — , Cort Thomasen 180
 — , Ellen 180
 — , Jacob 180f.
 — , Jens 181
 — , Mette 180
 — , Susanna 181
 — , Thomas 143, 175
 — , Thomas Cortzon 179ff.
 — , Thomas Thomasen 180
 Weideman, Lars 206
 Weinvich, Jacob 298, 419
 Wendelboe, Christen N. 235
 Werfel 385
 Wergeland, Augusta Antoinette 8
 — , Harald Titus Alexis 8
 — , Henrik 5, 7f.
 — , Nicolai 5, 7ff., 12, 153, 167, 173f., 196,
 214, 234, 241, 243, 343, 427, 429
 — , Oscar 5, 8
 Wertheim 385
 Wessel 387
 Wetzl, klokker 211
 — , Johan Valentin 200
 Wibe, schoutbynacht 362
 — , Christian 189f.
 — , P. 68
 Wiborg 386
 — , Christen 201
 — , Christen Olsen 235, 417
 — , Frederich 149f., 199, 201
 — , Ole Christensen 199, 235
 — , Ole Jensen 199
 — , Peder 199
 — , Thomas 203
 Widow, Christian 243
 Wiel, Iver 171, 428
 Wigaard, Jacob 202
 Willoch, Daniel Isaachsen 36, 203
 — , Isaach 207
 — , Johan Isaachsen 203
 Willumsen, kansellist 363
 Winding, Hans 362
 — , Rasmus 175, 177, 428
 Winstrup, Peder 177
 With, Albrecht 422
 — , H. C. I. 101
 — , Johan Albrecht 93, 163, 302, 363, 367,
 410, 422f.
 — , se Witte
 Witte, Johan 425
 Wittenberg 176
 Wium, Peder 163, 236
 Wolf, O. 387
 Worm, Jens 146, 372f., 428
 — , Johan 243
 Wulffen, Giovanni Enrico 101
 Wøldike, professor 379
 Zeidahl, Abel Cathrine 150
 Zimmerman, Jonas 207
 Zinclair 56
 Æneas 74
 økonomisk selskap 373
 Ørbeck, Jørgen 200, 205
 — , Nicolai 149
 Øresund, se Sundet
 Øresund tollkammer 422
 Ørup 323, 420
 Østerbye, Andreas 200
 — , Johan Georg 163, 297
 Østerbyen 73, 78f., 81, 84, 90, 94, 96, 113,
 164, 331f.
 Østergabet 29, 31f.
 Østerhavnen 33, 105, 110, 113, 116
 Østerrisør, se Risør
 Østersia, -siden 40f., 70, 78, 81, 92, 105,
 109f., 411
 Østersjøen 130, 294, 306, 396
 Østlandet 37f., 61, 397
 Østre Moland, se Moland, østre
 Østre Strandgt. 70, 77f., 388
 Øvrebø 141f.
 Øvre Fergested 26, 69, 78, 275
 Øvre Lund, se Lund
 Øvre Telemark, se Telemark
 Øyestad 155, 203, 207
 Å sokn 381f., 394
 Aabel, Ole 204
 Aabye 385

Aensire 255, 283f.
 Aakjær 240
 Al 170
 — bygdesoge 171, 431
 Aalborg by, stift 154, 179 183, 203
 Alefjær 35
 Aall 386
 — , Nicolaj Benjamin 202
 Åmli 202
 Aamodt, Christen Thorn 206
 åpne brev, se lovgivning
 Aarflot 386
 Aas, Einar 182, 193, 431
 Aastrup, Hans Nicolaj 197
 — , Niels Nielsen 235

LOVGIVNING

W.s liste 17f.
 1588: forordning 375
 1618: forordning 295
 1622, 1. aug.: reskript 185
 — , 1. sept.: foranstaltning 185
 1639, 19. jan.: reskript 185
 1641, 29. okt.: privilegium 69, 91, 98, 105, 124, 227, 283f., 289
 1642, 6. mai: Åpent brev, patent 124, 284
 1643, 30. april: priv. 71, 91, 125, 145, 218,
 1646, 29. juli: anordning 351
 1651, 16. aug.: reskr. 125
 1653, 22. jan.: reskr. 125
 1656, 24. jan.: bevilgning, forordn. 105, 290
 — , 25. jan.: forordn., å. b. 186, 209, 375
 1662, 30. juli: forordn., priv. 71, 102, 125, 141, 165, 186, 218, 220, 223, 227, 232, 238, 243, 255, 263, 267, 284, 289f., 292, 294ff., 375, 378
 — , 20. sept.: patent 292
 1665, 10. mars: bevilgn. 293
 — , 2. okt.: forordn. 285, 293f.
 — , 10. okt.: forordn. 105
 — , 15. nov.: priv. 408f.
 — , 17. nov.: reskr. 126
 — , 18. nov.: forordn. 245, 263
 — , 28. nov.: 223
 — , 7. desbr.: 286
 1666: anordn. 186
 — , 5. mars: forordn. 209
 1670, 31. juli: reskr. 226
 1671, 20. juni: bevilgn., reskr. 185, 209
 — , 21. sept.: patent, å. b. 285f., 294

1672, 29. jan.: priv. 126, 165, 218, 220, 222f., 225ff., 233, 244, 255, 266, 285, 289ff., 294, 296, 329, 375, 390, 401, 409
 — , 2. mars: patent 289, 294f.
 — , 22. mars: forordn. 165
 1677, 29. mars: å. b. 255
 1681, 11. juni: å. b. 228
 1682, 28. jan.: forordn. 223, 226, 255
 — , 6. mai: ordre, reskr. 142, 251, 421
 1685, 12. sept.: å. b. 98, 165
 1686, 15. juni: priv., 83, 92, 104f., 127, 156, 158, 252, 274, 281, 284ff., 290, 292, 294, 409
 — , 20. nov.: anordn., forordn., reskr. 98, 128, 187, 192, 239
 1687, Norske Lov (2-13-9): 406
 1687, 19. febr.: reskr. 80
 1688, 14. jan.: forordn., instruks, reskr. 83, 92, 106, 129, 219, 226, 233, 284, 286, 291f., 295f., 401
 — , 13. okt.: reskr. 102, 226
 1689, 4. juli: forordn. 398
 1690, 1. mars: reskr. 285
 — , 15. april: ansøking, moderation, resolution 130, 166, 235, 252, 255, 263, 276, 284f., 294, 329, 401, 409
 1691, 9. sept.: reskr. 35
 — , 10. nov.: forordn. 54
 1692, 5. sept.: reskr. 91, 115
 1694, 6. febr.: forordn. 378
 1695, 14. desbr.: reskr. 83
 1696, 29. febr.: reskr. 83
 — , 23. juni: stath. reskr. 329f.
 1697, 20. febr.: reskr. 98
 — , 12. juni: reskr. 401
 — , 23. aug.: befaling 253
 — , 27. aug.: befal., reskr. 253, 263, 276
 1698, 2. juli: reskr. 287
 1699, 18. nov.: konfirmation 223
 1700, 30. nov.: reskr. 297
 1701, 23. april: reskr. 188
 1703, 31. mars: reskr. 223
 — , 23. juli: reskr. 263, 276
 1707, 17. juni: reskr. 188
 — , 4. juli: reskr. 211
 1708, 20. jan.: reskr. 401
 — , 16. mars: reskr. 297
 1710, 19. april: reskr. 242, 254
 1713, 17. juni: reskr. 254
 1716, 12. juni: forordn. 211
 1719, 11. sept.: reskr. 221
 — , 27. okt.: anordn. 218

- 1721, 2. mai: bevilgn. 218
 1723, 27. mai: reskr. 131, 263, 266
 1729, 23. mai: reskr. 287
 — , 6. desbr.: reskr. 224
 1730, 3. mars: reskr. 242
 1733, 13. nov.: reskr. 106, 224
 — , 8. desbr.: plakat 410
 1734, 22. mai: fundas 377
 1735, 7. mai: reskr. 218
 — , 2. sept.: reskr. 93, 269, 286f., 402
 — , 11. nov.: bevilgn., reskr. 156, 188, 210
 1736, 3. aug.: reskr. 159, 164
 — , 24. aug.: reskr. 221, 244
 1738, 31. jan.: priv. 158, 228, 232, 245, 255, 284, 287, 289ff., 295, 297, 375, 402
 — , 19. desbr.: reskr. 290ff.
 1739, forordn. 196
 — , 27. nov.: reskr. 188, 193
 1740, 6. mai: reskr. 219, 233
 1741, 7. jan.: reskr. 188, 376
 1742, 27. april: reskr. 188, 190, 210
 — , 1. desbr.: reskr. 165
 1743, 8. febr.: reskr. 233
 — , 1. mars: reskr. 165
 1744, 10. april: reskr. 371
 — , 20. nov.: reskr. 266
 1748, 16. febr.: reskr. 371
 — , 23. febr.: forordn. 378
 1750, 1. mai: reskr. 189, 193
 — , 21. aug.: reskr. 401
 1751, 19. febr.: reskr. 248
 — , 23. april: reskr. 401
 — , 13. aug.: bevilgn. 242
 1753, 2. mars: reskr. 372
 1756, 23. juli: forordn. 196
 — , 3. aug.: forordn. 291f., 299
 1759, 8. juni: reskr. 389
 — , 16. nov.: reskr. 224, 242
 1767, 8. mai: reskr. 241
 1768: priv. 281
 — , 14. okt.: priv. 291f.
 1771, 15. febr.: reskr. 259, 395
 — , 21. febr.: befal. 288, 395
 — , 8. april: reskr. 268
 1772, 5. nov.: resol. 288
 1773, 19. nov.: reskr. 400
 1774, 14. nov.: plakat 84
 — , 1. desbr.: reskr. 400
 — , 16. desbr.: reskr. 400
 — , 31. desbr.: reskr. 245
 1775: skoleforordn. 195
 — , 20. sept.: reskr. 241
 1776, 23. febr.: reskr. 224
 — , 5. juni: instruks 248
 — , 6. juni: politiinstruks 241
 1777, 10. nov.: reskr. 260
 1778, 22. april: reskr. 233
 1779, 27. jan.: konfirm. 194
 — , 10. febr.: reskr. 260, 264
 1780, 19. jan.: reskr. 260, 264
 1781, 13. juni: reskr. 230f.
 — , 12. sept.: reskr. 373
 1782, 18. mai: kanselliordre 400
 — , 24. mai: reskr. 224
 — , 3. juli: reskr. 393
 1784, 10. jan.: reskr. 245
 — , 5. febr.: reskr. 376
 — , 7. febr.: promemorium 233
 — , 3. mars: reskr. 378
 1785, 11. febr.: reskr. 263
 — , 26. febr.: reskr. 402
 — , 24. juni: reskr. 288
 — , 30. sept.: reskr. 77
 — , 9. nov.: reskr. 260, 406
 — , 30. desbr.: resol. 400
 1786, 24. febr.: reskr. 377
 — , 8. april: kanselli promem. 245
 — , 5. mai: anordn. 376
 — , 8. sept.: konfirm. 229
 — , 14. okt.: priv. 259, 299
 — , 21. okt.: kanselli promem. 241
 — , 1. desbr.: reskr. 400
 1787, 27. jan.: promem. 247
 — , 2. mars: reskr. 265, 274
 — , 10. mars: pr. 394
 1788, 5. jan.: reskr. 373
 — , 4. april: reskr. 376
 — , 25. juli: reskr. 224
 — , 27. sept.: reskr. 373
 — , 13. okt.: reskr. 294
 1789, 27. nov.: konfirm. 316
 — , 4. desbr.: reskr. 156
 — , 18. desbr.: priv. 389
 1790, 1. mars: reskr. 294
 1791, 7. okt.: reskr. 378
 — , 14. okt.: reskr. 189
 — , 21. okt.: forordn. 233
 — , 28. okt.: reskr. 189
 1792, 22. juni: forordn. 398
 — , 7. sept.: reskr. 211
 — , 21. sept.: reskr. 188
 — , 15. desbr.: kanselli promem. 389
 1793, 10. jan.: reskr. 189
 — , 18. okt.: reskr. 189

1794, 5. mars: resol. 294
 — , 6. juni: reskr. 189
 — , 22. aug.: reskr. 259
 1795, 9. jan.: reskr. 157
 — , 28. febr.: promem. 260
 1796, 16. jan.: reskr. 260
 1797, 30. juni: reskr. 259, 261, 264
 — , 11. aug.: forordn. 390
 1798, 25. juli: resol. 32
 — , 13. desbr.: approbation 212
 — , 29. desbr.: promem. 265
 1799, 4. jan.: reskr. 372f.
 — , 5. jan.: kanselliskriv. 373
 — , 15. febr.: reskr. 400
 — , 19. mars: reskr. 212
 — , 13. sept.: reskr. 373
 1800, 2. mai: reskr. 245

1801, 27. mars: reskr. 274
 — , 11. sept.: reskr. 391
 1803, 27. mai: reskr. 399
 — , 17. juni: reskr. 150
 1804, 31. aug.: forordn. 227
 1805, 22. febr.: forordn. 164
 — , 19. mars: kanselliskriv. 274
 — , 22. mars: plakat 192
 — , 1. nov.: reskr. 141
 1806, 29. april: kanselliskriv. 274
 — , 12. desbr.: plakat 190
 — , 16. desbr.: kanselliskriv. 392
 1807, 22. mai: reskr. 192
 1809, 7. nov.: forordn. 192
 1811, 5. april: konfirm. 382
 — , 7. mai: rentekammersirkulære 152

Innhold

FØRSTE DEEL, Christiansands Topographiske Beskrivelse /: de urbe :/	11
Indledning	13
<i>Første Bog</i> , Christiansands Physisk-Topographiske Beskrivelse	19
Første Kapitel, Byens Physisk-Geographisk-Mathematiske Beskrivelse	21
§ 1. Stedets physiske Oprindelse	21
§ 2. Stedets geographiske Beliggenhed	25
§ 3. Stedets Størrelse og Skikkelse	26
§ 4. Stedets Grændser og Omegn	27
Andet Kapitel, Byens Physisk-Nautisk-Commerciale Beskrivelse	30
§ 1. Stedets for Handelen fordelagtige Beliggenhed	30
§ 2. Havne og Søekyst	30
§ 3. [Elver]	35
Tredie Kapitel, Stedets Physisk-Climatiske Beskrivelse	37
§ 1. Climaets Mildhed og Sundhed	37
§ 2. Luftens Temperatur	37
§ 3. Luftens Bevægelse	41
§ 4. Vejret	42
§ 5. Stedets Sundhed	44
Fjerde Kapitel, Stedets Physisk-oekonomiske Beskrivelse	49
§ 1. Vandet	49
§ 2. Jorden	51
§ 3. Land- og Vand- Producter	52
Femte Kapitel, Christiansands physisk-militære Beskrivelse	55
§ 1. Til Lands mod Vesten	55
§ 2. Mod Østen	57
§ 3. Til Vands	59
§ 4. Stedets offensive Naturgaver	61

<i>Anden Bog, Christiansands Technisk-Topographiske Beskrivelse</i>	65
Første Kapitel, Christiansands technisk-genetiske Beskrivelse	67
§ 1. Stiftelse	67
§ 2. Tilvæxt	70
Andet Kapitel, Christiansands Technisk-Mathematisk-Politiske Beskrivelse	76
§ 1. Arealets Figur og Størrelse	76
§ 2. Inddeling i Qvarterer	77
§ 3. Gaderne	80
§ 4. Gadernes og Vejenes Brolægning	82
Tredie Kapitel, Christiansands Technisk-Architectiske Beskrivelse	89
§ 1. Om Bygningerne i Almindelighed	89
§ 2. Indbyggernes Vaaningshuse	91
§ 3. De offentlige Bygninger	96
§ 4. Canaler	104
Fierde Kapitel, Csands Technisk-Militære Beskrivelse	108
§ 1. Fæstningerne	108
A. Flekkerøe-Fæstning	108
B. Christiansholms-Fæstning	113
C. Lavmands-Holmen	115
D. Odderøen	115
§ 2. Batterierne	116
§ 3. Fortegnelse paa den Militære Magt i og om Csand 1811	117
§ 4. Exerceer-Huset	118
§ 5. Det kongelige Værft	118
ANDEN DEEL, Christiansands Borgerlige Beskrivelse /: de civitate :/	119
<i>Første Bog, Christiansands Civil-Civile Generelle Beskrivelse eller om Indbyggerne i Almindelighed</i>	121
Første Kapitel, Christiansands Civil-Genetiske Beskrivelse	123
§ 1. De første Borgere	123
§ 2. Borgernes og de øvrige Indvaaneres voxende Antal og de dertil anvendte Befordringsmidler	123
§ 3. Folkemængdens Stigen og Falden indtil vore Dage	131
§ 4. Hvorfor Byen ej er bleven folkerigere og større end den er?	134
§ 5. Indbyggernes Herkomst	135
§ 6. [Statistikk]	135

I Kapitel, Stedets didactisk- ecclesiastiske Beskrivelse eller om Geistligheden og Guds- dyrkelsen	141
§ 1. [Om prestegjeldet]	141
§ 2. [Bisperekke]	142
§ 3. [Prestene]	145
§ 4. [Residerende kapellaner]	148
§ 5. [Om forholdet mellom sokneprest og res. kap.]	150
§ 6. [Kapellanens inntekter]	152
§ 7. Tillæg til Christiansands Præstehistorie eller Fortegnelse over de per- sonelle Kappellaner hos Sognepræsterne i Christiansand	153
§ 8. [Om kirkens øvrige betjenter]	155
§ 9. [Om gudstjenesten]	156
§ 10. [Om andre Religions-Partier]	158
§ 11. Om Kirkens Ejendom og Formue /: om Kirkens Fattigdom :/	160
Legater til Kirken	165

De Stavangerske og Christiansandske Biskopers Biografier og Skrifter	166
--	-----

II Kapitel, Stedets didactisk-scholastiske Beskrivelse eller Om Skole-Væsenet	182
A. Om den lærde Skole	182
§ 1. [Hvorfor lærd skole i Kr.sand?]	182
§ 2. [Stavanger Katedralskoles inntekter]	184
§ 3. [Kristiansands Katedralskole vokser fram]	186
§ 4. [Skolens Beneficia]	187
§ 5. Legater til Skolen	189
§ 6. [Skolens Fonds]	190
§ 7. [Skolens inntekter]	192
§ 8. Om Skolens Lærere, Rectores, Hørere etc.	192
§ 9. [Skole-Præmie-Selskab]	194
§ 10. Skole Bibliotheket	195
§ 11. Om Skolens Dicile	196
B. Om Fattig-Skolerne	209
§ 1. [Sjøscole]	209
§ 2. [Fattigskole]	209
§ 3. [Biskop Hansen]	211
§ 4. [Andre Skoler]	213
§ 5. Søndags-Skolen	216
C. Om private Skoler og det øvrige Underviisnings-Væsen	216

Tredie Kapitel, Magistraten	217
§ 1. Magistratens Personale	217
§ 2. Magistratens Pligter og Forretninger	219

§ 3. Magistratens Rettigheder og tillagte Indkomster	225
[1. Rettigheder]	225
2. Indtægter	226
Gaarden Grim	228
Gaarden Eeg	230
Accisen	232
Vej- og Maalertjenesten	233
Andre uvisse Indtægter	233
§ 4. Fortegnelse over Csands Magistratspersoner	234
 Fjerde Kapitel, Byfogderne og Politiet	238
§ 1. De første Byfogder	238
§ 2. De af Kongen Beskikkede virkelige Byfogder	238
§ 3. Politiet	241
 Femte Kapitel, Bye og Raadstue-Skrivere, Skifte-Skrivere, Auctions-Directører og Notari Pub:	242
§ 1. [Embedet]	242
§ 2. Fortegnelse over By- og Raadstue-Skriverne etc:	242
§ 3. Indtægterne ved Embedet	243
 Sjette Kapitel, Ombudene, Magistratens Medhjelpere	244
§ 1. [Borgerplikt]	244
§ 2. Representanterne	244
§ 3. Kæmneren	245
 Syvende Kapitel, De Politiet og Magistraten vedkommende mindre Betiente	246
§ 1. Underfogdens Løn	246
§ 2. Vagtmesteren	246
§ 3. Bedemand	246
§ 4. Raadstue-Tjenere	247
§ 5. Politiebetjente	247
§ 6. Skov- og Vej-Inspector	247
§ 7. Skarpretter	248
 3die Bog, Christiansands Politisk-Oeconomiske Beskrivelse eller Hvad der hører til Byens Opholdelse, Orden, Velfærd og Bedste	249
 Første Kapitel, Om Byens Forhold til de andre Stæder i Stiftet	251
§ 1. [Kristiansand: En tyrann]	251
§ 2. [Kristiansand: Stiftstad]	251
§ 3. [Utenbys boende borgere]	252
§ 4. Arendal og Østerrisøer	253
§ 5. Flekkefjord og Mandal [og Farsund]	255
§ 6. [Arendals frihet: Landets gevinst]	261

Andet Kapitel, Om Byens Indtægter og Udgifter	262
§ 1. Indtægter [Oversikt]	262
§ 2. [Skatter]	262
§ 3. [Kontingent fra Arendal og Risør]	266
§ 4. [Avgifter av byens eiendommer]	267
§ 5. Renter	275
§ 6. [Andre inntekter]	275
 4de Bog, C:sands Civil-Commerciale Bes: eller om Handelen	277
Første Kapitel, Handels-Friheder eller Privilegier	279
§ 1. [Hva Stampe og Kalm mente]	279
§ 2. Handels-Privilegierne — Kongelige Forordninger angaaende C:sands Handel	283
Andet Kapitel, Handels-Gjenstande. Vahrer, hvormed trafiqueres	301
§ 1. Hjemmehørende Handels-Artikler, som udføres	301
§ 2. Fremmede Handels-Artikler	306
Tredie Kapitel, Handels-Forhold, Hvor og med hvem Christianssand driver sin Handel	309
§ 1. Handels-Forhold med Bønderne i Districtet	309
 V Bog, C:sands Civil-Militære Beskrivelse	321
Første Kapitel, Stedets Land-Militære Publike Besk:	323
§ 1. Friderichsholms Commandanter og Besætning	323
§ 2. Christiansholms Commandanter og Besætning	325
§ 3. Den Militære Styrke i C:sand	327
§ 4. Troppernes Detascherings, Fordeling og Anvendelse	328
§ 5. Indquarteringen	329
Andet Kapitel, Stedets Land-Militære-Civile Beskrivelse, Borger-Væbningen	331
§ 1. [Borgervæbningen opprettes]	331
§ 2. Nuværende Borgervæbning	332
Tredie Kapitel, Stedets Søs-Militære Beskrivelse	334
 TREDJE DEL, Uredigerte optegnelser	335
Christiansandensernes Caracteer, Legemsbygning, Sæder og Sædvaner	337
§ 1. Utseende	337
§ 2. Dannelse	338
§ 3. Karakter	338
§ 4. Fornøyer	340
§ 5. Klubben	342
§ 6. Dramatisk Selskap	343
§ 7. Moraliteten	344

Prise-auksjoner også en fornøyelse	348
Christiansandensernes Fødemidler	349
Matvarepriser	356
Tabell: Slakt og Korn	358—359
Kongers og berømte menns besøk	360
§ 1. Christian IV og Frederik III	360
§ 2. Christian V. 1685	360
§ 3. Frederik IV. 1704	361
§ 4. Christian VI. 1733	363
§ 5. Frederik V kom ikke	368
§ 6. Kronprinsen, den senere Frederik VI. 1788	368
§ 7. G. Heinzelman	369
Tillegg til s. 40:	
Meteorologisk tabell	370
Tillegg til s. 48:	
Byens fysisk-medicinske Beskriv.	371
§ 1. Stiftsfysikus von See m. fl.	371
§ 2. Lazareth for Radesyge	372
§ 3. Stads-Chirurgus Schnell	373
Tillegg til s. 53:	
Oeconomiske Beskrivelse	373
Tillegg til s. 79:	
Vindmøllen	374
Tillegg til s. 209:	
Fattigvæsenet	375
Byens Hospital	376
Tillegg til s. 216:	
Litteratur og Underviisnings-Væsenet	378
§ 1. Det Leegaardske Legat	378
§ 2. Csands Garnisons-Bibliotek	382
§ 3. Aviser	388
§ 4. Læseselskab	389
Tillegg til s. 248 I:	
Retterne	389
Tillegg til s. 248 II:	
Cap: om Brandvæsenet	391
§ 1. Gadernes Oplysning	391
§ 2. Dørlykter	392
§ 3. Brandvæsenet	393
§ 4. Brandkompagniet	394
§ 5. Vægttere	394

Tillegg til s. 261:	
Agnefest lossested m. m.	394
Tillegg til s. 282:	
Skipsliste	395
Brændeviins-Brænderie	398
Tillegg til s. 300:	
Lovgivninger om Csands Indbyggeres Næringsveje	399
Tillegg til s. 301:	
Indbyggernes Næringsveje	402
§ 1. Borgerstatistikk	402
§ 2. Fiskerierne	407
§ 3. Handelen [Sagbruk]	410
§ 4. Værfterne	410
Tillegg til s. 308:	
Tabel over ind- og udgaaende Skibe i Csand	413
Vareliste	413
Tabeller over utførte varer m. v.	414
Tillegg: Embetsmannslister	417
Postmestre	417
Lagmenn	417
Lagting	420
Prokuratores	420
Lensherrer og Stiftamtmand	420
Stiftamtskrivere	425
Toldere	425
Kildelister	427
Register	433